ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№6 (158)

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №6 (158)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 6 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к. доценті *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Есімова Ж.Д. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Алкебаева Д.А. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) *(Қазақстан)*
Алтынбекова О.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) *(Қазақстан)*
Таева Р.М. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) *(Қазақстан)*
Дадебаев Ж.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҰҒА-ның корреспондент мүшесі *(Қазақстан)*
Гусман-Тирадо Рафаэль – ф. ғ. д. профессоры, Гранада университеті *(Гранада қ,, Испания)*
Жаң Жин Жин – ф. ғ. д. профессоры, Пекин ұлттық орталық университеті *(Пекин қ., Қытай)*
Кибальник С.А. – ф. ғ. д. профессоры, Орыс әдебиеті институты *(Санкт-Петербург қ., Ресей)*
Ковтун А.И. – ф. ғ. д. профессоры, Университет Витаутаса Великого *(Каунас қ., Литва)*
Курдюмов В.А. – ф. ғ. д. профессоры, Шет тілдер институты *(Мәскеу қ., Ресей)*
Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ *(Қазақстан)*
Сойлемез Орхан – ф. ғ. д. профессоры, Ардахан университеті *(Стамбул қ., Түркия)*
Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ *(Қазақстан)*
Хаяти Дивили – ф. ғ. д. профессоры, Юнус Эмре институты *(Анкара қ., Түркия)*
Янковский Х. – ф. ғ. д. профессоры, Адам Мицкевич атындағы университеті *(Познан қ., Польша)*

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген:
Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші
Мөлдір Өміртайқызы
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №9153

Басуға 11.12.2015 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 28,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс №4467. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

1-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1

LITERARY CRITICISM

Кибальник С.А.

Специфика философского интертекста в романе Ф.М. Достоевского «Идиот»

В статье рассматривается роман Ф.М. Достоевского «Идиот». Объектом изучения становится категория интертекста в данном произведении. Раскрываются философские воззрения писателя. Устанавливается, что VII–X главы второй части романа Достоевского «Идиот» обычно рассматриваются в контексте полемики писателя с идеями позитивизма. Между тем в первую очередь они направлены против философского анархизма – прямо против «социального анархизма» П.-Ж.Прудона и косвенно – против «индивидуалистического анархизма» М.Штирнера. С этим связаны криптографически отображенные в рассказе Гани Иволгина о судьбе отца Антипа Бурдовского детали биографии Штирнера. Раскрывается, что в романе «Идиот» в связи с Бурдовским и К° звучат мотивы не столько философского позитивизма, сколько анархизма, а интертекстуальность в данных главах проявляется не только через содержащиеся в некоторых декларациях героев аллюзии на идеи европейского и русского анархизма, но и через детали происхождения одного из них. Указанным способом удостоверяется внутренняя связь героев «Идиота», аттестованных Лебедевым как «некоторое последствие нигилизма», с идеями анархизма.

Ключевые слова: специфика, философский, интертекст, роман, полемика, анархизм, криптография.

Kibalnik S.A.

Specificity of Philosophic Intertext in Dostoevsky's Novel «The Idiot»

In the article F.M. Dostoevsky's novel «The Idiot» is considered. Object of studying becomes a category of intertext in this work. Philosophical views of the writer are revealed. It is established, that VII–X chapters at the second part of Dostoevsky's novel «The Idiot» are commonly regarded in the context of the writer's polemics with the positivist ideas. In the meantime they are directed against philosophic anarchism – directly against «social anarchism» of P.-J.Proudon and undirectly against «individualistic anarchism» of M.Stirner. At the same time the life story of Antip Burdovsky's father is very similar to the biography of Stirner. Thus, the philosophic intertext in the novel is displayed not only through allusions to European anarchism in declarations of its characters but through some details in Burdovsky's origin. Close ideological links of these characters with not so much positivist as with anarchist ideas are confirmed this way.

Key words: specificity, philosophic, intertext, novel, polemics, anarchism, cryptographics.

Кибальник С.А.

Ф.М. Достоевскийдің «Есуас» романындағы философиялық интертекстің ерекшелігі

Мақалада Ф.М. Достоевскийдің «Есуас» романы қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде аталмыш шығармадағы интертекст категориясы алынған. Қаламгердің философиялық көзқарасы ашылады. Әдетте Ф.М. Достоевскийдің «Есуас» романындағы екінші бөлімінің VII–X тараулары позитивизм идеяларымен жазушының пікірталасы контекстінде қарастырылатыны анықталады. Бірақ ең алдымен бұл тараулар философиялық анархизмге қарсы, соның ішінде П.-Ж.Прудонның «әлеуметтік анархизміне» тура және М.Штирнердің «индивидуалистік анархизміне» жанама түрде қарсы бағытталған. Бұл мәселемен Бурдовский Антип әкейдің тағдыры криптографиялық түрде бейнеленген Гани Иволгинның әңгімесіндегі Штирнер өмірбаянының деректері байланысты. «Есуас» романындағы Бурдовский және К°-ға қатысты философиялық позитивизм сарындары ғана емес, анархизмге қатысты сарындар да сезіледі. Бұл тарауларда интертекстуалдық категориясы кейіпкерлер сөздеріндегі еуропалық және орыс анархизміне аллюзиялар арқылы ғана емес, олардың кейбірінің туындау себептері арқылы байқалады. Көрсетілген тәсілмен «Есуас» романындағы Лебедев «нигилизмнің кейбір салдары» деп сипаттаған кейіпкерлердің анархизм идеаларымен ішкі байланыстары ашылады.

Түйін сөздер: ерекшелік, философиялық, интертекст, роман, пікірталас, анархизм, криптография.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82:801.6; 82-1/-9

Кибальник С.А.,

д. ф. н. профессор Санкт-Петербургского
государственного университета, г. Санкт-Петербург, Россия,
e-mail: kibalnik007@mail.ru

СПЕЦИФИКА ФИЛОСОФСКОГО ИНТЕРТЕКСТА В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ»

Проблемы межтекстового взаимодействия занимают в современной филологии огромное место и не раз становились предметом изучения. Современное развитие исследований по данной проблеме можно вкратце охарактеризовать как тенденцию, начатую известной статьей Лорана Женни «La strategie de la forme» (1976) превратить интертекстуальную теорию в филологическую дисциплину с разработанным научным аппаратом. Тенденция эта особенно ярко проявилась во французской (Л. Женни, Ж. Женетт, М. Риффатер, Ж. Беше, А. Компаньон, Н. Пьеге-Гро), немецкой (Р. Лахманн) и англо-американской (Х. Блум) филологических традициях. У нас она дала себя знать в работах Г.К. Косикова, И.П. Смирнова, П. Торопа, Н.А. Фатеевой и др.

Как известно, интертекст художественного произведения включает в себя не только собственно литературные, но и философские тексты. Преломлению философских идей в произведениях русских и западно-европейских писателей посвящено огромное количество работ. К сожалению, многие из них написаны без достаточной опоры на теоретическую разработку вопроса. Особенно это касается многочисленных работ о литературе, написанных современными историками философии. Отчасти это объясняется тем, что теоретическая разработка проблемы пока еще нуждается в углублении. Специально вопрос о специфике философского интертекста в литературном произведении рассматривался, в частности, в работах М. Эмундсона, Ж.-Ф. Марке, К.Улига, И.Смирнова и др. [1;2;3; 4; 5; 6].

Вопрос о том, какие именно философские идеи западно-европейских мыслителей XIX века отразились в творчестве Достоевского, частично уже освещен в исследованиях В.Е. Ветловской, В.А. Викторовича, А.А. Григорьева, Роберта Джексона, И.И. Евлампиева, В.Н. Захарова, К.А. Степаняна, Б.Н. Тарасова, Евгении Черкасовой и др., в том числе и в моей монографии «Проблемы интертекстуальной поэтики Достоевского» [7]. В ней, в частности, было показано особое значение в творчестве Достоевского метатемы «Если Бога нет, то

[1] Работа подготовлена в рамках гранта РГНФ № 15-04-00497.

все позволено», связанной с реакцией писателя на философию Людвига Фейербаха и Макса Штирнера, роль русских мыслителей – таких, как Н.А. Спешнев и Н.Н. Страхов, – в характере рецепции Достоевским философии Фейербаха и Штирнера, то, как этот философский интертекст «работает» в разных произведениях Достоевского, и специфика его проявления в них.

Особую роль при решении вопроса о специфике философского интертекста в художественном произведении имеет вопрос о том, в какой форме философская мысль претворяется в литературном произведении: идет ли речь о знакомстве писателя с полным или частичным философским текстом, в оригинале илив переводе (в таком случае, в каком именно?), непосредственно или через посредство каких-то русских философов или писателей, текстуально или только в форме общей идеи. Так, например, философия индивидуализма, эгоизма, анархизма и иррационализма, которую исповедуют многие герои Достоевского, стала известна ему еще в ходе посещения кружка М.В. Петрашевского, вошла в его сознание не без посредства Н.А. Спешнева (см. его «Письма к К.Э. Хоецкому») и претворилась в его творчестве как в виде разрозненных эмоциональных деклараций «подпольного парадоксалиста» («Свету ли провалиться, или вот мне чаю не пить? Я скажу, что свету провалиться, а чтоб мне чай всегда пить»), так и в виде логически обоснованных построений в газетной статье Раскольникова или монологах Ивана Карамазова [7, 219-232, 367-381]. При этом штирнеровская философия своеобразно соединилась в сознании героев Достоевского с трагической философией романтического индивидуализма, которую исповедуют некоторые герои Пушкина и Бальзака.

Вопрос о форме слияния отвлеченных философских построений с конкретными типами героев литературных произведений в сознании писателя и претворении этого необычного симбиоза мысли и текста в новом литературном произведении должен получить теперь новое освещение. Множество накопленных конкретных наблюдений, сделанных на основе самого разнообразного материала, могут быть осмыслены на основе достижений отечественной и западной литературно-теоретической мысли последнего времени.

В настоящей работе специфика философского интертекста в художественном произведении рассматривается на материале VII–X глав второй части романа Достоевского «Идиот», в которых на сцену является группа второстепенных героев, которых Лебедев рекомендует как «*некоторое последствие нигилизма*» [8, 213]; (здесь и далее, кроме особо оговоренных случаев, курсив мой – *С.К.*): Ипполит Терентьев, Антип Бурдовский, племянник Лебедева Владимир Докторенко и Келлер. В исследовательской литературе пристальное внимание уделялось только одному из них – Ипполиту Терентьеву [9], между тем как вопрос об остальных и о направлении, которого придерживается вся эта компания в целом, нуждается в уточнении. Обычно исследователи, опираясь на определение самого Достоевского: «*современные позитивисты из самой крайней молодежи*» [10, 305] – анализируют их идеи и поведение в контексте позитивистской философии. Впрочем, приведенная характеристика дана писателем этим героям «Идиота» не в самом романе, а в письме к А.Н. Майкову от 22 июня (4 июля) 1868 года, причем, как мы увидим ниже, в достаточно общей форме.

Попытаемся разобраться, только ли с идеями позитивизма ассоциируются эти герои, которых Лебедев со слов своего племянника Докторенко аттестует еще так: «– мой племянник говорил, что они *дальше нигилистов ушли-с*. Вы напрасно думаете их вашим свидетельством сконфузить, ваше превосходительство; они не сконфузятся-с. нигилисты все-таки иногда народ сведущий, даже ученый, а эти – дальше пошли-с*, потому что прежде всего деловые-с*. <…> не в статейке какой-нибудь журнальной заявляют себя, а уж прямо на деле-с; <…> а теперь уже считается прямо за право, что *если очень чего-нибудь захочется, то уж ни пред какими преградами не останавливаться*, хотя бы пришлось укокошить при этом восемь персон-с» [8, 213].

Сосредоточимся для этого преимущественно на фигуре Антипа Бурдовского, который считает себя незаконным сыном опекуна Мышкина Павлищева. На этом основании он сам и его своеобразная «группа поддержки» требуют, чтобы унаследовавший состояние Павлищева Мышкин поделился с ним этим наследством.

При своем первом появлении у князя на даче Лебедева в Павловске в присутствии Епанчиных и Радомского Бурдовский изображен следующим образом: «ни малейшей иронии, ни малейшей рефлексии не выражалось в лице его; напротив, *полное, тупое упоение собственным правом* и в то же время нечто доходившее до странной и беспрерывной потребности быть и чувствовать себя постоянно обиженным. Говорил он с волнением, торопясь и запинаясь, как

будто не совсем выговаривая слова, *точно был* косноязычный или даже *иностранец*, хотя, впрочем, был происхождения совершенно русского» [8, 214].

Поведение Бурдовского и его спутников самими героями романа воспринимается по-разному. Так, например, у Гани Иволгина сложилось впечатление, что «он, благодаря некоторым убеждениям своим, до того был настроен Чебаровым и окружающею его компанией, что начал дело почти совсем и не из интересу, а *почти как служение истине, прогрессу и человечеству*» [8, 234]. Гораздо более жестко смотрит на Бурдовского Лизавета Прокофьевна Епанчина: ««Да этот косноязычный, разве он не зарежет (она указала на Бурдовского, смотревшего на нее с чрезвычайным недоумением)? Да побьюсь об заклад, что зарежет! Он денег твоих, десяти тысяч, пожалуй, не возьмет, пожалуй, и по совести не возьмет, а *ночью придет и зарежет, да и вынет их из шкатулки. По совести вынет!* Это у него не бесчестно! Это «благородного отчаяния порыв», это «отрицание», или там черт знает что... Тьфу! всё навыворот, все кверху ногами пошли»» [8, 237].

Менее эмоциональный, но зато более аналитический диагноз выносит Бурдовскому и К° Радомский: «…всё, что я выслушал от ваших товарищей, господин Терентьев, и всё, что вы изложили сейчас, и с таким несомненным талантом, сводится, по моему мнению, к *теории восторжествования права*, прежде всего и мимо всего, и даже с исключением всего прочего, и даже, может быть, прежде исследования, в чем и право-то состоит? <…> я только хотел заметить, что от этого *дело может прямо перескочить на право силы*, то есть на право единичного кулака, личного захотения, как, впрочем, и очень часто кончалось на свете. *Остановился же Прудон на праве силы*» [8, 245].

В приведенных характеристиках можно заметить некоторые аллюзии не на позитивистские, а на некоторые другие идеи – в частности, на идеи современных Достоевскому европейских и русских социалистов и анархистов. Не случайно Радомскому приходит на ум имя П.-Ж. Прудона. Впрочем, объявляя «собственность» в своей нашумевшей книге «Что такое собственность?» (<1840>) «кражей», потому что она противоречит «справедливости», Прудон, который был представителем так называемого «социального анархизма», отрицал как частную, так и государственную собственность («общность»): в «собственности» неравенство условий порождается «силой», в «общности» его производит посредственность, оцениваемая одинаково с «силой». В этом смысле он действительно «остановился на <…> праве силы», считая справедливым «захват» всей собственности «обществом», чтобы она никому не принадлежала, а лишь использовалась [11].

Именно за это его критиковал один из идейных отцов «индивидуалистического анархизма» Макс Штирнер, который в своей книге «Единственный и его собственность» (<1844>) противопоставил этому культ личной собственности: «Итак, что такое моя собственность? Только то, что в моей власти! *На какого рода собственность имею я право? На всякую, на которую я даю себе право*». При этом он тоже отождествлял «силу» с «правом»: «Право на собственность я даю себе тем, что присваиваю себе собственность, или *даю себе власть собственника*, полномочие права. То, что не могут у меня отнять, остается моей собственностью; так *пусть же сила решает вопрос о собственности, и я буду ждать всего от моей силы*!» [12, 8].

Симптоматично и то, что Докторенко основывает притязания Бурдовского к князю на принципе «справедливости», взывает к его «здравому смыслу» и подчеркивает, что это не просьба, а требование: «Если признаете (что очевидно), то намерены ли вы, или находите ли вы *справедливым* по совести, в свою очередь получив миллионы, вознаградить нуждающегося сына Павлищева <…> Если да, то есть, другими словами, если в вас есть то, что вы называете на языке вашем честью и совестью и что мы точнее обозначаем названием *здравого смысла*, то удовлетворите нас, и дело с концом. Удовлетворите без просьб и без благодарностей с нашей стороны, не ждите их от нас, потому что вы *делаете не для нас, а для справедливости*. <…> мы все-таки *требуем, а не просим*. Требуем, а не просим!.. [8, 223-224]. Именно убежденность всей этой честной компании в собственном «праве» более всего поразила Мышкина: «…не хотят себя даже считать преступниками и думают про себя, что *право имели* и... даже хорошо поступили, то есть почти ведь так» [13, 280].

Как уже отмечалось, апелляция к «здравому смыслу», как и к точным наукам («математика», «арифметика»), – это оспоренные Достоевским еще в «Записках из подполья» принципы позитивизма [14, 130]. Что же касается верховенства «справедливости» и основанного на нем права требовать и даже «права» на «захват», то это уже

принципы анархизма, в том числе и «социального анархизма», которые выдвигал Прудон.

Однако хотя автор «статьи» о князе и Павлищеве Келлер и ссылается на то, что «*польза общества* прежде всего» [8, 225)], читатель воспринимает эту ссылку с поправкой на сделанный непосредственно перед этим отзыв Ипполита о Келлере как о «*промышленнике*» [8, 224], то есть о человеке, действующем в собственных интересах. Поэтому здесь возникают ассоциации уже с «индивидуалистическим анархизмом» – анархизмом штирнеровского образца, пагубную притягательность которого Достоевский изобразил в «Записках из подполья» и «Преступлении и наказании» [7; 12]. Эти ассоциации, кстати сказать, находят опору и в других местах романа – в частности, в признании Келлера князю, что «он до того было потерял «всякий признак нравственности» («единственно от безверия во всевышнего»), что даже воровал» [8, 311]; Келлер предстает здесь своего рода пародийным предвосхищением Ивана Карамазова [7, 311].

Изучивший вопрос о возможном родстве Бурдовского с Павлищевым Ганя Иволгин так излагает происхождение этого героя: «ваша матушка, господин Бурдовский, потому единственно пользовалась расположением и заботливостью о ней Павлищева, что была родною сестрой той дворовой девушки, в которую николай Андреевич Павлищев был влюблен в самой первой своей молодости… <…> она вышла *по склонности* (и это я точнейшим образом мог бы доказать) за межевого чиновника, господина Бурдовского, на двадцатом году своего возраста» [8, 233].

При этом дальнейшая история его семьи выглядит так: «…«отец ваш, господин Бурдовский, совершенно не деловой человек, *получив пятнадцать тысяч в приданое за вашею матушкой*, бросил службу, вступил в коммерческие предприятия, был обманут, *потерял капитал, не выдержал горя*, стал пить, отчего заболел и наконец *преждевременно умер*, *на восьмом году* после брака с вашею матушкой»» [8, 233]. Значение греческого по происхождению имени героя «Антип» – «отчим», возможно, содержит аллюзии не только на псевдоотцовство по отношению к нему Павлищева, но и на подлинное идейное родство со Штирнером.

Любопытно, что биография отца Бурдовского странным образом напоминает историю жизни Макса Штирнера (1806-1856). Преподававший философию в разных учебных заведениях Берлина Иоганн Каспар Шмидт, который впоследствии взял себе псевдоним «Штирнер», женившись в 1843 году на Марии Денгардт и получив небольшое приданое, оставил преподавание. Вместе с женой они попытались начать собственное дело, но потерпели неудачу и впали в нищету. В 1847 году Штирнер развёлся с женой и с тех пор испытывал тяжёлую нужду, перебиваясь то попытками основать молочную торговлю, то комиссионерством и т.п. Несколько раз он сидел в тюрьме за долги, ничего значительного после «Единственного…» больше не написал и прожил после всех этих событий не так уж долго (примерно те же *восемь лет*, если, правда, считать, не от его брака, а от развода с М.Денгардт).

История жизни Штирнера, без сомнения, в общих чертах была известна Достоевскому. Фигура эта интенсивно обсуждалась в 1850-1860-е годы в среде европейских и русских интеллектуалов. Так, например, Н.Н.Страхов приводил пример из истории отношений Штирнера с его женой (правда, допустив при этом маленькую неточность) даже в одной из своих книг: «… немцы очень весело встретили фейербахизм, находя в нем освобождение от разных авторитетов. Макс Штирнер нашел весьма приличным посвятить свое сочинение своей любовнице, он надписал под своею книгою: meinem Liebchen Marie…» [11, 70] (М.Денгардт была уже в это время женой Штирнера – *С.К.*).

Жизненный крах Штирнера, должно быть, символизировал в глазах Достоевского, невозможность построить личное счастье на принципах «индивидуалистического анархизма». Недаром еще в кружке М.В.Петрашевского Достоевский произнес речь «о личности и эгоизме», в которой «хотел доказать, что среди нас более амбиции, чем человеческого достоинства, и что мы сами склонны к самоотвержению и разрушению нашей собственной личности по причине эгоизма и отсутствия ясных целей» [15, 129]. Между тем «извращение понятий и убеждений» Бурдовского и К° [8, 279] заключается, по характеристике А.П.Скафтымова, в том, что «они устранили из морали свободу и иррациональные нравственные критерии положили на меру и весы рассудка; *в дело любви* они *внесли принуждающие тенденции права*» [16, 100].

Таким образом, философский интертекст в романе «Идиот» включает в себя тексты не столько философского позитивизма, сколько анархизма, а интертекстуальность в эпизодах с «нигилистами» проявляется не только через содержащиеся в некоторых декларациях героев аллюзии на идеи европейского и русского анархиз-

ма, но и через детали происхождения одного из них. Этим способом лишний раз удостоверяется внутренняя связь героев «Идиота», аттестованных Лебедевым как «некоторое последствие нигилизма», с идеями не столько позитивизма, сколько анархизма.

Литература

1 Смирнов И.П. Текстомахия. Как литература отзывается на философию. – СПб.: ИД «Петрополис», 2010. – 208 с.
2 Philosophy and Literature / Ed. by A.Ph.Griffiths. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 235 p.
3 Edmundson M. Literature against Philosophy, Plato to Derrida. A Defence of Poetry. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 256 p.
4 Philosophie in der Literatur. / Hrsg. von Ch. Schildknecht, D. Teichert. – Frankfurt am Main, 1996. – 392 p.
5 Marquet J.-F. Miroirs de l'identité. La littérature hantée par la philosophie. – Paris, 1996 – 352 p.
6 Philosophy and German Literature. 1700-1990 / Ed. by N.Saul. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 338 p.
7 Кибальник С.А. Проблемы интертекстуальной поэтики Достоевского. – СПб.: ИД «Петрополис», 2015. – 432 с.
8 Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений: В 30 томах. – Том 8. – Л.: Наука, 1973. – 509 с.
9 Ариповский В.И. Образ Ипполита в композиционной структуре романа Ф.М.Достоевского «Идиот» // Вопросы русской литературы. – Львов, 1966. – Вып. № 3. – С. 16-22.
10 Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений: В 30 томах. – Том 28. – Книга 2. – Л.: Наука, 1985. – 608 с.
11 Прудон П.-Ж. Что такое собственность? – М.: Республика, 1998. – 367 с.
12 Штирнер М. Единственный и его собственность. – Харьков: Основа, 1994. – 560 с.
13 Отверженный Н. Штирнер и Достоевский. – М.: Голос труда, 1925. – 278 с.
14 Белопольский В.Н. Достоевский и другие. Статьи о русской литературе. – Ростов-на-Дону: Foundation, 2010. – 248 с.
15 Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений: В 30 томах. – Том 18. – Л.: Наука, 1978. – 372 с.
16 Скафтымов А.П. Тематическая композиция романа «Идиот» // В кн.: Скафтымов А.П. Собрание сочинений: В 3 томах. – Том 3. – Самара: Век № 21, 2008. – 540 с. – С. 55-130.

References

1 Smirnov I.P. Textomakhiya. As the Literature Responds on Philosophy. – Saint Peterburg: The Publishing House «Petropolis», 2010. – 208 p.
2 Philosophy and Literature / Ed. by A.Ph.Griffiths. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 235 p.
3 Edmundson M. Literature against Philosophy, Plato to Derrida. A Defence of Poetry. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 256 p.
4 Philosophie in der Literatur. / Hrsg. von Ch. Schildknecht, D. Teichert. – Frankfurt am Main, 1996. – 392 p.
5 Marquet J.-F. Miroirs de l'identité. La littérature hantée par la philosophie. – Paris, 1996 – 352 p.
6 Philosophy and German Literature. 1700-1990 / Ed. by N.Saul. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 338 p.
7 Kibalnik S.A. Problems of Intertextual Poetics of Dostoevsky. – Saint Peterburg: The Publishing House «Petropolis», 2015. – 432 p.
8 Dostoevsky F.M. Complete Collection of Works: In 30 volumes. – Volume 8. – Leningrad: Nauka, 1973. – 509 p.
9 Aripovsky V.I. Image of Ippolit in Composite Structure of F.M. Dostoevsky's Novel «The Idiot» // Questions of Russian literature. – Lvov, 1966. – Release № 3. – P. 16-22.
10 Dostoevsky F.M. Complete Collection of Works: In 30 volumes. – Volume 28. – Book 2. – Leningrad: Nauka, 1985. – 608 p.
11 Prudon P.-J. What is the Property? – Moscow: Republica, 1998. – 367 p.
12 Stirner M. Unique and His Property. – Kharkov: Osnova, 1994. – 560 p.
13 Otverzhenny N. Stirner and Dostoevsky. – Moscow: Golos Truda, 1925. – 278 p.
14 Belopolsky V.N. Dostoevsky and Others. Articles about Russian Literature. – Rostov-on-Don: Foundation, 2010. – 248 p.
15 Dostoevsky F.M. Complete Collection of Works: In 30 volumes. – Volume 18. – Leningrad: Nauka, 1978. – 372 p.
16 Skaftymov A.P. Thematic composition of the Novel «The Idiot» // In: Skaftymov A.P. Collection of Works: In 3 volumes. –Volume 3. – Samara: Vek № 21, 2008. – 540 p. – P. 55-130.

Ашимханова С.А.

Концепция характера в пьесе Артура Миллера «Последний янки»

Статья посвящена малоизвестной пьесе для казахстанской публики (театралов), А. Миллера «Последний янки», который не переведен. В статье делается попытка проанализировать концепцию пьесы характера, главную проблему пьесы и роль героев в развитии авторской концепции. Основной проблемой в пьесе, в соответствии с собственными словами Миллера, является проблема, «болезни души». А. Миллер разрабатывает мотив внутренней «инаковости» героя. Как и прежде, драматург-Миллер отбрасывает облегченные решения и ставит героя перед необходимостью совершить собственный моральный выбор, не поступаясь официальным канонам «политкорректности». Пьеса написана в реалистической манере. Основным художественным достижением в пьесе является глубокий психологизм.

Ключевые слова: драма, психоанализ, феномен человека, проблемный, интеллектуальный театр, идея, творческая эволюция, жанр, композиция, сюжет.

Ashimhanova S.A.

The conception of the character in A. Miller's The Last Yankee

The article is devoted to the little known in Kazakhstan A. Miller's play The Last Yankee which has not been translated into Russian yet. In the article the author attempts to analyze the play's conception of the character, the main problem of the play and the role of the heroes in the development of the author's conception. The main problem of the play, according to Miller's own words is the problem of «what would once have been called a sickness of the soul», and this problem develops through the play with the help of Miller's heroes. The play is written in the realistic manner. The main artistic achievement in the play is its deep psycologism.

Key words: drama, psychoanalysis, human phenomenon, the problem, the intellectual theater, the idea of creative evolution, genre, composition, subject.

Ашимханова С.А.

Артур Миллердің «Соңғы янки» атты пьесасындағы мінез-құлық концепциясы

Артур Миллер XX ғасыр әдебиеті, соның ішінде дәлірек айтсақ АҚШ драматургиясының биік жұлдызы. Миллер өзінің проблемалық, интеллектуалдық театрында мінез-құлық концепциясына ерекше тоқтап тереңінен қарастырған. Зерттеуде психологиялық сарындағы «Соңғы янки» атты бір актылы пьесасында адамның психологиясын, жүрек сырын нанымды, әсерлі баяндайды. Мұндай қасиет жиырмасыншы ғасыр шығармаларында молынан кезігеді, біз арқау етіп отырған шығармада алуан түрлі сезімге бой алдырған адам жанының құпиясы терең ашылған. Сюжет түзілісі, композиция, тақырып, поэтика, бір сөзбен, шығарма идеясы мен мазмұнын ашатын көркемдік құралдары, кейіпкерлерінің тағдыры да трагедиялық – жалпы драмаға тән қасиет-сапарларға-жанрлық структуралар мен формаларға түгел ие. Характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасы, ерекше көркемдік құрал – психологиялық диалоггар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылыстарына баға береді.

Түйін сөздер: драма, психоанализ, феномен, проблемалық, интеллектуалдық театр, шығармашылық даму, идея, композиция, жанр.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82-2:950

Ашимханова С.А.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: Svrtlana-1943@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ ХАРАКТЕРА В ПЬЕСЕ АРТУРА МИЛЛЕРА «ПОСЛЕДНИЙ ЯНКИ»

Миллер Артур Ашер (1905-2005), американский драматург. Драматургия А.Миллера и в целом его творчество в лучших своих проявлениях отразило литературно-театральные поиски мировой художественной культуры XX века.

В своих произведениях А.Миллер обращается к различным драматургическим жанрам, разным историческим эпохам, но в них всегда угадывается почерк писателя, индивидуального и в, то, же время закономерного историко-культурного и художественно-эстетического явления американской действительности XX века. Литературовед Г.П.Злобин, на наш взгляд, достаточно верно, хотя и несколько схематично, прочертил художественное своеобразие и творческую эволюцию Артура Миллера в 50-60-х годах: «Миллер – драматург беспокойный и думающий. Он – в постоянных поисках новых сценических средств для выражения одной, по существу, темы: человек и общество. Начав во «Всех моих сыновьях» с традиционных форм бытовой реалистической драмы, он благополучно прошел в «Смерти коммивояжера» по шатким мостикам психоанализа, а позднее в «Суровом испытании» и особенно в «Виде с моста» попытался взять высоты трагедии» [1, 52].

Первая пьеса, принесшая известность А.Миллеру, – «Все мои сыновья» – носит ярко выраженный социально-бытовой характер и продолжает реалистические традиции литературы XIX века, прежде всего драм Ибсена, Чехова, Шоу. Сам А.Миллер в одном из интервью на вопрос: «Кто Вам знаком из русских писателей?» – ответил: «Прежде всего, Чехов, и сегодня очень популярный в Америке. Я узнал его, еще учась в колледже, пересмотрел тогда все его вещи» (2, 19). Художественно-эстетические традиции реалистической литературы XIX века проявляются, прежде всего, в концепции личности, ее психологической обусловленности, которая носит ярко выраженный социально-детерминированный характер.

Осмысляя опыт XX века, в 90-е годы драматург стремится понять сам феномен человека и это становится осью всех его размышлений. Мы наблюдаем тенденцию эволюции его творчества – театр Миллера – проблемный интеллектуальный: с его точки зрения, «идея, заложенная в пьесе, служит мерой ее значительности и красоты».

Обратимся к пьесе Миллера «Последний янки» (1992), чтобы более конкретно рассмотреть концепцию характера.

Карен. Мне стыдно.

Патрисия. Ради всего святого, почему?

Ты имеешь право на депрессию. В больницах людей страдающих от депрессии, больше, чем от любой другой болезни.

Карен. Правда?

Патрисия. Конечно! Любой, у кого есть хоть капля ума, просто обязан страдать депрессией в этой стране [3, 35]

Проблема возникновения душевных болезней является едва ли не самой главной в пьесе А. Миллера «Последний янки». Сам автор в своем эссе «О театральном языке» так напишет о пьесе: «Главное, чего я добивался в «Последнем янки», было точно выразить мое понимание жизни таких людей: мужчина, который всю жизнь стучит молотком, женщина, которая вечно ждет свой корабль. И второе – это мое видение их нынешнего беспокойства, болезни, если хотите, и путей возможного выздоровления» [3, 92].

Действие пьесы «Последний янки» происходит в стенах психиатрической лечебницы. Во дворе этой клиники есть огромная стоянка для машин. Это главные герои пьесы – Лерой Гамильтон и господин Фрик, приехавшие навестить своих жен.

Фрик. Громадная тут стоянка! Зачем она нам?

Лерой. Ну, много людей приезжает по выходным. Сильно заполняется.

Фрик. В самом деле? Все это пространство?

Лерой. Очень сильно.

«Итак, две пациентки, которых мы встретим, вовсе не единственные» говорит сам Миллер [3, 94.] Почти вся Америка, равно как и Западная Европа, страдает душевными болезнями, из которых депрессия – едва ли не самая невинная.

Причины возникновения психических расстройств очень интересуют автора пьесы. «Это загадка, – говорит его герой Фрик, женщина, у которой было все, чего она только могла пожелать … Внезапно, ни с чего, она начинает бояться!» Карен, жена Фрика, и в самом деле никогда не знала проблем, счетов, долгов, магазинов. Она была единственным ребенком в благополучной семье, а у нее самой детей никогда не было. Хотя, возможно, причина болезни Карен именно в ее беззаботной (без забот о чем-то или о ком-то) жизни.

А вот соседка Карен, Патрисия Гамильтон, страдает от того, что она замужем за плотником, от того, что она живет не лучше, чем другие. «Эти люди – добыча культуры, может быть, потому, что она занимает главное место в мыслях: последний фильм или телешоу, экономические взлеты и падения, и царит над всем этим бесконечное поддерживаемое рекламой само-сравнение с другими людьми, с теми, кто более или менее преуспевает по сравнению с ними. Эта возведенная в культ озабоченность своим положением и есть суть пьесы», – говорит о своих героях сам драматург.

Что же происходит с этими людьми, стремящимися быть не такими, как все? Они оказываются очень разобщенными, далекими друг от друга и бесконечно одинокими. Именно об этом одиночестве, являющемся, наверное, одной из самых главных причин депрессии, говорит Патрисия: «Возьми, к примеру, евреев, итальянцев, ирландцев – они объединяются и становятся американскими итальянцами, американскими ирландцами, испано-американцами; они держатся вместе и помогают друг другу. Но ты слышала когда-нибудь об американских янки? никогда в жизни. Повышай налоги, грабь его, когда он ослепнет, янки будет просто сидеть в одиночестве, становясь все печальнее и печальнее» [3, 33].

Говоря это, Патрисия, однако, не понимает, с чего стоит начать борьбу с одиночеством. Постоянное стремление сравнивать себя с другими, борьба за лучшее место под солнцем – «все мы делаем это до некоторой степени, но в случае с Патрисией до состояния болезни» [5, 94] – разъединяет *семьи*, а это ведет к разобщению целой нации. Патрисию больше волнует то, что она вынуждена ездить в подержанной машине, чем то, что ее муж думает и чувствует.

Лерой Гамильтон противостоит всем остальным героям. И противостоит именно потому, что он янки – последний янки, а не американец. Он играет на дурацком банджо – и получает от этого удовольствие. Он заколачивает гвозди – и получает от этого удовольствие. Он не живет так, как другие, он не стремится быть лучше, чем другие. И очень раздражает этим жену. Возможно, одна из причин раздражения Патрисии кроется в ее почти генетическом страхе перед янки. Патрисия шведка по происхождению. Она знает, как когда-то янки были не слишком доброжелательны к шведам.

Патрисия. Янки ужасно к нам относились.

Лерой. Это было сто лет назад, Пат.

Патрисия. Тебе не стоит этого отрицать. Они платили им 50 центов в неделю, и звали нас тупыми шведами с сильными спинами и слабыми мозгами, и только и делали то, что выставля-

ли нас на посмешище … К нам относились, как к животным, некоторые врачи-янки не приходили в дом к шведам, чтобы принять роды.

Лерой (смеясь). Ну, все, на что я надеюсь, это то, что я – последний янки, а потому люди могут начать жить сегодняшним днем, вместо того, чтобы вспоминать то, что было сто лет назад [3, 53].

Он и в самом деле последний янки – потомок тех самых отцов-Пилигримов, которые строили новую страну, не слишком заботясь о том, кто из них лучше, красивее, родовитее. Лерой удивляет окружающих. Так, господин Фрик, столкнувшись с Гамильтоном в приемной лечебницы, вряд ли остается доволен своим новым знакомым. И не понимает его.

Фрик. Вы, кажется, мне знакомы. Кто Вы?

Лерой. (*выглядывая в окно. Короткая пауза*). Плотник.

Фрик (*отступая*). Что … Заключаете контракты?

Лерой. Нет, просто плотник.

Фрик. Я бы никогда не подумал.

Лерой. Именно этим я и занимаюсь.

Фрик. Я имел в виду … Вашу одежду …

Лерой. Обычная одежда [3, 17-18].

Фрика шокирует, что он видит перед собой плотника не в замусоленной рабочей одежде, а элегантно одетого, похожего даже, по его мнению, на умного, «человека из колледжа». Через несколько минут он выясняет, что Лерой – потомок Александра Гамильтона, человека, о котором Фрик недавно читал в газетах. Наконец найдена общая тема для разговора: можно поговорить о знаменитостях, почувствовать себя «приближенным», «отмеченным», «обласканным». Но Фрика ждет новое разочарование: Лероя мало интересует его знаменитый предок, он не поддерживает знакомства с прямыми потомками Гамильтона, не интересуется его биографией и философией.

Фрик. … А многие из семьи еще живы?

Лерой. Моя мать и два брата.

Фрик. Нет, я имею в виду Гамильтонов.

Лерой. Так мы и есть Гамильтоны.

Фрик. Я знаю, но я имею в виду … некоторые из них, должно быть, довольно важные люди.

Лерой. Я не знаю. никогда не следил за ними.

Фрик. А следовало бы. Возможно, некоторые из них очень важные люди. никогда даже не видели их?

Лерой. Нет.

Фрик. Вы понимаете значимость Александра Гамильтона?

Лерой. Я знаю о нем, более или менее [3, 21-22].

Фрика поражает то, что Лерой никогда не интересовался своим предком, а Лероя раздражает любопытство Фрика ко всем, кто выше его. Еще больше Лероя раздражает отношение его нового знакомого к людям труда, к обычным янки.

Лерой. Я ничего не имею против Вас лично. Я знаю, что Вы преуспевающий человек и у Вас много власти, но все разговоры о моей одежде … Я должен стыдиться того, что я плотник? Все говорят: «труд, труд», как много значит труд, – а если так важно трудиться, почему никто не хочет этого делать? Вы когда-нибудь слышали, чтобы отец говорил (*гордо вытянув большой палец*): «Мой сын – плотник?» Слышали? Я не знаю, что делаете Вы, а я просто глупый грязный янки, но … (*внезапно умолкает, стыдливо усмехнувшись*) [3, 16].

Лерою стыдно не потому, что он плотник, а оттого, что он сорвался и нагрубил человеку, оскорбившему его.

Лерой не стыдится того, что его жена лежит в клинике для душевнобольных. Фрику же неловко от этого. «Что станут обо мне говорить?» – вот его позиция. Его утешает только то, что он не один. Еще многих американцев постигла та же участь. Правда, Фрику неловко, что его жена лежит в государственной, а не в частной (а значит – и более дорогой) клинике: «Я могу себе это позволить, но зачем, же тогда мы платим налоги?» – говорит он, полуоправдываясь [3, 15].

Для Лероя же то обстоятельство, что его жена пребывает в государственной клинике, – своеобразное доказательство его независимости от семьи Патрисии, ее братьев, которые были готовы оплатить пребывание их сестры в одной из самых дорогих лечебниц.

Лерой. Они хотели, чтобы она лечилась в Роджерс Павильоне.

Фрик. Роджерс! Это же пара сотен долларов в день, минимум! …

Лерой. Тогда они смогли бы говорить повсюду, что их сестра в Роджерс Павильоне, только и всего [3, 15].

Лерой не печется о том, чтобы быть лучше других. «Тебе всегда хотелось стоять первой в ряду, а я всегда буду в нем первым», – говорит он жене. Потом Патрисия сама заведет с мужем разговор об этом.

Патрисия. Ты еще кое-что сказал о линии … О том, что ты всегда будешь первым в ряду, потому что … (*Умолкает*).

Лерой. Я единственный в ряду. На самом деле, мы все стоим в ряду, в котором всего один человек, Пат [3, 69].

«Я один в ряду, нет никого похожего на меня», – вот позиция этого «неотесанного» янки, который оказывается гораздо умнее и чувствительней окружающих. Он воспринимает жизнь такой, какая она есть, и любит ее. Для него главное чувствовать себя счастливым и не жалеть себя: «Когда ты начинаешь жалеть себя, тогда у тебя появляются проблемы» [3, 14].

Еще один персонаж миллеровской пьесы – безымянная пациентка, молча наблюдавшая за всем происходящим. В первой британской постановке пьесы (26 января 1993 г., Young Vic Theatre, Лондон) режиссер Дэвид Тэккер решил обойтись без этого персонажа. Многие, наверное, сочтут это правильным. Безымянная пациентка предстает перед нами только в самом конце пьесы в ремарке: «*Женщина на постели пошевелилась и замерла. Тишина окутывает всю сцену*». Эта женщина присутствовала рядом с персонажами пьесы, молчаливо во всем соучаствуя. Но она не мешает людям, которые привыкли скрывать свои истинные чувства от окружающих и от себя. Кто эта женщина – Совесть или просто *никто* для героев? Или то, что они говорят, – просто «словесная чепуха», «набор слов, лишенных мысли, не отражающих ни душевного состояния человека, ни свойств окружающей его среды? [5, 15]. Или они играют даже перед собой? Только Лерой – последний янки – говорит то, что думает и чувствует.

Финал пьесы абсурдный, но неудивительно, ведь действие происходит в сумасшедшем доме. Очевидно одно: в «Последнем янки» А. Миллер постепенно переводит драму в комедию, и, если пытаться определить жанр данного произведения, то можно говорить о «драме с комическим финалом». Одноактовая пьеса «Последний янки» – это история встречи в психбольнице Лероя Гамильтона и некоего мистера Фрика, пришедших сюда навестить своих безумных жен, казалось бы должна настраивать на серьезный лад: налицо драма немолодых, одиноких и несчастных людей. Но неожиданно Миллер «пускает поезд» фабулы отнюдь не по драматическим рельсам.

Оказывается, Лерой Гамильтон, являясь потомком секретаря Джорджа Вашингтона – Александра Гамильтона – об этом никогда не думает и на знаменитого родственника ему глубоко наплевать. Фрик начинает хохотать и оскорбляет Лероя, который считает, что тот смеется над его невежеством, над тем, что он простой плотник, и, называя себя «всего лишь тупым янки с болот», сам вдруг разражается стыдливым смешком. Таким образом, конфликт, который должен был стать драматическим (жизнь в борьбе со смертью, общение, чтобы избежать одиночества), сводится на нет потому, что сам Артур Миллер не относится к своим героям сколько-нибудь серьезно: ведь Лерой с пеной у рта отрицает то, что Фрик никогда не утверждал.

«Я назвал эту пьесу комедией, комедией о трагедии», – говорит Миллер о «Последнем янки». Трагедия для автора в том, что постоянное стремление жить лучше других, возведенная в культ озабоченность своим положением, приводит людей к разобщенности. Разобщенность же, раньше или позже, становится причиной депрессии, душевной болезни. А если так – возможно ли выздоровление – оздоровление в этой стране – этой страны, о чем так грезит А.Миллер? Скорее всего, возможно, потому что Лерой, крепко стоящий на ногах, совсем не один, он не «последний янки». С ним зритель, читатель и та молчаливая пациентка, которая столь выразительно заявила о своем протесте.

В концепции характера Лероя, человека самодостаточного, который создал себя и свою жизнь *сам,* проявилась американская традиция, корни которой – времена Б.Франклина и мудрость его книг из серии «Помоги себе сам».

Литература

1 Злобин Г.П. Современная драматургия США. – М.: Высшая школа, 1968.
2 Медведев Ф. Судьба моя сгорела между строк. – М.: Правда, 1987.
3 Миллер А. Пьесы/Пер. с англ. – М.: Гудьял Пресс, 1999.
4 Miller A. The Last Yankee. Penguin books, 1994.
5 Аникст А. Западная драма середины XX века: Хроника с комментариями // Современный зарубежный театр: Очерки. – М., 1996.

References

1 Zlobin G.P. Sovremennaja dramaturgija SShA. – M.: Vysshaja shkola, 1968.
2 Medvedev F. Sud'ba moja sgorela mezhdu strok. – M.: Pravda, 1987.
3 Miller A. P'esy/Per. s angl. – M.: Gud'jal Press, 1999.
4 Miller A. The Last Yankee. Penguin books, 1994.
5 Anikst A. Zapadnaja drama serediny HH veka: Hronika s kommentarijami // Sovremennyj zarubezhnyj teatr: Ocherki. – M., 1996.

Бисенбаев П.

Шығыс халықтары әдебиетіндегі ортақ сарындар

Шығыстық қисса-дастандарда өгей ананың патша баласына не оның құлына ғашық болуын баяндайтын дәстүрлі сарындар жиі ұшырасады. «Шаһнаманың» Сияуышқа арналған бөлімінде кездесетін бұл сарын көптеген фольклоршы ғалымдардың назарын аударды. Дегенмен дәп осы оқиғаның қазақ дастандарының сюжеттерімен байланысы әлі көп сөз бола қойған жоқ. Мақала авторы «Сияуыштағы» осы мотивті «Жүсіп-Зылиха» дастанындағы сарынмен, Әбілғазының «Түрікмен шежіресіндегі» аңыз оқиғасымен салыстыра қарастырып, жыр желісіндегі қызметі мен идеялық мазмұнына назар аударған. Мұнда парсы жұртында сақталған Алып Ер Тұңға туралы көне аңыздардан алынған өлімнен қашу мотивінің қазақтың Қорқыты мен оғыздың Теміруылы жайындағы аңыздарымен байланысы, олардың көркемдік даму сипаты, әдеби-мәдени ықпалдастық мәселелері қаралады.Талас жоқ, зерттеуші еңбегінде сөз болған жайттар оқырман қауымның ынтасын оятып, шығыстық қиса-дастандардың күрделі жаратылысын танып-білуге септігі тиетін жаңалықты жайттар деп білеміз.

Түйін сөздер: дастандар, сарын, жыр, аңыз, сюжет, кейіпкер, жанр, деталь, нұсқа.

Bisenbaev P.

Common motifs in the literatures of the eastern nations

In the eastern Kiss-dastans common traditional motif of love stepmother to the prince or to his servant. Many scientists-folklorists turning their attention to this motive, we know the story of «Shahnameh», dedicated Siyavush. However, still little is said about this motif in connection with the Kazakh dastans. The author draws attention to the ideological content and poetic system of this general epic motif of the «Siyavush» compared him with the legendary events of «Bloodline Turkmens» Abulgasim and motives Dastan «and Zhusup Zuleiha.» The article deals with the problem of literary and cultural influence, the nature of their artistic development, communications stories relating to the common motive to escape from death, is well known for ancient legends about Alp Er Tonga, according to the legend of the Kazakh Korkut and Oguz on Temrule. Undoubtedly, his works evoke the researchers search for and lead the readers, dedicating their new knowledge about the origin of the eastern Kiss and dastans.

Key words: epics, motive, legend, legend, story, character, genre, detail option.

Бисенбаев П.

Общие мотивы в литературах восточных народов

В восточных кисса-дастанах часто встречается традиционный мотив любви мачехи к царевичу или к его слуге. Многие ученые-фольклористы обращают свое внимание на этот мотив, известный нам из сюжета «Шахнаме», посвященного Сиявушу. Вместе с тем, все еще мало говорится об этом мотиве в связи с казахскими дастанами. Автор статьи обращает внимание на идейное содержание и поэтическую систему этого общего эпического мотива о «Сиявуше» в сопоставлении его с легендарными событиями «Родословной туркмен» Абульгази и с мотивами дастана «Жусуп и Зулейха». В статье рассматриваются проблемы литературно-культурного влияния, природа их художественного развития, связи сказаний, касающихся общего мотива бегства от смерти, хорошо известного по древним легендам об Алп Ер Тонге, по казахской легенде о Коркуте и по огузской о Темруле. Бесспорно, исследователи своими трудами пробуждают поиск и инициативу читателей, посвящая их новым знаниям о происхождении восточных кисса и дастанов.

Ключевые слова: дастаны, мотив, сказание, легенда, сюжет, герой, жанр, деталь, вариант.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 398:801.6

Бисенбаев П.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

ШЫҒЫС ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРТАҚ САРЫНДАР

«Шәкір-Шәкірат» дастаны – XIX ғасырдан бері қарай бірнеше рет басылып шығып, қазақ ішіне ертеден мәлім болған шығарма. Авторы белгісіз туындының қолжазба қорларында сақталған нұсқалары баршылық.

«Шәкір-Шәкірат» дастанында Хашәм деген патшаның бәйбішесі дүниеден қайтып, қос ұлы жетімдіктің зардабын шегеді. Патшаның кейін алған әйелі сарайға келген соң түрлі мінез көрсетіп, кесапат қырсық болып жабысады. Ағасы Шәкірат аң аулап, сейіл құрып кеткенде өгей шешесі Шәкірге:

Сен маған лайықсың, айналайын,
Қартайған сұм әкеңді не қылайын.
Сұм әкеңді у беріп өлтірейін,
Не қылсаң да қасыңда мен тұрайын, –

дейді.

Ол дегеніне көнбеген Шәкірді әкесіне жамандап, оның «арам туған ұлын» өлтіртпек болады. Алайда жан алғыш жендеттер баланы аяп босатады да, қойдың қанын көйлегіне жағып, «өлтірдік» деп патшаға алып барады.

Өгей шешенің ғашықтығы мен қырсығы сөз болатын сарын эпостың көне түрлерінде жиі кездесетіні белгілі. Тек қазақ ауыз әдебиетінде ғана емес, шығыс халықтарының фольклорында да бұл мотив ежелден-ақ қалыптасқан. Фирдоусидің «Шаһнамасынан», Әлидің «Қисса Жүсібінен» т.б. бұған көптеген мысал келтіруге болады. Осы сарынның шығу тегін, таралу жайын, шығарма желісіндегі қызметі мен идеялық мазмұнын анықтау үшін атақты «Шаһнамадағы» Сияуыш өміріне қатысты аңызға тоқталуды жөн көреміз.

Дәстүр бойынша Иран патшаларының ұлдары сарайдан тыс жерде тәрбиеленеді. Патша тақ мұрагері саналатын Сияуыштың тәрбиесін систандық батыр Рүстемге сеніп тапсырады. Расында патшаның ұлды болғанын естіген Рүстем аталық қызметіне өзі сұранады. Рүстем оған әке орнына әке болады. Бала батырдан соғыс амалдарын үйреніп, адамгершілік сабақтарын алады. Рүстем өзінде бар жақсы қасиеттерді бала бойына дарытпақ болады және сол мақсатына жетеді. Сияуыш Рүстемнің тәрбиесін көргендіктен патша сарайындағы жалғандық, аярлық, сатқын-

дық, үстемдік құрған ортаға төзе алмайды. Жағдай туған анасы кенеттен қайтыс болғанда тіпті шиелінеседі, қарт әке сарайға Судабе сұлуды кіргізіп алады. Сияуыш туралы дастандағы осы деталь жаңа сюжеттік желі құрайды.

«Шахнама» авторына бұл оқиға бұрыннан таныс-тұғын. Тұрмыс құрған әйелдің жас жігітке (өгей баласына, күйеуінің інісіне, құлына) деген махаббаты ежелгі Мысырдың «ағайынды жігіттер» әңгімесіне, гректердің Ипполит туралы мифіне, Тәурат пен Құрандағы Жүсіп туралы аңызға өзек болғаны мәлім.

Кейқауыстың жас әйелі өгей баласының сұлу бітіміне, елден асқан ажар-көркіне қайран қалады, оған сырттай ен тағып, өзіндік етуге бекиді. Бірақ Сияуыш Судабенің ырқына көнбейді, дегеніне жүрмейді. Оның сиқыр сөзіне балалық пәк сезіммен жауап қатады. Өгей ұлдың салқынқандылығы Судабенің төзімін тауысады. Ол енді Сияуышты қалайда өзінің сарайына келтірудің жолын іздейді. Жас әйел сарайдағы қарындастарын іздеп келмеген Сияуыштың қатігездігін айтып, патшаға шағымданады. Не керек, патшаның араласуымен өгей шешенің ойы іске асады. Судабе сарайына келген Сияуышқа кең дастархан жайып күтеді. Өгей шеше оны алдап, жатын бөлмесіне алып барады. Сол жерде іштегі бар сырын ақтарып салады.

Әкең өтсе бұл дүниеден,
Оның көзі – сен барсың!
Кем қылмассың мені өзгеден,
Көз қырынды саларсың.
Қарсы алдында тұрмын міне,
Жан да, тән де сенікі.
Қалауыңның орындармын бәрін де,
Айтсаң болды, мына маған тілекті.

Сияуыш оны анасындай көріп, мақтау сөзін үйіп-төгеді. Қызынды маған ұзатуға келісімінді беріп, әміршіме хабарын өзін жеткізсең қайтеді, – деп өтініш айтады. Бірақ Судабе алған бетінен қайтпайды. Сияуышты сарайына екінші рет шақырып, оған былай дейді:

Махаббатым жеті жылдай,
Қанды жаспен бетті жуған,
Көптен жырақ қуант ұдай,
Жастық сыйла енді маған [1, 110]

Сияуыштың қарсылығын өзін мазақ етті деп түсінген әйел одан қалай да кек қайтарудың жолын іздейді. Ол үстіндегі көйлегін жыртып, мына Сияуыш абыройымды төкпек болды деп айқай шығарады. Бар жайды әміршіге хабарлайды. Судабе патшаға аяғының ауыр екенін, кешегі жағдайдан соң, түсік тастап қоюы мүмкін екенін айтып, Сияуышты сыртынан қаралай түседі. Патша баласының өң бойынан Судабе тұтынған иісмайдың жұпар иісін таппағандықтан, ұлына сенеді. Бірақ Судабе жағдайды мүлде шиеленістіріп жібереді. Оның қарамағында аяғы ауыр қызметші әйел болатын. Судабе осы әйелге ақша беріп, жасанды түсік жасатады-дағы, басқаларға өзімнің балам деп көрсетеді. Жұлдызшылар нағыз айыпты әйелді тауып, патшаға бар жағдайды түсіндіріп бергенімен, Судабе жолын тауып әміршіні дегеніне көндіреді. Кейқауыс абыздарын жинап, кеңес өткізеді. Олар Сияуышты отпен сынап көруге болатынын айтады. Көне ирандықтардың дәстүрі бойынша айыпты адам өрт жалынды кесіп өтіп, ақталуға мүмкіндік алған, Сияуыш оттан аман шығып, өзінің адалдығын дәлелдейді. Онымен қоймай, әкесіне жазалануға тиісті Судабеге кешірім ет деп өтініш айтады.

Сияуыш батырдың өміріне қатысты осы эпизод Фирдоусидің «Жүсіп-Зылиха» дастанында кездеседі. Бұл сюжет көркем Иосиф пен Мысыр мырзасының әйелі Пентефрия арасындағы махаббатты өзек еткен Тәурат аңызынан бастау алады. Кейінірек бұл аңыз Құран хикаяларының қатарын толықтырды. Дегенмен, Сияуыш туралы жырдың сюжеті Жүсіп пен Зылиха жайындағы көне аңыздан алынды деп кесіп айту қиын. Аталмыш шығармаларды байланыстырып тұрған аяр әйедің құйтыртқы амалдары мен ер жігіттің төзімділігін танытатын эпизод қана. Басқа детальдарда өзгешеліктер көп: «Жүсіп-Зылиха» кейіпкері-құл, Сияуыш туралы эпизодта ол – батыр, күйеуінің ұлы. Зылиха мен Судабенің жас жігіттердің көңілін аудару жолындағы ойларын жүзеге асыру амалдары мен ойға алған түпкі мақсаттарына жете алмайтынын түсінгеннен кейінгі әрекеттері бірін-бірі қайталамайды.

«Жүсіп-Зылиха» дастанында күйеуі құлының «сатқындығын» ойламаған жерден біліп қояды, әйелінің айтқан сөзіне сеніп, Жүсіпті жазалайды. Ал Сияуыш туралы эпизодта Судабе өзінің махаббатын өгей баласына күштеп таңады және онымен оңаша кездесуге ынтызар болады. Алайда жігіт ықылас танытып, сезімін білдірмегендіктен, оны үрей билейді. Әйелдің кейінгі қадамдары өзін-өзі қорғау үшін шарасыздықтан барған әрекеттей көрінеді. Зылиха болса, Жүсіпке деген ыстық сезімнен лап етіп жанып кетуге шақ жүреді. Оның күллі әрекеті осы махаббатқа байлаулы. Екі әйелдің образдарында да айырмашылық бар: Зылиха үнемі осы сезім құшағында, бар ойы, қалағаны – жалғыз Жүсіп. Тіпті әбден

кедейленіп, көз жанарынан айрылған кемпір болса да, Жүсіп туралы жаңалықтарды қымбат қазына жинағандай теріп жүреді. Махаббатының күштілігі сондай, оның демінен Жүсіптің қолындағы қамшысы еріп кетуге шақ қалады. Судабенің Сияуышқа деген махаббаты әу баста оттай ыстық болғанымен, артынша тез суып қалады. Оның өрттей махаббаты кейін көкірекке шер боп қатып, өшпенділікке айналады.

Афрасияб бекінісі туралы басқа да аңыздар кездеседі. «Афрасияб өлім тұзағынан құтылу үшін бекініс тұрғызады, оның есіктері мен жарықтарын Әзірейіл кірмейтіндей етіп, нығыздап бекітеді. Елде жоқ баспана салған шеберлер оны Афрасияб бекінісі деп атайды. Қамалдың болаттан жасалған қабырғаларының биіктігі мың пұтқа жетеді. Бірақ ол жер көзге түртсе көргісіз тас қараңғы болатын. Афрасияб берік болатпен бекітілген шаңыраққа алтын, күміс, маржаннан жасалған күн, ай, жұлдыз іліңдер деп бұйырады. Содан кейін қамал іші жарқырап қоя береді. Сұлулық пен құдіретті күш құдайы Ардвисура Анахитадан мәңгілік өмір тілеген ол осы құдай жолына жал құйрығы төгілген жүз айғыр, бордақыланған мың бас бұқа, он мың қой құрбандыққа шалуға кеңес береді. Осыдан кейін патша сән-салтанатын жасап, әнші-күйшілерін жинап, сауық құрып жата береді. Ол ажал аяғы жетпейтіндей сенімді күй кешеді. Осында бірнеше жыл өткізеді. Бірақ өлім жайын бір сәтке естен шығармайды. Бірде өзі отырғызған бақта серуендеп жүріп, ағаштардың тасасынан адамның көлеңкесін байқап қалады. Әлгі адамның түсі суық, өзі қара екен. Афрасияб Әзірейілді танығанымен қарсылық көрсетуге шамасы келмей өлім құшады» [2, 113].

Қорқыт туралы аңыздың проза үлгілері, соның ішінен оның өлімге дауа іздегені туралы сюжет те, көне заманда, нақтырақ айтқанда, түркі қағанаты тұсында белгілі болған. Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: «Ажалдан қашу – ислам дінінде жоқ нәрсе. Алайда ол – шамандықты тұтынатын халықтардың аңыздарында жиі кездесетін мотивтердің бірі. Қазақ бақсыларының арасында қобыз тарту мен сарын айтуды үйреткен Қорқыт жайында аңыз бар. Тіпті мұсылмандықты әжептеуір қабылдаған түрікмендерде Көрұғлы аз уақыт болса да өлімнен қашып кетеді» [3, 487].

Қорқыттың ажал құрығынан қашқаны туралы аңыздарға қазақ фольклорын жинап, зерттеуге атсалысқан ғалымдардың көпшілігі тоқталған. Зерттеушілердің назарын аударған қазақ аңыздарының бірінде былай делінеді: «Түсінен шошыған Қорқыт ажалдан құтылу үшін ертеңінде дүниенің екінші шетіне көшіп кетеді. Мұнда ол баяғы түсті тағы көреді. Таң атысымен ол тағы да жолға шығады. Не керек, әулие осылайша түсінен шошып, дүниенің төрт бұрышын түгел аралап шығады. Не істерін білмей түңілген ол жердің ортасына бармақ болады. Айтылды – бітті. Жердің ортасы Сырдың жағасы екен, қазірде Қорқыттың моласы тұрған жер екен» [4, 88].

Белгілі фольклортанушы М.Я. Чикованидің зерттеуіне қарағанда, аталмыш сюжет көптеген халықтардың фольклорында кездеседі. Мәселен, Еврипидтің көне грек аңызы негізінде жазылған «Алкестида» трагедиясының оқиғасы «Қорқыт ата» кітабындағы «Тоқа баласы ержүрек Теміруұл» әңгімесінің соңғы бөлімін еске түсіреді. Енді трагедия мәтініндегі мына жайттарды түркі аңызымен салыстырып көрелік.

Бір кезде тағдыр құдайы мен ұлы күш иелері Аполлонның өтінішімен егер Адметтің орнына Аиданың өлілер патшалығына баруға басқа біреулер келісімін берсе, оны ажалдан арашалап қалуға болатынын анықтайды. Өлім сағаты соққанда Адмет кәрі ата-анасынан «Менің орнына жан беруге келісесіңдер ме?» – деп сұрайды. Бірақ әке-шешесі бас тартады. Сонда жас сұлу Алкестида өзінің сүйген жары үшін өз өмірін құрбан етуге тәуекел етеді.

Оғыз версиясының жекелеген детальдары да көне грек аңызына ұқсас: Адмет ажалын күткен күні оның әйелі де өлуге дайындалады.

«Өзінің үйіне келгеннен кейін Алкестида отбасына бақыт сыйлайтын Гести құдайға жан-тәнімен сыйынып:

– О, ұлы Жаратушы! Мен сенің алдында соңғы рет тізе бүгіп отырмын. Менің жетім балаларыма қорған бола көр, мен бүгін Аиданың түнек патшалығына аттанамын ғой. Мен сияқты оларды мезгілінен бұрын ала көрме!» – деп жалынады.

Теміруұл да ажал алдында өз ұрпағының келешегін ойлап қамығады. Ол Әзірейілден балашағасымен қоштасып келуге рұқсат сұрайды. Әйеліне: «Екі балам жетімдік көрмесін, кімді ұнатсаң, тиіп ал», – дейді.

Жары қайтыс болған Адмет қатты қайғырады. Алкестиданың бірге өлуге рұқсат бермегеніне өкінеді, ең болмаса ана дүниеде бірге болар едік деп қамығады. Теміруұл жаратушыға: «Жанға зәру болсаң, екеуміздің жанымызды бірге ал, қалдырсаң, бірге қалдыр», – деп жалбарынады. Екі шығарманың аяқталуында жақындық бар: Теміруұлдың сөзі құдайға ұнап жұбайы екеуіне 140 жыл өмір береді. Грек аңызында Геракл жаналғыш Танатпен алысып Адметтің әйелін ті-

рілтеді-дағы жұбайына қосады. «Адам баласы тағдырдың жазуына шәк келтірсе, күпір болады деген ашық ой білдірілген, сонымен қатар жары үшін «жанын беруге» баратын әйел қасиетін мадақ ету көзделген. Осыған үндес аңыздар қазақ ауыз әдебиетінде де кездесетіні бұл сарынның да кең таралғанын байқатады». [5, 48]

Фирдоуси өлімнен қашу сарынын өзек еткен тағы бір аңызды таратып баяндайды. Ол «Жеті сұлудағы» Бахрамның әкесі Иездегирдтің өлімі туралы мынандай оқиғаға тоқталады. Иездегирд жұлдызшыларға өзіне қазаның қашан, қай жерде келетінін анықтауды тапсырады. Олар: «Егер Су деген бұлақтың басына баратын болсаңыз ажал қармағына ілігесіз», – деп жауап береді. Патша ол жаққа бармаймын деп ант ішеді. Бірде ол ауыр науқасқа шалдығады. Дәрігерлер Су бұлағының басына барып, жаратқанға жалбарынып, ниет етсе көп ұзамай сауығып кететінін айтады. Иездегирд тәуекелге бел буып, онда баруға келісімін береді. Әлгі жерге табаны тиген – сәттен ол өзін керемет жақсы сезініп, келешегін дұрыс болжамаған жұлдызшыларды тілдейді. Сол кезде бұлақ ішінен теңіз жылқысы шауып шығады. Патша тұлпарды ұстауға бұйрық береді. Не керек, қызметшілер ұстап алып келеді. Бірақ судан шыққан сүліктей сұлу сәйгүлік патша үстіне отырған сәттен тулап, бой бермей шаба жөнеледі, патша аттан жығылып өледі.

Әдебиеттер

1 Фирдоуси. Шахнаме. – Т. 1-9. – М.: Худ. лит., 1960-1971. – 232 с.

2 Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983. – 235 с.

3 Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр. соч. в 5-ти т. – Алма-Ата, 1961. – 422 с.

4 Қасқабасов С. Миф пен әпсананың тарихилығы // Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 327 б.

5 Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1989. – 278 б.

References

1 Firdousi. SHahname. – T. 1-9. – Moskva: Hud. lit., 1960-1971. – 232 c.

2 Korogly H.G. Vzaimosvyazi ehposa narodov Srednej Azii, Irana i Azerbajdzhana. – Moskva: Nauka, 1983. – 235 s.

3 Valihanov CH.CH. Sledy shamanstva u kirgizov // Sobr. soch. v 5-ti t. – Alma-Ata, 1961. – 422 s.

4 Qasqabasov S. Mi’’f pen a’psanani’ng tari’’hi’’li’ghi’ // Qazaq fol#klori’ni’ng tari’’hi’’li’ghi’. – Almati’: Ghi’li’m, 1990. – 327 b.

5 Berdibaev R. Ka’wsar bulaq. – Almati’: Jazwshi’, 1989. – 278 b.

Дәрібайұлы С.

Ақын-жыраулар поэзиясындағы дін негіздері

Бұл мақалада XIX-XX ғасыр басындағы ақын-жыраулардың өлең-толғауларындағы ғалам жаратылысы туралы философиялық ой-тұжырымдары баяндалған. Алла нығметтерінің барлығы адамзат баласына арналған. Адамзат тарихымен мәңгі бірге жасасып келе жатырған тақырыпты зерделеген ақын-жыраулар өз тыңдаушысын жаратылыстың тылсым сырынан ғибрат алуға шақырады. «Ғалам не үшін жаратылды, адамның дүниеге келгендегі мақсаты не?» деген сауалға өлең өрнектерімен жауап іздеген сөз зергерлері ислам философиясының қазақ даласындағы арнасын ашты. Дүние жаратылысының сырын жыр арқауына айналдырған Арқадан Атырауға дейінгі дәстүрлі өнер мектептерінің өкілдері өз тыңдарманын жаратылыстың тылсым сырына үңілдіріп, одан ғибрат алуға үндейді. Дүние жаратылысының ұлы мақсатын жеткізуге тырысқан ақын-жыраулар жыр тыңдаған жамағатты шын мәнінде ислам дінінің тұнық қайнарымен сусындатты. Олар бұл ретте Құран аяттарына, Алланың соңғы елшісі Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбарымыздың хадистеріне және ислам ғұламаларының еңбектері мен орта ғасырлық әдеби жәдігерлерге сүйенді.

Түйін сөздер: имандылық, жыр, ғалам, иман нұры, дін, ислам негіздері, ғалам.

Daribaiuly S.

Fundamentals of religion and poetry akyns zhyrau

His article discusses the philosophical ideas about the creation of the world, prevailing in songs-tolgau akyns zhyrau and early twentieth century. Sacred doctrine of creation is addressed to all the descendants of humanity. Therefore, along with the development of the ordinary human history, and akyns zhyrau urged his listeners and attached to the wise laws and mysteries of creation. «What the world created? What lies the main purpose of man coming here? «- Answers to their spiritual quest master jeweler words found in the philosophy of Islam. These motifs Creation heard from the Arch to Atyrau, and through them representatives of the traditional art of singing schools ascribe his audience to the laws of the universe, urging them to take as a perfect example. For understanding and disclosure of the grand goal of the creator of the world and akyns zhyrau society ascribe to deep clean and the origins of Islam. These sources come from the Koran, have strong foundation in the last Messenger of Allah Hadith of the Prophet Muhammad (ғ.s.) and in the writings of Islamic scholars and the heirs of the medieval literary tradition.

Key words: humanity, song, nature, spiritual value, religion, basics of Islam, peace.

Дарибайулы С.

Основы религии в поэзии акынов и жырау

В настоящей статье рассматриваются философские идеи о сотворении мира, бытующие в песнях-толгау акынов и жырау начала XX века. Священное учение создателя обращено ко всем потомкам человечества. Поэтому наряду с освоением тем обычной человеческой истории, акы-ны и жырау призывают своих слушателей и приобщению к мудрым законам и загадочным тай-нам сотворения мира. «Зачем сотворен мир? В чем заключена основная цель человека, прихо-дящего сюда?» – ответы на свои духовные поиски мастера ювелирного слова находят в фило-софии ислама. Эти мотивы сотворения мира слышны от Арки до Атырау, и через них представители традиционных школ певческого искусства приобщают своих слушателей к законам ми-роздания, призывая их взять за совершенный образец. Для постижения и раскрытия великой цели творца мира акыны и жырау приобщают общество к глубоким и чистым истокам исламс-кой религии. Эти истоки исходят из Корана, имеют прочные основания в хадисах последнего посланника Аллаха пророка Мухаммеда (ғ.с.) и в трудах исламских ученых и наследников средневековой литературной традиции.

Ключевые слова: гуманность, песнь, природа, духовная ценность, религия, основы ислама, мир.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 821.512.122.09

Дәрібайұлы С.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: samal.daribaev@mail.ru

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДІН НЕГІЗДЕРІ

Он сегіз мың ғаламның жаратылуы туралы пайымдаулар ақын-жыраулардың Құран аяттарына терең түсініп тәпсірлегенін көрсетеді. Діни тақырыптағы өлең-толғауларында олар өз тыңдаушысын алдымен «бізді кім жаратты?», «не үшін жаратты?», «жаратылысымыздың мақсаты неде?» деген сауалдарға жауап іздеуге шақырады.

Алла Тағала алдымен барлық дүниенің бастауы болған тіршілік нұрын жаратып, «Нұр» сүресін де түсірген. Нұр шапағаты ақын-жыраулардың терме-толғауларында жүйелі түрде баяндалған. Мысалы, ислам дінінің тарихы туралы тереңнен толғап, оралымды ой айтқан азулы ақынның бірі Орынбай Бертағыұлы «Адамның жаратылуы туралы» атты толғауында жаратылыс құдіретінің бастауына баланған нұр сипатын жыр жолдарымен былайша кестелейді:

Әуел бастан жаралмақ нұрдан керек
Нұр болып дүние жүзі тұрған екен.
Неден сені жаратайын дегенінде,
Нұр ықтияр топырақты қылған екен [1, 288-289].

Нұр-шапағат – адамзаттың асыл тәжі болған Алланың соңғы елшісі Мұхаммедке (ғ.с.) нығмет етілген. Барша бастауға негіз болған нұрдың Мұхаммедед (ғ.с.) пайғамбарға ғана тиесілі ұлы нығмет етілген баянын Мәшһүр Жүсіп өлеңмен төмендегіше таратады:

Кім білер әуел ахыр хақтың сырын,
Нәрсе жоқ бір өзінен басқа бұрын.
Ғаламға өзін заһар қылмақ үшін,
Жаратты Мұхаммедтің әуел нұрын [2, 119].

Шерлі жылдардың шежіресін тарқатқан Шернияз ақын да «Сөйлейін сөзді термелеп» деп аталатын шығармасында тыңдарманын дүниенің ғажап сырларынан ғибрат алуға шақырған болатын. Ақын:

Ай, жігіттер, жігіттер,
Жердің жүзін қарасаң,
Мұнша неге кең болған?

Жеті мүше денеміз.
Бір-біріне тең болған.
Төрт аяқты айуандар
Неге адамнан кем болған?
Жарық үшін күн болған,
Тыным үшін түн болған.
Тамашалап қарасаң,
Ай мен жұлдыз, күндіз, түн,
Орман, тоғай, от пен су,
Таң-тамаша кім қылған?
Құрт-құмырсқа, ұшқан құс
Бұ да басқа түр болған [3, 195] –

деп жер басқан жұмыр басты пенде әрқашан қаперінде ұстап, ойлануы тиіс тұжырым жасайды. Жыр шумақтарының соңына сауал сала отырып, ғажап жаратылыстың барлығы бір Алла құдіретімен болғанын танытуды мақсат еткен Шернияз шайырдың да қасиетті Кітаптың Қасас сүресінің 71-73 аяттарында баяндалған: «Мұхаммед (ғ.с.) оларға: «Көрдіңдер ме, егер Алла (Т.) сендерге қиямет күніне дейін ұдайы қараңғы қылса, Алладан басқа сендерге жарық келтіретін тәңір кім? Естімейсіңдер ме?», – де. «Көрдіңдер ме, егер Алла (Т.) сендерге қиямет күніне дейін ұдайы күндіз қылса, Алладан басқа сендерге тынығатын түн келтіретін тәңір кім, көз салмайсыңдар ма?», – де. Алла, сендерге өз мархаметінен түнді тыныңу, күндізді кеңшілігін (ризық) іздеулерің үшін жаратты. Әрине, шүкірлік етерсіңдер» деген жолдарды тәпсірлегені анық. Ақын тіршіліктегі тыныс алар әр сәттің салауатын Аллаға ғана бағыштай отырып, нығыметтеріне шүкіршілік жасауға шақырады.

Алладан түскен сүрелердің сырын Сыр сүлейлері жыр сүйер жамағатқа жүректі тебірентер әуезді мақамдарымен жеткізіп отырды. Жыр дариясында діни-философиялық тұжырымдарымен дараланған Нұртуған Кенжеғұлұлының кесек ойларына да қасиетті Құран Кәрімнің жаратылыс туралы аяттары арқау болғанын аңғарамыз. Раббымыздың құдіретімен болған жаратылыс сырын шайыр:

Аспан, жер, адам, айуан, түрлі шөбің
Көк, теңіз, таудан бұлақ, дария аққан.
Бітіріп алты күнде құдіретімен,
Қалдырмай тамамдаған бір сағаттан.
Аспан, жер – жаралғанның есебі жоқ,
Бейөлшеу арғы жағы Әлімсақтан [4, 16], –

деп өрнектей отырып, ғалам жаратылысының алты күнде тәмам болғанын баяндаған. Бұл туралы Құран сүрелерінде: «Расында көктер мен жерді және екі арасындағы нәрселерді алты күнде жараттық, шаршамадық. (Қаф сүресі, 38 аят); «Күдіксіз Раббыларың сондай Алла, көктер мен жерді алты күнде жаратқан. Сонан кейін ғаршыны меңгерген. Бірін-бірі қуалап, күндізді бүркеген түнді және күн мен айды, жұлдыздарды да әміріне бағындырған. Сақ болыңдар! Жарату мен бұйрық беру Оған тән. Өте жоғары Алла, бүкіл әлемнің Раббы. (Ағраф сүресі, 54 аят) деп баяндалған нақтылы аяттар бар.

Ғаламның тұңғиық сырын өз шығармаларында терең түсіндіріп, Жаратушы Иеміздің дүниені мінсіз өрнектегенін Мәшһүр Жүсіп қаламынан туған жырларда да терең баяндалады.

Құдіретпен он сегіз мың ғалам болды,
Бәрі – қабық, маңызы адам болды.
Құдайдың құдайлықпен қылған ісі,
Жаралып алты күнде тәмәм болды [2, 34-35] –

деп өз оқырманын дін исламның тарихымен сусындатқан әулие ақын Мәшһүр Жүсіп Алла Тағаланың жұмадан басқа әр күнгі ғибратына мән берген.

Ақын-жыраулар жаратылыстың сырын жамағатқа жалаң баяндап қана қоймай, одан үлгі алуға, ой түюге үндейді. Себебі, Алланың әр күні, әр сәті, әр сағаты ғибратқа толы. Алла – сүйген құлының жүрегінде. Оқырманын тіршіліктің тылсым сырынан ғибрат алуға шақырған ақынның бірі – Шаһкәрім қажы ғалам мен адамды тұтастықта қарастырып, адам ақиқатты іздеу арқылы ғана өзінің бастапқы болмысын сақтай алады деген тұжырым жасайды. Ақын:

Күннен неге түсіп тұр мұнша жарық,
Сегіз минут, шерікте жерге барып.
Әншейін құр жарқырап тұрып алмай,
Жылылық нұрмен бірге жүр қозғалып.
Бұл дүние жылуы жоқ нұрсыз болса,
Әлемнен кім жүре алар пайдаланып?
Дүние атаулы теп-тегіс мөлдір болса,
Көленке орнығады қайда барып?
Барша әлем тапжылмай тұрып қалса,
Бола ма уақыт деген өлшеу салып?
Мақсат, тәртіп керексіз тозаңы жоқ,
Тексермей неге отырмыз мұны ойланып? [5, 274], –

деп өз оқырманын жаратылған жанды – жансыз заттың әрқайсысынан тәлім алуға шақырады.

Адам тәнінің негізі – топырақ. Дүниедегі бар нәрсенің межелі мерзімі жеткенде аяқталуы – тіршіліктің айнымас заңы. Олай болса, топырақтан жаралған адамның тәні дүниеден озғаннан кейін құтты мекені – топыраққа қайтуы да ұлы заңдылық. «Адамның рухани кемелденуі «топырақ» халінен басталып, Тәңірге қарай жол

тартады. Ясауидің хикметтерінде «топырақ бол» деп адамға жиі ескертілуінің сыры осында болса керек» [6,41].

Қасиетті Кітапта күллі ғалам адам баласының жаратылысымен тұтастықта қарастырылады. Сәжде сүресінің аяттарында: «Ол сондай Алла, әр нәрсенің жаратылысын көркемдестіреді. Адам баласын жаратуды балшықтан бастайды» (7); «Сосын оның нәсілін бір жайсыз судың негізінен жаратты» (8); «Сосын оны бейнелеп, ішіне өз рухын үрледі. Сондай-ақ сендерге есту, көру және түсіну қабілетін берді. Аз шүкір етесіңдер» (9) делінген. Алладан келген осы аяттарды алқалаған әлеуметтің алдында тарқатқан даңқты шайырлардың бірі Омар Шораяқұлы:

Болғасын әмір парман Жаппар һақтан,
Адамды жаратыпты топырақтан.
Тибеттің Мекке менен арасында
Үстіне жауып жаңбыр қырық жыл жатқан [7, 53], –

деп жыр жодрарымен кестелейді. Адамның топырақтан жаралу оқиғасы көптеген сөз зергерлерінің шығармаларына арқау болғанымен, Омар ақын секілді сол оқиғаның Құран аяттары мен «Қисса сулəнбияда» баяндалғанындай нақты қай жерде, қалай болғандығын ашып көрсету жағы сирек кездеседі. Ақын бұл жолдарда Адам сұлбасының жаңбыр жауып кепкеннен кейінгі саз балшықтан жасалғанына ерекше мән береді. Яғни, шайырдың Хыжыр сүресіндегі «Расында адамды бейнеленген қара балшықтың сыңғырлап құрғағанынан жараттық» (26) деген аятты тәпсірлегені анық.

Дін тарихына терең үңіліп, адам баласының ізгі амалдарын исламнан іздеген Сыр шайырларының бірі Қарасақал Ерімбеттің болмыстың ғажап құпиясын түсіндірген «Халық болды барша адам осы төрттен» атты толғауындағы жыр жолдары да жоғарыдағы аяттардың тәпсірі болары анық:

«Адамның негізі төртеу: – деп сөйлейді,
Жел, топырақ және, – дейді, – от пен судан».
Халық болды барша адам осы төрттен,
Бөлінді төрт есімімен мақұлық аттан.
Жаралды Кеп пен Нұннан мұнша ғалам,
Байлаусыз, я тіреусіз Жер мен Аспан.
Бұл дүния алты күнде болды тәмам [8, 65-66]...

Алланың әміріне, оның Адамзат баласын жаратуына Ібіліс қана қарсылық танытты. Өзі де көп жаратылыстың бірі екенін ұмытып менменсіген ібіліс адамзат нәсілінің жаратылысына қарсылық танытқан болатын. Ол сол үшін де адам баласын қиямет күніне дейін тура жолдан адастыруды мақсат етті. Ібілістің Алла әміріне тәкәппарлықпен мойынсұнбауын Қарасақал Ерімбет шайыр:

Әзәзіл ол уақытта ғалым еді,
Суретін от пен судан салып еді.
Сафиді топырақтан жаратқанда
«Адамнан абзал мен деп!» – деп шанып еді.
Дәріс айтқан «Жер мен Көкке ұстазбын!» деп
Сөзіне періштелер нанып еді.
«Адамнан артықпын!» деп сәжде қылмай,
Пәлеге өз қимылынан қалып еді [8, 63-64], –

деп баян етеді.

Раббымыз адамзат баласын жаратпақ болғанда періштелердің алаңдаушылық білдіргені Құран аяттарында баяндалған. Күнәдан пәк жаратылыс иелерінің жаңа жаратылысқа қарсылық танытуы әлбетте тәкаппарлықтан туған талас емес еді. Олар Адам жаратылысын өздеріне берілген шектеулі танаммен ғана таразылаған болатын. Ғалам Иесінің алдында райларынан қайтып, Оның құдіретіне бас иген періштелер қауымы туралы Бақара сүресінде: «(Мұхаммед ғ.с.) сол уақытта Раббың періштелерге: «Әрине, мен жерде бір орынбасар жаратамын!» – деген еді. (Періштелер): «Онда бұзақылық істеп, қан төгетін біреу жаратасың ба? Негізінен біз Сені дәріптеп, мақтау мен пәктаудамыз» деді. Алла: «Мен сендердің білмегендеріңді жақсы білемін!» – деді. (Алла Адамды топырақтан жаратып, оған жан салды). (30 аят); «Алла Адам(ғ.с.)ға біртұтас атауларды үйретті де сонан соң оларды періштелерге көрсетіп: «Айтқандарың рас болса, Маған осы нәрселердің аттарын айтып беріңдер»деді. (31 аят); «Періштелер: «Сен пәксің! Біздің, Сенің үйреткеніңнен басқа білеріміз жоқ. Әрине, Сен толық білуші, өте данасың» деді.(32аят)» делінген. Жаратылыс заңының тылсым құдіретін толғаған Базар жырау да періштелер қауымының Алла әміріне мойынсұнып, Адам Атаға сәжде қылғанын:

Атамыз Адам пайғамбар
Он сегіз мың әлемнің –
Абзалы болып жаралған.
Ұлықтығы мұншама –
Құдайым әмір еткен соң,
Періште күллі қамалған [9, 200], –

деп жырға қосқан болатын. Адам осылайша Алла Тағаланың қалауымен басқа жаратылыстардың ешқайсысына бұйырмаған ұлы нығметке ие болды.

Алла Тағаланың шексіз құдіретіне махаббатын өзінің жыр-толғаулары арқылы жеткізген Кердері Әбубәкір де жоқтан бар жасаушы Иесіне деген өз іңкәрлігін төмендегіше төгілтеді:

Әуелі, Алла, жараттың
Топырақтан халық етіп.
Шығардың бізді жарыққа
Қараңғыдан жарық етіп,
Жеті мүше жан беріп
Оны бізге көрік етіп.
Біреу – жігіт, біреу – жас,
Біреуді қойдың қарт етіп.
Біреу – ауру, біреу – сау,
Біреу – жарлы, біреу – бай,
Біреуді қойдың жаһанда
Мал-дәулетке қарық етіп [3, 373].

Кердері Әбубәкір түйген ой Алла Тағаланың адамзат баласын түрлі жағдайда сынауымен байланысты өрілген. Ақын пайымдауында әр адам өзіне жазылған тағдырға тәубе етуі тиіс. Себебі, тәубе мен қанағат – пенденің ең ізгі ниеттерінен туады.

Ақын-жыраулар поэзиясында адам баласының жаратылу оқиғасы баяндалғанмен, оған рухтың берілу оқиғасын жырға қосқан ақындар сирек. Бұл ғибрат Орынбай Бертағұлының өлеңдерінде көркем оймен, терең таныммен кестеленген. Ол өз өлеңдерінде көп шайырлар мән бере бермеген Ұлы Нығметті терең зерделей отырып, топырақтан жаралған Адам сұлбасына үрленген рухты ойлы сөзбен өрнектей түседі:

Көзіне жан кірген соң өзін көрді,
Топырақтан жаралған жүзін көрді.
Не нәрседен жаралған асылын танысын деп,
Бір құдай сол жерде адамға ақыл берді.
Көзден соң мұрынға жан кіріпті,
Жыбырлап сонда мұрын түшкіріпті.
Тіліне жан кіргенде хамит айтып,
«Әлхамдылеллай» деп тіріліпті [1, 31].

Адамның Аллаға деген кіршіксіз махаббаты ғана жаратылысты жандандырады. Себебі, Адам – Алланың ұлы махаббатпен жаратқан туындысы. Адамның адамды Алла үшін сүюінің өзі – хикмет. Ол бұл ретте «құмарлықтан» көтеріліп, жан сарайын Жаратқанның пендесіне сыйлаған сезіммен нұрландырады. Ал, құмарлық адамнан басқа барлық тіршілік иелеріне тән. Олардың тіршіліктегі миссиясы – көбею, ұрпақ жалғастыру, тамағын табу ғана. Бұл ретте хакім Абайдың «ғашықтық, құмарлықпен ол екі жол» деп айқындап берген қағидасы еске түседі. Ғұлама Ұлы Иеміздің жаратылысының қайтарымы тек Оған деген шексіз махаббатпен ғана өлшенетінін алға тартқан. Дана Абайдың:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті [10, 112], –

деген тұңғиық сыры да осында жатыр.

Сөз түйіні дүние жаратылысының Ұлы Мақсатын ақын-жыраулар ислам дінінің тұнық қайнарымен сусындатты деген тұжырым жасатады. Олар бұл ретте нақты Құран аяттарына, Алланың соңғы елшісі Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбарымыздың хадистеріне және ислам ғұламаларының еңбектеріне сүйенді.

Әдебиеттер

1 Ахатұлы Н. Орынбай ақынның әдеби мұрасы. – Алматы: Білім академиясының баспа кабинеті, 2001. – 299 б.
2 Көпейұлы М. Шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Алаш, 2003. – 504 б.
3 Жеті ғасыр жырлайды. – Т. 1. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
4 Нұртуған. Кәнеки, тілім, сөйлеші. – Алматы: Ғылым, 1992. – 223 б.
5 Шаһкәрім. Жол табалық ақылмен. – Алматы: Халықаралық «Абай» клубы, 2006. – 704 б.
6 Қазақ халқының философиялық мұрасы. – Т. 4. – Аударма, 2005. – 504 б.
7 Шораяқов О. Сөйле, тілім, жошылып. – Алматы: Рауан, 1995. – 301 б.
8 Қарасақал Е. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Астана: Фолиант, 2009. – 408 б.
9 Базар жырау. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
10 Абай. Қалың елім, қазағым... – Алматы: Атамұра, 2002. – 212 б.

References

1 Ahatuli’ N. Ori’nbay aqi’nni’ng a’debi’’ murasi’. – Almati’: Bilim akademi’’yasi’ni’ng baspa kabi’’neti, 2001. – 299 b.
2 Ko’peyuli’ M. Shi’gharmalar ji’’naghi’. – T. 1. – Almati’: Alash, 2003. – 504 b.
3 Jeti ghasi’r ji’rlaydi’. – T. 1. – Almati’: Jazwshi’, 2004. – 400 b.
4 Nurtwghan. Ka’neki’’, tilim, so’yleshi. – Almati’: Ghi’li’m, 1992. – 223 b.
5 Shaxka’rim. Jol tabali’q aqi’lmen. – Almati’: Hali’qarali’q «Abay» klwbi’, 2006. – 704 b.
6 Qazaq halqi’ni’ng fi’’losofi’’yali’q murasi’. – T. 4. – Awdarma, 2005. – 504 b.
7 Shorayaqov O. So’yle, tilim, joshi’li’p. – Almati’: Rawan, 1995. – 301 b.
8 Qarasaqal E. Ulaghat so’zim urpaqqa. – Astana: Foli’’ant, 2009. – 408 b.
9 Bazar ji’raw. Shi’gharmalari’. – Almati’: Jazwshi’, 1986. – 200 b.
10 Abay. Qali’ng elim, qazaghi’m... – Almati’: Atamura, 2002. – 212 b.

Дәдебаев Ж.Д., Мұсалы Л.Ж.

Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы көркемдік шындық

Мақалада қазақ прозасының көрнекті өкілі Шерхан Мұртазаның шығармалары, атап айтқанда «Қызыл жебе» романының идеялық-көркемдік және құрылымдық ерекшеліктері жөнінде талдау жасалады. Бес кітаптан тұратын роман-эпопеяның жанрлық ерекшеліктерін ашатын сипаттарды атап көрсетеді. Роман-эпопеяның бас кейіпкері – XX ғасырдың басында Кеңестер Одағы бойынша басшы қызметте болған аса көрнекті мемлекет қайраткері, қазақ халқының ұлы перзенті Тұрар Рысқұлов. Роман-эпопеяда Тұрар Рысқұловтың бала кезінен өзі өмірін арнаған өкіметтің үкімімен өлім жазасына кесілгенге дейінгі өмірі мен қызметі толық қамтылады. Авторлардың айтуынша, «Қызыл жебеде» Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметі толық қамтылғанмен, оны өмірбаяндық шығарма деп қабылдауға болмайды. Өйткені роман-эпопеяда тарихи тұлғаның өмірі мен қызметі арқылы халық бейнесі, тұтас бір елдің өмір-тарихы аясында бүкіл бір дәуірдің аса ірі саяси-әлеуметтік шындық оқиғалары көрініс тапқан. «Қызыл жебеде» суреттелген шындық – халық өмірінің шындығы. Бас кейіпкерлер Рысқұл мен Тұрарға тән қасиеттерді жинақтап, сала бойынша көрсетеді.

Түйін сөздер: тақырып және идея; роман-эпопея, қазақ халқының саяси-әлеуметтік тәуелсіздігі; көркемдік жинақтау, өмір шындығы.

Dadebaev Zh.D., Musaly L.Zh.

Artistic reality in Sh. Murtaza's novel «Red arrow»

In the article was done analysis of ideological-artistic and structural features of works of Sh. Murtaza particularly, of a novel «Red arrow». In the article were named characteristics revealing genre features of the epic novel, which consists of five books. A protagonist is a state worker, who performed management positions over in the beginning of the XXth, the great son of Kazakh people Turar Ryskulov. The epic novel comprises Turar Ryskulov's entire life and work until the imposition of death warrant by government, which for he dedicated all his life from childhood. According to views of authors despite of the comprising by the novel «Red»Arrow» Turar Ryskulov's entire life and work, it cannot be perceived as biographical work. Because in the epic novel through the life and work of historical person we can see picture of the Kazakh people, real political and social events of the era against the background of life and history of the whole nation. Reality in the «Red arrow» is a reality of Kazakh nation.Main characters are focused on the qualities of Ryskul and Turar, demonstrate them by the branches.

Key words: theme and idea; epic novel, political and social sovereignty of Kazakh nation; artistic generalization, reality of life.

Дадебаев Ж.Д., Мусалы Л.Ж.

Художественная реальность в романе Ш. Муртаза «Кызыл жебе»

В статье был проведен анализ идейно-художественным и структурным особенностям произведений выдающейся представителя казахской прозы Ш.Муртазы, в частности романа «Қызыл жебе». Названы характеристики, раскрывающие жанровые особенности романа-эпопеи, состоящего из пяти книг. Главный герой романа – государственный деятель, исполнявший руководящие должности в начале XX века, великий сын казахского народа Турар Рыскулов. Роман-эпопея охватывает всю жизнь и деятельность Турара Рыскулова. По мнению авторов, несмотря на то, что роман «Красная стрела» охватывает всю жизнь и службу Турара Рыскулова, его нельзя воспринимать как биографическое произведение. В романе-эпопее через жизнь и деятельгость исторической личности находят выражение картина народа, реальные событияполитически-социального характера целой эпохи на фоне жизни и истории целого народа. Реальность описываемая в романе «Кызыл жебе» – реальность казахского народа. Суждения содержащиеся в данной статье конкретизируют тему и идею произведения. Основная тема романа-эпопеи «Красная стрела» – это политически-социальные изменения и перевороты, переживший казахский народ в начале XX века. Авторы высказывают свою конкретную позицию по отношению данной проблемы, а также предлагают их научные решения.

Ключевые слова: тема и идея; роман-эпопея, политическая-социальная история казахского народа; художественное обобщение, реальность жизни.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’25

Дәдебаев Ж.Д.[1], Мұсалы Л.Ж.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]ф. ғ. д. профессоры, [2]ф. ғ. к. доценті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: mj_laila@mail.ru

Ш. МҰРТАЗАНЫҢ «ҚЫЗЫЛ ЖЕБЕ» РОМАНЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ШЫНДЫҚ

Көрнекті қазақ жазушысы Ш.Мұртазаның басты туындыларының бірі «Қызыл жебе» – бес кітаптан тұратын роман-эпопея. Роман-эпопеяның жанрлық ерекшеліктері оның мынадай сипаттарынан байқалады: роман-эпопеяда а) саяси-әлеуметтік қайшылықтарға толы, сұрапыл өзгерістер мен төңкерістер орын алған бүкіл бір дәуірдің шындығы көркем жинақталған, ә) бүкіл бір дәуір бойы қоғамды, мемлекетті билеп-төстеген әлеуметтік күштердің үдерісі мен күресі бейнеленген, б) ұлт тағдырындағы, халық өміріндегі кезеңді құбылыстар мен тұрмыстық болмыс тығыз бірлікте суреттелген.

Роман-эпопеяның бас кейіпкері – XX ғасырдың басында Кеңестер Одағы бойынша басшы қызметте болған аса көрнекті мемлекет қайраткері, қазақ халқының ұлы перзенті Тұрар Рысқұлов. Роман-эпопеяда Тұрар Рысқұловтың бала кезінен өзі өмірін арнаған өкіметтің үкімімен өлім жазасына кесілгенге дейінгі өмірі мен қызметі толық қамтылады.

«Қызыл жебеде» Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметі толық қамтылғанмен, оны өмірбаяндық шығарма деп қабылдауға болмайды. Өйткені роман-эпопеяда тарихи тұлғаның өмірі мен қызметі арқылы халық бейнесі, тұтас бір елдің өмір-тарихы аясында бүкіл бір дәуірдің аса ірі саяси-әлеуметтік шындық оқиғалары көрініс тапқан. Сондықтан «Қызыл жебенің» негізгі қаһарманы – халық. «Қызыл жебеде» суреттелген шындық – халық өмірінің шындығы.

Айтылған пікірлер негізінде шығарманың тақырыбы туралы мынадай анықтама беруге болады: Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» роман-эпопеясының негізгі тақырыбы – XX ғасырдың басында қазақ халқының өмірінде болған саяси-әлеуметтік өзгерістер мен төңкерістер. Роман-эпопеяның негізгі идеясы – қазақ халқының саяси-әлеуметтік тәуелсіздігі.

Роман-эпопеяның бірінші кітабы – «Рысқұл». Екінші кітап – «Тұрар». Үшінші кітап – «Жұлдыз көпір». Төртінші кітап – «Қыл көпір». Бесінші кітап – «Тамұқ». Бірінші кітапта («Рысқұл») патшаның отаршыл саясатының қазақ халқының басына түскен азабы мен мехнаты Рысқұл өмірінің шындықтары арқылы суреттеледі. Абақтыда екі тұтқын, екеуінің ортасында бір бала. Екі тұтқынның бірі – Шығыс-Талғар болысының қазағы Рысқұл Жылқыайдаров. Екіншісі – петерборлық Александр

Бронников. Бала – Рысқұлдың ұлы Тұрар. Автор Рысқұлдың абақтыға түскенге дейінгі өмірінің шындықтарын үш тұтқынның өзара қатынасы негізінде баяндайды. Үш тұтқынның өзара қатынас құралы – сөз: Рысқұл – айтушы; Тұрар – Рысқұлдың айтқан сөзін орыс тіліне аударушы; Александр Бронников – тыңдаушы. Екінші кітапта («Тұрар») жазушы Тұрардың он бір жастағы мектеп оқушысы болып жүрген кезінен кәмелетке толып, Кеңестер өкіметін орнатушы қайраткер болып жүрген кезіне дейінгі өмірін заманның саяси-әлеуметтік ағымымен тығыз байланыста көрсетеді. Үшінші кітапта («Жұлдыз көпір») Тұрар Рысұловтың қатардағы мемлекет қайраткерінен Түркістан Республикасы Орталық Атқару Комитетінің басшысына дейінгі өмір жолының саяси айтыс пен тартысқа, күреске толы қилы шындықтары суреттеледі. Төртінші кітапта («Қыл көпір») Тұрар Рысқұлов Мәскеуге шықыртылып, Ұлт істері жөніндегі Халық Комиссары (нарком) Сталиннің орынбасары, одан кейін Түркістан Совнаркомының төрағасы, Коминтерннің Монғолиядағы өкілі болды, Мәскеуге қайтып келіп, РСФСР Совнаркомының төрағасының орынбасары лауазымында қызмет етті, заманының саяси-әлеуметтік қайшылықтарын және сол қайшылықтардың зардабын мемлекеттік, саяси биліктің ең биігінде жүріп бастан өткерді. Бесінші кітапта («Тамұқ») Тұрар Рысқұловтың өмірінің ақырғы кезеңінің шындығы оның заманының, өз қолымен құрған өкіметтің көз көріп, құлақ естімеген сұмдығы мен зұлымдығы шегінде баяндалады.

XX ғасыр басындағы қазақ еліндегі саяси-әлеуметтік қайшылықтар роман-эпопеяда шынайы әрі көркем бейнеленген. Роман-эпопеяның негізгі тақырыбының аясында суреттелетін мынадай іргелі оқиғалар тобы бар: а) патша өкіметінің қазақ еліндегі отаршыл саясаты; ә) қазақ жерінде кеңес өкіметінің орнауы; б) елді ұжымдастыру; в) ел ішін жайлаған аштық; г) ел басына төнген сталиндік зұлмат. Осы оқиғалар тобы шегінде суреттелген шындық құбылыстардың әрқайсысына автордың берер бағасының тиісті мәні бар: жақсылық немесе жамандық; ізгілік немесе зұлымдық; әділет немесе қиянат. Роман-эпопеяда суреттелген саяси-әлеуметтік құбылыстардың тобында жеке тұлға немесе тұтас халық үшін тек қана жақсылық, ізгілік, әділеттілік ретінде бағаланған немесе бағалануға лайықты оқиға жоқ. Шығармада көрініс тапқан оқиғалар мен құбылыстарды көркемдік жинақтаудан дүниенің мынадай сыры аңғарылады: а) жақсылық әркез тұрмайды, жамандық әркез тозбайды; ә) ізгілік ұзақ болмайды, зұлымдық қуып қалмайды; б) әділетке адам қара терін немесе қызыл қанын төгіп жетеді, қиянат адамды өзі қуып жетеді. Шығарма мазмұнының тереңі автордың өзі суреттеп отырған өмір құбылыстарының және оларға берер бағасының осындай мәндері негізінде ашылады.

Бес кітап көлемінде суреттелетін өмір шындықтарының өзегінде үзілмей жалғасатын мынадай ойлардың желісі бар: а) қазақ халқының XX ғасырдың басындағы тағдыр-талайы туралы; ә) жеке тұлға болмысы туралы; б) қоғамдық сана сипаты туралы; в) мемлекеттік басқару жүйесі туралы. Роман-эпопеяның бес кітабының өзегінде үзілмей жалғасып жатқан осындай ойлар желісінде дараланатын мынадай бірнеше күрделі ұғымдар бар: а) қазақ халқының тарихи өткен дәуірдегі қайғы-қасіретке, азап-мехнатқа толы трагедиялық тағдыры туралы; ә) өмірі зая жеке тұлға туралы; б) қоғамдық сананың езілген, жаншылған қалпы туралы; в) тәуелсіз мемлекеті, тәуелсіз мемлекеттік басқару жүйесі жоқ елдің мүсәпір хәлі туралы. Осы ұғымдар тұтастығы негізінде автор ел-жұрттың бәріне бірдей қымбат ұлттық идеяны мынадай қырларынан көрсетеді: а) халықтың адал еңбегімен еркін, бейбіт өмір сүруіне қажетті жағдай жасау; ә) адам өмірін баянды ету жолында еңбектену; б) қоғамдық сананың жаңаруына, ұдайы жетілуіне жағдай жасау; в) мемлектеттің, мемлекеттік басқару жүйесінің тәуелсіздігіне жету.

Рысқұл бейнесі. Ш. Мұртазаның «Қызыл жебесіндегі» Рысқұл мен М. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасындағы» Бақтығұл бейнелерінің түпкі негізі бір. М. Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» Рысқұл өмірінің шындықтары негізінде жазылған. Солай бола тұра Ш. Мұртазаның Рысқұлы мен М. Әуезовтің Бақтығұлы бірін-бірі қайталамайды.

Жазушы Рысқұл бейнесін оның өмірі туралы тарихи деректерге, мәліметтерге сай жасайды. Рысқұлдың бұрынғы мекені Түлкібас еді. Ауыл-аймағы Дауылбай болысқа қарайтын. Өзі, ағасы Бердіқұл, ауыл-аймағы түгел Дауылбай болыстың алақынында немесе жұдырығында болуы шарт. Болыстың талабы осындай. Бірақ Бердіқұл мен Рысқұл болыстың айтқанына көнбеді, айдағанына жүрмеді, алақанына да, жұдырығына да сыймады. Тартыс осылай туды. Ақыры Бердіқұл болыс адамдарының қолынан мерт болды. Рысқұл ауыл-аймағымен болыстан, ояздан әділет іздеді, бірақ таппады. Болыс бой бермеді. Шарасы таусылған Рысқұл Дауылбай болысқа айтарын айтып кетеді: «Бердіқұлдың қанын төктің, қа-

пыда қалдырдың. Мұныңды екі дүниеде кеше алмаспын, Дауылбай! Қанға қан... Ендігі қалған өмірім сенен кек алумен болсын!» (Бірінші кітап, 178-бет).

Рысқұл атына қарғып мініп, қолындағы қайың сойылмен болыстың ақ ордасының маңдай тұсын құлаштап бір салып өткенде, ақ орданың төрт бірдей уығы сынып түседі. Онымен де тоқтамай, ояздың екі солдатының қолындағы екі мылтықты ағызып шауып бара жатып ат үстінен жұлып алып кетеді. Осының бәрін үй ішінде іргеден көріп отырған ояз болысқа былай дейді: «Әй, көзсіз тентек. Ұнатамын осындайларды. Егер киргиздардың бәрі осындай келсе, сіз бен біздің халіміз мүшкіл болар еді, управитель мырза. Бірақ сіз бен біздің бағымызға, ол жалғыз» (Бірінші кітап, 179-бет).

Шығармада Рысқұлдың сөзінің саралығы, ісінің даралығы үлкен суреткерлік шеберлікпен көрсетіледі. Рысқұлдың қысқа айтқан сөзі мен бір сілтеген сойылы арқылы жазушы оның балмыс-бітімінің даралығын мынадай ерекшеліктері арқылы танытады: а) қиянатқа көнбейтін, қысастыққа төзбейтін берен мінезі; ә) алған бітінен қайтпайтын қайсар рухы; б) ақты ақ деп бағалар, қараны қара деп бағалар турашылдығы; в) әділет пен қиянаттың, ізгілік пен зұлымдықтың, жақсылық пен жамандықтың ара жігін ажырата білер парасат-пайымы.

Рысқұлдың болмыс-бітімінің даралығынан оның ірі қимылдың, үлкен істің адамы екені белгілі болады. Рысқұл жаратылысының осы ерекшеліктерін жазушы ояздың мінездемесімен толықтыра түседі де, оны «жалғыз», жеке, дара тұлға деңгейіне дейін көтереді. Шығармада Дауылбайдың мінезі де осы тәсілмен дараланады. Ояз ішінен мынадай ой түйеді: «Империя үшін Дауылбайлар болғаны қандай бақыт! Шен үшін, өз қарабасының қамы үшін қаны бір туысын құрбандыққа шалып жібереді. Жоқ, Дауылбайды болыстықтан түсіруге болмайды» (Бірінші кітап, 179-бет).

Ояздың сөзінде үлкен шындық бар. Шен үшін, өз қарабасының қамы үшін қаны бір туысын құрбандыққа шалып жіберу – отаршыл ұлықтардың етегінен жем жеп жүрген Дауылбай болыс секілді басқа да атқамінерлерге тән мінез.

Ояздың сөзі Дауылбайды мінездеумен қатар оның өзінің болмыс-бітімін, империялық астамшылығын, отрашылдық озбыр пиғылын аңғартады. Ояз бен болыстың мақсаттары бір, өзара өрістес, қанаттас. Сондықтын Рысқұл сойылын болыстың зұлымдығына ғана емес, ояздың империялық астамшылығына, отаршылдық озбыр пиғылына да қарсы сілтейді.

Дауылбай болыстың зорлығынан Рысқұл ауыл-аймағымен атамекенінен тастап, Түлкібастан Шығыс-Талғарға ауып келеді, Шығыс-Талғар болысы Саймасайды паналайды. Рысқұл Түлкібастағы Дауылбай болыстан көрген әділетсіздігін Шығыс-Талғардағы Саймасай болыстан да көреді. Саймасай мұны ұрлыққа жұмсайды. Соңынан ұры деп соттатып, абақтыға жапқызады. Рысқұл абақтыны тесіп шығады, Саймасайды атып өлтіруге бекінеді. Бұл шақта оның әділеттілік туралы танымы тереңдеп, жетілген. Әділет пен қиянат, жақсы мен жаман, ізгілік пен зұлымдық туралы қалыптасқан пікірі анық, берік. Саймасай Рысқұлды өзінше бағалайды: «... жалғанның тәкаппары ғой. Оның басынан гөрі Талғардың басын ию оңай» (Бірінші кітап, 82-бет). Жазушы Саймасайдың пікірі арқылы Рысқұлдың қасиетін тағы бір қырынан ашып, тұлғасын даралай түседі.

Роман-эпопеяда Рысқұлдың әділет іздеген күрескер рухы әр қырынан ашылады. Рысқұл бейнесі – күрделі, ойландыратын, ойға қалдыратын бейне. Рысқұл бейнесін пайымдаудан туатын ойдың мынадай екі саласы бар: а) жеке адамның әлеуметтік әділетсіздікке қарсы адам өлтіруге дейін баруы оның өзі мен айналасы үшін қауіпті; ә) жеке адамды әділетсіздікке қарсы адам өлтіруге мәжбүр ететін әлеуметтік-саяси ахуал қалыптастыру бүкіл халық, тұтас ел үшін қатерлі.

Жазушы Рысқұлдың а) портретін жасайды, ә) мінезін сипаттайды, б) күйіну және сүйіну халін суреттейді, в) сөйлеу даралығын ашады, г) іс-әрекет ірілігін көрсетеді, д) күрескерлік рухын танытады. Осы тәсілдер арқылы автор езілгендер мен жаншылғандардың, әділет іздегендердің бәріне ортақ хәлді, ортақ мұратты бір тұлғаның бойына жинақтап көрсетеді.

Тұрар бейнесі. Тұрар әкесінің басынан өткен қиыншылықтардың біразын өз көзімен көріп өсті. Алты жасында әкесімен бірге Алматы абақтысына қамалды. Әкесінің петерборлық орыс Александр Бронниковке өз өмір-тарихын баяндап айтқан әңгімелерін орыс тіліне аударып отырып, өзі де көп сырға қанығады, танымын байытады.

Тұрар бейнесі роман-эпопеяның үшінші кітабынан бастап мемлекеттік биліктің жоғары сатысындағы әлеуметтік, саяси қайшылықтар негізінде туған күрестер алаңында толысып, жетіледі. Мемлекет басындағы Ленин, Сталин секілді тарихи тұлғалармен пікір алмасу, саяси

биліктің бар тармағын өз қолында ұстаған жеке тұлға мен мемлекеттік басқару аппараты алдында елдің жайы, ұлттың тағдыр-талайы, Шығыс халықтары туралы пікірлерін, көзқарастарын батыл қорғау Тұрардың мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы мен кемелденуінің биік белесін көрсетеді.

Тұрар өзімен пікірлес және бірге қызмет атарып жүрген адал азаматтардың басына саяси биліктің қатері төніп тұрғанда да оларды қорғаудан тартынбайды.

Мәскеу. Кремльдің үлкен мәжіліс залы. Саяси билік мүшелері түгел осында. Сталин кеңесті ашып, сөз бастап тұр. Тұрар Рысқұлов залға осы кезде кіреді: «Рұқсат па екен? – деді Рысқұлов табалдырықтан аттай беріп... Сталин едәуір үнсіз тұрып қалды. ...әлден кейін барып:

– А-а, Түркістанның Шыңғысханы, төрлет! – деді...

– Төрге грузиннің князі отырып қалған екен, маған осы бір жер де жетер, – деп, Рысқұлов алға озыңқырап барып, бос орынға жайғасты».

Кеңесте «Сұлтан-Ғалиев ісі» қаралады. Сұлтан-Ғалиев Түркістанның біртұтастығы, Одақ құрамында біртұтас республика болып қалыптасуы туралы идеяны уағыздайды. Түркістанның біртұтастығы туралы идеяның әуелгі қолдаушысы мен қорғаушысы Тұрар Рысұлов еді. Ендігі жерде Сталин осы идеяны жат көріп, оны уағыздаушы Сұлтан-Ғалиевті дұшпан, халық жауы ретінде айыптады. Тұрар Рысқұловты Сұлтан-Ғалиевтің ықпалындағы адам деп бағалады. Сталиннің осы бағыттағы сөздеріне Тұрар Рысқұлов батыл тойтарыс береді: «Сұлтан-Ғалиевтың айтқанына көніп, айдауына жүретін мен оның құлаққесті құлы емеспін. Сұлтан-Ғалиевтың жетегіне жүретін мен оның мұрнын тескен тайлағы емеспін. Сұлтан-Ғалиев мені арам іске айдап, азғырған да жоқ. Сондықтан Сталин қателеседі!»

Адамның мінез-құлқы, адамшылығы оның сөзі мен ісінің әділетке сәйкестігіне байланысты танылады. Тұрар Рысқұлов өз пікірінің, өз көзқарасының жалпы мемлекеттік мүдде тұрғысынан да, Түркістан Республикасының мүддесі тұрғысынан да әділетті, игілікті екеніне сенеді. Сол сеніміне берік. Жалпымемлекеттік тұрғыдан да, Түркістан Республикасы халықтарының мүддесі тұрғысынан да әділетті, игілікті идеяға қарсы пікірді қате деп есептейді және өз ойын қандай қиын, қатерлі жағдайда да ашық айтады. Дәуірдің ең қатал, қатігез басшысының қателігін де бетіне айтады.

Жазушы Тұрар Рысқұловқа тән қасиеттерді мынадай екі сала бойынша жинақтайды: а) еркін де терең ойдың, рухани ұлы қасиеттің, қайтпас қайраттың адамы ретінде танытады; ә) мемлекет басқару ісіндегі мақсат пен міндетке, оларды іс жүзіне асырудың амалдары мен құралдарына, нәтижелеріне тура әрі әділетті баға беретін, өзі де әділеттен таймайтын аса көрнекті мемлекет қайраткері бейнесінде көрсетеді.

«Қызыл жебе» тарих шындығына негізделеді. Жазушы тарих шындығына өзінің шығармашылық мұраты, азаматтық көзқарасы тұрғысынан қарайды: а) тарихи деректерді көзінен тізіп баяндамайды, таңдап, талғап пайдаланады; ә) ойдан шығару арқылы роман-эпопеяның негізгі ой өзегін үзбей дамытады; б) әлеумет өміріндегі, жеке адам басындағы қилы жағдайлардың қисынын қиялдап табады.

«Қызыл жебе» – шын мен жалған, адал мен арам, жарық пен түнек, жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық арасындағы бітіспес күрестің зардабын эпикалық кең құлашпен суреттеген роман-эпопея.

Есембеков Т.У.,
Солтанаева Е.М.

Поэтические функции персонажей без «орнаментума» в поздней прозе О. Бокеева

В статье рассматриваются функции персонажей в поздней прозе О.Бокеева. Проблемному анализу подвергнуты повести «Чертов мост», «Снежная девушка» и роман «Атаукере». В этих произведениях исследуется «духовное существо» современного человека. Доказано что в данных сочинениях главной целью авторской позиции явилось изображение духовности человеческой личности, слой «собственной атмосферы» человека, который выявляет нравственно-философский аспект точки зрения автора. Выявлена поэтическая функция использования выражения «голый человек». Обращено внимание к таким понятиям как духовная нагота и духовная опустошенность. В качестве духовной деградации человека выделяется мысль о человеческой «наготе», в противоположность этому, духовное обогащение характеризуется как желание «одеть» свою «наготу». Показан «обнаженная сущность» думающего человека. Изучен смысл самой контрастности характеров героев, героев-антиподов. Выявляется нравственно-философский аспект, предполагающий необходимость пристального внимания к духовности человека и его окружения.

Ключевые слова: орнаментум, «собственная атмосфера», «голый человек», духовность, «нагота», духовная биография, дискурс, персонаж, сюжетная линия, хронотоп, художественное время и хуждожественное пространство.

Esembekov T.U.,
Soltanayeva E.M.

Poetic functions of characters without «ornamentum» in late prose of O. Bokeev

In article functions of characters in late prose of O. Bokeev are considered. Stories «Chertov Bridge», «Snow Girl» and the novel «Ataukere» are subjected to the problem analysis. In these works «the spiritual being» of the modern person is investigated. It is proved that in these compositions a main goal of an author's position was the image of spirituality of the human person, a layer of «own atmosphere» of the person who reveals moral and philosophical aspect of the point of view of the author. Poetic function of use of expression «the naked person» is revealed. The attention to such concepts as spiritual nakedness and spiritual exinanition is paid. As spiritual degradation of the person the thought of human «nakedness», contrary to it is allocated, spiritual enrichment is characterized as desire «to dress» «nakedness». The sense of the contrast of characters of heroes, heroes antipodes is studied. The moral and philosophical aspect assuming need of close attention to spirituality of the person and his environment comes to light.

Key words: «own atmosphere», «the naked person», spirituality, «nakedness», spiritual biography, discourse, character, subject line, chronotope, art time and huzhdozhestvenny space.

Есембеков Т.У.,
Солтанаева Е.М.

О. Бөкеевтың соңғы шығармаларындағы «орнаментумсыз» кейіпкерлердің поэтикалық қызметі

Мақалада О. Бөкеев прозасының соңғы кезеңіндегі кейіпкерлердің поэтикалық қызметі қарастырылған. Мәселелік талдауға «Сайтан көпір», «Қар қызы» повестері мен «Атаукере» романы алынған. Бұл шығармаларда қазіргі адамдардың «рухани болмысы» зерттеледі. Аталмыш шығармаларда авторлық позицияның басты мақсаты – автор көзқарасының адамгершілік-философиялық аспектін айқындайтын адамның рухани тұлғасын, адамның «өзіндік атмосферасының» қабаттарын көрсету болғандығы анықталды. Сондай-ақ «Жалаңаш адам» тіркесін қолданудың поэтикалық қызметі айқындалады. Рухани жалаңдық, рухани жалаңаштық ұғымдарына көңіл бөлінеді. Адамның рухани кері кетушілігі ретінде адам «жалаңаштығы» туралы ой бөліп көрсетілсе, бұған қарама-қарсы рухани баю (өркендеу) өз «жалаңаштығын» киіндіруге әрекеттену ретінде сипатталады. Кейіпкер мінездерінің қарама-қарсы контрастіге құрылуының да өзіндік мағынасы ашылған. Адам рухы мен оның айналасына ерекше назар аударуды қажет етуді ұйғаратын адамгершілік-философиялық аспект айқындалады.

Түйін сөздер: орнаментум, «өзіндік атмосфера», «жалаңаш адам», руханилық, «жалаңдық», рухани өмірбаян, дискурс, персонаж, сюжеттік желі, хронотоп, көркем уақыт және көркем кеңістік.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82-2:950

Есембеков Т.У.[1], Солтанаева Е.М.[2],

[1]д. ф. н. профессор, [2]к. ф. н. ст. преподаватель Казахского национального универсиета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: esembekov-53@mail.ru; esoltanaeava@mail.ru

ПОЭТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ПЕРСОНАЖЕЙ БЕЗ «ОРНАМЕНТУМА» В ПОЗДНЕЙ ПРОЗЕ О. БОКЕЕВА

В поздней прозе О.Бокеева, состоящей из повестей «Снежная девушка», «Чертов мост» и романа «Атаукере», решаются ключевые проблемы времени, художественно исследуется «духовное существо» современного человека. В этих сочинениях особенно глубоко изображается именно духовность человеческой личности, тот неощутимый слой «собственной атмосферы» человека, который столь важен для постижения как сути отдельного образа, так и социума в целом. Исследователи творчества писателя отметили, что на рубеже 70-80 годов в его прозе все ощутимее выявляется нравственно-философский аспект, предполагающий необходимость пристального внимания к духовности человека и его окружения [1, 177-185]. Стремление автора поставить в центр своих сочинений образ думающего человека, мысль которого захватывает коренные проблемы жизни общества, способствовало расширению их диапазона [2]. Поэтому представляет научный интерес выявление того, как изучаются О.Бокеевым духовность отдельной личности и как «просматриваются» сквозь нее явления и тенденции национального масштаба в их социально-исторической обусловленности. Вместе с тем, необходимо отметить то что писатель стремился рассматривать человека во всем его естестве, то есть в «чистом виде» еще в ранних рассказах, затем все это стало одним из непременных качеств его поздней прозы.

Творческий интерес к образу человека «без всякого орнаментума» открывал для художника новые возможности психологического, национально обусловленного исследования личности современного человека. Все это значительно способствовало глубокому постижению «духовного существа» человека и потому все более утверждался как важный принцип его поэтики, явившись одной из действенных форм раскрытия духовного мира героев в философской прозе О.Бокеева.

Изучение поэтики прозы писателя через систему средств и принципов художественного воспроизведения человеческой личности стало задачей специальных исследований в работах Г.Ж. Кизатовой, М. Жанузаковой и других. А принцип изображения человека без «орнаментума» как один из моментов бокеевской поэтики пока специально не рассматривалась. К тому

же вопрос о его творческом претворении в поздних произведениях также не изучался.

Интерес к философско-эстетическому осмыслению действительности заметен в ранних рассказах О. Бокеева. В творчестве молодого писателя автор – повествователь не только взаимодействует с мыслителем, но и зачастую с ним спорит и полемизирует. Бокеев – новеллист показал мир казахского аула как неиссякаемое таинство жизни и как мощная духовная сила, в которых его герой черпали силы. Таким образом, линия показа человека без «орнаментума» встречается в так называемых «ауыл хикаялары», где этот творческий принцип сформулирован и достаточно ясно выделен. В каждом рассказе – своя вариация развития этой линии, свои способы показа человека в его «первородном» значении, в духовной обнаженности. Его герои стараются прикрывать от глаз окружающию «наготу души своей», боятся «переполоха людской души».

Постигая духовность человека, Бокеев стремится изучить все «окресности образа», то есть мысли, эмоции, чувства как в развитии духовно-социальных, так и индивидуально-общественных отношении. Человеческий характер в повести «Чертов мост» и в романе «Атаукере» рассматривается в его предельном выражении, то есть в напряжении духа и разума и при этом непременно в проекциях на прошлое и будущее. В послесловии к своей книге «Бәрі де майдан» О.Бокеев отмечает, что его интересует не сколько сами жизненные реалии, сколько человек. По его мнению, именно в человеке – в нравственно-духовном содержании личности, в диалектике его внутреннего мира и находят отражение, своеобразное преломление явления действительности. Показ человека во всех его потенциальных разностях, во всей многоликости характеров, судеб и поступков становится главным пунктом в прозе писателя.

Поставив перед собой творческую задачу исследовать духовную жизнь человека и социума О.Бокеев сответственно этому определил и логику построения произведений и принципы расскрытия характеров персонажей. При этом автор отвел немалую роль принципу показа человека без всякого «орнаментума». Чтобы представить героя во всей его духовной обнаженности, писатель использует выражение «голый человек» так, что совмещает оба его значения – прямое и переносное. Однако глубокий психологический подтекст в повести «Снежная девушка» и романе «Атаукере» явственно ощутим, и он-то как раз особенно важен для автора, на нем и акцентируется внимание читателя.

Другая вариация изображения персонажа в его обнаженной человеческой сущности – это представление о человеческой «наготе» как духовной опустошенности. Такова мысль о «распаде» Ерика о расстерянности, которые охватили его во время трудного разговора с бывшим другом. Мысль о духовной человеческой наготе подчеркивается автором и в характеристике, данной Айне, жене Ерика. Порою тот же принцип психологической характеристики обретает в романе иные конкретные установки. Мать Ерика Нюра-апай нарочно рядилась в богобоязненную мусульманку. О ней читатель узнает, что Нюра заранее выверяет каждый свой жест и любую интонацию, ибо она обладает способностью никогда не раскрываться перед собеседником, как бы спрятать от людских глаз свою «духовную наготу». Вполне соответствует этому та словесная игра, которую Нюра, уже наметившая свой предварительный умысел, ведет с Таганом. Психологически сложен эпизов в романе, где Айна после смерти своей свекрови обнаруживает в ее сундуке тщательно припрятанную икону, которого долго берегла Нюра. Такая картина создает имплицитную смысловую нагрузку и заставляет пристально прочитывать эпизоды, связанные с матерью Ерика.

Следует отметить что принцип показа человека в его духовной обнаженности используется автором не только, да и не столько для выявления слабых сторон одних персонажей, сколько для исследования пусть мучительного и сложного, но неизбежного процесса духовного роста других героев.

Если в качестве духовной деградации человека выделяется мысль о человеческой «наготе», в противоположность этому, духовное обогащение характеризуется как желание «одеть» свою «наготу». Например, Таган, рассказывая Айне о своих мучительных идейных поисках, говорит об этом.

Творческая цель О.Бокеева показать героя «без всякого орнаментума» определила и некоторые композиционные особенности его романа. Писатель как бы снимает с героев все, слой за слоем, чтобы посмотреть, что же это за человек. Этот художественный прием использован при характеристике героев-антиподов романа «Атаукере». Таган и Ерик появляются рядом в эпизоде, воспроизводящем их случайную встречу в горах. Столкнув их в неоднозначной ситуации и оставив на время для перебрасывания по-

ка еще незначающими репликами, автор, словно пристально вглядываясь в того и другого, начинает повествование об истории их взаимоотношений и судьбе каждого в отдельности.

Писатель «слой за слоем» снимает смысловые пласты с Тагана. Он лишен семейного тепла, ощущает свою ненужность в обществе, переживает трагедию разбитой мечты. Нам кажется, главное для этого произведения – в ином. Важен путь показа думающего человека в его «обнаженной сущности» для автора. «Атау кере» – это путь воспроизведения нелегкой судьбы мыслителя-философа, когда поражение терпят его привычные установки, духовные ориентиры. Открытые, обнаженные лекции пьяного Тагана, адресованные в пустоту являются сложной метафорой писателя. Таган обнажает себя, свой внутренни мир камням, деревьям, пустому отчему дому.

Смысл самой контрастности характеров Ерика и Тагана состоит не только в четком выделении двух мировозренческих разнонаправленных мнении: духовного обогащения Тагана и духовной деградации Ерика. Раскрывая характеры этих героев в их сложной взаимосвязи, О.Бокеев стремится прежде всего к выявлению социально-психологических первопричин такого состояния каждого из них и к определению будущих последствии их нынешних действий и мыслей. А духовной сущности не увидеть в человеке, не «сняв» с него всего «орнаментума», поэтому персонажи романа предстают в том взаимопроникновении, без учета которого трудно понять авторскую позицию. Для писателя важны духовные биографии каждого героя, которые являются скрещением многих координат действительности. В романе каждое явление становится внутренней силовой линией авторской мысли, ее глубинными путями и узловыми сцеплениями. Вся сложная система ответвлений определяют собой органическую взаимосвязь между самыми разнохарактерными персонажами романа, когда они как бы «врастают» один в другого. Вместе с тем каждый образ вырастает на пересечении многих «мыслительных координат». Здесь и философские раздумья, и нравственные взгляды, также на скрещение характеров писатель высвечивает национальные, социальные наисущественные в каждом из них.

Такая сложная взаимосвязь между персонажами определила собою своеобразие приемов раскрытия характеров, особенна сложна в этом плане духовность личности. Ведь человек не ограничен той телесной оболочкой, которую изображает автор. Вокруг него есть еще слой его собственной атмосферы, зачастую это может быть главным. Чтобы воссоздать этот слой персонажа О.Бокеев показывает сферу его духовного общения, рассматриваемую в разных аспектах. Многое в его литературных героях как бы внутренне замкнуто, а часто неосознано и самим индивидумом. Поэтому прежде чем воспроизвести «телесную оболочку» своих героев писатель как бы входит в слой его «собственной атмосферы». Появлению каждого персонажа предшествует определенная психологическая подготовка, иначе говоря – часто используемый О.Бокеевым прием психологического предварения. А ситуации «неузнавания» еще больше усиливает смысловую значимость предварения.

Важную роль в расскрятии «потайных корней» Тагана и Ерика играют «картины судьбы» героев.

Любовная линия в романе на первый взгляд кажется не главной и в плане событином, ибо показана в значительной степени опосредовано, как одно из проявлений духовной сущности человека.

Для изображения человека «без всякого орнаментума» и воспроизведения «слоя его собственной атмосферы» писателю было важно показать развитие «духовного существа» героев. Поэтому автор показывает своеобразный «след» души персонажей, используя «проекции» на прошлое и будущее. Моменты «путешествии» в прошлое являются по-своему переломными в жизни каждого из этих героев романа. Образ прошлого способствует обнажить духовные сущности, далеко запрятанные от чужих глаз. Развернутое представление заброшенного родного села героев, каждый дом, каждое дерево как бы наводит уныние. Изображая отчии дом автор использует экспрессивные средства речи. Оценочные эпитеты, спаренные эпитеты, различные метонимические обороты создают собирательный образ отчего дома, наделенный признаками живых существ и символизирующих собой цепляющееся за жизнь прошлое.

В романе место и время действия узнаваемы. Смена времен года имеет образное наполнение: «переход» через зиму ассоциируется с преодолением трудного перевала в духовной жизни персонажей. Хронотоп «Атаукере» предельно сжат, автор редко перемещает героев в пространстве. Автор стремится к лаконичности, большой смысловой емкости повествования. В изображении современника писатель пытался отыскать ту «формулу», которая поможет понять духовную

сущность и отдельного человека и самой эпохи. Художественное исследование сферы духовной жизни человека в его духовной обнаженности позволило О.Бокееву по-своему обьяснить процессы происходящие в потрясенной, подозревающей, преобразующейся человеческой душе.

Литература

1 Кирабаев С.Казахская литература советского периода. – А. 1998. – 224 с.
2 Есембеков Т.У. Функции драматизма в художественном тексте. – Алматы, 2013. – 304 с.

References

1 Kirabayev S. Kazakhskaya literatura sovietskogo peryoda. – And. 1998. – 224 p.
2 Esembekov T.U. Funci dramatizma v hudojestvennom texte. – Almaty, 2013. – 304 p.

Жаксылыков А.Ж.

Предтечи слова в поэтической культуре жырау

Поэзия казахо-ногайлинских жырау носит исторически и ментально обусловленный целостный характер, она уходит корнями в традиционный мелос и этос, тесно связана с обычаями, ритуалами древнего полукочевого общества номадов-воинов, с его военными традициями, принципами, отношениями, в том числе сакральными верованиями, представлениями и вербальной магией. Без всего этого комплекса трудно понять особенности поэзии казахских жырау, в частности, формульность, твердость канонических форм, стереотипность метафорики и символов, историческую семантику маркеров, концептов, фетишей, уранов, тотемов, лексики с метасемантическим значением, этнонимов и антропонимов, реалий, терминов этнографического и мифологического значения, которыми густо оснащена это поэзия. При анализе этой поэзии необходимо учитывать не только исторический фон, но и тесную связь данной поэзии с традициями тюркского героического эпоса, имеющего многовековую историю и свои канонические принципы. Законы и отношения тюркского героического эпоса глубоко проникают в структуру поэзии казахских жырау и во многом определяют ее организацию и функциональность лексики и стилистики. В этом плане необходимо учитывать и особенности традиционного ритмостроя казахского аллитерационного стиха, которые во многом воспроизводятся в структуре поэзии жырау.

Ключевые слова: эпос, героическая песня, автопоэз, фрактал, мелос, этос, гипербола, метафора, концепт.

Zhaksylykov A.Zh.

Word precursors in the Zhyrau poetic culture

Poetry of Kazakh and nogaylin zhyrau has historically and mentally conditioned holistic nature, it is rooted in the traditional melos and ethos, closely linked with customs and rituals of the ancient semi-nomadic societies of nomad warriors, with its military traditions, principles, relationships, including sacred beliefs, representations and verbal magic. Without all of this complex it is difficult to understand features of poetry of Kazakh zhyrau, in particular, formulaicity, hardness of canonical forms, stereotypes of metaphors and symbols, historical semantics of markers, concepts, fetishes, urans, totems, vocabulary with metasemantic meaning, ethnonyms and anthroponyms, realities, terms of ethnographic and mythological significance, which are abundant in the poetry. In the analysis of the poetry you should take into account not only the historical background, but also a close connection with the traditions of the poetry of Turkic heroic epic, having a long history and its canonical principles. Laws and attitudes of Turkic heroic epic penetrate deeply into the structure of poetry of Kazakh zhyrau and largely determine its organization and function of vocabulary and stylistics. In this connection you should take into account the characteristics of the traditional Kazakh rhythm structure of alliterative verse, which are largely reproduced in the structure of poetry of zhyrau.

Key words: epic, heroic song, autopoiesis, fractal, melos, etho, hyperbole, metaphor, concept.

Жақсылықов А.Ж.

Жыраулардың шығармашылық өнеріндегі жаршы сөздер

Қазақ-ноғайлық жыраулық поэзия тарихи және ментальды келісілген бірыңғай тұтас харектерге ие, оның түп тамырлары дәстүрлі мелос пен этосқа дейін барып, ежелгі жартылай көшпелі қоғамдағы номад-әскерлерінің салт жоралары мен ғұрыптары, олардың әскери дәстүрлері, ұстанымдары, қарым-қатыныстары, сондай-ақ сакральды сенімдері мен түсініктері және вербальды магиямен де тығыз байланыста болады. Осындай тұтастықтан тыс қазақ поэзиясының ерекшелігін тану мүмкін емес, яғни бұл поэзия белгілі қалыпқа түскен, қағидаға айналған формаларының тұтақтылығы, символдар мен метафораларының стереотиптілігі, маркерлер, концептілер, фетешия, уран, тотем, матасемантикалық мағынасы бар лексикасының және этнонимдер мен антропонимдер, реалия, этнографиялық және мифологиялық мағынасы бар терминдердің тарихи семантикасымен қанықкан болып есептеледі. Жыраулық поэзияны талдау барысында тек тарихи фон мәселесін ғана емес, сонымен қатар көп ғасырлық тарихы мен өзіндік канондық ұстанымдары бар түрік тарихи эпостар дәстүрімен тығыз байланысын қарастыру керек. Түрік тарихи эпостарының заңдылықтары мен қатынастары қазақ жыраулық поэзиясының құрылымына тереңнен бойлап оның құрылысын, лексикасы мен стилистикасының функционалдылығын анықтайды. Осы орайда жыраулар поэзиясында көрініс табатын қазақ өлеңінің дәстүрлі аллитерация, ырғақ ерекшелігін ескеру тиіс.

Түйін сөздер: эпос, автопоэз, фрактал, мелос, этос, гипербола, метафора, концепт.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82:801.6; 82-1/-9

Жаксылыков А.Ж.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: aslanj54@mail.ru

ПРЕДТЕЧИ СЛОВА В ПОЭТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ ЖЫРАУ

Известно, что поэзия казахо-ногайлинских *жырау* существовала в изустной и в письменной форме. Из письменной формы (жырау нередко были приближенными ханов и султанов: Асан Кайгы, Бухар жырау) творения степных бардов легко переходили в устную народную традицию. Причиной этому было то, что в обществе конно-кочевой цивилизации с многовековой историей Слово обладало кодифицирующей (мобилизующей, регламентирующей, нередко сакральной) функцией, особенно высок был статус поэтического слова, так как жырау воспринимались в Великой Степи как медиаторы (посредники между Небом и Землей). Осмысленные как магические формулы творения жырау становились достоянием всего народа.

Нередко жырау были вождями племен, шаманами, целителями, прорицателями, оракулами. Роль оракула, духовного вождя наиболее близка к общественной функции жырау. Поэтому, безусловно, прав Е. Турсунов, когда различает акынов и жырау как носителей традиционного лиро-эпического, музыкального сознания – мелоса. [1, 241]. Поэтому жырау были близки к правителям, часто входили в советы биев, к их слову прислушивался весь народ, то есть их статус был общенародным, в то время как деятельность акынов локализовалась в основном родом или племенем. Особенно тесны были связи жырау с военным сословием тюркского общества, ведь их поэтическая деятельность главным образом была посвящена военной тематике, сами они зачастую были воинами, нередко знаменитыми на всю степь батырами-рыцарями, вождями племен или даже союзов племен (Кет Буга, Асан Кайгы, Сыпыр жырау и др.). Эта роль жырау ясно осознавалась обществом, поддерживалась им, культивировалась древними институтами, освящалась и воспроизводилась из века в век, ибо такова была традиция. Роль Коркыта, культурного героя тюркоязычных народов Центральной Азии, в генезисе института жырау показана А. Кодаром [2, 500-510]

Военная специфика деятельности жырау полностью связана с контекстом тюрко-монгольской конно-кочевой цивилизации, тесно переплетена с ее историей, продиктована ее нуждами. Она является ментальным отражением военной всадническ-ой институальности этого общества, целостным проявлением ее духовной надстройки, той ее сферой, которая обеспечива-

ла связь с подразумеваемым эгрегором и пантеоном духов. Она обусловливала и специфику сложного временного паттерна, выражавшегося в том, что в такой цивилизации должна была поддерживаться сакральная генеалогия батыров, героев, обеспечиваться ее мистический, мифологический мир, организовываться магический инструментарий. «Автопоэз, или «самосоздание», – это сетевой паттерн, в котором каждый компонент сети участвует в создании или трансформации других компонентов. Таким образом, сеть непрерывно производит, создает саму себя. Она создается своими компонентами и, в свою очередь, создает эти компоненты», – пишет один из создателей синергетики XX века Ф. Капра. [3, 179]. Следовательно, военные институты тюрко-монгольского общества, его традиции, ритуально-магическая сфера и ее инструментарий, героика как духовная сфера, специфика воинской вербальной магии, культ вождя и воина-*бахадура*, оружейные ремесла, возникшие в эпоху ранней бронзы, культ коня, культ эпического словотворчества, романтизация казакования как образа жизни, культ *аруахов*, военные маркеры и ураны, система воинского воспитания и обучения юношества, военная организация структуры племени – все это и многое другое характеризовалось особой многовековой типологией, непрерывностью традиций, стереотипностью, духом идеализации и поэтизации образа воина-героя, духовным творчеством через эстетику героического слова. О полной приспособленности тюрко-монгольского общества к кочевой военной динамике в условиях пустынь, полупустынь, обширных степей, о неприхотливости его быта, умении выживать в труднейших условиях с большим знанием писал военный специалист, аналитик М. Иванин. [4, 240]

Более или менее ясно эта типология прочерчивается с началом истории ранних хунну, то есть с 12 века до новой эры, когда хунну (*прототюрки* – А.Ж.) впервые были зафиксированы в качестве союза племен, соседнего жуннам, в анналах древнекитайского государства Ся. [5, 15] Реальное усиление восточных хунну приходится на 4 век до н.э. Как пишет Л.Н. Гумилев: «В IV веке до н.э. хунны образовали мощную державу – племенной союз 24-х родов, возглавляемых пожизненным президентом – шаньюем и иерархией племенных князей «правых» (западных) и «левых» (восточных)». [6, 76]. Это было начало временного господства восточных хунну, которое длилось до 2 века н.э. Оно положило начало великой миграции народов с Востока на Запад, получившего наиболее драматические формы в 3-5 вв. н.э. когда гунны (западные хунну) начали свое продвижение на запад, ведя с собой древние германские, кельтские, финно-угорские, славянские, прототюркские племена. Надлом и гибель империи западных хунну (гуннов) хорошо описаны историками.

Древние тюрки, генетические носители и сакской крови, по крайней мере, саков – уйсуней, по всем параметрам, языковым, религиозным, культурным, антропологическим, генотипическим, все же являются прямыми потомками гуннов. [5, 151] Этой же версии в целом придерживается Нуров К.И. [7, 13] Масштабы территории, подконтрольной конно-кочевой организации хунну, как восточных, так и западных, были грандиозны, они простирались от Монголии, Северного Китая до территории Западной Европы. Их влияние на историю сотен народов Евразии не менее глубоко и масштабно, оно привело к тотальной миграции народов с Востока на Запад, и на Юг, необратимо перемешало конгломерат народов, обусловив дальнейший их этногенез. Все это было бы невозможно, если бы хунну не обладали совершенной по тем временам военной организацией, тактикой и стратегией, боевыми навыками и умениями, ведь им пришлось в длительной борьбе одолеть не менее воинственных саков, сарматов, германцев, угров, авар и аланов, которые также поддерживали и сохраняли всадническую культуру извечных воинов.

Древние тюрки во многом повторили историю хунну и гуннов, их империи, I и II тюркские каганаты, существовали примерно в тех же географических границах, хронология была более или менее локальной – около 150 лет. Тем не менее империи древних тюрков оказали грандиозное и глубочайшее влияние на последующую историю Евразии, на судьбу сотен ее народов и этносов. Традиции древних тюрков были продолжены последующими тюрко-монголами, которые в XIII веке смогли создать величайшую империю в истории человечества – государство Чингизхана и его потомков. Она просуществовала почти три века, ее распад обусловил появление государств многих современных народов Евразии. Можно допустить такую метафору – нынешняя история – это продолжение распада Золотой Орды. Империя эмира Тимура (Тамерлана) – это своего рода возрождение империи Чингизхана, когда тюрко-монголы на 30 лет снова оказались в рамках одного великого и громадного государства. Война эмира Тимура и Тохтамыша ознаменовала закат Золотой Орды,

необратимый надлом всей конно-кочевой цивилизации тюрко-монголов Евразии. В этой войне с обеих сторон участвовало около миллиона воинов, и это были лучшие армии мира того времени. Ренессанс в Европе, зарождение мануфактурной промышленности, потеря тюрками Шелкового пути, появление огнестрельного оружия поставили точку в истории тысячелетнего господства номадов-воинов. Так завершилась история великих держав конных кочевников Евразии, а начали они свой поход с 12 века д. н. эры. Две с половиной тысяч лет боевой славы, грандиозных экспансий, масштабных завоеваний, покорения сотен народов завершились XV веком – критическим рубежом для всех тюрко-монголов.

Без этого исторического фона нам будет трудно понять сущность, строй и философию поэзии казахо-ногайлинских жырау, которые обычно являлись идеологами тюркских держав, возникших после распада Золотой Орды. Они помнили и Золотую Орду, ее время и было для них Золотым Веком – Эдемом кочевников Евразии. С Золотой Ордой тесно связана деятельность Асана Кайгы, Сыпыр жырау, Кет Буги, первых великих певцов – медиаторов, которых помнит изустная традиция нашего народа. Коркут же – это мифологическая, архаическая память всех тюркских народов. Фольклор тюркских кочевников-воинов, в том числе поэзия, ораторское искусство, широкий пармеологический фонд целиком и полностью обслуживали военный тип их общества. Только этим можно объяснить необычайно развитый героический эпос тюрков, состоящий из многих циклов и множества отдельных эпосов и героических песен, а также огромного количества романических сказаний – дастанов. Достаточно привести в пример кыргызский эпос «Манас» – цикл из трех частей «Манас», «Сейтек», «Семетей» общим объемом около трех миллионов поэтических строк или казахо-ногайлинский цикл «Сорок крымских батыров» объемом около трехсот тысяч строк [8, 686]. Казахские эпосы «Кобланды батыр», «Алпамыс», «Ер Таргын», «Камбар батыр», «Кор оглы», «Едыге», «Шора», «Орак-Мамай» и мн. другие составляют колоссальный цикл, представляющий генотипическое ядро изустной культуры казахов, откуда и проистекают все обусловливающие принципы, каноны, отношения традиционной эпики. [9] Поэзия жырау является ветвью этого огромного и многовекового древа, уходящего корнями в архаический мелос и этос (*характерные черты музыкальной и песенной культуры* – А.Ж.) всей тюрко-монгольской цивилизации. Здесь следует сказать, что некоторые из жырау считаются авторами героических песен и даже эпосов, в частности, Доспамбет жырау.

Красота природы, образ жизни номадов – ритуально-регламентированное движение по степи и предгорьям на обетованные стоянки и пастбища (*жайляу, жаздык, куздеу, кыстау*), гармония с космосом, вид разнообразного и освященного скота четырех видов (*төрт түлек*), живое разнообразие и богатство природы (миллионы сайгаков, тарпанов, диких верблюдов, куланов, всевозможных птиц), живописные картины кочевья других родов и племен, сама жизнь человека в союзе с тягловым и верховым скотом способствовали постоянству поэзии, ее развитости и изощренности. Военное-прикладная поэзия (героические эпосы, песни, дастаны, богатырские сказки, вербальная магия воинов) была обусловлена тем, что жизнь родов или племен проходила обычно в постоянной борьбе с другими народами или с себе подобными. Не будет преувеличением, если скажем, что и мирная жизнь конных кочевников предполагала военные походы и сражения, и так длилось много веков подряд. Нет ничего удивительного, что тюрки с малых лет воспитывали мальчиков, порой и девочек, как будущих воинов, приучая с четырех лет сидеть в седле, натягивать лук, стрелять на скаку, джигитовать. Юноши должны были участвовать в племенной облавной охоте на степных животных, антилоп, куланов, тарпанов, они должны были хорошо знать степные дороги в окрестности, порой на сотни верст, знать диспозицию соседних родов, при необходимости они должны были с ходу ввязываться в барымту, стычки, которые неизбежно возникали при угоне скота. Условия походной жизни требовали раннего усвоения воинских навыков. Отдельный род или племя в военных условиях рассматривался правителями и как небольшая армия и как тыловое обеспечение. Так при Чингизхане крупный род в 50 тысяч семейств (юрт) должен был выставлять войско не менее чем в один тумен, то есть 10 000 воинов, полностью обеспеченных снаряжением, едой, одеждой, заводными конями. «Тамерлан требовал, чтобы во время войны простые конные воины или легкая конница имели для похода лук, колчан со стрелами, меч или палаш, пилу, шило, иглу, веревки, топор, 10 наконечников для стрел, мешок, турсук (кожаный мешок, употребляемый для возки запасной воды по безводным местам и для переправ), две лошади; сверх того, каждые

18 человек должны были иметь кибитку (шатер из войлока)» – пишет М. Иванин [4, 152].

Традиции казакования возникали в среде неимущих джигитов, которые не имели возможность выплачивать калым (скот) за невесту, они обычно объединялись в дружины по 30-40 человек для нападения на караваны или угона скота отдаленных племен. Таково было неписаное правило сколачивания имущества для женитьбы в раннем тюрко-монгольском обществе. О своем казаковании в молодости писали в своих биографиях эмир Тимур, Тохтамыш и мн. другие полководцы. Этот образ жизни легковооруженного всадника, живущего на отшибе от аулов и городов, наложил свою печать на раннее тюрко-черкесское казачество вплоть до формирования первых куреней на Дону и Днепре в эпоху хана Батыя и зарождения этнического ядра будущих казахов и славянского казачества. Характерно, что в тибетской ламаистской среде слово *казак* имело негативный оттенок в значении *разбойник*.

Таким образом, война была обычным делом для тюрко-монгольского общества, кочевой клан был полностью приспособлен для него и зачастую жил для него. Именно таким образом жизни и объясняется культ воина-вождя в словесной эстетике как древних, так и поздних тюрков. Культ вождя-воина ясно зафиксирован в древне-тюркских орхоно-енисейских рунических памятниках, самые обширные из которых (7-8 в.) представляют собой своего рода редуциированные эпосы со всем набором уже существующих канонов, метафорикой, апелляцией к богам, аллитерационным ритмом, повторами, гиперболами, крылатой формульностью и т.д. «(Тогда) вверху Небо тюрков и священная Земля и Вода тюрков сказали: «Пусть не погибнет тюркский народ, пусть будет народом! И поэтому Небо, возвышая (букв.: держа за макушку) моего отца Эльтериш-кагана и мою мать Эльбильге-катун, по существу возвысило их (над народом)», – поэтически сказано в Большой Надписи в честь Культегина-кагана [10. 164].

Следовательно, культ вождя-воина, кагана, хана, затем и батыра служил своего рода идеологическим принципом, в течение многих веков этот культ откладывался в словесном искусстве и оформлялся значимой и даже ведущей идеологемой («Огуз наме»). В той или иной форме эту идеологему мы можем найти в любом тюркском (казахском) героическом эпосе. И это не удивительно, ибо этот культ и идеологема выполняли стратифицирующую роль и отражали архаический комплекс представлений о культурном герое-стратификаторе. О древности культа вождя-воина в космосе культуры тюрков свидетельствует семантическая многослойность ее маркеров, в которых часто прочитываются тотемистические, анимистические, мифологические составляющие. Это и повременная многослойность, которая говорит о генезисе маркеров, уранов, титулов, геральдики, этнонимов, антропонимов, тамги тюрков.

Культ вождя, его героизация и идеализация, мистическое и сакральное обрамление полностью вытекали из специфики степной конно-кочевой цивилизации, ее героической фазы, где этот культ являлся опорным стержнем зарождения, создания, оформления и укрепления государства воинственных номадов, внутренним законом эпохи военной демократии. Только сакрализация образа сильного и благословленного Небом вождя могла сплотить общество динамичных номадов, имеющих свои армии и способных при случае быстро откочевать далеко от главного стана. Следовательно, культ вождя непрерывно сопровождал историю тюрко-монгольских государств, внутренне обусловливал центростремительные тенденции, отвечал историческим и экспансионистским интересам ранних полукочевых обществ. Поэтому истинные номады степи – тюрко-монголы потенционально были государственниками, именно им удавалось построить наиболее глобальные державы Евразии. Культ вождя-воина в условиях мифологического обрамления и генезиса кланов и сословий наиболее полно представлен в книге З. Наурызбаевой. «При обращении к традиционному мировоззрению казахов для нас первостепенным является не представление о разного рода сверхестественных магических существах и отношениях с ними, но ощущение некоей единой космической силы, присутствующей в любой идентичности, придающей целостность и смысл конкретному существованию. Присутствие этого единого гармонизирующего начала воспринимается не как нечто фантастическое, а как облагораживающий и очищающий повседневное бытие идеал. Этот идеал воплощен в образе эпического батыра, который является манифестацией единого, своего рода инкарнацией вечной силы», – пишет исследователь [11, 549].

В героических эпосах, песнях, богатырских сказках мы найдем признаки культа вождя, демиурга, тотема, коня, неба, солнца, земли, предков-аруахов, оружия со всеми магическими реликтами, в том числе вербальными, и при этом

культ вождя-героя будет занимать центральное место, так как это ведущий принцип социализации, консолидации и огосударствления ранних обществ. Культ вождя имеет свою вербальную, поэтическую традицию, которая, безусловно, репрезентирует гиперболу и эпитет как главные тропы. Гипербола призвана показать, продемонстрировать и утвердить божественное (небесное) происхождение героя, она является словесным воплощением идеологемы вождя, в процессе сюжетного развития эпоса она беспрерывно развивается, умножается, клонируется по закону геометрической прогрессии, разрастаясь до глобальных сцен (скачка Тайбурыла в эпосе «Кобланды», поход на Бейджин в эпосе «Манас»), эта динамика роста и умножения реализуется в четком, каноническом ритмострое, который предполагает такую динамику и гипертрофию. Порой практически весь героический эпос можно представить как колоссально разросшуюся гиперболу, настолько важен этот принцип для данного жанра. Одновременно гипербола – сущностный принцип эпоса, ибо идеализация и героизация образа вождя требует преувеличения качеств персонажа, а за этим скрывается мысль о небесной манифестации героя, о космическом его происхождении, о санкциированности его рождения и чудесных деяний самим пантеоном духов и аруахов, а то и самим Тенгри. Гипербола требует веры и восхищенного отношения слушателя эпоса, это и говорит о скрытом присутствии в ней идеологемы идеального вождя. Восхищение и вера слушателей – это непременный компонент сотворчества, созидания того континуума при котором и возможно исполнение эпоса. Исполнение эпоса, когда восторг, восхищение, вера окрыляют коллектив слушателей, когда исчезает временная дистанция и осуществляется магия единения, сплочения людей (родичей) в одухотворенную целостность – это и есть необходимая предтеча социализации и мобилизации коллектива, превращения его в сплоченность, героический порыв. Исполнение эпоса мастером сказителем обычно приводило слушателей в состояние экстаза, то есть изменное состояние сознания, искомое и необходимое для таких действий, как предстоящее сражение [12, 31-34]. Многократное исполнение эпоса для подобной цели отлаживало и оттачивало его четкую, твердую форму, выплавляло его звонкую и крылатую афористичность и убедительность, наделяло текст качествами вековой и всенародной репрезентации, то есть культурной матрицы, способной постоянно воспроизводить заложенный психический генотип, то есть превращало его в метатекст. Следовательно, формульность эпоса и героических песен, в том числе поэзии жырау, есть обратная сторона их изначальной ритуальности, назначения утверждать культ вождя, поэтизировать и мифологизировать его образ, канонизировать выдающийся тип и на этом идеале выстраивать все ментальные парадигмы и столпы культуры. «Язык жырау предельно символичен и часто представлен как метасистема», – резюмирует К. Жанабаев по этому поводу [13, 112]. Нет ничего удивительного в том, что поэзия жырау насквозь пронизана этим принципом, если в ней присутствует печаль и драматизм, то это плач по Золотому веку кочевников, плач по потерянной земле и ее величию после надлома и распада империи – Золотой Орды.

В поэзии жырау мы найдем все варианты гиперболы, которая получает максимальное развитие в героическом эпосе, устойчивые сравнения и метафоры, эпитеты, паралелизмы, перифразы, формульность стилистики и лексического строя, типической фоники, те же аллитерации и анафоры, тот же ритмообразующий редиф или монорифму, внутреннюю рифму, а также другие экспрессивно-интонационные средства, которые были отточены в больших эпосах.

Сюжет эпоса с традиционным зачином чудесного или предсказанного рождения ребенка – будущего богатыря, развертывая земную манифестацию героя, представляет план скрытых инициаций. Практический весь событийный план эпоса с испытаниями героя на стадии отрочества, юности, молодости, зрелости, поисками чудесного коня, сватовства и женитьбы, выхода на план основных действий – сражений с врагами, – это видоизмененный ритуально-магический ряд, представляющий инициационную культуру воина-кочевника в условиях степной военной демократии. В этой мифопоэтике обычными предстают мотивы раннего сиротства героя (рождение в могиле Кор оглы), мытарства и обездоленности (история юного Чингизхана) или даже раннего рабства (Аблай, Бейбарс), они в мировой эстетике эпоса оформляются в метаморфозу замаскированного героя, метафору его неузнанности, пребывания в ином образе в условиях кабалы, инвалидности, долгой болезни и т.д. Тем более впечатляющим выглядит затем выпрямление-преображение угнетенного героя, приобретения статуса истинного небесно санкционирового вождя в образе которого угадываются черты самого демиурга, вновь рож-

денного (инкарнированного) для чудесных судьбоносных деяний.

Язык поэзии жырау в целом повторяет язык эпоса, ее сюжетика напоминает скол с тела необозримого тюркского героического эпоса с мотивами ностальгии, рефлексии на тему Золотого века кочевников, его идеальной фазы. В поэзии поздних жырау (Махамбета, Жиембета, Бухар жырау) мы найдем и мотивы иронии, сарказма по поводу политики ханов, султанов, однако в целом эти иронические интенции, а то и проклятия, не меняют общей картины формульно-эпической традиции, ибо в этой поэзии еще не открыт человек внутренний, космос души реального человека, то есть интравертное психическое начало. Абаю Кунанбаеву предстоит первым из казахских поэтов сделать это – ввести в литературу человека с рефлексией обычной душевной жизни. Его поэзия – это интересное явление, где мы увидим отход от всех принципов канонической поэзии с ее формульностью и ритмической твердостью, где слово заново смыслопорождает себя, разламываясь в болевом обращении к переживаниям человека.

Тем не менее мы должны расширить интертекстуальный фон формульности поэзии жырау, это необходимо для более глубокого понимания новизны поэзии Абая. Как было сказано выше, традиционные языковые средства эпической поэзии жырау, в частности, устойчивые метафоры, эпитеты и сравнения, гиперболы и метонимии, перифразы, идиоматика и фразеологизмы, притчи, поговорки, афоризмы, всевозможные поэтические фигуры, были отработаны и отточены до четкости канонических форм в рамках тысячелетней традиции. Их каноничность намекала на авторитетность эпического высказывания, практически суггестию – магию, свернутую в эпической формуле, где латентно жило воспоминание о континууме воинско-поэтического сотворчества, коллективного исполнения *жыра* (героической песни) перед битвой. Произнесение эпической формулы несло эту скрытую мотивировку, не случайно эти крылатые фразы произносили *бии и шешены*, батыры на *курултаях*, обращаясь к большому собранию людей. Исходя из этого, надо полагать, что эпические формулы скрыто несут в себе весь корпус традиционного этоса с его жанрами и манерами исполнениями, они являются не только осколками метатекста, но и его микромоделями. При необходимости талантливый поэт всегда может собрать из этих осколков более или менее целостный фрагмент, живо представляя новый *толгау* или *терме*, что и происходит в наши дни на айтысах в Казахстане.

Исходя из традиций древнего тюркского воинского общества, развитого комплекса обрядов и ритуалов, предваряющих военные действия и сопровождающих их, наличия специальных магических посредников -медиумов, шаманов, жырау, гадателей-балгеров, певцов, музыкантов, сопровождающих войско в походе и имеющих целью вдохновлять его, мы должны считать ряд жанров тюркской эпической поэзии, в частности, *жыры, толгау, терме*, – жанрами воинско-магической семантики, функционально организованными для целей суггестии. *Ант, осиет, бата, каргыс* – это малые локальные жанры специализированного характера, однако они целиком и полностью также носят ритуально-магический характер. Для их целостного определения необходимо отдельное исследование. Наблюдая за исполнением таких эпосов, как «Кор оглы», «Алпамыс», современными жырау из Кызылординской области (из так называемой кармакчинской школы) мы полностью убеждаемся в справедливости наших предположений об изначальной и архаичной суггестии традиционных эпических формул. Здесь, конечно, на первый план выступает сама целостность эпического сказывания, где необходимо проявляются следующие факторы: талант исполнителя, его принадлежность к генеалогии традиционных сказителей, особая генотипическая память, поэтическое мышление эпическими блоками (заготовками), мистическая память (подсознание), способность к трансу (суггестия), ощущение связи с коллективом (рецептивное поле), владение всем корпусом эпических формул (вербальная память) и т.д.

Необходимо помнить и о каноническом ритмострое тюркского эпического стиха так как это очень серьезный фактор поэтического автопоэза – самовоспроизведения жанра в разных временах и широком разбросе субъективности исполнителей текста. «Живая структура, как мы увидим ниже, всегда является записью своего предыдущего развития» – пишет по поводу механизма автопоэза ментальных систем Ф. Капра [3, 209].

Известно, что казахский эпический стих, как и поэтические формы тюркских языков кыпчакской группы, это в основном аллитерационная система. Аллитерационность, по мнению исследователей, в целом исторически присуща типологии фонозвучания традиционного тюркского стиха, начиная с древних периодов [14, 46]. Такая особенность продиктована особым

консонансным сингармонизмом, свойственным этим языкам. Судя по всему, аллитерационность – древнейший принцип тюркского стихостроя и вообще поэтической речи. В казахском языке фонемы Ж – Ш, Ш – С, Т – Д, Қ – К, П – Б и др. находятся в условиях чередования, внутреннего созвучия и в стихах легко создают короткие или длинные ряды созвучий, которые помогают во внутренней рифмовке стиха. Активности аллитерации помогает и силлабическая природа казахского стихосложения. Эти фонетические пары могут представлять самые разнообразные варианты. Например, К. Жанабаев обнаруживает в поэзии жырау такие варианты аллитерации: «Аскар, аскар, аскар тау...» или «Кас-дос-хошбос...» [13, 64; 46]

Если аллитерация преимущественно создает внутреннюю горизонтальную (построчную рифмовку), анафора (другой постоянный системный принцип казахского эпического стиха) формирует рифмовку по начальной вертикали. Анафора (консонансная и ассонансная) постоянно встречается в поэзии жырау, в том числе является неотъемлемым элементом в речи *биев и шешенов* (ритуальных ораторов). Например:

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт... [15, 56]

Редиф (монорифма) еще более устойчивый принцип казахского эпического стиха, он как главный ритмообразующий компонент встречается практически во всех казахских эпосах, героических песнях, толгау и терме. Его надо воспринимать как вертикальную замыкающую рифмовку, завершающую совершенно четкий ритмо-структурный рисунок, где главную роль играют анафоры, аллитерации, ассонансы и редиф, что в конечном счете создает звуковой трехмерный объем – решетку стиха, фоноозвученную по вертикали в начале и конце и по горизонтали текста. К. Жанабаев показывает и другие виды внутренней рифмовки в поэзии жырау по диагонали, что свидетельствует о изощренности поэтической системы степных бардов. Функциональность такой ритмической решетки отражает интуитивное стремление жырау к канону, твердо установленному в форме героического эпоса, через посредство которого создавались необозримые циклы огромных эпосов, это своего рода звуко-мелодический модуль, который и работал в этосе тюрков как своего рода живой фрактал, постоянно воспроизводящий продуктивную матричную гармонию.

Сущность Слова как репрезента магического вербального мира ритуальных посредников хорошо осознавалась самими жырау. Об этом свидетельствует объективирование и эстетизация понятия *Слово* в поэзии жырау. Вот психологическая суггестия слова в поэзии Асана Кайгы:

«*А встревожит душу снова*
Грусть, и вот оно –
Чистое всплывает слово,
покидая дно» [16, 15].

В его же поэзии лексема *Сөз* выступает в синонимической градации: речь на совете биев – *кенес*, или проклятие – *нәлет*, или язык увещеваний – *тіл,* или слово благопожеланий – *сөз* [17, 23]. В освященном значении слово жырау является этическим знаком, в качестве символа оно регламентировано всей системой родовой жизни, подтверждено ролями и статусами членов общества, семантизировано всем строем традиций, ритуальных топосов, вековыми отношениями и правилами.

«*Бақыты оянған ерлердің*
Әрбір ісі оң болар.
Дәулеті күнге артылып,
Не қылса да, мол болар.
Тазылары түлкі алып,

Қаршығасы қаз іліп,
Сөз сөйлесе жөн болып,
Не де се жарасар» [17. 25].

Слово батыра – степного предводителя не допускает лжи, коварства, оно должно исходить из коллективного мнения, в нем не должно быть и тени от самомнения, индивидуализма, чувства личного превосходства.

«*Артық үшін айтысып,*
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кенессіз сөз бастама.
Жеңемін деп біреуді
Өтірік сөзбен қостама» [17. 25 с.]

Таким образом, в эстетике жырау Слово отчуждено от мира индивидуализма, субъективности, личной отделенности, саморефлексии, не согласованности в суждениях. В этом плане слово как высказывание от личного Я (эго) воспринимается как антимир, как опасная тень демонизма, абсолютно чуждого мира. Явления,

возникающие вне коллективного нравственно-этического смыслового поля, подвергаются отрицанию. И такое понимание Слова как этически кодифицирующего принципа весьма значимо.

Шалкииз жырау (1465-1560) воспринимает Слово как многогранную манифестацию творящей роли Бога [17. 38]. Сакрализация и мистификация Слова с точки зрения монотеистической философии характерна для всех казахских жырау средневековья и колониальной эпохи. Статус жырау как степного батыра, барда, носителя традиционного этического сознания и определяет его понимание Слова как духовной репрезентации заветного, обетованного общества патриархов-предков. Оно насквозь пронизано традиционной этикой и моралью, предостерегает от лжи, двусмысленности, предательства, легковесной велеречивости, регламентирует честность, правдивость, твердость, нерушимость в клятве, уважение к старшим, пиетет к святыням, предписывает бдительность и настороженность по отношению к отступникам, разрешает *қарғыс* – проклятье по отношению к врагам, требует защищать младших членов общины, покровительствовать им, узаконивает готовность к самопожертвованию по отношению к таким ценностям, как Родина, община, отец и мать, жена.

Природа в поэзии жырау не является объектом сложной поэтической рефлексии, в канонической словоформе она предстает как предмет священного, магического отношения, как и в эпосе, по сути, оформляется в вещно-анималистический образный орнаментальный ряд, своего рода художественный ритмический аккомпанемент, неразрывно связанный с пафосом восхищения, архаической анимистической веры в духовную идентичность всего и вся. Это характерно, например, для Доспамбет жырау:

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен,
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастыдым, өкінбен [17. 34].

В архаической форме канона анималистический ряд выступает в поэзии Асана Кайгы:

«Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер,
Аяғы жоқ, қолы жоқ жылан, қайтіп кун көрер?» [17. 24]

Таким образом, внутренний смысловой план Слова в поэзии жырау характеризуется нравственно-этической определенностью, в психологическом смысле он представляет духовный принцип, детерминант вековых общинных отношений, по сути, реализует моральный кодекс батыра, рыцаря-предводителя, защитника и идеолога патриархального родового общества. На внешнем плане Слово носит черты формульности и каноничности, практически всегда оно является микромоделью традиционного эпоса, связывая с ним, неся в свернутом виде его континуум.

Слово как инструмент мышления, как картина мира и даже как судьбоносный план бытия объективировано также и в поэзии Абая. Казалось бы чаще всего те же слова использует Абай в своей поэзии, порой в реминисценциях иронически отсылая к поэзии жырау.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тындаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяндап [18, 72].

Однако по своей ролевой, смысло-изобразительной типологии это принципиально иное Слово. Абай осознанно проводит границу между своей поэзией и поэзией предшествующей генеалогии акынов и жырау. Он показывает отличие этих двух вербальных топосов – жырау и своей, новой поэзии, несущей иные смыслы.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бәрі – жамау, бәрі – құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау [18, 76].

Этой интенцией, пронизанной горечью, Абай недвусмысленно показывает, что Слово должно быть обращено к душе человека, отражать его внутренний мир, служить его нравственным, этическим запросам, помогать познавать мир и самого себя. То есть, говоря обобщениями, Абай впервые в истории казахской поэзии вводит в литературу не нормативную антропологическую категорию, а самого человека, простого казаха с его сложным психологическим миром. Для прежней поэзии этот объект – душа человека – был не только не интересен, он был эстетически закрыт для нее барьером канонов и принципов, постоянно отсылающих к миру эпоса. Поэзия Абая полностью психологизирована, эстетически *обмирщена*, освобождена от догматики и канонов, очищена от стереотипов, она словно бы впервые глазами обычного казаха *увидела* огромный мир перед своими глазами и *вгляделась* в него. Поэтому впервые в поэзии Абая окружающая природа *увиделась* челове-

ком и была *пережита* как объект красоты, пристального созерцания, она предстала как зеркало самоидентификации и экзистенционального обнаружения себя в феноменальной бытийности. Поэтому можно сказать, что впервые казахская поэзия была очеловечена и реально одухотворена Абаем. Природа, окружающие предметы, *увидены* человеком в поэзии Абая и *пережиты* в бытийном значении как неповторимые явления национального психокосма. Бытийность предметов и природы становится значимой ценностью в поэзии Абая, она предмет рефлексии, средство обнаружения души человека как центра чувствующего, болевого и самосознающего мира. Вот почему в произведениях Абая такая ощутимая смысловая нагрузка на предметном мире, его социальная окрашенность, определенность, активность, познавательная значимость. Вещи и природа в поэзии Абая метафорически обнаруживают свое наличное бытие и опосредованно открывают нам душу человека. Поэтому метафора как троп и онтологический инструмент становится одним из главных конструктивных и знаковых компонентов в мире Абая. Метафора в конструктивном семиозисе Абая связана с концептуальным полем и является элементом скрытых опосредований. Концептуальность и широчайшее ассоциативное (опосредованное) поле являются одним из критериев, отличающих поэзию Абая от поэзии акынов и жырау.

Концептуальный характер поэзии Абая свидетельствует о сложном и масштабном интеллекте поэта, в период своей жизни формированием нового художественного дискурса совершавшего переворот не только в литературе, но и повернувшего национальный менталитет в новую парадигму. Об интеллекте Абая было много сказано и написано. Поэтому кратко определим его параметры: во-первых, знание русской литературы и философии, знание западной литературы и философии, огромная осведомленность в арабо-персидской и чагатайской литературе, богословская образованность, знание национальной духовно-эстетической культуры. Этот интеллектуальный багаж, неукротимое просветительское движение, сострадание к своему народу, общественная деятельность на должности волостного, знание жизни народа как бы изнутри и обусловили реформаторскую деятельность Абая, его стратегию в философии и литературе. Такая многогранная деятельность характеризует Абая как ренессансную личность в истории своего народа. В его личности воплотились целые эпохи культурного строительства, не осуществленные коллективом – общиной. Абай прекрасно это понимает, отсюда и обостренность мотивов одиночества в его поэзии, предощущении изоляции, неизбежного конфликта со средой. Как и А.С. Пушкин, Абай воспринимает роль и личность поэта как пророческую.

Огромная интеллектуальная нагрузка на каждой значимой лексеме, полифункциональность каждого тропа, его сложное ассоциативное поле, активность аллюзий, социальная обостренность лирического топоса, обращенного не к мифу или утерянному Золотому веку, а к самой жизни, к ее злободневности и отличает поэзию Абая от словесности жырау. Стихи Абая обращены к душе каждого человека, особенно из своего этноса, они и сокровенны, ибо несут скрытые знаки и символы истории, и в то же время диалогически обнажены и актуализированы, ибо вопрошают о нравственной ответственности и требуют ответа. Такая диалогичность, требующая широкого социального, рецептивного поля, энергично действующая на национальное, народное самосознание, не была не замечена современниками. Как известно, необычность стихов Абая и их социальная накаленность вызвали острую реакцию соплеменников, особенно баев; те, кто были задеты его стихами, организовали гонения на поэта, были попытки даже покушения на его жизнь. Просветительская тенденция, критика невежества, мракобесия и ханжества, сарказм и ирония по отношению к бездействию имущего слоя, сочувствие и сострадание по отношению к обездоленным, апелляция к народному, историческому сознанию, призыв учиться у передовых народов – все это говорит о том, что посредством своей поэзии Абай организовал многомерное и широкое диалогическое поле, обращаясь не только к современникам, но и к будущим поколениям казахов. Активность нравственного начала в личности поэта, стратегическая ориентированность интеллектуализма и осознание своей миссии наделяют автора особыми качествами мудреца, провидца, вождя своего народа, видящего путь в будущее. Понимание своей миссии, осознанное отношение к своей судьбе народного поэта – трибуна ярко проявляется в программных произведениях Абая, таких, как «*Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы*». Лексема *Өлең* здесь выполняет роль многомерной метафоры – самой поэзии. Поэтому поэтическая трактовка этого слова превращается в сложный, многополярный экскурс в историю с напоминанием о роли поэзии в веках служения народному ментальному полю. Одновременно данный экс-

курс – это диалогически направленный дискурс, обращенный к сознанию поэтов, современников Абая, с призывом помнить о своей миссии перед народом. Абай напоминает им, каким было изначально поэтическое слово: оно было властителем дум, было великим инструментом вождей и жрецов, выражало волю и мысль, было способно отразить любые оттенки сложных чувств, могло исцелить занемогшую душу, воскресить увядший дух. Если слово немощно и тленно – это вина невежд и поэтов, погруженных в духовную спячку. Если невежественна среда и ее трибун – поэт, то это бедствие для народа. Далее Абай напоминает, что вначале слово пришло вместе со священными сурами и аятами Корана, оно творило законы, мораль и совесть. Если это не было так, зачем бы Аллах ниспосылал их через пророка? Таким образом слову придается и спасительная (очищающая, возвышающая) роль. Напоминая казахам о биях и шешенах (ораторах) древности, прославившихся пустой безадресной велеречивостью, Абай вопрошает метафорой: «*Іші алтын, сырты күміс сөз жақсынын Қазақтың келістрер қай баласы?*» [18. 72] Развивая эту метафору золотого слова, Абай усиливает критику поэзии прошлого, показывая, что она подвизалась у богатых столов, выпрашивая подачку и служа хлебу насущному. Такое жалкое, нищенствующее слово потеряло свою ценность, оно превратилось в разменную монету. Более того, поэты-попрошайки превратили слово в орудие лжи и мести, используя его для грязной клеветы, бросая пыль в глаза, заводили людей в туман, топь беспросветных миражей.

Если в поэзии жырау главными тропами – семантически нагруженными единицами выразительности – являются эпитеты и символы, то в стихах Абая такой единицей выступает метафора, и такая черта его поэтики не случайна. Метафора позволяет Абаю генерализировать широкий диапазон интеллектуальных, социальных и духовных смыслов, связать их в единый семантический узел с имплицитным информативным планом для посвященных. С этой точки зрения, Абай следовал давно разработанной и известной определенному кругу казахской национальной интеллигенции восточной суфийской литературной стратегии посредством особых кодов и смыслов корреспондировать важные смыслы именно посвященным в *знание*. Поскольку Абай представлял новую генерацию поэтов, стоящих на стыке западной и восточной культур, владеющих парадигмами обеих глобальных цивилизаций, он обращается к кодовому языку преимущественно метафоры, а не символа и аллегории, излюбленным фигурам речи поэтов-суфиев. В этом отношений Абай оказался поэтом-мыслителем, предвосхитившим свое время. Вспомним поэтов XX века, О. Мандельштама, М. Жумабаева, Б. Пастернака, А. Ахматову, которые в сложное политическое время диктатуры и цензуры перешли на язык многомерной, разветвленной метафоры, так как не могли хранить молчание.

Интравертный психологический характер новой поэзии, ее интеллектуальная глубина и сложность, ассоциативность смыслового поля, активность аллюзивности, обилие интертекстов и реминисценций неизбежно делают ее метафорическим контекстом, ибо именно метафора позволяет создавать многомерную семантическую ткань, которая при всей информативной нагруженности продолжает оставаться предельной выразительной и экспрессивной. Абай первым из казахских поэтов ввел в поэзию сложный, лейтмотивный тип метафоры, переходящий из произведения в произведение, семантический усложняющийся, коррелятивно связанный с концепцией нравственно-этической эволюции человека через просвещение в условиях федально-колониального Казахстана. Такова метафора коллективного образа казахского народа «*Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың. Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың*» [18. 32] Она дробится на большое количество микрообразов-метафор, которые несут все ту же идею обездоленности, беззащитности, прозябания в невежестве казахского народа: «*Ақсақал шығар бір шеттен: Малынды әрі қайтар деп, Малшыларға қаңқылдап. Бай бағұсым десін деп, Шақырып қымыз берсін деп...*» [18. 54] «*Арақ ішкен, мас болған жұрттың бәрі, Не пайда, не залалды біле алмай жұр*» [18. 36]

Глобальными комплексными метафорами в поэзии Абая можно считать такие сложные, системно развивающиеся концепты-образы, как Поэзия, Природа (лето, осень, зима, весна), Женщина, Наука, Человек, Степь, Хронос (прошлое, настоящее, будущее), История, Любовь, Невежество, Бог, Жилище и др. Эти комплексные концепты-образы то предстают в обобщенно-символической форме, создавая сложные топосы, то художественно претворяются в локальных предметно насыщенных микро-образах. И это особенная, новаторская черта поэтики Абая.

Социальная тема чрезвычайно важна для Абая, она занимает центральное место в его гуманистической философии, как генерализи-

рующая мысль она стягивает все смыслы, все планы, все нюансы его поэзии, прозы, ораторской деятельности. Мысли о судьбе народа, необходимости развития, борьбы за будущее, о выходе из мрака невежества, разобщенности, угнетения так занимают воображение поэта, что это превращается в главную и пожизненную рефлексию, все нравственные интенции неизбежно возвращаются на этот круг, оформляясь то в учение о праведном человеке (*иман*), то дробясь на микрообразы-метафоры, аллюзии, аллегории с социальным смыслом. Абай – поэт, который целиком и полностью подчинил поэзию народной заботе, народным целям и задачам, опустил ее с эпических небес на землю. При этом макроплан народной действительности –повседневной жизни так введен в поэзию, что впервые в словесности казахов в полный голос звучит простой народный язык со всем набором просторечий, порой даже грубых слов, широкий регистр иронических (саркастических) характеристик, намеков, ярлыков, определений, эвфеминизмов. И этот язык по народному экспрессивен, ярко и хлестко метафоричен. Голосом Абая впервые громко и искрометно, выразительно заговорил сам казахский народ. Как этот язык отличается от возвышенно-отвлеченного языка жырау, посвященного в основном истории, прошлому! Поэзия Абая в основном обращена к настоящему, подразумевая будущее.

Литература

1 Турсунов Е.Д. Происхождение носителей казахского фольклора. – Алматы: Дайк Пресс, 2004. – С. 319.
2 Кодар А. Зов бытия. – Алматы: Таймас, 2000. – С. 528.
3 Капра Ф. Паутина жизни. – К.: София, 2003. – С. 336.
4 Иванин М. О военном искусстве при Чингисхане и Тамерлане. 2-е издание. – Алматы: Санат, 1998. – 240 с.
5 Гумилев Л.Н. Хунну. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 212.
6 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М.: Мишель и К, 1993. – С. 335.
7 Нуров К.И. Казахстан: Национальная идея и традиции. – Алматы: VOX POPULI, 2011. – С. 460.
8 Манас. – М.: Наука, 1988. – 686 с.
9 Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 с. Т. 1; 288 с. Т. 2.; 1987. – 304 с. Т. 3; 1986. – 400 с. Т. 3; 1989. – 384 с. Т. 5; 1990. – 272 с. Т. 6.
10 Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003. – 368 с.
11 Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы: Сага, 2013. – 704 с.
12 Нурланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 31-34.
13 Жанабаев К. Поэтическая система произведений жырау XV-XVIII веков: к начальным основаниям художественного перевода. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 112 с.
14 Тиливалди А. Древнетюркский книжный стих. – Алматы: АГПУ им. Абая, 2002. – 228 с.
15 Алдаспан. XV – XVIII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1971. – 56 б.
16 Поэзия жырау. – Алма-Ата: Жалын, 1987. – 88 с.
17 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.
18 Абай Кунанабаев. Шығармалар. – Алматы: Жазушы. – Т. 1. – 319 б.

References

1 Tursunov E.D. Proiskhozhdenie nositelej kazahskogo fol'klora. – Almaty: Dajk Press, 2004. – C. 319.
2 Kodar A. Zov bytiya. – Almaty: Tajmas, 2000. – C. 528.
3 Kapra F. Pautina zhizni. – K.: Sofiya, 2003. – C. 336.
4 Ivanin M. O voennom iskusstve pri CHingiskhane i Tamerlane. 2-e izdanie. – Almaty: Sanat, 1998. – 240 s.
5 Gumilev L.N. Hunnu. – Sankt-Peterburg, 1993. – C. 212.
6 Gumilev L.N. Tysyacheletie vokrug Kaspiya. – M.: Mishel' i K, 1993. – C. 335.
7 Nurov K.I. Kazahstan: Nacional'naya ideya i tradicii. – Almaty: VOX POPULI, 2011. – C. 460.
8 Manas. – M.: Nauka, 1988. – 686 s.
9 Bati'rlar ji'ri'. – Almati': Jazwshi', 1986. – 264 s. T. 1; 288 s. T. 2.; 1987. – 304 c. T. 3; 1986. – 400 s. T. 3; 1989. – 384 s. T. 5; 1990. – 272 s. T. 6.
10 Amanzholov A.S. Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma. – Almaty: Mektep, 2003. – 368 s.
11 Nauryzbaeva Z. Vechnoe nebo kazahov. – Almaty: Saga, 2013. – 704 s.
12 Nurlanova K.SH. EHstetika hudozhestvennoj kul'tury kazahskogo naroda. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – S. 31-34
13 Zhanabaev K. Poehticheskaya sistema proizvedenij zhyrau HV-HVIII vekov: k nachal'nym osnovaniyam hudozhestvennogo perevoda. – Almaty: Қазақ universiteti, 2014. – 112 s.
14 Tilivaldi A. Drevnetyurkskij knizhnyj stih. – Almaty: AGPU im. Abaya, 2002. – 228 s.
15 Aldaspan. HV – HVIII ghasi'rlardaghi' qazaq aqi'n, ji'rawlari'ni'ng shi'gharmalar ji''naghi'. – Almati': Jazwshi', 1971. – 56 b.
16 Poe'zi''ya ji'raw. – Alma-Ata: Jali'n, 1987. – 88 s.
17 Bes ghasi'r ji'rlaydi'. – Almati': Jazwshi', 1989. – T. 1. – 384 b.
18 Abay Kwnanabaev. Shi'gharmalar. – Almati': Jazwshi'. – T. 1. – 319 b.

Жанабаев К.,
Акбердикызы У.

«Устная теория» Парри-Лорда: позитивная критика

В статье с критических и конструктивных позиций рассматриваются некоторые положения известных американских фольклористов М. Парри и А. Лорда. Особое внимание в концепции Парри-Лорда уделено ключевому вопросу – эпической формуле, ее природе, ее структуре, функции и особенно ее доминирующей роли в порождении нового текста в процессе импровизации. Некоторые исследователи еще задолго до теории Парри-Лорда обращали свое внимание на природу устно-стилевой техники. Такие идеи высказаны М.О. Ауэзовым и О.А. Нурмагамбетовой в связи с историей формирования казахского эпоса в аспекте его органической связи с древнейшими жанрами фольклора, с обрядовой и ритуальной традицией. Идеи А.Лорда связаны не только с исследованием эпического стиля, с устно-стилевой поэтической техникой, с формульностью, но самое главное – с мифологическими аспектами содержания эпических формул, что наиболее важно для современных исследований. Важное значение имеют для нашей науки фундаментальные разработки Б.Ш. Абылкасимова, Ж.Ж. Бектурова, С. Негимова, Ш. Ибраева и других исследователей. Отдельные подходы этих исследователей также подвергаются в нашей статье конструктивной критике, как и некоторые аспекты концепции Парри-Лорда.

Ключевые слова: эпосоведение, эпическая формула, структура, функция, теория Парри-Лорда, устно-стилевая техника, обряд, ритуал, миф, похоронный обряд, культ предков.

Zhanabayev K.,
Akberdykizi Ulpan

The Parry-Lord «oral theory»: positive criticism

The article considers certain provisions of the well-known American folklorists M. Parry and A. Lord from critical and constructive points of view. The concept of Parry-Lord mainly focused on the key issue – the epic formulae, its nature, its structure, functions, and especially its dominant role in creation of a new text in the process of improvisation. From the analysis of the Kazakh study of epic poetry, it can be observed that some researchers had paid their attention to the nature of the oral-style techniques before the theory of Parry-Lord. In connection with the history of formation of the Kazakh epics such ideas were expressed by M.O. Auezov and O.A. Nurmagambetova in terms of its true connection with the ancient genres of folklore and with ceremonial and ritual traditions. The fundamental scientific discoveries of B.Sh. Abylkasimov, Ш. Ибраев, J.J.Bekturov, S. Negimov and other researchers play the most important role in our science. At the same time, individual approaches by these researchers in this article have been exposed from the point of constructive criticism, as well as some aspects of the concept of Parry-Lord.

Key words: study of epic poetry, epic formulae, structure, function, Parry-Lord theory, oral-stylistic technique, ritual, epic style, formulae, myth, funeral rites, the cult of ancestors.

Жаңабаев Қ.,
Ақбердіқызы У.

Парри-Лордтың «ауызша теориясы»: позитивтік сын

Мақалада атақты американдық фольклористтер М.Парри мен А.Лордтың сындық және құрылымдық ұстанымдарының кейбір ережелері қарастырылады. Қазақ эпостаным материалының талдауынан, кейбір зерттеушілер Парри-Лорд теориясына дейін ауызша-стилді техниканың табиғатына көңіл бөлгендері белгілі болады. Фольклор жанрының ежелгі табиғи әдет-ғұрыптық және салттық дәстүрлер байланыстары, қазақ эпостық аспектісінің қалыптасу тарихы туралы ұсыныстыр М.О. Әуезов пен О.А. Нұрмағанбетовада айтылған. Сонымен бірге, А.Лорд ұсыныстары тек эпостық стилмен, поэтикалық техниканың ауызша-стилімен, формулдығымен ғана емес, ең бастысы – эпостық формуланың мифологиялық аспектілерінің мазмұны заманауи зереттеулер үшін айрықша маңызды. Б.Ш. Абылкасымов, Ж.Ж. Бектұров, С.Негимов және басқада зерттеушілер біздің ғылыми іргелі өңдеулер үшін аса маңызызды болып табылады. Сонымен бірге, бұл зерттеушілердің жеке амалдары біздің мақаламызда Парри-Лорд концептінің кейбір аспектілері сияқты құрылымдық сынға алынады.

Түйін сөздер: эпостаным, эпостық формула, құрылым, қызмет, Парри-Лорд теориясы, ауызша-стильді техника, әдет-ғұрып, салт, жерлеу ғұрпы, ата-баба ғибадаты.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 821.512.122.0

Жанабаев К.[1], Акбердикызы У.[2],

[1]к. ф. н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
[2]магистр Казахского Национального университета имени Абая,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: ovlur1963@mail.ru

«УСТНАЯ ТЕОРИЯ» ПАРРИ-ЛОРДА: ПОЗИТИВНАЯ КРИТИКА

Впервые имя Альберта Бейтса Лорда, ученика американского исследователя Милмэна Парри, мы встречаем на страницах книги замечательного советского ученого, классического филолога, эпосоведа и мифолога Е.М. Мелетинского «Происхождение героического эпоса. Ранние и архаические памятники» [1, 12].

Вопросы, которые поднимал ученый в своей книге, были дискуссионными для фольклористики того времени, и потому – актуальными.

Е.М. Мелетинский представил аналитический разбор наиболее известных школ Европы, их теории о происхождении эпоса: мифологической (А. Кун, М. Мюллер), неомифологической (Ш. Отран, Э. Миро, Р. Кэрпентер), ритуально-мифологической (Ф. Рэглан, Ян де Фриз, Ж. Дюмезиль, Г.Р. Леви), теории устно-стилевой техники (М. Пари, А.Б. Лорд), психоаналитической (Ж. Ведье, К. Юнг, З. Фрейд, Ш. Бодуэн) и исторической (К. и М. Чэдвики, Баура, К. Вайс).

Все эти теории в книге подвержены критике с идеологических позиций того времени, а сам исследователь, вслед за В.М. Жирмунским, «единственно верным» обозначил «подлинно исторический подход к произведениям эпического народного творчества» [1, 13].

Такая позиция видного ученого в советском обществе вполне понятна и объяснима, и проблема «ученый и власть» – не наша проблема. Но автор книги, безусловно, прав, когда пишет, что исторический метод предполагает «установление исторических условий, вызвавших к жизни героический эпос и определивших его развитие…» [1, 13]. Мы же заметим: это касается героического эпоса лишь в той его форме, когда он уже функционирует как средство консолидации племен, как факт исторической и общественной потребности, как эффективное идеологическое средство, как символ формирующейся или уже сформировавшейся государственности. И нас интересуют лишь его начальные, его жанровые основания, его структурный состав.

Эти начальные, жанровые, основания, их сущность, формы, происхождение мы обнаруживаем в структуре, семантике и функциях древнего погребального обряда, с восходящи-

ми к нему жанрами первобытного фольклора. В основе всех этих жанров, несомненно, лежит культ предка, аруаха. Казахский исследователь Е.Д. Турсунов пишет об оде, как основном структурном и сюжетно-идейном элементе погребального обряда, как начальном структурном ядре в формировании эпоса. Им также показано, что параллельно с формированием культа предков шло и формирование типа героического певца, жырау [2, 243]. Жырау, исполнял оду в честь умершего героя на поминках-асах, подобно Ахиллу, исполнившему свою песнь в честь брата Патрокла в «Илиаде» Гомера.

Вполне ясно, что первоначальный исток, архетип героического эпоса мы видим в поклонении тотемистическому культу в облике животного-покровителя, в представлении о его силе, могуществе и бессмертии. Затем, в процессе десакрализации и демифологизации тотемного культа – в почитании антропоморфного духа, покровителя племени, аруаха. В час исполнения героической оды, в бессмертном духе, слушающем песнь себе, мы угадываем черты какого-нибудь будущего Гильгамеша, Ахилла, Манаса, Зигфрида, Алпамыса, Роланда или еще какого-нибудь героя известного нам сказания.

Но что это за начальные основания, что за формы, участвующие в развитии эпического повествования, послужившими ему родовым обличьем?

Это те поэтические формы, которые вышли из религиозной и обрядово-бытовой практики ритуального посредника, шамана: жанры, составившие впоследствии вместе с героической погребальной одой, интеллектуально-идеологическую атмосферу эпического сказания: посвящения герою (арнау), его восхваление (мақтау), его оплакивание (жоқтау), благодарение духу и богам (алғыс), проклятие врагам (қарғыс), прорицание (болжау), назидания (нақыл сөз), завет (өсиет) – в общем, весь корпус лирических песен, свидетельствующих о сложном пути формирования и развития эпоса, об истории его поэтического стиля и техники.

Всё это нам также хорошо известно и из догомеровской поэзии, где существовали схожие с казахскими поэтические формы: френическая (заупокойная) песнь, софронистическая (нравоучительная) песнь, энкомий (хвалебная) песнь в честь героя и его предков, неизменно сопутствующие центральному ядру, героической оде, как основному сюжетно-структурному компоненту.

Все эти архаические формы, в совокупности, проливают свет на ритуально-мифологическое основание поэтики жырау, на происхождение и функцию эпических формул, убегающих своими корнями в магию, в суггестивные повторы, в прорицательство, в гадания, шаманскую традицию.

Отсюда наш вполне закономерный интерес к формульной поэтике жырау, структуре и семантике его начальных оснований, к формально-стилевым особенностям, выступающим при внимательном рассмотрении как скрытые матрицы и коды, как некий сакрально-символический план, как послание к потомкам. Отсюда наш путь и к реконструкции древнего обряда и ритуала, функции поэтического текста в них. Исследование всего этого колоссального корпуса поэтической системы – наша первостепенная задача.

Эффективным средством решения поставленной задачи выступает «теория устной техники», или «формульной грамматики» Парри-Лорда, безусловно, подтверждающая наши многие выводы.

Классифицируя современные научные методологии исследования эпоса, Е.М. Мелетинский пишет следующее: «Даже А. Лорд, который вслед за Парри выводит эпический стиль из поэтической техники устного творчества, не сомневается в мифологическом происхождении содержания эпических формул» [1, 12].

Да, здесь присутствует критика. Вместе с тем, тут есть и конструктивное зерно: «мифологическое происхождение содержания эпических формул». Это очень близко стоит к нашей теме.

Тема нашего исследования – «формульность» поэтического текста жырау и как свойство, и как средство устно-стилевой техники. Мы исследуем происхождение, структурно-семантические особенности, роль эпических формул в порождении нового устного текста, в формировании его жанра и стиля.

То огромное значение, которое мы придаем истории происхождения и функциям эпических формул, особенно выявляется, когда мы говорим о богатстве тюркского классического эпоса. Таковы «Алпамыс батыр», «Қобланды батыр», «Ер Сайын», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Көкше», «Өтеген батыр» «Қамбар батыр», «Қырық батыр» и то огромное, бесконечное эпическое и лиро-эпическое наследие, охватить взором и перечислить которое представляется невозможным в силу их все пополняющегося год от года словесно-музыкального фонда. Создание огромного корпуса устных эпических сказаний, во

много раз превосходящих известные нам памятники письменной культуры, а также – бесчисленного количества их вариантов, убедительно показывают, что бесписьменная культура, устно-стилевая техника, способны порождать великие творения, такие, как, например, кыргызский «Манас». Благодаря законам формульности, устно-стилевой технике как доминирующему средству развития вечно живой, эпической традиции. Значение их исследования для выяснения путей происхождения эпоса ясно понимали М. Парри и А. Лорд.

Об этом же пишет и А.А. Тахо-Годи: «Первыми по времени памятниками греческой литературы являются поэмы Гомера «Илиада» и «Одиссея». Однако уже одно то, что эти произведения огромных размеров и при своем рассмотрении обнаруживают черты сложнейшего развития и устоявшейся поэтической техники, заставляет нас признать существование весьма обширного догомеровского творчества, без которого поэмы Гомера не могли бы появиться» [3, 27].

А известный казахский эпосовед Е. Турсунов пишет о времени, предвосхитившим, появление жырау, как времени абсолютного господства фольклора, когда «фольклор знали все», что также подтверждается идеями многих других казахских исследователей. «В сказках, легендах, преданиях и песнях, уходящих своими корнями в глубь веков, – пишет О.А. Нурмагамбетова, – отразились особенности культуры, истории, быта и мировоззрения многих поколений. Уже в VII-X веках, к началу создания племенного союза, явившегося этническим ядром в процессе формирования казахской народности, существовали народные обрядовые и бытовые песни, а в XIV-XVI веках создавались героические и лирические поэмы, во многом отразившие исторические черты той эпохи [4, 11]. И далее «Первый костяк будущей поэмы образуют … *песни прощания* при расставании с богатырем, отправлявшемся в поход («костасу»), *свадебные песни* во время его женитьбы и в особенности *песни плача* («жоктау») об умершем богатыре… Так, совершенно очевидно, что существовавшие в народе отдельные разрозненные бытовые песни о каком-либо популярном воителе… его «костасу» после какого-либо сражения… «жоктау» его жены были нанизаны неизвестным акыном на сюжетную нить и образовали *первый вариант* поэмы, которая впоследствии разрослась в передаче других акынов. Эта версия о возникновении эпической поэмы полностью подтверждается наличием бытовых песен во всех поэмах: в «Кобланды батыре» мы имеем «костасу» – прощание Кобланды со всеми членами семьи при отъезде его в поход, «жоктау» – плачи его отца и матери после набега Алшагыра» [4, 19]. Все эти жанры мы с легкостью обнаруживаем и в казахском лиро-эпосе и в социально-бытовых поэмах, и в поэзии жырау XV-XVIII веков, и в поэзии последующих акынов.

Эпическая тюркская традиция, обнаруживая свои могучие истоки в глубокой древности, и в наше время активно функционирует: имеются различные певческие школы (мангистаустая, сырдарьинская, жетысуйская, аркинская и т.д.). И на сегодняшний день казахская, каракалпакская, кыргызская, кумыкская, ногайская устные эпические традиции могут быть представлены как живая лаборатория для изучения многообразных проблем устного музыкально-словесного творчества, в том числе и специфики устно-стилевой техники, сущности и развития эпических формул, обогащения их фонда, наиболее актуального направления эпосоведения.

Выдающийся исследователь М. Парри и его ученик А. Лорд придавали основное значение своей «устной теории». Их методология оказала огромное влияние их мировое эпосоведение и фольклористику. Сегодня с критических и методологических позиций рассмотрены некоторые основные положения концепции Парри-Лорда в русских былинах [5, 250, 262], кыргызск**ом** эпос**е** «Манас» [6**],** древнетюркских рунических поэмах [7] и практически во всех мировых памятниках человечества [8].

Так, например, известный российский исследователь С.Н. Азбелев с критических позиций замечает, что «под впечатлением особо эффектных проявлений искусства южнославянских певцов А. Лорд абсолютизировал тот случай, когда «пение, исполнение, сочинение являются аспектами единого акта» [5, 250**].** Мы здесь не совсем разделяем мнение критика: в действительности всякий ритуал имеет одноактное действие, ибо – это священнодействие, тем более – погребальный, где «пение, исполнение и сочинение» действительно становятся аспектами «одного акта» героического певца-импровизатора и никак иначе. Другое дело, что поэтические формы, в которые облечен этот ритуальный текст, устойчивые обороты, вся устно-стилевая техника и т.д., не могут быть никакими иными, как традиционными, а значит, повторяющимися, обладающими эпическими формулами и формульными свойствами.

Научные идеи Парри-Лорда получили развитие и у нас, в Казахстане. Хотя в Казахстане не известны работы М. Парри, многие ученые знакомы с классическим трудом А. Лорда («The Singer of Tales») [9]. Формульную поэтику в различных эпических произведениях, с разными научными установками исследуют такие эпосоведы, как Ж. Бектуров [10; 37-44, 45-58], Ш. Ибраев [11, 70-78], Б. Абылкасимов [12, 71-104], К. Жанабаев [13] и другие.

Следует также заметить, что во второй половине 1990-х в Казахстане, в городе Алматы, в Национальной Консерватории имени Курмангазы, известными российскими учеными во главе с В.Н. Путиловым была проведена первая Международная конференция, посвященная памяти А.Б. Лорда. Многие казахские фольклористы тогда впервые ознакомились с научными идеями, основными положениями и выводами учения Парри-Лорда о формульности и о теории устно-стилевой техники.

В рамках нашей исследовательской темы «Поэтический текст в обряде и ритуале: генезис, формы, функции» нам особенно плодотворными видятся следующие выводы этих ученых:

1) устное традиционное сочинение является основным двигателем другого традиционного сочинения, в основе которого лежат точные законы места и формы устойчивого сочетания в жесткой системе стихового метра;

2) основополагающим принципом развития вариантов героической песни является стереотипия, повтор одних и тех же тематических схем, мотивов, сюжетов, поэтических форм; отсюда бесконечность, множественность вариантов;

3) сюжетное (и объемное) нарастание текста есть творчество импровизатора, использующего эпические формулы, синтаксически однородные конструкции, устойчивые выражения (традиционные формулы) и т.д., функция которых не только «закреплять» текст а памяти исполнителя, но и «продвигать» его в процессе импровизации. Разумеется, это лишь некоторые выводы из всего учения Парри-Лорда, но, на – наш взгляд, они отвечают самой ключевой проблеме нашего исследования: происхождению текста эпического произведения, его жанра и стиля, его форм, функций в аспекте его связи с обрядом и ритуалом.

Литература

1 Мелетинский Е.М. Современные теории происхождения эпоса / В кн.: Происхождение эпоса. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 462 с.

2 Турсунов Е.Д. О возникновении типа жырау / В кн.: Возникновение баксы, акынов, сери и жырау. – Астана: ИКФ «Фолиант», 1999. – 268 с.

3 Тахо-Годи А.А. Догомеровская поэзия / В кн.: Античная литература. – М.: Просвещение, 1973. – 440 с.

4 Нурмагамбетова О.А., Кидайш-Покровская Н.В. Героическая поэма «Кобланды-батыр»»/ В кн.: Кобланды-батыр. Казахский героический эпос. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1975. – 446 с.

5 Азбелев С.Н. Специфика творческого процесса и историзм эпоса / В кн.: Историзм былин и специфика фольклора. – Ленинград: Наука, 1982. – 328 с.

6 Талантаалы Бакчиев. thenews.kz/2012/03/23/1049979.html Природа манасчиі.

7 Мижит Л.С. Художественные формулы письменных памятников древних тюрков / Мир науки, культуры, образования. – 2013. – №6 (43).

8 Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос: генезис и типология. – М., 1974. – 422 с.; «Общие места» и другие элементы фольклорного стиля в эддической поэзии / В кн.: Памятники книжного эпоса. – М., 1978. – С. 68-63; Монроу Ж. Устный характер доисламской поэзии / Перевод с английского / В кн.: Арабская средневековая культура и литература. – М., 1978. – С. 93-142.; О стилистической организации монгольской Гэсэриады / В кн.: Памятники книжного эпоса: стиль и типологические особенности. – М., 1978. – С. 49-67; Формулы и повторы в «Рамаяне» Тульсидаса / В кн.: Памятники книжного эпоса. – М., 1978. – С. 106-140; Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы, 1976. – 200 б.

9 Lord A.B. The Singer of tales. – Cambridge, Massachusetts, 1960 / Перевод с английского и комментарии У.А. Клейнера и Г.А. Левинтона. Послесловие. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», РАН, 1994. – 368 с. – Исследования по фольклору и мифологии.

10 Бектуров Ж.Ж. Проблемы семантики устной индивидуальной культуры казахского народа / В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. – Караганда, 1999. – С. 28-37; К характеристике лексического и образно-семантического фонда памятников казахской поэзии XV-XVIII веков. – Караганда, 1999. – С. 37-44.

11 Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут» / В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. – Караганда, 1999. – 122 с.

12 Абылкасимов В.Ш. Стилистические формы и средства в жанре толгау / В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии. – Алма-Ата: Наука,1984. – 120 с.

13 Жанабаев К. Об устно-поэтической технике и «формульной грамматитке» жырау / Материалы научно-теоретического семинара «Узловые проблемы тюркской истории». – Семей, 7-10 февраля 2015 г.; Еще об устно-стилевой технике

жырау (совместно с Акбердикызы / Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2014. – №6(152); О законе «формульной грамматики» в тексте жырау XV-XVIII веков (соавт. Сагындык Н.) / Материалы научно-теоретического семинара «Узловые проблемы тюркской истории». – Семей. – 7-10 февраля 2015 г.

References

1 Meletinskij E.M. Sovremennye teorii proiskhozhdeniya ehposa / V kn.: Proiskhozhdenie ehposa. – M.: Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1963. – 462 c.

2 Tursunov E.D. O vozniknovenii tipa zhyrau / V kn.: Vozniknovenie baksy, akynov, seri i zhyrau. – Astana: IKF «Foliant», 1999. – 268 c.

3 Taho-Godi A.A. Dogomerovskaya poehziya / V kn.: Antichnaya literatura. – M.: Prosveshchenie, 1973. – 440 s.

4 Nurmagambetova O.A., Kidajsh-Pokrovskaya N.V. Geroicheskaya poehma «Koblandy-batyr»»/ V kn.: Koblandy-batyr. Kazahskij geroicheskij ehpos. – M.: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury, 1975. – 446 s.

5 Azbelev S.N. Specifika tvorcheskogo processa i istorizm ehposa / V kn.: Istorizm bylin i specifika fol'klora. – Leningrad: Nauka, 1982. – 328 s.

6 Talantaaly Bakchiev. thenews.kz/2012/03/23/1049979.html Priroda manaschii.

7 Mizhit L.S. Hudozhestvennye formuly pis'mennyh pamyatnikov drevnih tyurkov / Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. – 2013. – №6 (43).

8 Grincer P.A. Drevneindijskij ehpos: genezis i tipologiya. – M., 1974. – 422 s.; «Obshchie mesta» i drugie ehlementy fol'klornogo stilya v ehddicheskoj poehzii / V kn.: Pamyatniki knizhnogo ehposa. – M., 1978. – S. 68-63; Monrou ZH. Ustnyj harakter doislamskoj poehzii / Perevod s anglijskogo / V kn.: Arabskaya srednevekovaya kul'tura i literatura. – M., 1978. – S. 93-142; O stilisticheskoj organizacii mongol'skoj Gehsehriady / V kn.: Pamyatniki knizhnogo ehposa: stil' i tipologicheskie osobennosti. – M., 1978. – S. 49-67; Formuly i povtory v «Ramayane» Tul'sidasa / V kn.: Pamyatniki knizhnogo ehposa. – M., 1978. – S. 106-140; Tұrsynov E.D. Қazaқ auyz әdebietin zhasaushylardyң bajyrғy өkilderi. – Almaty, 1976. – 200 b.

9 Lord A.B. The Singer of tales. – Cambridge, Massachusetts, 1960 / Perevod s anglijskogo i kommentarii U.A. Klejnera i G.A. Levintona. Posleslovie. – M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura», RAN, 1994. – 368 s. – Issledovaniya po fol'kloru i mifologii.

10 Bekturov ZH.ZH. Problemy semantiki ustnoj individual'noj kul'tury kazahskogo naroda / V kn.: Issledovaniya po istorii i semantike stiha. – Karaganda, 1999. – S. 28-37; K harakteristike leksicheskogo i obrazno-semanticheskogo fonda pamyatnikov kazahskoj poehzii XV-XVIII vekov. – Karaganda, 1999. – S. 37-44.

11 Ibraev SH. EHpicheskie formuly i poehticheskie sredstva «Kitabi dedem Korkut» / V kn.: Issledovaniya po istorii i semantike stiha. – Karaganda, 1999. – 122 s.

12 Abylkasimov B.SH. Stilisticheskie formy i sredstva v zhanre tolgau / V kn.: ZHanr tolgau v kazahskoj ustnoj poehzii. – Alma-Ata: Nauka,1984. – 120 s.

13 ZHanabaev K. Ob ustno-poehticheskoj tekhnike i «formul'noj grammatitke» zhyrau / Materialy nauchno-teoreticheskogo seminara «Uzlovye problemy tyurkskoj istorii». – Semej, 7-10 fevralya 2015 g.; Eshche ob ustno-stilevoj tekhnike zhyrau (sovmestno s Akberdikyzy / Vestnik KazNU. Ceriya filologicheskaya. – 2014. – №6(152); O zakone «formul'noj grammatiki» v tekste zhyrau XV-XVIII vekov (soavt. Sagyndyk N.) / Materialy nauchno-teoreticheskogo seminara «Uzlovye problemy tyurkskoj istorii». – Semej. – 7-10 fevralya 2015 g.

Жанұзақова Қ.Т., Үсеева Б.

Алтын Орда дәуірі әдебиетіндегі қисса-дастандар және «Хұсрау Шырын» дастаны

Мақалада орта ғасырлық түркі әдебиетіндегі қисса-дастандардың қалыптасуы, түп-төркіні, олардың жанрлық ерекшеліктері қарастырылады. «Қисса», «хикая», «дастан» ұғымдары турасындағы зерттеуші ғалымдардың теориялық пікірлеріне сүйене отырып, оларға анықтама беріледі. Шығыстық қисса-дастандардың арқау еткен тақырыптары, көтерген басты идеясы, қаһармандардың бейнелену ерекшеліктері айқындалады. Шығыс әдебиетінде өзіндік орны айрықша қисса-дастандардың қалыптасуына көне мифтік негіздердің арқау болғаны және олардың түркі әдебиетінде кеңінен таралуы нәзира дәстүрімен тікелей байланысты екені пайымдалады. Шығыстық қисса-дастандардың түркі халықтарына ортақ әдебиетте діни, ғашықтық, батырлық т.б. тақырыптардағы дастандардың жазылуына негіз болғаны, оның тамаша үлгілері ретінде Әлидің «Қисса Жүсібі», Хұсам Кәтибтің «Жұмжұмасы», Құтбтың «Хұсрау Шырыны», Сайф Сараидің «Гүлстаны», Рабғұзидің қиссалары дүниеге келгені зерделенеді. Сонымен қатар, түркі әдебиетіндегі нәзира дәстүрімен жазылған «Хұсрау-Шырын» дастанының көркемдік, образ жасау, композициялық ерекшеліктері талданады

Түйін сөздер: қисса-дастан, нәзира, шығыс әдебиеті, ислам діні, миф.

Zhanuzakova K.T., Useeva B.

Kissa-epics in the literature of Golden Horde and dastan «Khosrov-Shyryn»

This article deals with the question of formation, occurrence of kissa-dastans in medieval Turkic literature, as well as their genre features. Scientists investigating kissa-epics, come to the conclusion that these terms have different names but similar origin. Identifies the mythic framework that influenced the formation of kissa-dastans, as well as a direct link with the tradition of nazira in Turkic literature, which gave impetus to the development of legends and tales. Analyzes the subject, the main idea of kissa-dastans and characterization of the protagonists, the manner of their presentation, which valued in Eastern literature. Along with this is considered one of the greatest legends-dastan «Khosrov Shyryn», folded in the tradition of nazira in the literature of XIII-XIV centuries, and marked the options specified nazira poems.

Key words: kissa-dastan, nazira, oriental literature, islamic religion, myth.

Жанузакова К.Т., Усеева Б.

Кисса-дастаны в литературе Золотой орды и дастан «Хосров-Шырын»

В статье рассматривается вопрос о формировании, возникновении кисса-дастанов в средневековой литературе, а также анализируются их жанровые особенности. Ученые, исследующие кисса-дастаны, приходят к выводу, что эти термины имеют разные названия, но близкие по происхождению. Выявляются мифические основы, которые повлияли на формирование кисса-дастанов, а также непосредственная связь с традицией назиры в восточной литературе, которая дала толчок развитию легенд и сказаний. Анализируются тематика, главная идея кисса-дастанов и характеристика главных героев, манера их представления, которые ценились в восточной литературе. Наряду с этим рассматривается одна из величайших сказаний – дастан «Хосров-Шырын», сложенная в традициях назиры в литературы XIII-XIV вв., а также сопоставляются варианты назиры указанной поэмы.

Ключевые слова: кисса-дастан, назира, восточная литература, исламская религия, миф.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 821.512.122

Жанұзақова Қ.Т.[1], Үсеева Б.[2],

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1]профессоры м. а., ф. ғ. д., [2]магистранты, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: useeva@mail.ru

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚИССА-ДАСТАНДАР ЖӘНЕ «ХҰСРАУ ШЫРЫН» ДАСТАНЫ

Шығыс әлемі орта ғасырларда мәдениет пен ғылымның гүлденген кезеңін бастан кешірді. Мұсылман әлемінің ғылымы, мәдениеті Батыс ғылымының қалыптасуына дүниетанымдық жағынан зор ықпалын тигізгенін ғалымдар сол кездің өзінде-ақ мойындаған еді. «Абай жолы» романында Е.П. Михайловтың араб өнерін дүние жүзі ғылымына көп ғасырлар бойында аса зор жемістер бергені туралы айтқан сөзі де осының айғағы [1, 206]. Сондай-ақ, ежелгі грек ойшылдарының еңбектерін кейінгі шығыс, батыс ғалымдары Әл-Фараби түсініктемелері арқылы оқығанын да тілге тиек етпекпіз. Ғылымның барлық саласына қалам тартқан Әл-Фараби ежелгі грек оқымыстылары Аристотель, Евклид, Платон т.б. еңбектерін орта ғасырдағы ғылым мен мәдениет тілі – араб тіліне аударды. Әл-Фарабидің «Адамзат өз мекенінде тәртіппен, жерастықты жәрдеммен, үнемділік өлшеммен, ынсаппен өмір сүруі керек», – деген философиялық пікірі түркі әдебиетінің негізгі ойларымен қабысты [2, 16]. Орта ғасырдағы, әсіресе X-XIII ғасырлардағы шығыс әдебиеті ислам дінімен тығыз байланыста болды. Әзербайжан ғалымы Х.Көроғлының деректеріне сүйенсек, Араб жерінде ислам діні жаңа дін ретінде VII ғасырда пайда болды. VII ғасырдың соңы мен VIII ғасырдың басында Батыс және Шығыс Азия, Африка, Оңтүстік Еуропаны қамтыған, Үнді мұхитынан Атлант мұхитына дейінгі аумақтарда өз тамырын жайып үлгерген Мұсылман мемлекеті қалыптасты. Иран, Әзербайжан, Орта Азия, Солтүстік Индия, Греция т.б. елдердің ежелгі мәдени мұралары орта ғасырлық араб мәдениетімен ұштасып, одан әрі жаңа бағытта дами түсті, яғни орта ғасырдағы мұсылмандық өркениеттің қалыптасуына арабтармен қатар, мұсылмандық идеология айналасына шоғырланған арабтардан өзге халықтардың да үлесі зор болды [3, 19]. Ислам діні оны қабылдаған халықтарға тың мәдениет алып келді. Осы дінді қабылдаған халықтардың барлығында да тамаша ислам негізіндегі әдебиет қалыптасты. Ислам мәдениетінің түркі жерінде өркендеуі Түркі ренессансын туғызды. Зерттеу еңбектеріне сүйенсек, ислам дінін қабылдамаған түркі халықтарының әдебиеті де, мәдениеті де дамымады. Тіпті олар демографиялық тұрғыдан да өсіп-өнбей қалды.

Ислам дінінің тарауына байланысты арабтың діни әдебиеті шығыс жерінде қисса-дастандар арқылы тарай бастады. Шы-

ғыстық қисса-дастандардың қалыптасу тарихын, олардың түп-төркінін зерттеуші ғалым А. Қыраубаева қисса-дастандар оқиғаларының негізгі фабулалық желілері ең көне шығыстық мифтерден бастау алғанын айтады. Ежелгі ғашықтық сюжеттердің бірі «Жүсіп пен Зылиха» желісін алсақ, оның архетипі заманымыздың бас кезіндегі Иосиф пен Асенеф махаббатын суреттейтін грек апокрифінде, арғы жағындағы Тауратқа кірген Иосиф пен Потифардың жұбайының оқиғаларында жатыр [4, 241]. Бұдан олардың (қисса-дастандардың) миф мәдениетін жеткізуші ретінде маңызды рөл атқарғанын көреміз. Қисса сюжеттеріндегі тұрақты желілер «Мінсіз кейіпкер», «Сарай салдырған қыз», «Иранбақ», «Жазира арал», «Кейіпкер жанының гүлге (шөпке) ауысуы» т.б. түп-төркінін ежелгі мифтерден табуға болады.

Түркі халықтарының әдебиетіндегі ояну кезеңінің тууының бір себебі Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың дамып, бір-бірімен мәдени, әдеби байланыстарының арта түскенінен екенін де тарих беттерінен көреміз. Ғалым А.Қыраубаева әдебиеттегі түркі халықтарының оянушылығының алғашқы кезеңдері X-XII ғасырларда Баласағұн, Махмұт Қашқари т.б. еңбектерінен көрініс бергенін, яғни түркі ренессанысының бастамалары осы туындыларда жатқанын, ал екінші кезеңі XIII-XIY ғасыр әдебиетінде көрінгенін айтады [4, 297].

Жалпы, түркі әдебиеті тарихындағы шоқтығы биік белестердің бірі – Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет болды. Бұл дәуірде тек Қараханид кезеңіндегідей дидактикалық сипаттағы шығармалар ғана емес, сонымен қатар әдеби мұралардың көпшілігі поэзия жанрында жазылды. Түркі оянушылығының XIII-XIY ғасырлар әдебиетінде жандануынан қисса-дастан жанры туды. Ғалымдардың келтірген деректеріне сүйене отырып, қазақ сөз өнеріндегі халықтық орны бағаланып келген бұл жанрдың түп-төркіні, қалыптасу тарихы ретінде мынаған тоқталсақ: «Аңыз бойынша Мұхаммед пайғамбардан бір қызық әңгіме айтып беруді сұрағанда, ол өсиет-өнегеге толы әдемі бір әңгіме айтты дейді. Пайғамбардың бұл әңгімесі «Қисса Жүсіп» болатын.

Түркі әдебиетіндегі қисса жанрының басы «Қисса Жүсіптен» бастау алатынын осы аңыздан іздегеніміз жөн сияқты» [4, 299]. «Қисса-дастан» терминінің өзі зерттеуші ғалымдар қолданысында бірізді емес екенін байқаймыз. «Қисса-дастандар зерттеушілер тарапынан терминдік мәселеде әртүрлі айтылып жүр: «Қисса», «қисса-хикая», «дастан», «рыцарлық дастан», «қисса-дастан». Е.Э. Бертельс «рыцарлық дастан» деп атаса, В.М. Жирмунский, Е.М. Мелетинский, сондай-ақ қазақ зерттеушілерінен Б. Әзібаева «романдық дастан», С. Мұқанов, М. Бөжеевтер «қисса» дейді. Соңғы зерттеулерде дастан атауы жиі қолданылып жүр. «Дастан» – шығыс сюжеттеріне жазылған поэма мағынасын береді. Қисса-дастанның түп-төркіні көп жағдайда жазба әдебиеттен келген және оның қазақша нұсқаларын шығарушылар жазба ақындар, олар жинаушы ғана емес, сол сюжетті жазып шығарушылар екенін де ескермеуге болмайды» [2, 123]. Бір жағынан алып қарағанда, қисса-дастандардың өн бойынан фольклорлық сарынды да аңғаруға болады. Зерттеушілер пікірлері де осы ерекшелікті көрсетеді. Мысалы, А.Квятковский «Поэтический словарь» еңбегінде былай дейді: «Қисса – шытырман оқиғаға құрылған ғашықтық немесе тарихи-қаһармандық сипаттағы әдеби және фольклорлық жанр. Бұл жанр Орта Шығыс, Орта Азияда кеңінен таралған. Көп жағдайда дастанмен ұқсас болып келеді» [5, 142]. Н. Келімбетов: «Қисса», «хикая», «дастан» деген ұғым-терминдердің түп-төркіні бір-біріне жақын» дей келе, оларға жеке-жеке тоқталып өтеді. «Қисса – араб тіліндегі ертегі, әңгіме, мысал деген мағына береді. «Қисса» сөзін «хикая», «хикаят» деп те атай береді. Қазақ әдебиеттану ғылымында Шығыс сюжетінің негізінде жазылған дастандарды, жырмен баяндалған ертегі хикаяларды «Қисса»деп атайды» [6, 211].

Шығыстық қисса-дастандардың көтерген ең басты идеясы – адамға тән абзал қасиеттерді қастерлеу, мойындау. Негізгі қаһармандары – жеке бас бостандығы бар, ғылымның сан түрлі салаларын игерген, шеберлігімен жұртты сүйсіндіретін өнерпаз, парасатты, мейірбанды жандар. Аталмыш әдеби мұралардың тағы бір өзгешелігі жанрлық сипаттарында. Бұлардың бірінде проза мен поэзия жанры араласып келеді. Қисса-дастан стилі поэтикалық бояуы қанық, теңеу, баламалары бай, (көбіне аспан денелеріне теңейді) әсірелеу күшті болып келеді. Мінсіз кейіпкер жасайды, ал жағымсыз болса, оның сыртқы түріне ішкі мазмұны сай болып шығады.

Түркі әдебиетіндегі осы қисса-дастан жанры шығыс жерінде кең таралған нәзира дәстүрімен тікелей байланысты. Нәзира дәстүрі туралы Е.А. Бертельс, А.А. Стариков, Н.Х. Хатамов, А. Афсахзов т.б. бірқатар шығыстанушы ғалымдар құнды пікірлер айтқан. Олардың әрқайсысы «нәзира» терминіне әр түрлі атау бергенімен, солардың барлығы да «нәзира» сөзі «жауап» деген

мағына беретінін ерекше атап өтеді. Нәзира дәстүрімен жазылған шығармаларды зерттеу барысына, әсіресе Түркия елінің Н. Банарлы, А. Инан, Ф. Көпрүлузаде, А. Рефик сияқты ғалымдары да мол үлес қосты. Нәзира дәстүрі араб тілінде үрдіс ретінде тарап, кейіннен парсы әдебиетінде қайта жаңғырды. Орта ғасырдағы қисса-дастандар діни, ғашықтық, батырлық т.б. тақырыптардағы дастандардың жазылуына негіз болды. XIII-XIV ғасырдағы түркі әдебиетінде қиссаның тамаша үлгілері ретінде Әлидің «Қисса Жүсібі», Хұсам Кәтибтің «Жұмжұмасы», Құтыбтың «Хұсрау Шырыны», Сайф Сараидің «Гүлстаны», Рабғұзидің қиссалары дүниеге келді. Бұл шығармалардың дені көне қыпшақ тілінде жазылған. Шығыстың бұл классикалары Батыс әдебиетінде де өз көрінісін тауып үлгерді. Бұған мысал ретінде Гетенің Шығыстың әйгілі жеті ақынын оқығаннан кейін өзінің «Батыс-Шығыс диванын» жазғанын айтуымызға болады. Сондай-ақ, Н. Келімбетовтың «Байрон шығармаларында Шығыстық сарындар айқын сезіліп тұр» деген пікірі де осы сөзіміздің дәлелі.

А. Қыраубайқызы Алтын Орда дәуіріндегі көркем әдебиеттің екі түрін атап көрсетіп, бірінші аударма-нәзиралық шығармаларға «Хұсрау-Шырын», «Гүлстан», «Қисас-үл әнбия», «Нахжүл Фарадис», «Қисса Жүсіп», «Жұмжұма» кітабын жатқызса, екіншісі – тың тума әдебиет үлгісі деп «Мухаббат-наманы» атайды [2, 97]. Аталмыш дастандарды нәзира дәстүрімен бірнеше ақындар өзінше жырлап өткен. Соның бірі «»Хұсрау-Шырын» дастанына қысқаша тоқталсақ. Әзірбайжан халқының ұлы ақыны низами XI ғасырда өзінің атақты «Хұсрау мен Шырын» поэмасын жазды. Ал, араға үш ғасырдан астам уақыт салып барып (XIV ғасыр), Дешті Қыпшақ даласында қыпшақ ақыны Құтыбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны өмірге келді. XIII ғасырдың соңында үнді шайыры Амир Хосрау Дехлеви низами поэзиясының желісімен өз поэмасын жазады. Ол низами туындысының атауын кері айналдырып береді, яғни «Хұсрау мен Шырын» емес, «Шырын мен Хұсрау». А.Қыраубаева «Хұсрау-Шырынның» басқа да нәзиралық нұсқалары бар екенін айта келіп, Жәмидің тек «Хұсрау-Шырынның» кейіпкерлерін алып, ал атауы «Парвиз бен балықшы» деп келетін нұсқасын келтіреді [4, 343]. Ал, «Фархад-Шырын» тақырыбымен жырланған өзбек ақыны Науаи нұсқасы өз алдындағы ақындардан өзгешерек құралған, Науаи оны өзімізге таныс өмірге жақындатады. П. Бисенбаев «Хұсрау-Шырын» дастаны турасында жазған мақаласында оқырманды Ташкент маңында хатқа түскен Науаи нұсқаларының бірімен таныстырады [7, 40].

Низамидің атақты бес «Хамсасына» енген «Хұсрау мен Шырын» поэмасы орта ғасырдағы шығыс әдебиетінің қалыпты дәстүрін еске салады. Сасанидтер хроникасымен байланыстырыла жазылған низами туындысы өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүрлерді сақтай отыра, Шығыстың классикалық әдебиеті үшін жаңа мазмұнда жазылды. низами өзіне ғашықтық поэма жазу туралы ұсыныс алғаннан кейін, ежелгі Иранның тарихи деректемелерінен сюжет іздей бастайды. Оның назарына өзінің жарына деген адал махаббатын өлімімен дәлелдеген, сұлу Шырын түседі. низами өмірі мен шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың келтірген деректеріне сүйенер болсақ, Шырын образы низамидің сүйікті жары Афак образынан шыққан болуы керек. Афак низамиге сыйлық ретінде берілген қыпшақ қызы болатын. Фирдоусидің атақты «Шахнамасында» арнайы бөлімге енгізілген Шырын образы оған дейін де көптеген ақындар назарын аударған тәрізді. Бұған мысал ретінде Е. Бертельстің келтірген мына пікірі дәлел: «...Атақты араб саяхатшысы Йакут әлі күнге дейін сақтаулы Ахеменидтік I Дарияның сына жазуында сақталған Бисутун жыры туралы айтады, ол осында Шырын атымен байланысты сақталған көптеген жыр-аңыздарды естіген. Ахеменид сарайының жұрты қазіргі уақытта Каср-и Ширин – «Шырынның қамалы» деген атаумен сақталған». Жалпы әлемдік әдебиетте әйел образы ешқашан назардан тыс қалған емес. Ақжүніс пен Гүлбаршын, Электра мен Антигона, Мәжнүннің Ләйлісі сұлулықпен қатар, ақыл-парасаттылықтың символы ретінде көрініп келді. Қытай әдебиетіндегі Ян Гуйфей бейнесі де көптеген қытай қаламгерлерінің туындыларына негіз болған. Әлем әдебиетінде әйел бейнесінің кең тараған типтерінің бірі – ғашық жардың образы. Шырынның тұлғалық бейнесін тарихи тұрғыдан алып қарағанда, оның сириялық хроникаларда есімі Сира деп беріліп, өзі арамей тұқымынан шыққан болып саналатыны Е.Бертельс еңбегінде айтылады. Ол «арамей» және «армян» сөздерінің фонетикалық тұрғыдан ұқсастығын тілге тиек ете келіп, былай дейді: «Арамей – древние население Сирии. Заметим, что это место можно прочитать, как «армянского» происхождения. Может быть, так и стояло в оригинале, и тогда станет понятно, почему вся более поздняя традиция Востока называет Ширин армянкой» [8, 107]. Дастандағы Шырынның сұлулығын бейнелеу, Хұсраудың бірнеше әйелге үйленіп, бірақ ешқайсысын Шырын секілді сүйе

алмауы да низамидің өз өмірінде орын алған жағдайлармен сәйкес келіп жатуы кездейсоқтық емес. Фирдоусидағы Мариямның Шырын жіберген удан қайтыс болу тұсына низами қарсы шығады. Оның айтуынша, Шырын ондай опасыздыққа баратын жан емес. Дастандағы Хұсрау бейнесі ең күрделі образ. Оның мінсіз сұлулығы, адамгершілігі, батылдығы ашып көрсетілгенмен, дастан желісінен оның Шырынға қарама-қарсы образ екенін де көреміз. Шырын үшін халық бірінші орында тұрса, Хұсрау халықты көңіл көтерудің құралы ретінде көреді. Хұсраудың көптеген ерлік істері Шырынның нұсқауымен орындалады. Шырынның тәрбиесі арқылы Хұсрау соңынан ақыл-парасаты мол, әділ билеушіге айналады, яғни дастан соңында екі түрлі Хұсрау бейнесін көреміз. Біріншісі – махаббатқа опасыз, ойын-сауыққа құмар Хұсрау, ал екіншісі – елге қайырымды, әділ билеуші Хұсрау. Хұсрау образы әрине адал махаббатты жырлайды, алайда оның махаббаты эгоистік махаббат.

Мұндағы тағы бір назар аудартатын қаһарман – Фархад образы. Фирдоусида кездеспей, низамиден бастау алған Фархад бейнесі эпизодтық бейне. Дастанда «Фархад бейнесі арқылы нағыз ғашық жанның бейнесі жасалған. Фархадтың өлімі оның жеңілісі емес, жеке басының трагедиясы болып табылады. Ал Хұсраудың жеңісі оның рухани жеңіліске ұшырауының белгісі еді» [9, 277].

Низами Фирдоусидің «Шахнамасынан» нәр ала отырып, оны қайталамауды өзіне мақсат тұтады. «Шындығында да, низами аталмыш поэмада Хұсрау мен Шырынның махаббатына көп көңіл бөле отырып, Фирдоусидің келтірген детальдардың бірде-біреуін қайталамайды, тіпті низами поэмасының сыртқы формасының өзі Фирдоуси дәстүрінен алшақ кеткенін көрсетеді» дейді Е. Бертельс [10, 219]. Фирдоуси «Шахнамасының» Хұсрау мен Шырын туралы жазған бөлімінде саяси жағдайларға баса мән беріп, Хұсрау мен Шырын махаббатына көп тоқталмаған.

Низамидің ізімен жырлаған алтынордалық Құтыб ақынның «Хұсрау-Шырыны» бізге 1383 жылы Египетте Беркефакихтің жазбасы арқылы жетеді. Н. Келімбетов оқулығында бұл поэманы Құтыб 1341-1342 жылдары аударғаны және оны Тыныбек пен Малика-Хатунға арнаған пікірі келтірілген. Г.Ю. Алиев кейбір ғалымдардың Құтыб пен низами поэмаларын салыстыра келе, азербайжан ақынының шығармасынан алынған үзінділер Құтыб нұсқасында нашар аударылған деген пікірде болғанын, алайда кейіннен поляк ориенталисті, академик А.А. Зайончковскийдің ұқыпты жүргізілген салыстырмасынан кейін, Құтыбтың «Хұсрау-Шырыны» алғаш жырлаушылар еңбегінің көркемдік тұрғыдан өңделе отырып жазылған дербес туынды екені айтылады [11, 132]. Сюжет желілерінің сәйкес келуіне қарамастан, оқиға орны Құтыбта өзгертіледі. низамидегі Сасанидтер сарайының орнына ол Алтын Орда мемлекетінің тыныс-тіршілігін көрсетеді. Құтыб шығармасы парсы тіліндегі мәснәуи-поэманы түркі жерінде композициялық тұрғыдан қайта жаңғыртты. Құтыб дастанында жеке бөлімдер қысқартылған. Зерттеу еңбектерінде Құтыб жырлаған поэма 4740 бәйіттен, ал низамиде 7000 бәйіт екені айтылады. Г.Ю. Алиев Құтыб поэмасын низамидан 1500 бәйітке аз деп келтіреді. Ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізе келе, Құтыб тек низамидағы сасанидтер мемлекетіне қатысты немесе Күнгей Кавказ жерінің оқушыларына ғана түсінікті жерлерін қысқартқан секілді деген пікірге тоқталады. Н. Келімбетов Хұсрау мен Шырын туралы жырды ұзақ жылдар зерттеген ғалым Г. Алиевтің пікіріне сүйене отырып, Хұсрау мен Шырын жайындағы аңыздарға құрылған елуден астам дастан бар екенін жазады. «Хұсрау-Шырын» дастаны Шығыс әдебиетінде алғаш рет образдардың жеке тұлға ретінде шынайы мінездемесін аша білген туынды. Аталмыш дастанды өзінше жырлап өткен қай ақынды алып қарасақ та, әрқайсысынан өзіндік бір ерекшелікті аңғарамыз.

Орта ғасырдағы шығыстық қисса-дастандар әдебиет тарихында осылайша нәзира дәстүрімен бірге туып, X-XIY ғасырдағы түркі оянушылығының әдебиеттегі көрінісі ретінде пайда болды. Орта ғасыр қиссалары діни, ғашықтық, батырлық т.б. тақырыптарға жазылған дастандарға жол салды. Қисса-дастандардың романтикалық әсерлілігі, баурағыштығы мен қарапайымдылығы оны халықтық жанрға айналдырды.

Әдебиеттер

1 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы, 2014. – Т. 23.
2 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі Шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы: Филол. ғыл. докт. дис. – Алматы, 1997.
3 Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983.
4 Қыраубаева А. Түрік әдебиетіндегі оянушылық және нәзира дәстүрінің тууы // Классикалық зерттеулер. – Алматы, 2012. – Т. 6.
5 Квятковский А. Поэтический словарь. – М., 1966.
6 Келімбетов Н. Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2002.
7 Бисенбаев П. «Хұсырау-Шырын» дастанының шығыстық нұсқалары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – №6 (152).
8 Бертельс Е. низами. – М., 1959.
9 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 2005.
10 Бертельс Е. низами и Фузули. – М., 1962.
11 Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты низами в литературах народов Востока. – М., 1985.

References

1 A’wezov M. Abay joli’: Roman-e’popeya // Shi’gharmalari’ni’ng elw tomdi’q toli’q ji’’naghi’. – Almati’, 2014. – T. 23.
2 Qi’rawbaeva A. Qazaq a’debi’’etindegi Shi’ghi’sti’q qi’’ssa-dastandardi’ng tu’p-to’rkini men qali’ptaswi’: Fi’’lol. ghi’l. dokt. di’’s. – Almati’, 1997.
3 Korogly H.G. Vzaimosvyazi ehposa narodov Srednej Azii, Irana i Azerbajdzhana. – M.: Nauka, 1983.
4 Qi’rawbaeva A. Tu’rik a’debi’’etindegi oyanwshi’li’q ja’ne na’zi’’ra da’stu’rining twwi’ // Klassi’’kali’q zerttewler. – Almati’, 2012. – T. 6.
5 Kvyatkovskij A. Poehticheskij slovar’. – M., 1966.
6 Kelimbetov N. Ejelgi tu’rki poe’zi’’yasi’ ja’ne qazaq a’debi’’etindegi ko’rkemdik da’stu’r jalghasti’ghi’: Fi’’lol. ghi’l. kand. di’’s. – Almati’, 2002.
7 Bi’’senbaev P. «Husi’raw-Shi’ri’n» dastani’ni’ng shi’ghi’sti’q nusqalari’ // QazUW habarshi’si’. Fi’’logi’’ya seri’’yasi’. – 2014. – №6 (152).
8 Bertel’s E. Nizami. – M., 1959.
9 Kelimbetov N. Ejelgi da’wir a’debi’’eti. – Almati’, 2005.
10 Bertel’s E. Nizami i Fuzuli. – M., 1962.
11 Aliev G.YU. Temy i syuzhety Nizami v literaturah narodov Vostoka. – M., 1985.

Кулумбетова А.Е.,
Джунисова А.А.

Экзистенциальное изображение темы любви как страдания в стихотворении «Когда читала ты мучительные строки…» А.А. Фета

Впервые стихотворение «Когда читала ты мучительные строки…» А.А. Фета изучается в системно-комплексном плане для раскрытия экзистенциального изображения темы любви как страдания. Достигается это через внимание к системе содержания и формы на каждом из четырех этапов анализа текста, применение приема графического анализа и графического символизма.Новаторство поэта связано с преобладанием в сквозных буквах символа начала цифры 1 и символа тревоги и беспокойства цифры 2 в тексте стихотворения. Поэт не только ракрывает свое переживание, но и обращает внимание любимой на мучительность безответной любви. Делается акцент на реминисцентной перекличке Фета с строками Пушкина о смене утренней и вечерней зари и трансформации этого в творческий интертекстуальный спор. Авторы в обосновании темы обращаются к скрупулезному анализу лексики стихотворения, ее смысла, интонации концовки текста, к конфликту и типу образности, обозначая в статье конкретные черты таких методов изображения, как экзистенциалим, экспрессионизм, романтизм.

Ключевые слова: четырехэтапный анализ, система содержание и формы, верхняя и нижняя границы хронотопа настоящего времени, графический анализ и графический символизм, объектная тема, инвариантная тема, прогностический смысл, род, стиль, художественный метод, жанровая форма,жанр элегии, жанровая разновидность, «порядок и хаос», критерий художественности, реминисценция, интертекстуальность.

Kulumbetova A.E.,
Dzhunisova A.A.

Existential representation of love as a feeling of suffering in the poem «Kogda chitala ty muchitelnye stroki …» by A.A. Fet

The poem «Kogda chitala ty muchitelnye stroki …» by A.A. Fet has been for the first time studied in system and complex aspect for revealing the existential representation of love as a feeling of suffering. It is reached through attention to the system of the contents and the form at each of four text analysis stages, application of the technique of graphic analysis and graphic symbolism. The innovation of the poet is connected with prevalence in through letters of figure 1 as a symbol of origin and figure 2 as a symbol of alarm and anxiety in the poem. The poet not only reveals his feelings, but also pays attention of the beloved to torment of unrequited love. The emphasis is given to Fet's reminiscential calling with the lines of Pushkin concerning the change of morning and evening dawn and transformation of it into creative intertextual dispute. The authors in the theme substantiation address to scrupulous analysis of the lexis of the poem, its sense, intonation of the text endings, to the conflict and figurativeness type, designating in the article concrete lines of such methods of representation, as existentialism, expressionism, romanticism.

Key words: Four-stages analysis, the system of the contents and the form, the top and the bottom borders of the chronotope of the present, graphic analysis and graphic symbolism, objective theme, invariant theme, prognostic sense, gender, style, art method, genre form, elegy genre, genre variety, «order and chaos», criterion of artistry, reminiscence, intertextuality.

Құлымбетова Ә.Е.,
Джунисова А.А.

А. Феттің «Когда читала ты мучительные строки…» өлеңінде махаббат тақырыбының мұңға балану арқылы экзистенциальді бейнелену

А. Феттің «Когда читала ты мучительные строки…» өлеңі жүйелі кешенді түрде махаббат тақырыбының мұңға балану арқылы экзистенциональді бейнелену ашып көрсету үшін алғаш рет зерттелді. Оған мәтінді сараптамадан өткізудің төрт кезеңінің де мазмұны мен пішін жүйесіне назар аударып, графикалық сараптама және графикалық символизм тәсілін қолдана отырып қол жеткізуге болады.Ақынның өлең мәтініндегі 1 цифрының басым келуі – жаңашшылдықтың , ал 2 – қобалжу сезімің басымдылығының көрінісі. Ақын тек өзінің қобалжу сезімін көрсетіп қана қоймай, жауапсыз махаббаттан мұңға батқандығына ғашығының назарын аударады. А. Фет зерттеліп отырған өлеңінде, А. Пушкиннің таңғы және кешкі күннің шуағына арналған өлең шумағына сүйене отырып (реминисценция), шығармашылық бәсекеге түсіп, жаңашылдық ашып отыр. Авторлар тақырып негіздемесінде өлеңнің лексикасына және интонациясына қақтығыс пен бейнелеу түрлеріне сүйеніп, экзистенциалдық, экспрессионалдық, романтикалық бейнелеу әдістерінің нақты сипатын ашып отыр.

Түйін сөздер: төрткезеңдік сараптама, мазмұн мен пішін жүйесі, осы шақ хронотопының жоғарғы және төменгі шегі, графикалық сараптама және графикалық символизм, объекттік тақырып, инвариантық тақырып, болжаушылық мағына, род, стиль, көркем әдіс, жанрлық пішін, элегия жанры, жанрлық сан- алундылық, «реттілі» пен «хаос», көркемдік критерийлер, реминисценция, интертекстуалдылық.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82.0; 82.09

Кулумбетова А.Е.[1], Джунисова А.А.[2],

[1]д. ф. н. профессор, [2]к. ф. н. доцент Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, e-mail: alelkul@ mail.ru; ms.aad19@mail.ru

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ТЕМЫ ЛЮБВИ КАК СТРАДАНИЯ В СТИХОТВОРЕНИИ «КОГДА ЧИТАЛА ТЫ МУЧИТЕЛЬНЫЕ СТРОКИ...» А.А. ФЕТА

Нами впервые рассматривается текст [1], относящийся к 1887 году, в аспекте концепции методологии и методики комплексного изучения четырехуровневой системы содержания и формы художественного произведения [2].

Первый этап. Анализ названия (здесь и далее курсив наш. – А.К., А.Д.). Необходимо по названию стихотворения А. Фета определить, какие уровни *содержания* (идейно-тематический – ИТУ, ритмико-интонационный – РИУ) и *формы* (сюжетно-композиционный – СКУ, знаковый – ЗУ) отражаются в нем. Функция – выявить на этой основе *содержательный* (фабула), *содержательно-формальный* (знаковый смысл – ЗС), *формальные* (нереалистический характер изображения, жанровая разновидность) признаки системы текста. В заглавии доминирующим является ЗУ, *язык художественного произведения* [3]. Он помогает: 1) определиться со *словарным значени*ем названия («Когда – в какое время», «читала – знакомиться с содержанием чего-либо написанного или напечатанного», «ты – употребляется при обращении к близкому человеку», «мучительные – выражающий муку, страдание», «строки – написанные, напечатанные слова, фразы, текст чего-либо») [4]; 2) обратиться к читательскому *знаковому смыслу* (ЗС) словарного значения названия, которое заключается в *неопределенности*, поскольку читатель, знакомясь с названием, не может предположить результата прочтения «мучительных строк»; 3) обосновать подбор антонима к ЗС – *однозначность*, где конфликт *неопределенности* и *однозначности* отражает *фабулу* стихотворения; 4) сформулировать путем смыслового антонима к заглавию («когда читала ты мучительные строки…» – радостный строки) *нереалистический характер изображения*. Доминирует в названии и *РИУ* (функция многоточия в заглавии и восклицательного знака в конце текста), обусловливающий *лирическую интонацию*, т.е. *лирическую жанровую разновидность* в силу *сопереживания* автора и читателя лирическому герою. Кроме ЗУ и РИУ, велика роль и СКУ: психологический конфликт и психологическая система образов определяют *психологическую жанровую разновидность*.

Вывод: на первом этапе анализа выявили в названии доминирующие уровни формы (СКУ ЗУ), уровень содержании

(РИУ). Они способствовали формулировке знакового смысла, фабулы, нереалистического характера изображения и лирико-психологической жанровой разновидности.

Второй этап. Анализ верхний (завязки) и нижней (развязки) границы хронотопа настоящего времени (НВ). Завязка в стихотворении «Когда читала ты мучительные строки…» А. Фета совпадает с первой строкой. Развязка связана со второй и третьей строфой, так как их нельзя по смыслу отделить друг от друга. Разграничение их подтверждается *сквозными буквами (О, А, М, И, С; В, Р, Т)*. В пределах нижней и верхней границ хронотопа НВ раскрывается *содержательно-формальный признак – объектная тема (ОТ), т.е. конфликт личности*, где ОТ – часть содержательного ИТУ, а конфликт – формального СКУ. Психологический конфликт неопределенности и однозначности – показатель не только психологической жанровой разновидности, но и нереалистического характера изображения, *изоморфных первому этапу анализа текста*. Тип и содержание ОТ изучим при анализе активного центра (АЦ), т.е. нижней границы хронотопа НВ, его последнего мига. *Жанровая форма* стихотворения А. Фета – *малая* из-за двухчастного объема (кульминация, совпадающая с завязкой, и развязка), хотя отсутствие *экспозиции* – примета *средней* жанровой формы.

Третий этап. Анализ АЦ (развязки).

Я верить не хочу! Когда в степи, как диво,	в-3 р-1 т-2
В полночной темноте безвременно горя,	в-2 р-2 т-2
Вдали перед тобой прозрачно и красиво	в-2 р-4 т-1
Вставала вдруг заря.	в-3 р-2 т-1
И в эту красоту невольно взор тянуло,	в-3 р-2 т-3
В тот величавый блеск за темный весь предел, –	в-4 р-1 т-3
Ужель ничто тебе в то время не шепнуло:	в-2 р-1 т-3
Там человек сгорел!	в-1 р-1 т-1

Тема АЦ стихотворения «Когда читала ты мучительные строки…» А.А. Фета – *надежда*. Доминирует *лирический род*, что исходит из *эмоциональной лексики* («верить не хочу», «степь», «как диво», «безвременно горя», «полночной темноте», «прозрачно и красиво», «красота», «взор», «величавый блеск», «темный весь предел», «человек сгорел») и *приема повтора* (не – 2, в – 4, ! – 2). Преобладание цифры 2 в приеме повтора символизирует *чувства беспокойства и тревоги*. *Эпический род* проявляется в АЦ через *повествование* о надежде лирического героя, что ранняя утренняя заря не может не притягивать взор любимой и не подсказать ей, что безответные чувства могут «безвременно» сжечь любящего. Черты *драматического рода* раскрываются через *прямую речь* («я») и *«событие самого рассказывания»* [5]. В АЦ текста наблюдается *малая жанровая форма* по объему – две строфы из двух предложений; одной ситуации; двум персонажам (лирическому герою и его собеседнице). *ТНС* (тип начальной синтагмы) *АЦ* («Я верить …» – *лирико-психологический*, потому что восклицательный знак в синтагме и в конце развязки передает *слияние* психологических переживаний лирического героя с чувствами автора и читателя. Очевиден *лирико-психологический тип оценки* А. Фетом *изображаемой* им *драматической ситуации* во взаимоотношениях персонажей, что указывает на *адекватную жанровую разновидность АЦ. ПС (потенциальный смысл) ПП (последнего предложения)* развязки стихотворения *в надежде,* так как в нем нет *авторских антонимов* (*реальных* знаков и деталей – *РДЗ*). Это чувство адекватно символике *начала (новаторства)* и *тревоги* доминирующих цифр (1 и 2 повторяются 8 раз в сквозных буквах развязки). *Новаторство* А. Фета – в настойчивом и безнадежном привлечении внимания любимой к трагическому результату неразделенной любви в *переломный* («*полночная* темнота») момент (природный, ассоциирующийся с психологическим). Антоним – *отчаяние*.

И в эту красоту невольно взор тянуло,
В тот величавый блеск за темный весь предел, -
Ужель ничто тебе в то время не шепнуло:
Там человек сгорел!

А в содержании АЦ из двух пар авторских знаков («полночная темнота» – «заря», «величавый блеск» – «темный предел») *ключевой* является первая в изображении *лирико-психологического конфликта надежды и отчаяния*. Таковы *тип и содержание ОТ*. «Заря» негасимой привязанности к любимой полна «величавого блеска» и «невольно» тянет взор, спасая от темноты («темный предел»). А с другой стороны, это большое чувство не может не испепелить любящего («человек сгорел»). Авторские антонимы *(«порядок»)* [6] в АЦ говорят об отсутствии *подтекста*. Отсюда *первичное читательское восприятие* (ПЧВ) ПС (надежда) АЦ заключается в *понимании* переживаний лирического героя. В АЦ размышление лирического героя о прошлом, переданное эмоциональной лексикой с

трагическим смыслом, указывает на *жанр элегии*. Доминирует метод *романтизма* – изображение внутреннего мира личности с резким контрастом в переживаниях, представленное романтической лексикой («полночь», «темнота», «степь», «заря» «безвременная», «величавый блеск», «темный предел»). Прием *реминисценции* [7] со строчками А.С. Пушкина о природном явлении («И, не пуская тьму ночную На золотые небеса, Одна заря сменить другую Спешит, дав ночи полчаса») [8] трансформируется А. Фетом в *творческий спор* (*интертекстуальность*) [9]. Так, *«безвременность»* вставшей в «полночной темноте» утренней зари ассоциируется поэтом с жаром пылких чувств человека, который отчаянно надеется пробудить в любимой женщине сочувствие и понимание. В этой связи наша трактовка входит в противоречие с историей создания А. Фетом «Когда читала ты мучительные строки…», связанной с гибелью Марии Лазич, сгоревшей по неосторожности или намеренно после несостоявшегося брака с поэтом, который до конца жизни винил себя [10]. Присутствуют черты и метода *экспрессионизма* (выразительная лексика и прием повтора). Значимы и приметы *экзистенциализма* (любовь как страдание)

Четвертый этап. Анализ *фокуса (Ф – проблемы, или кульминации*) стихотворения «Когда читала ты мучительные строки…» А.А. Фета в обратном движении от АЦ. *Тема Ф* – чувство *уверенности.*

Когда читала ты мучительные строки,	о-2 а-2 м-1 и-3 с-1
Где сердца звучный пыл сиянье льет кругом	о-1 а-1 м-1 и-3 с-1
И страсти роковой вздымаются потоки, –	о-5 а-2 м-1 и-3 с-3
Не вспомнила ль о чем?	о-2 а-1 м-1 и-1 с-1

Доминирует *лирический род* с его *эмоциональной лексикой* («мучительные», «сердце», «звучный пыл», «сиянье», «страсти роковой», «вздымаются») и *приемом повтора* символики *тревоги* (, – 2). *Эпический род* повествует о чувстве уверенности лирического героя, что «мучительные строки» напомнят ли любимой о чем-то важном для них. *Драматический род* раскрывается через прямую речь и «событие самого рассказывания». *Малая жанровая форма* Ф обусловлена одной строфой из одного предложения (объем), одной ситуацией, двумя персонажами (лирическим героем и адресатом). *ТНС («Когда читала ты ...»)*, содержащий хронотоп времени (*когда?*) и в сочетании с функцией заключающего вопросительного знака, является *философско-психологическим*. Отсюда кульминация стихотворения А. Фета имеет *философско-психологическую жанровую разновидность*. В ПП Ф, как и в его содержании, нет РДЗ *(«хаос»),* что обусловливает соответствие стихотворения *критерию художественности* в плане *жанра элегии*, когда «порядок» в развязке должен быть закономерно связан с «хаосом» в любой смысловой части (СЧ) текста. Потому *ПС Ф* заключается в *чувстве уверенности,* заданном риторическим вопросом. Функция *новаторства* преобладающей символики *начала* цифры 1 в сквозных буквах – попытка пробудить в сердце адресата ответное чувство. Антоним – *неуверенность*. Этот конфликт *уверенности* и *неуверенности* является *философско-психологическим* содержанием кульминации «Когда читала ты мучительные строки…» А.А. Фета.

Автор статьи в сайте указывает на неизвестность для А. Фета сгоревших вместе с Марией Лазич стихов, которые она читала, а в тексте говорится о «мучительности строк», безусловно знакомых Фету, адресованных им ей – охладевшей и ныне равнодушной к нему женщине (*«Не вспомнила ль о чем?»*). Рассмотрим содержательные и формальные функции *прогностического ПС* кульминации стихотворения, поскольку она соотносится с началом текста и с завязкой. *Содержательные функции:* а) ПС (*уверенность*) определил *замысел* и *предмет* дальнейшего изображения переживаний лирического героя: *уверенности* в положительном исходе взаимоотношений персонажей – *возвращения* прежних чувств. Такова *иная грань* новаторства поэта в решении проблемы любви; б) отсутствие *подтекста* при сопоставлении *ПС* Ф (уверенности) и *ЗС* названия (неопределенности), поскольку *нет* смыслового противоречия между ними: уверенность лирического героя неопределенна. В этом *функция вопросительного знака*, что системно подтверждается «порядком» в АЦ; в) ПС Ф (уверенность) обусловлен рассудком, разумом (просветительский мировоззренческий принцип эстетического идеала), контрастируя *естественному чувству* (антропологический мировоззренческий принцип эстетического идеала творца), своей неопределенностью, вызывающей бурю противоречивых эмоций. Это противоречие обосновывает *романтическое содержание эстетического идеала* [11] А.А. Фета. *Формальное функции:* а) верность раскрытия замысла (предмета изображения) подтверждает верность местонахождения завязки в тексте (верхней гра-

ницы хронотоп НВ) по первому из восьми критериев (по названию); б) отсутствие подтекста – *примета* жанра элегии, которой характерна открытость и доверительность, исключающая смысловую двойственность; в) прогностический ПС Ф раскрыт методами *постмодернизма* (функция вопросительного знака в конце кульминации – показатель неоднозначности): лирический герой не указывает конкретно, что должна вспомнить девушка, но уверен, что она знает, что напоминают ей «мучительные строки». Связанный с этим методом *реализм* раскрывает надежду на взаимопонимание между адресантом и адресатом. Эмоциональная лексика и символика тревоги и беспокойства, трагическая интонация – черты метода *экспрессионизма*. Есть и приметы *экзистенциалистского* изображения, так как речь идет о любви-страдании. Признаки *романтизма* – во внимании к внутреннему миру личности и в резком контрасте переживаний лирического героя. «Следы» ОТ (*надежда и отчаяние*) *углубляют* смысл конфликта кульминации (*уверенность и неуверенность*): чувство надежды лирического героя вызвано оголенностью адресованных любимой «мучительных строк» о девятом вале «страсти роковой» с их пылким «сиянием», которые не могут оставить ее равнодушной и напомнят недвусмысленно на что-то памятное для обоих. А отчаяние – от неуверенности в том, сможет ли страсть возродить былое или все тревожное и беспокоящее признание «мучительно» только для адресанта.

Выводы по системному анализу содержания и формы стихотворения А. А. Фета («Когда читала ты мучительные строки…»). 1. В стихотворении две СЧ (один Ф и один АЦ) согласно примете малой жанровой формы. Это изоморфно критерию объема (в Ф – одна строфа из одного предложения, в АЦ – две строфы из двух предложений) и количественному критерию (в Ф и АЦ одна ситуация и два персонажа: лирический герой и любимая). 2. По *жанру* («Когда читала ты мучительные строки…») А.А. Фета соответствует *критерию художественности*: во-первых, это – элегия, что исключает подтекст, а во-вторых, «порядок» в АЦ закономерно определяет «хаос» в кульминации. 3. Наблюдается соответствие стихотворения Фета *критерию художественного* и по *жанровой разновидности*. С одной стороны, ТНС Ф и АЦ изоморфны по *психологической оценке* изображаемых переживаний героев. С другой стороны, наблюдаем *разнообразие типов оценки* изображаемого А.А. Фетом в стихотворении (в кульминации – *философский тип оценки*, в развязке – *лирический*). 4. Ф и АЦ изоморфны и по родовым признакам, являющих синтез признаков лирики, эпоса, драмы. 5. Изоморфны АЦ и Ф и по методам изображения: экспрессионистского и экзистенциалистского. Но есть и черты романтизма, постмодернизма и реализма. Это *разнообразие* методов отражения психологического переживания лирического героя говорит о соответствии стихотворения А. Фета *критерию художественности* и по методу изображения. 6. Авторские *знаки* в АЦ («полночная темнота» – «заря») и читательские *знаки* в Ф (уверенность – неуверенность) говорят о том, что перипетии любовного чувства современника А. Фета, жившего в XIX веке, понятны и читателю XXI века. 7. Проблема (фокус) стихотворения А. Фета выражает конфликт уверенности и неуверенности, формируя конфликт ОТ (*надежду и отчаяние*). В свою очередь, «следы» ОТ очевидны в конфликте кульминации в обратной связи от конца текста к началу текста. Согласно системному изоморфизму ПС ОТ (надежда) ПС Ф (*уверенность*) выражают связь естественного чувства с рассудком. Значит, А.А. Фет считает *прекрасным способность личности к глубокому чувству и ее уверенности, что необходимо бороться за любовь*, что является выражением *инвариантной темы* (*ИТ*), т.е. *идеи* стихотворения «Когда читала ты мучительные строки…». В свете идеи еще более *осязаемым становится новаторство* поэта, *вступившего в спор* с идеей стихотворения А.С. Пушкина «Я вас любил», обращенной к чуткой и тонкой душе, которая *«мучается»* от того, что не может ответить на высокую любовь ПОЭТА, который, желая любимой счастья с другим, уверен, все еще «болея» ею («… любовь еще, быть может, В душе моей угасла не совсем; Но пусть она вас больше не тревожит; Я не хочу печалить вас ничем.» [12], что никто не полюбит ее так, как был способен он. Лирический герой А. Фета уверен в возрождении былых чувств и проявляет активность. У лирического героя А. Пушкина несколько иная ситуация, хотя их роднит неоднозначность, противоречивость переживаний. 9. *Первичное читательское восприятие (ПЧВ)* стихотворения А. Фета (понимание ПС АЦ) и *вторичное читательское восприятие (ВЧВ)*, т.е. идея не имеют смыслового контраста, потому что читатель вслед за автором и его лирическим героем разделяет ее. Значит, нет и подтекста, системно раскрытого нами в связи с «порядком» в АЦ и через анализ прогностического ПС Ф стихотворения при со-

поставлении ПС Ф и ЗС названия стихотворения, когда не обнаружилось противоречия между ними. 10. Смыслы ОТ (надежда и отчаяние) и смысл идеи (ИТ – утверждение как прекрасного *способности личности к глубокому чувству и ее уверенности, что необходимо бороться за любовь*) Фета не противоречат друг другу. Это указывает на реалистический тип мышления А.А. Фета, но романтическое содержание эстетического идеала, трагическая интонация («Там человек сгорел!»), антонимы («порядок») в АЦ свидетельствуют о романтико-реалистической стилевой двуплановости мышления Фета. Так фокус стихотворения относится к реалистическому (психологическому) типу образности. А развязка – к романтическому (символическому) типу образности [13], где лексика отражает символы «страсти роковой», завершающейся апогеем: «человек сгорел» – символическое иносказание. Возможна перекличка этого символического образа с реальностью смерти Марии Лазич, но не содержание и идея текста.

Итак, анализ стихотворения «Когда читала ты мучительные строки…» А.А. Фета показал, что это высокохудожественное произведение по жанру, жанровой разновидности и по методу изображения. Оно относится к малой лирической форме и к жанру элегии с признаками лирики, эпоса и драмы. Является двуплановым по стилю мышления, написан методами романтизма экспрессионизма, экзистенциализма, постмодернизма и реализма.

Литература

1 Фет А.А. Когда читала ты мучительные строки…// А.А. Фет. Стихотворения / Классики и современники. – М.: ХЛ, 1979. – С. 258.

2 Кулумбетова А.Е., Джунисова А.А., Садуакас Г.К., Мырзабекова А.К. Система содержания и формы лирического, эпического и драматического художественного текста: Учебное пособие. – Алматы: Искандер, 2008. – 178 с.

3 Горький М. Беседы с молодыми // М. Горький о литературе. – М.: Сов. Россия, 1980. – С. 411.

4 Большой толковый словарь русского языка / Автор и рук. проекта, гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: НОРИНТ, 2000. – С. 436, 1482, 1355, 565, 1281.

5 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 403.

6 Пригожин И., Стенгерс И. Порядок и беспорядок // Время, хаос, порядок. К решению парадокса времени. – М.: Прогресс, 1994. – С. 55, 57.

7 Федорина Л.Г. Реминисценция // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Глав. ред. и сост. А.Н. николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – Стб. 870.

8 Пушкин А.С. Медный всадник. Петербургская повесть// А.С. Пушкин. Стихотворения и поэмы. – М.: ХЛ, 1976. – С. 297-298.

9 Ильин И.П. Интертекстуальность // Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический словарь / Сост. И.П. Ильин, Е.А. Цурганова. – М., 1996. – С. 215-221.

10 Анализ стихотворения Фета «Когда читала ты мучительные строки…»//http://pishi-stihi.ru

11 Нигматуллина Ю.Г. Системно-комплексное исследование художественного творчества: История научного направления в Казанском университете. – Казань: Фэн, 2004. – С. 62-69.

12 Пушкин А.С. Я вас любил // А.С. Пушкин. Стихотворения и поэмы. – М.: ХЛ, 1976. – С. 122-123.

13 Гаджиев А.А. Романтизм и реализм. – Баку: Элм, 1972. – С. 74, 100-101, 203-214, 175, 237, 261.

References

1 Fet A.A. Kogda chitala ty muchitel’nye stroki…// A.A. Fet. Stihotvoreniya / Klassiki i sovremenniki. – M.: HL, 1979. – S. 258.

2 Kulumbetova A.E., Dzhunisova A.A., Saduakas G.K., Myrzabekova A.K. Sistema soderzhaniya i formy liricheskogo, ehpicheskogo i dramaticheskogo hudozhestvennogo teksta: Uchebnoe posobie. – Almaty: Iskander, 2008. – 178 s.

3 Gor’kij M. Besedy s molodymi // M. Gor’kij o literature. – M.: Sov. Rossiya, 1980. – S. 411.

4 Bol’shoj tolkovyj slovar’ russkogo yazyka / Avtor i ruk. proekta, gl. red. S.A. Kuznecov. – SPb.: NORINT, 2000. – S. 436, 1482, 1355, 565, 1281.

5 Bahtin M.M. Formy vremeni i hronotopa v romane // Voprosy literatury i ehstetiki. – M., 1975. – S. 403.

6 Prigozhin I., Stengers I. Poryadok i besporyadok // Vremya, haos, poryadok. K resheniyu paradoksa vremeni. – M.: Progress, 1994. – S. 55, 57.

7 Fedorina L.G. Reminiscenciya // Literaturnaya ehnciklopediya terminov i ponyatij / Glav. red. i sost. A.N. Nikolyukin. – M.: NPK «Intelvak», 2003. – Stb. 870.

8 Pushkin A.S. Mednyj vsadnik. Peterburgskaya povest’// A.S. Pushkin. Stihotvoreniya i poehmy. – M.: HL, 1976. – S. 297-298.

9 Il’in I.P. Intertekstual’nost’ // Sovremennoe zarubezhnoe literaturovedenie. EHnciklopedicheskij slovar’ / Sost. I.P. Il’in, E.A. Curganova. – M., 1996. – S. 215-221.

10 Analiz stihotvoreniya Feta «Kogda chitala ty muchitel’nye stroki…»//http://pishi-stihi.ru

11 Nigmatullina YU.G. Sistemno-kompleksnoe issledovanie hudozhestvennogo tvorchestva: Istoriya nauchnogo napravleniya v Kazanskom universitete. – Kazan’: Fehn, 2004. – S. 62-69.

12 Pushkin A.S. YA vas lyubil // A.S. Pushkin. Stihotvoreniya i poehmy. – M.: HL, 1976. – S. 122-123.

13 Gadzhiev A.A. Romantizm i realizm. – Baku: EHlm, 1972. – S. 74, 100-101, 203-214, 175, 237, 261.

Отарбаева Ғ.Н.

О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі мифтік танымның көркемдік-идеялық қызметі

О. Бөкей аңыздық проза үлгілерін пайдалануда да өзіндік жаңалығымен келген қаламгер. Әсіресе, «Сайтан көпір», «Қар қызы», «Атау кере» повестеріндегі жұмбақ сырлы аңыздық мифтік мотивтер шығарманың әлеуметтік мәнін тереңдетіп тұр. Жазушы адам әлемін, оның рухани болмысын көркемдік шындықпен танытуда түрлі мазмұндық-формалық әдеби тәсілдерге барады. О. Бөкейдің кейіпкерлері алған бағытынан қайтпайтын, қандай қысталаң халде де елдің рухын сақтап қалатын ерлер бейнесі. Адам психологиясының нәзік иірімдерін тап баса білетін суреткер, сана ағымындағы жай көзге көріне бермейтін ішкі рухани толғаныстарды психологиялық дәлдікпен аңыздық арнада жеткізе білген.

Бұл мақалада ұлттық әдебиеттанудағы мифтік танымның қызметін жан-жақты көрсетіп, көркемдік тәсіл ретіндегі маңызын айқындай түсуді мақсат еттік. Мифтік желілер О. Бөкей прозасына тән бе, олай болмағанда жазушы аңыздық үлгілерді өз шығармасына арқау еткенде нені мақсат етті деген сауалдарға жауап беру үшін салыстыру, талдау негізінде ой қорыттық.

Түйін сөздер: мифтік таным, архетип, метаморфозалар, болмыс, рух.

Otarbayeva G.N.

Art and ideological function of mythical knowledge of O. Bokey's story «Saitan kopir» («Lucifer Bridge»)

The main idea in the story «Saitan kopir» **(«**Lucifer Bridge») consists of cat-and-dog fight between Good and Evil. Actions of meanness and attempt, which the Evil makes to humanity, were successfully describedby intricate symbolical images, referred to as Shout and Echo.

The purpose of this paper is to fully demonstrate the function of mythical knowledge of the national literary criticism and emphasize its importance as a stylistic device. In order to answer such questions as whether mythical motifs are characteristic to prose of O.Bokey if not, what the writer intended to show when he made the mythical models as a foundation for his work, we will draw conclusions on the basis of comparison and analysis.

Key words: knowledge, archetype, existence and spirit.

Отарбаева Г.Н.

Идейно-художественная функция мифического познания в повести О. Бокея «Сайтан копир» («Крик»)

Основная идея в повести «Сайтан копир» состоит из непримиримой борьбы между Добром и Злом. Действия подлости и покушения, которую Зло совершает человечеству, были удачно описаны замысловатыми символическими образами, именуемые как Крик и Эхо.

В этой статье, нашей целью являлась всесторонне продемонстрировать функцию мифического познания в национальном литературоведениии подчеркнуть его важность в роли художественного приема. Характерны ли мифические мотивы прозе О. Бокея, если нет, то что писатель намеревался показать, когда сделал мифических моделей основойдля его произведения, чтобы ответить на эти вопросы, мы сделали выводы на основе сравнения и анализа.

Ключевые слова: мифическое познание, архетип, метаморфозы, экзистенция, дух.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.852.1

Отарбаева Ғ.Н.,

Сулейман Демирель атындағы университетінің оқытушысы,
магистрі, Қаскелең қ., Қазақстан,
e-mail: gaziza.otarbaeva@sdu.edu.kz

О. БӨКЕЙДІҢ «САЙТАН КӨПІР» ПОВЕСІНДЕГІ МИФТІК ТАНЫМНЫҢ КӨРКЕМДІК-ИДЕЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Жазушының өзіндік даралық қолтаңбасын айқындап тұрған тағы бір шығармасы – «Сайтан көпір» атты повесі.

«Сайтан көпір» повестіндегі негізгі ой-идея Жақсылық пен Жамандықтың бітіспес күресінен тұрады. Жамандықтың адам баласына жасар зұлымдық, қастандық іс-әрекеттерін Анау, Айқай, Жаңғырық атты астарлы символдық бейнелермен сәтті суреттеп шыққан.

Әр адам өз дәуірінің перзетті. Сондықтан да оның бітім-болмысы, өмірге деген көзқарасы қоғамдық қатынастармен терең тамырласып, тығыз байланысып жатады. Автор адам бойындағы жағымсыз қасиеттерді даралап, бөліп алып аңыздық желілер арқылы жеткізеді. Повестегі баяндалар «Тоқылдақ кемпір» туралы аңыз халықтық ұғым «біреудің ала жібін аттама» деген этикалық әдептерін танытып тұр. Біреуге қаншама жақсылық істесең, ертең сол алдыңнан жақсылық болып шығады. Ал, жаманшылықтың дәні онсыз да жетеді. Автор айтпақ адамгершілік туралы ойын осындай адамдар туғызған аңыздың астарымен суреттейді. Замандас тұлғасы дегенде қаламгер қатар жүрген адамдарға ғана тоқталмайды. Аңыз-мифтерді повестке арқау ете отырып, жаңа зерделі концепциялар туғызады. О. Бөкей халықта бар аңызды жай ғана баяндап қана қоймай, соның негізгі айтар идеясын түрлендіріп, көріктендіріп өзіндік мифтік шығармашылыққа жол салады. Жаманнан жиренту үшін, жақсылықтың жолы қашанда ауыр екендігін үздіксіз күрес арқылы жеткізеді. Повестегі Аспан образы қаншама қиындықтарға тап болса да, тағдыр тәлкегінің асау бұралаңдарын жеңіп шыққан кейіпкер.

Шығармада жоғарыда айтқан Жақсылық әлемінің көрінісі, үлгісі Аспан бейнесі арқылы берілсе, Жамандық дүниесі – Жаңғырық, Айқай, Анау. Осы жерде мынадай бір ой келеді. Жақсылықтың (адалдық, әділдік, шындық) қашанда беті ашық, жүзі жарқын, еңсесі биік, оны ешкім де, ешнәрсе де көлегейлеп өшіре алмайды. Сондықтан да ол повесте нақты адам – Аспан бейнесінде көрініп отыр. Ал Жамандықтың (зұлымдық, қараниеттік, арамдақ, мансапқорлық) жүзіқара, алпыс айлалы. Ол көбіне қылмысты жасырын айла- тәсілмен істейді. Үстіне ешкім танымастай қара шапан жауып келіп, Жақсылықты арттан шалуға тырысады. Оның нақты кім екенін кейде түстеп тани да

алмайсың. Мына шығармада оның – Жаңғырық, Айқай, Анауболып көрінуі де сондықтан. Бұл жерде ол үшеуі кім, нақты адам бейнесі қайда деп тәппіштеп жату мүлде артық. Ал, осы Жақсылық пен Жамандықтың мәңгілік күресінде Жақсылық Жамандықты қаншама қара түнектің ішінде болса да аймандай қып әшкерелеп келеді. Жамандықтың Жақсылықтан өлердей қорқатыны да, өш болатыны да сондықтан. Жамандық өлермен, айла-тәсілмен ол да күреске шығады. Бірақ Жамандық Жақсылықпен бетпе-бет келіп шайқасуға қашанда тайсақтай береді. Сол себептен де ол көбіне жүзін жасырып, айла-амалға көшеді. Қылшылдаған жігіт шағында, анығырақ айтсақ, орда бұзар отыз жасында қар көшкінінің астында қалып, екі аяғынан айырылған Аспан шырылдаған шындықтың символы.

Ия, осынау ұлы өмірде «Сайтан көпірге» итермелейтін сайтан адамдар да көп. Әлемді бүлдіріп, былғайтындар да солар. Ал егер осы өмірде Аспан, Аман, Ерік сияқты ақ ниетті, ізгі жүректі адамдар болмаса, жер беті АЙҚАЙҒА айналар еді-ау, деген ойға тірелеміз біз де. Сонымен «Сайтан көпір» автордың тынымсыз ізденісін, философиялық үлкен ой айтуға бет алған творчестволық бағытын айқын танытатын айтулы туынды.

О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесінде көркем бейнелердің тылсымдық, сыршылдық ерекшеліктері табиғат көріністерімен реалистік тұрғыда жан-жақты ашыла түскен. Повесте әр адамның өмірде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» болатынын, оны жеңіп шығу үшін алдымен өз «Менін» табу керектігін жазушы аңыз, мифтерді бүгінгі күннің өзекті адамгершілік, адалдық, адамдық мәселелерімен байланыстыра құбылтып, бейнелеп суреттейді.

Қоғамдағы құбылыстардың мән-маңызын, сыр-сипаттарын мифтің, аңыздың астарлы жұмбағымен терең талдап, адам мен заман пробемасын үлкен философиялық талғамға көтереді. «Сайтан көпір» повесі жазушының аңыз жасаушылық шеберлігінің үлкен бір қырын танытады.

Мифтік санаға жүгінер болсақ, өмірге айналып келу – рухтың ажалсыздығының айғағы. Ал сол мәңгі рух тек қана бір денеде тұрақтап қалмай, бірнеше қалыпта ғұмыр кеше алады. Ол «бұрынғы», «бүгінгі», «ертеңгі» ғұмыр түрінде жүйеленеді[1, 273]. Осы таным бейнелі жолдарға айналып, жазушының көркемдік-идеялық мақсатына қызмет етіп тұр. Жазушы бірде адам өлген соң оның жаны құсқа айналып кетеді десе, бірде оны бала бейнесінде береді. Әсіресе, О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі сайтан көпірден өте алмай тығырыққа тірелген Аманға күш-жігер беретін бала Аман бейнесін Аманның рухы, жаны деп қарауғы болады. Үлкен Аманды әнмен оятып Айқайды жеңуге шақырады. Адам өз бойындағы үрейін жеңгенде ғана алдына қойған мақсатына жетеді. Міне осы жерде жоғарыда айтылып кеткен адам жанының мәңгіліктігі, «тірілер әлемінен» «өлілер әлеміне» өту құбылушылығы деп қарастыратын мәселе көтеріледі.

«Мұңлы жанарын қаумалаған кірпіктерін қақпастан қалшиып тұрған БАЛА бұдан ширек ғасыр бұрынғы ӨЗІ екенін енді шырамыта бастаған Аманның тұла бойынан суық тер шыпшып шығып, дірілдеген саусақтарын тарбайтып соза берді.

– Сен екенсің ғой, Аман. Қайдан жүрсің? Бұл жерге қалай келдің?

– Мен өмір бақи сіздің жаныңыздамын, тек байқай бермедіңіз.

– Оған мұрша болды ма, айналайын. Ерте есейдік те, балалық

шағымызды ерте жоғалттық.

– Көріп тұрсыз, жоғалмаған екенмін.

– Мен сені, Аман, қатты айқайдан шошып, талып құлағанымда көрген едім. Көз алдымда ұлыған ал қара дүниенің ар жағынан шықтың да, мені қол бұлғап шақырдың.

– Мен әрқашанда сіздің жан дүниеңізде өмір сүріп жүрмін. Жүзжасасаңыз да бір елі қалмақ та, қартаймақ та емеспін. Мен сізбен бірге тудым, бірге жасаймын. Сіз – Үлкен Амансыз, мен – Кіші Аманмын. Айырмашылық осында ғана. Қуансаңыз қоса қуандым, қайғырсаңыз бірге ортақтастым. Кейде мені ұмытып кеткеніңізде осылайша сіздің де бала болғаныңызды есіңізге саламын. Түптің түбінде қартаярсыз, ажалыңыз жетіп өлерсіз, бірақ мен сонда да жасай беремін. Үлкен Аманмен мәңгілікке қоштасамында, жер бетіндегі азап атаулыны білмейтін арман қуған балалардың тобына қосыламын. Сіз білесіз бе, жер бетінде бірде бір адам өлмейді, олардың барлығы да балаға айналып, қайта жасайды, міне осылай ғұмыр жалғаса береді. Қазір қарға көміліп қатып қалсаңыз, мен бәрібір тірі жүремін» [2, 273].

Иә, автор адам қанша есейіп, ер жеткенімен оның жаны бала деген ойға негіздеп Аманды өз рухымен күреске салар алдында оның жанын бала бейнесінде беруді жөн көрсе керек.

Автор Аман ойы арқылы: «Мен көшкіннің астында қаламын. Мен ғана емес бүкіл әлемге топан су қаптайды. Табиғат ашу шақырады, ағайын! Біз, адамдар, жер бетінен тып-типыл жойыламыз да мұз басу дәуірі қайта орнайды.

Жаяу-жалпылы жүргендер мен бауырымен жорғалайтындар мәңгілікке ғайып болады, тек аспанда ұшып жүргенде мен жер астындағы аруақтар, тек солар ғана тірі қалады»[2, 283],- деген терең астарлы әлемдік мәселелерге барады. Автор мифтік дүниетанымды білдіретін үш әлемді астарлап суреттейді. Аспанға ұшатындар таза періштелер ғана, ал жер астындағылар аруақтар. Топан суына тұншығатын жер бетіндегі күнаһар адамдар дейді. Үш түрлі әлем: аспан, жер жер асты деген ұғым қазақ халқының мифтерінде де кездеседі. Оны қазақ халқының ауыз әдебиетін зерттеген мына ғалымдардың еңбектерінен кездестіреміз: Ш. Уалиханов, Ш. Ыбыраев, С. Сейфуллиннің және т.б.

О. Бөкей шығармашылығындағы мифолгизм мәселесін зерттеуші ғалым Аймұхамбетова Ж.Ә. «О.Бөкеев прозасындағы мифологизм мәселесі» атты кандидаттық диссертациясында «Метафоралардың метаморфозадан түбірлі айырмашылығы болса да, белгілі дәрежеде бұл екі ұғым бір-бірімен сабақтастықта екенін естен шығаруға болмайды» дей келе, автометафоралардың күрделеніп, тұрақталуы метаморфозаларды туындатады деген ой айтады[3, 29]. Дәл осындай автометафора «Сайтан көпір» повесінде де көрініс береді. «Біле-білсең сен менің өтіп кеткен дәурен, өліп қалған арманымсың, екі АЯҒЫМСЫҢ! Ал менменің АЯҒЫМ сіңірі босап, сүрінуді білмейтін жілікті болатын!»[2, 269] – деген үзіндіден біз құбылуға жақын сарын, құбылудың алғашқы белгілерін көретіндей боламыз.

Белгілі бір мақсатты көздеп, басқа бір нәрсеге айналуды армандайтын мифтік құбылушылық түрлері кездеседі. Бірақ бұл толық құбылушылық емес, құбылушылыққа деген ынтызарлық. Міне дәл осы құбылушылыққа деген ынтызарлық жазушының «Сайтан көпір» повесінде айқын көрініс тапқан.

Шығармада Аспан аңға айналғысы келеді: «Аң ба, адам ба? Аң болса екен деп тіледі, – А, құдай, аң болса екен, бүйтіп ит қорлығын тартқанша, жеп тынса екен... Сөйтіп бұл өмірде сүйегім де қалмай, жым-жырт жоғаламын немесе сол мені жеген аңға айналып екінші ғұмыр бастаймын... Екеуміз тек осылай ғана өмір сүре аламыз. Адам аюға айналса дүниеде ешқандай айқай қорқыта алмас еді»[2, 218]

Повестегі Аспен бірде қанат бітіп құс болып ұшуды армандайды, бірде өзін жеген аңға айналып дүниедегі Айқай, Анаулармен күреске шыққысы келеді.

Сонда осындай пәлеге ұшырайтындай қай жерде, кімге қиянат жасап алдым деп ойға батып, қиналады. Бір жолы жайлауда Аспан еліктің қозықасын ұстап алып, қолға үйретіп баққан. Бірде жылқышыларды аралап, ауыл бастыға Анау келеді итін ертіп. Қолға үйретілген қозықаны сол анаудың иті талап өлтіреді. Соған өзін кінәлі санап, бейкүнә жануардың обалына қалғанына өкініп: «Жақсылық жасаған түрім осы ма?.. Әттең, Алтайдағы елік жабылып келіп сүзіп, тепкілеп өлтірсе де обал жоқ маған, обал жоқ. Бүкіл әлемдегі жан-жануар жабылып, адамзатқа шабуыл жасаса ғой... Мен сонда сол аң құсқа қосылып, қарсы аттанар едім. Ең әуелі кімдердің жағасына жармасар едім сонда... АНАУЛАРДЫҢ» деп зығырданы қайнаған.

Немесе дәл осы тәсілге: «Мен түлкіге де, балыққа да айналғым келмейді, құс болып аспанға да ұшпаймын, ертекті еміп есеңгірегем де жоқ; қара жерге қада болып қағылған Адаммын! Азды дегеннің, тозды дегеннің жағына жылан жұмыртқаласын; кешегім – бүтін, болашағым – айқын, бізге барлығы жетеді, барлығы бар, бізге жалғыз-ақ нәрсе жетпейді, бізге адал дос, жақсы адамдар ғана жетпейді азайып барады. «Қызыл кітаптан» орын қалдырыңдар» [1, 264] – деген Ерік ойы арқылы келеді. Жазушы неге мұндай тәсілге барды. Көздеген мақсаты не деген сұрақтың тууы мүмкін. Бұған жауапты қаламгердің өзі береді. «Пенденің не ойлап тұрғанын, жан сарайында ненің жанып жатқанын күні бұрын білер амал-айла, құрал сайман ойлап табылған жоқ. Сол секілді табиғат иеміздің де толайым құпия-сырларын толық аша алдық па? Міне, мен жазған дүниелерлің тылсымдығы әрі кейіпкерлерімнің қиялшыл да арманшыл болып келері сондықтан. Бәлкім бұл өмірде болған емес, бірақ болуы мүмкін оқиғалардың әсіресе ынтықтырарынан шығар-ау. Өз замандастарымның толыққанды бейнесін өзімді қойып, мұқым қазақ әдебиеті жасап біткен жоқ, ұмтылыстар мен ізденістер соңында жүр» [4, 3] – деп жауабын береді.

Жазушының өзіндік даралық қолтаңбасын айқындап тұрған «Сайтан көпір» повесінде кездесетін метаморфозалардың да сюжет құруға әсері үлкен болмағанмен, идеялық тұрғыдан көтерер жүгінің саламақты екенін айта кеткен жөн. Көмескі ғана көрініс беретін метаморфозалар көбіне шығарма оқиғасынан емес, кейіпкерлер сөзінен көрінеді. Суреткер шығармаларының сөз құрамын шартты түрде үшке бөлуге болады: автор сөзі, кейіпкерлер сөзі және автор сөзімен кейіпкер сөзінің қосындысы, яғни, автор сөзінің кейіпкерлер ойындағы көрінісі. Міне, «Сайтан көпір» повесінде миф-

тік құбылушылықты да кейіпкер аузындағы сөзден табасыз. Автор өз кейіпкерлерінің аузына мәңгілік мәселерді салады. Демек, мифтік құбылушықтың бұл шығармадағы үлесі үлкен болмағанмен, автор идеясын беруде маңызының зор екенін байқаймыз.

Мифтік құбылушылық желісі О. Бөкей танымында адам атты жаратылыстың сыры мен құпиясын білуге ұмтылу, рух мәңгіліктігі мен жасампаздығын қуаттау, адамзат баласына тән сана мен сезім әлемін қастерлеу мақсатында көркемдік қызмет атқарған.

Әдебиеттер

1 Әлмұханова Р. Құбылу сарыны және кентаврлар // «Қайнар» Университетінің хабаршысы. – 2010. – № 3/2. – 273-277 бб.
2 Бөкеев О. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1994. – 496 б. – Б. 128.
3 Аймұхамбетова Ж.Ә. О. Бөкеев прозасындағы мифологизм мәселесі. – канд. дисс. – Астана, 1999. – Б. 27.
4 Құрманғалиев Қ. Жасын ғұмыр жазушы // Жас алаш – 1993. – №32, 23 қыркүйек. – Б. 3.

References

1 A’lmuhanova R. Qubi’lw sari’ni’ ja’ne kentavrlar // «Qaynar» Wni’’versi’’tetining habarshi’si’. – 2010. – № 3/2. – 273-277 bb.
2 Bo’keev O. Eki tomdi’q tangdamali’ shi’gharmalar. Povester. – Almati’: Jazwshi’, 1994. – 496 b. – B. 128.
3 Aymuhambetova J.A’. O. Bo’keev prozasi’ndaghi’ mi’’fologi’’zm ma’selesi. – kand. di’’ss. – Astana, 1999. – B. 27.
4 Qurmanghali’’ev Q. Jasi’n ghumi’r jazwshi’ // Jas alash – 1993. – №32, 23 qi’rku’yek. – B. 3.

Салханова Ж.Х.

Особенности жанра трилогии в творчестве И.П. Шухова

В статье рассматриваются особенности жанра трилогии в творчестве представителя русской литературы Казахстана И.П.Шухова. Автор отмечает автобиографичность произведений Шухова, выявляет жанрообразующие признаки трилогии «Пресновские страницы». В ходе анализа доказывается тезис о том, что в основе трилогии традиционный для автобиографических произведений композиционный прием – взгляд из настоящего в прошлое, позволяющий по-новому осмыслить события прошлого, показать связь времен. В статье выявляются основные мотивы произведений, такие как мотив детства, отчего дома, родного гнезда. Автор отмечает, что мотив любви к родной земле, проходит рефреном через всю трилогию, перекликаясь с мотивом любви к североказахстанским степным просторам. Исследуя систему образов, автор статьи уделяет особое внимание образам кочевников, простых казахов, живущих мирно и дружно рядом с казаками. Иннонациональные образы воссозданы писателем реалистично, колоритно, с чувством уважения и почитания культуры другого народа. В статье отмечается, что писатель добивается достоверности при помощи нескольких выразительных деталей, подчеркивающих доминантную черту в характерах героев автобиографической трилогии. Для Шухова – повествователя важно показать нравственный мир своих героев, моральные и семейные ценности, передающиеся из поколения в поколение.

Ключевые слова: трилогия, автобиографичность, образы, мотивы, поэтика.

Salkhanova Z.K.

The peculiarities of trilogy genre in literary creation of I.P. Shukhov

The article discusses the peculiarities of the genre trilogy in the literary creation of Russian representative literature in Kazakhstan I.P.Shukhov. The author notes autobiographical works of Shukhov, reveals genre characteristics of the trilogy «The pages of Presnov». The analysis proved the thesis that the basis of the traditional trilogy of autobiographical works compositional device – a view from the present to the past, allowing for a new look at past events, to show the connection times. The article identifies the main theme of works, such as the childhood motive, father's house motive and the nest. The author notes that the motive of love for his native land, the refrain goes through the whole trilogy, echoing the motive of love for the North Kazakhstan steppes. Exploring the imagery, the author focuses on images of nomads ordinary Kazakhs living peacefully and harmoniously alongside the Cossacks. Another nation's images recreated realistic by writer, racily, with a sense of respect and reverence for the culture of other people. The article notes that the writer achieves reliability by several expressive details, emphasizing the dominant trait in the characters of autobiographical trilogy. For narrator Shukhov it is important to show the moral world of his characters, moral and family values, transmitted from generation to generation.

Key words: Trilogy, autobiographical, images, motives, poetics.

Салханова Ж.Х.

И.П. Шухов шығармашылығындағы трилогияның ерекшелігі

Мақалада Қазақстандағы орыс әдебиетінің өкілі И.П.Шуховтың шығармашылығындағы трилогияның ерекшелігі қарастырылады. Автор Шухов шығармаларының өмірбаяндығын, «Пресновские страницы» трилогиясы жанрын құрайтын белгілерді айқындайды. Талдау барысында өткен оқиғаларды жаңаша пайымдауға мүмкіндік беретін, уақыт байланысын көрсететін өмірбаяндық шығармалар үшін дәстүрлі композициялық тәсіл трилогияның негізін құрайтындығы туралы тезис дәлелденеді. Мақалада шығарманың балалық шақ, ошақ қасы, ұшқан ұя сияқты негізгі сарындары айқындалады. Автор туған өлкеге, солтүстік Қазақстанның кең байтақ жеріне деген сүйіспеншілік трилогияның басты өзегі болып өтетінін айтады. Бейнелер жүйесін талдай отырып, мақаланың авторы казактармен тату тұрып жатқан қарапайым қазақтардың, көшпенділердің бейнесіне ерекше көңіл бөледі. Жазушы жаңа ұлттық бейнелерді өзге ұлттың мәдениетіне үлкен құрмет, сыйластық сезімін білдіре отырып, шынайы, айқын сипаттайды. Мақалада жазушының өмірбаяндық трилогия кейіпкерлері мінездеріндегі басым ерекшеліктерді көрсете отырып, шынайылыққа жете білгендігі айтылады. Аңыздаушы Шухов үшін ұрпақтан ұрпаққа берілетін адами, отбасылық құндылықтарды, кейіпкерлердің рухани байлығын көрсету аса маңызды.

Түйін сөздер: трилогия, өмірбаяндық, бейнелер, сарын, поэтика.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 821(091)

Салханова Ж.Х.,

д. п. н., и. о. профессора Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: salkhanova.zhanat@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА ТРИЛОГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ И.П. ШУХОВА

Поднятый из казахстанской глубинки силой своего таланта, поддержанного в молодые годы П.Бажовым, а с написанием первого романа и А.Горьким, уже в начале тридцатых годов XX в. И.П. Шухов создал лучшие свои произведения, которые назывались литературоведами рядом с шолоховскими. Творчество писателя было широко известно в Советском Союзе, привлекало внимание читателей и критиков, отмечавших народность и своеобразие языка, яркость созданных в произведениях Шухова образов. Литературоведы часто приводят слова А.М. Горького, адресованные молодому автору: «Вы как будто были непосредственным зрителем и участником всех событий, подслушали все мысли, поняли все чувствования всех ваших героев» [1,13].

Исследователи творчества Шухова основное внимание сосредоточили на романах «Горькая линия», «Ненависть», отмечая талант писателя в воспроизведении эпических полотен, отражавших социально-политические реалии времени [2;3]. Но наряду с романами, писателя привлекали и другие жанры, такие как повесть и рассказ. Автобиографическая трилогия «Пресновские страницы», написанная в … году отражает события жизни автора на фоне реалистических картин родного североказахстанского края.

Трилогия состоит из трех повестей: «Колокол», «Трава в чистом поле», «Отмерцавшие марева», написана в форме воспоминаний взрослого человека о детстве. В основе трилогии традиционный для автобиографических произведений композиционный прием – взгляд из настоящего в прошлое, который помогает по-новому осмыслить события прошлого, показать связь времен. В трилогии выделяются два главных героя – мальчик Ваня, живущий в своем ярком захватывающем мире детства и умудренный жизненным опытом человек, с высоты своего возраста оглядывающийся на прошлое, заново переживающий и оценивающий события далекого детства. И хотя автора и действующего героя разделяют более 60 лет, он реалистичен, этнографичен, обстоятелен в передаче событий, происходивших в далеком прошлом.

В автобиографическом цикле Шухов стремится проследить «ход своего развития» в среде, отличающейся особым укладом,

особенностями быта, образом жизни. Деревенский станичный мир показан глазами мальчика: это маленький уютный рай рядом с отцом и матерью, друзьями-сверстниками, близкими и родными жителями станицы Пресновской. Тема детства является одной из центральных в произведении, повествование о детских впечатлениях героя показывает историю формирования личности во взаимодействии с окружающим миром. Автор в подробностях воссоздает быт казачьей станицы начала прошлого века, обстоятельно описывает немудренные предметы обихода, детали домашнего хозяйства, рассказывает о семейном укладе, буднях и праздниках станичников. Мотив любви к родной земле проходит рефреном через всю трилогию, перекликается с мотивом любви к степи, «седой от метелей и ковылей», «к пряному запаху ее полыни», «ароматам трав».

Повесть «Колокол» начинает трилогию, задает общий тон повествованию. Автор очень зримо, осязаемо ведет рассказ: «А мне четыре года. И я ничего не знаю, где я был, как я жил до этого знойного пыльного дня. День этот полон забубенного гула перекатного, пропитанного полынной горечью ветра». Автор вспоминает события, связанные с пожаром в станице. Пожар показан глазами 4-летнего мальчика «в черной, клокочущей бездне неба раскиданной ветром стаей огнеперых птиц» как одушевленная, мыслящая, разумная сила, взявшая верх над людьми. Картина почти фантастическая, апокалипсическая: «в полдень небо над головой черное, как вороново крыло, будто залитое кипящей смолою», «ветер яростно ревет, раскален и опаливает лицо», «что-то сухо трещало, гудело, звенело и грохотало», «все ходило вокруг ходуном – и земля, и небо». Пожар осознается мальчиком как всенародное бедствие, далее он всегда будет соотносить свои личные переживания с общенародными.. Пожар воспринимается ребенком не просто как стихийное бедствие, оно послано свыше, но не богом, а дъявольской силой, и единственным спасителем выступает колокол, который, как утверждает мать героя, «он всю жизнь грешных будит». Символический образ колокола, сопровождающий жизнь станичников и в беде, и в радости, помогающий и спасающий в трудные минуты, является центральным в произведении. Мотив причастности колокола к судьбам казаков проходит через все произведение и является основой сюжета. Колокол одушевлен, его звуки почти человеческие: « то утробный стон, то надсадные вопли незримой грозной трубы», звуки становились «все пронзительнее, все угрожающе, все горше». В эпизодах, связанных с пожаром, он издает «грозный трубный звук, внушающий «безотчетный ужас», возвещающий о беде. Колокол сравнивается с попавшим в беду человеком, который «выл, захлебываясь от сбивчивого, торопливого крика и стона» и сопровождал невиданное, поистине фантастическое действо, совершаемое кем-то свыше, помимо воли людей.

Колокол выполняет роль символического спасителя в эпизодах, связанных с буранной ночью. Когда несколько станичников, в том числе старшие братья маленького Вани, занимавшиеся частным извозом, заблудились в степи. Метель как и пожар представляются как грозная сила, испытание, которое необходимо преодолеть. Поэтому средства борьбы с ней обычные, традиционные: мать обращается к богу с молитвой о спасении ее сыновей. И звон колокола как голос родного дома оказывается своеобразным маяком, путеводителем в круговерти темной буранной ночи, возвращающем путников в станицу. Образ колокола предстает также в эпизодах посещения Ваней колокольни местной церкви. Восхождение к Главному Колоколу символично, сродни очищению души и построено на противопоставлении мотива тьмы(лестницы) и света(неба). Герой преодолевает себя, тем радостнее и светлее на душе: «сердце вновь сжимается в комок от безотчетной светлой печали, от озарившей душу тревожной радости, от невольного моего приобщения к какому-то, должно быть, значительному в моей жизни таинству, которое свершилось сейчас здесь надо мной!»

Для Шухова – повествователя важно показать нравственный мир своих героев, моральные и семейные ценности, передающиеся из поколения в поколение. В качестве «проводников» нравственного наследства представлены образы отца и матери, деда и прадеда героя. Образ прадеда по материнской линии Клима – воина и крестьянина представлен в настоящем скромным казаком, в прошлом смелым героем, защитником Отечества. Рослый, степенный, осанистый, с выправкой правофлангового казака, он был участником русско-турецкой войны, Георгиевским кавалером. Описывая Клима, автор подчеркивает гордость за «свой дом», значимость крестьянского происхождения, причастность своих предков к общенародной жизни, олицетворением этого является его прадед. Вспоминая свою родословную, автор обращает внимание не на богатство, земли, переходящие по наследс-

тву. Для него важны такие качества, как трудолюбие, скромность, любовь к своей пашне, память о былых походах, готовность защищать родную землю.

Тема «отцова гнезда» раскрывается Шуховым в воспоминаниях об отце и матери. Образ матери согрет искренним чувством любви, сострадания, нежности маленького мальчика: «Она задевала многим. Открытым доброжелательством. Радостной – на крыльях – готовностью послужить людям. Доверительной, не покидавшей ее полуспекшихся от хлопот, от волнений старческих губ – молодой, по-девичьи застенчивой, полувиноватой улыбкой» [4, 14]. Образ отца создается из отдельных деталей, штрихов, описаний поступков. Суровый перед лицом беды(в сцене с пожаром), скупой на похвалы, сдержанный в радости, смолоду не переносивший показной похвальбы и матерной брани, гостеприимный, любящий веселье и пляски, отец предстает органичной цельной личностью со своим характером, стержнем, оберегающим его от дурного, позволяющим идти по жизни с гордо поднятой головой. Характер отца по-новому раскрывается автором в эпизодах общения казаков-станичников с казахами. Реализуя мысль об общей интернациональной судьбе, писатель на примере отца показывает возможность «врастания» «пришлых» в чуждую им среду: отец владеет казахской речью, для него степняки – тамыры, друзья, он учит сына общению с казахами, показывая, что они такие же простые люди. Умудренный опытом, проживший долгую жизнь вдали от исторической родины автор стремится определить свои социальные и культурные корни, показывать духовное родство двух народов, оказавшихся волею судьбы соседями на бескрайних просторах Казахстана.

Автор описывает, как через Пресновку «засылались в глубинные степи тугие купеческие тюки с красным – аршинным, как тогда говорили, товаром – ситцем, миткалью, бязью, вельветом, шелком и бархатом – для степных весенних и летних торжищ с кочевыми казахами в Каркаралах, в Куянде, в Атбасаре, в Баянауле». Эти детали позволяют автору отразить неразрывность русско-казахских торговых, дружеских связей: «…из глубин России шли и колониальные, и галантерейно-скобяные товары. Комковой головчатый сахар. Караванный индийский и цейлонский плиточный чай. Позумент. Дешевые дутые серьги под золото. Стеклярус. Чугунные казаны. Латунные с чернью – браслеты, похожие на серебро. Украшенные тульские самовары. Все эти товары имели большое хождение среди кочевников». Этот «каталог товаров» примечателен: подчеркивает не только включенность пресновчан в общий товарооборот, открытость их существования, но и свидетельствует об общности интересов как русских крестьян и казаков, так и казахов, кочевых и осевших на землях.

Образы кочевников, простых казахов описываются автором как полнокровные жизненные образы. В них нет психологической глубины, многогранности, но они точны, колоритны, симпатичны читателю. Автор добивается достоверности при помощи одной-двух выразительных деталей, подчеркивающих доминантную черту в характерах героев. Например, описывая казахскую семью Рысты и Шагатая, проживающую в станице, дает выразительные характеристики девочкам-близнецам Дильде и Гильде: «Все нравится. И такие веселые, складные их имена – Дильда и Гильда. И пунцовые их камзолы, унизанные серебряными монетами. И оторочеенные огненным лисьим мехом, и набекрень надетые бархатные шапочки их с перьями филина на макушке. И даже пугливость и робость этих нездешних степных девчонок, хотя они на целых четыре года старше меня».

Образ отца девочек Шигатая предстает в колоритных деталях: «Это был обрусевший, смолоду прижившийся в станице старик – приветливый, добродушный, доверчивый. Говорил он по-русски, не скупясь на присловья, поговорки и прибаутки, не хуже иного станичного краснобая. Да и немудренная степного покроя одежда Шигарая – в отличку от Рысты – куда была более ухоженной, ладно сидевшей на нем, опрятной. А вельветовый черный бешмет его, надетый поверх его коленкоровой, по-казахски просторной рубахи, всегда делал в моих глазах этого старика праздничным, моложавым, нарядным» [4, с.28]. В глазах маленького мальчика его земляки-станичники – это и Платон, и Устин, и Арефий, и Шагатай. Образ Рысты, ее близость к женщинам-станичницам проявляется в эпизодах буранной ночи. Именно к Рысты бежит Платониха, чтобы та погадала на бобах и узнала, будет ли дорога заблудившимся в степи путникам. Рысты обнадеживает, утверждая, что путники вернутся к родному дому. В другой повести, рассказывающей о путешествии Вани вместе с родителями в город Кокчетав на ярмарку, описывается доброжелательность и гостеприимство простых казахов, принимающих путников в юрте, приглашающих за свой скромный дастархан. Эпизод встречи и знакомства Вани и его друзей

с мальчиками Сабитом и Габитом особенно примечателен тем, что впоследствии перерастет в дружбу Ивана Шухова с казахскими писателями Сабитом Мукановым и Габитом Мусреповым.

Особенностью построения сюжета автобиографической трилогии является его фрагментарность. Автору, вспоминающему эпизоды 1912 года, важна не столько последовательность событий, сколько их важность для героя и самого автора. Он пытается понять, что именно в том далеком прошлом оказало наибольшее влияние на него как личность, сформировало в нем того человека, каким он стал в жизни. Воспоминания о детстве, проникнутые искренним чувством маленького мальчика, увлекают, придают произведению поэтичность и сердечность. Повествование отличается свободной формой изложения, связь между эпизодами-воспоминаниями ассоциативная, отдаленность описываемого времени от настоящего создает ретроспективу, в которой «утраченное время» подчеркивает ценность прошлого и настоящего, преемственность времени. Поэтому главным героем помимо мальчика Вани и самого автора является Время. Писатель, заново осмысливающий события пятидесятилетней давности, восстанавливает не только родословную своей семьи, но и историческую атмосферу начала XX века.

Литература

1 П. Афанасьев. Казахстанский Твардовский: неизвестный Шухов // Квартал, 2010. – №30. – С. 13.

2 Джолдасбекова Б.У. Русская эпическая проза Казахстана 20-30-х гг: Шухов И.// Мысль, 2005. – N2. – С. 62.

3 Бадиков В. Перечитывая Ивана Шухова (к 100-летию со дня рождения писателя) // Central Asia Monitor, 2006. –18 августа. – С. 4.

4 Шухов И.П. Пресновские страницы. – Алматы: Жазушы, 1975. – 115 с.

References

1 P. Afanas’ev. Kazahstanskij Tvardovskij: neizvestnyj SHuhov // Kvartal, 2010. – №30. – S. 13.

2 Dzholdasbekova B.U. Russkaya ehpicheskaya proza Kazahstana 20-30-h gg: SHuhov I.// Mysl’, 2005. – N2. – S. 62.

3 Badikov V. Perechityvaya Ivana SHuhova (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya pisatelya) // Central Asia Monitor, 2006. –18 avgusta. – S. 4.

4 Shuhov I.P. Presnovskie stranicy. – Almaty: ZHazushy, 1975. – 115 s.

Сарсекеева Н.К.,
Таттимбетова Ж.О.

Философско-нравственные основы личности в творчестве А.И. Солженицына

В статье рассматривается нравственно-философский контекст проблемы личности на примере произведений А.И.Солженицына. Выявляется связь с философскими теориями и нравственными установками выдающихся русских и китайских мыслителей, устанавливается генезис формирования личностного сознания в русской культуре и его истоки. Утверждается значимость для философских взглядов писателя нравственных категорий стойкости и самоограничения, определяются основы его художественной характерологии. Выявляется специфика авторской позиции, связанная с личным житейским и духовным опытом писателя, его понимания роли художника в обществе. Анализ системы персонажей «малой прозы» А. Солженицына позволил сделать вывод о близости их к свойственному русской ментальности архетипу жития, о чем свидетельствует также прием контраста в изображении образов главных героев, присущий произведениям древнерусской литературы. Соотнесение контекста творчества писателя с традициями русской и китайской философской мысли убеждает, что нравственные установки А.Солженицына не ограничиваются сугубо национальными, морально-мировоззренческими, они носят общечеловеческий характер.

Ключевые слова: философский контекст, личность, характерология, нравственность, традиция, национальный.

Sarsekeeva N.K.,
Tattimbetova Zh.O.

Philosophical and moral bases of the personality in creativity of A.I. Solzhenitsyn

In article the moral and philosophical context of a problem of the personality on the example of works A.I.Solzhenitsyna is considered. Communication with philosophical theories and moral installations of outstanding Russians and the Chinese thinkers comes to light, genesis of formation of personal consciousness in the Russian culture and its sources is established. The importance for philosophical views of the writer of moral categories of firmness and self-restriction is approved, bases of its art characterology are defined. The specifics of an author's position connected with personal everyday and spiritual experience of the writer, his understanding of a role of the artist in society come to light. The analysis of system of characters of «small prose» of A. Solzhenitsyn allowed to draw a conclusion on proximity them to a life archetype peculiar to the Russian mentality to what also reception of contrast in the image of images of the main characters, inherent in works of Old Russian literature testifies. Correlation of a context of works of the writer with traditions of the Russian and Chinese philosophical thought convinces that moral installations of A.Solzhenitsyn aren't limited especially national, moral and world outlook, they have universal character.

Key words: philosophical context, personality, characterology, moral, tradition, national.

Сәрсекеева Н.К.,
Тәттімбетова Ж.О.

А.И. Солженицын шығармашылығындағы тұлғаның философиялық-адамгершілік негіздері

Мақалада А.И. Солженицын шығармалары негізінде тұлға мәселесінің адамгершілік-философиялық контексті қарастырылады. Атақты орыс және қытай ойшылдарының адамгершілік ұстанымдары мен философиялық теорияларының арасындағы байланыс анықталады, орыс мәдениеті мен оның бастауларындағы тұлға танымының қалыптасу генезисі орнатылады. Жазушының философиялық көзқарастары үшін тұрақтылық және өзін-өзі шектей білу сияқты адамгершілік деңгейлердің маңыздылығы бекітіледі, оның көркем мінеземен танымының негіздері анықталады. Автордың жеке өмірлік және рухани тәжірибесімен, қоғамдағы суретшінің ролін түсінумен байланысты авторлық ұстанымының өзгешелігі анықталады. А. Солженицынның «шағын прозасындағы» кейіпкерлер жүйесін сараптау нәтижиесі олардың орыс менталитетіне тән өмір сүру архетипіне жақын екенін анықтауға мүмкіндік берді, сонымен қатар, көне орыс әдебиеті шығармаларына тән, басты кейіпкерлер бейнесін суреттеудегі қарама-қарсылық амалдары да айқын көрініп отыр. Жазушы шығармашылығы контекстінің орыс және қытай философиялық ойларына жақын болуы А. Солженицынның адамгершілік ұстанымдарының ұлттық және өнегелі-дүниетанымдылықпен шектеліп қоймай, жалпы адамзаттық сипатта екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: философиялық контекст, тұлға, мінезтаным, адамгершілік, салт-дәстүр, ұлттық.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 821 (091)

Сарсекеева Н.К.[1], Таттимбетова Ж.О.[2],

[1]к. ф. н. доцент, [2]магистрант 2-го года обучения Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: sarsekeeva1403@ inbox.ru; e-mail: madam.zhibeka@mail.ru

ФИЛОСОФСКО-НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ А.И. СОЛЖЕНИЦЫНА

Имя выдающегося писателя XX-XXI вв. Александра Исаевича Солженицына вошло в историю мировой литературы как выражение голоса русского народа, прошедшего в XX веке сложнейший путь. Не только творчество писателя, но и сама его личность оказали огромное влияние на развитие мировой прогрессивной мысли. О гражданском подвиге писателя и его произведениях написано немало, но интерес к его книгам не иссякает и в наши дни [1, 2, 3]. А.И. Солженицын принадлежит к тому ряду авторов, чье творчество основано на личном опыте – житейском и духовном. Писатель последовательно показывает жизнь своих героев в соответствии с теми стремлениями и задачами, которые он как личность ставил для себя. Стержнем его концепции личности является русский национальный характер в лучших чертах его проявления – справедливой неуступчивости (бунтарстве), отрицании жестокости людей и власти, следовании исконным традициям русской культуры с ее вниманием к «маленькому человеку». Тем самым А.И. Солженицын укрепляет преемственные связи между русской классической литературой и литературой российской современности. Не случайно многие герои писателя окрашены отсветом образов праведника – человека, светящегося внутренним светом духовности, чуткости, доброты и святости.

Литература, помимо сугубо специфических задач, дает возможности поставить и разрешить проблемы экстралитературные: исторические, политические, культурологические, философские и социальные. Творчество А.Солженицына предоставляет обширный материал для профессионального изучения не только филологу, но и историку, культурологу, социологу, т.к. в его многогранном творчестве содержится достоверное свидетельство о русской судьбе в XX веке. Определение специфики художественной стороны творчества А. Солженицына – актуальная задача будущего, стоящая перед филологической наукой, без решения которой не сможет быть создана объективная история русской литературы XX века. Между тем творчество А.И. Солженицына, на наш взгляд, следует рассматривать не только в контексте развития русской классической литературы, но и в контексте развития русской философской мысли XIX-XX веков, и не только русской. Так, мировоззренческая пози-

ция писателя, проявившаяся в особом осознании русского национального характера, перекликается с идеями русских славянофилов, утверждавших православные ценности русского человека: неиссякаемое долготерпение, смирение, высоту духа, христианскую внутреннюю веру и генетическую способность к жизнеутверждению, подробно описанных в трудах А. Хомякова, И. Киреевского, братьев Аксаковых.

Вероятно, глубокая укорененность этих представлений, принесенных литературой XIX века, была следствием не совсем удачной попытки заполнить духовный вакуум, образовавшийся в результате забвения морально-нравственных ценностей «христианских веков» и воли Высшего Духа, стоящего над людской жизнью. Но в человеке, даже выделившемся, противопоставившем себя миру, роду, жива потребность ощущения этой воли, потребность понимания Божественного замысла, дающего высшую нравственную оценку деяний личности и нации и придающего смысл индивидуальному и национальному бытию. Общество, потерявшее ощущение Высшего Промысла, направляющего судьбу человека и историю нации, попыталось в лице славянофилов на это место поставить идеализированный образ Народа, который предстал как хранитель высшей мудрости и высшего знания о предназначении национальной судьбы. Истоки такого понимания можно обнаружить также во второй половине XIX века и, в первую очередь, в революционно-демократической идеологии Н. Чернышевского, Н. Добролюбова и др.

В творчестве А.Солженицына создана своеобразная характерология русской жизни первой половины XX века. Предметом исследования писателя стал русский национальный характер в его разных личностно-индивидуальных проявлениях, охватывающих практически все слои русского общества в переломные моменты его бытия: политический Олимп, генералитет, дипломатический корпус, карательные аппараты, служащие разным режимам, советские заключенные, лагерные надсмотрщики, крестьяне антоновской армии, советский партаппарат разных десятилетий («В круге первом», «Архипелаг ГУЛаг», «Раковый корпус», исторический роман-эпопея «Красное колесо» и др.). Солженицын прослеживает изменения русской ментальности, показывает процесс мучительной ломки национального сознания. Можно сказать, что русский характер запечатлен им в процессе деформаций. Художественный мир писателя – это особый, неповторимый образ действительности, в котором отразилось индивидуально- авторское понимание мира и бытия человека. Вместе с тем это своего рода философия писателя, в которой воплотились его размышления о смысле жизни человека, о его нравственных основах. Основанное на современных знаниях серьезное осмысление глубинных слоев творчества Нобелевского лауреата по литературе практически только начинается. Именно через искусство, по его мнению, высвечивается сегодня опыт обретения Истины и *стояния* в Истине художника, который чувствовал себя «*маленьким подмастерьем под небом Бога*» [4, 10]. «…Худо*жнику дано лишь острее других ощутить гармонию мира, красоту и безобразие человеческого вклада в него – и остро передать это людям*», – говорил далее писатель в своей Нобелевской лекции. Философский взгляд писателя А.И. Солженицына сосредоточен на категориях стойкости и самоограничений, в которых художник видит основу жизненного «самостоянья человека» в кризисные периоды общественного развития. Так, в поиске пути спасения народа писатель приходит к выводу, что выход только в «раскаянии» и «самоограничении», являющимся основным выводом в его публицистической книге «Угодило зернышко промеж двух жерновов».

Концепция личности в творчестве писателя связана также с проблемой взаимоотношений автора и персонажей художественного произведения: все личностные характеристики персонажей А.И. Солженицына представляют собой отражение, подчас весьма своеобразное, личности автора, их создавшего. Автор выстраивал судьбу своих героев в соответствии с теми стремлениями и задачами, которые он, как личность, ставил для себя. Его героев можно поставить на колени, но унизить невозможно. Праведница Матрена из «Матренина двора», много перенесший, но не потерявший свое человеческое достоинство Шухов из «Одного дня Ивана Денисовича» – люди «н*есломленные*», «*самостоятельные*»; они не сомневаются в своем нравственном выборе, живут «по совести». В рассказе «Эго» (1995) А.И. Солженицын изображает исторический момент «слома», «деформации русского характера»; личностной деформации подвержен и центральный персонаж рассказа: выбор между семьей и единомышленниками ставит главного героя (Эктова) в «тупик»: с одной стороны – «повстанцы», за которых сражается герой, с другой – любимая семья. Герой, выбирая семью, показывает тем самым, что считает высшей ценностью семью, жизнь родных.

История показана А.И. Солженицыным через судьбы людей – ее творцов и участников, и главное, – в чертах русского национального характера. Это – ведущая доминанта творчества писателя. Не менее важной темой в творчестве писателя является критика сталинизма и тоталитаризма в целом. Она раскрывается в широко известном «опыте исследования» «Архипелаг ГУЛаг», изданном впервые за рубежом, в рассказе «Один день Ивана Денисовича», в цикле лагерных рассказов и, фактически, – во всех его произведениях. Вторая доминанта – русский человек как он есть, открытый миру, – пронизывает все творчество А. Солженицына, и особенно выразительно она раскрывается в рассказах 1960-х гг. «Один день Ивана Денисовича» и «Матренин двор» («Не стоит село без праведника»), а также в цикле рассказов, объединенных символическим названием «Крохотки» (1958-1960). В критической литературе часто встречается определение «раннее творчество Солженицына» по отношению к первым из опубликованных его произведений – рассказам «Один день Ивана Денисовича» и «Матренин двор», ставшим уже классикой. Но такое определение не совсем точно, так как именно первые опубликованные произведения А.И. Солженицына, признанные шедеврами, дают представление о зарождении философски насыщенной и стилистически отточенной «малой прозы» писателя.

На протяжении всей своей жизни писатель говорил о пороках и язвах нашего общества, молчать о которых ему не позволяла совесть, искал и предлагал новые пути исцеления. В связи с этим образ автора и способы выражения авторской позиции имеет особое значение для писателя. Так, в ранней прозе А.И. Солженицына мы встречаемся с разными случаями реализации образа автора: в «Одном дне Ивана Денисовича» автор более всего соответствует понятию «доверительного друга», в «Матренином дворе» он выведен как персонаж (Игнатьич), а в «Крохотках» – это «говорящий от своего лица». Писатель верен принципам реалистического искусства, не случайно видный французский славист Ж.нива назвал его «*материалистом до мозга костей*». В творчестве Солженицына сочетаются «*не только излагаемая правда, но и полет духа художественной личности*» [5], при этом доминирует все же документальность, так как «*совестно писать неправду*».

Все, что написано А.И. Солженицыным, посвящено России, ее истории и ее людям. Русский человек, представленный в обобщенном образе интеллигента, крестьянина, заключенного, офицера и т.д. – по сути, основной аспект в творчестве А.И. Солженицына. Обращает на себя внимание в этой связи различное понимание человеческой личности, ее места в этом мире, ее назначения, прав, свобод в русской истории. С реформ Петра I в русском народе на протяжении последующих столетий активно взаимодействуют два национальных типа. Один из них прямо восходит к православно-византийскому менталитету, а на русской почве – к культурно-исторической традиции древнего Киева и Новгорода, в связи с чем актуализируется личностно-индивидуальный тип сознания. Выкованный христианской историей, пронесенный через средневековье, окрепший в эпоху Ренессанса и ставший основой западной системы ценностей в новое время, он актуализирует идею личной свободы человека как стержневой принцип социального бытия. Петр привнес на русскую почву западно-индивидуалистический тип сознания, восходящий к Ренессансу, и он не оказался инородным, дав свои очевидные всходы в русской цивилизации.

Иной тип – идущий от Поля, от Орды, связан с неприятием индивидуального, личностного начала. Идеалом в таком случае является растворение личности в коллективе – будь то род, община, народ, представляющееся многим своеобразным символом русскости. Однако религия для А.И. Солженицына – это не просто исполнение религиозных обрядов, это православная духовность русского народа, которая, по его мнению, «*важней охвата его территории или даже хозяйственного богатства; выздоровление и благоденствие народа несравненно дороже всяких внешних целей*» [5]. Именно такое понимание религии как духовности, внутренней свободы человека дает нам ключ к осознанию философско-нравственного содержания произведений писателя. Обращаясь к народному характеру в рассказах, опубликованных в первой половине 60-х гг., А.И. Солженицын предлагает литературе новую концепцию личности. Его герои, такие как Матрена, Иван Денисович, к ним тяготеет также образ дворника Спиридона из романа «В круге первом», – люди, живущие некими природными, как бы данными извне, заранее и не ими выработанными представлениями. Им, следуя этим представлениям, важно выжить физически в условиях, далеко не способствующих физическому выживанию, но не ценой потери собственного человеческого достоинства. Потерять его – значит погибнуть, т.е., выжив

физически, перестать быть человеком, утратить не только уважение других, но и уважение к самому себе, что равносильно смерти. Моральная автономия, почти автаркия – принцип, который Солженицын позаимствовал у стоиков и осмыслил в лагерях. Правила, соблюдаемые Иваном Денисовичем, есть не что иное, как перевод на язык каторжан философии Марка Аврелия: оставаться собой, не зависеть от других. В «Архипелаге» воспевается тюрьма – место, где через заточение познается космос.

А.И. Солженицын поднялся до высокого, синтетического уровня обобщения: его герои олицетворяют русского человека как личность с особым, национальным характером. А.И. Солженицын стал первым русским писателем, который весьма своеобразно реализовал идею утверждения русского человека на примере жизненных сюжетов заключенного и крестьянки. На материале судьбы каждого из них писатель показал силу и мудрость человека как личности. Видит ли современный человек эту цель в конце своего жизненного пути? Если нет, то причиной тому, по Солженицыну, становится дезориентация современного человека в этом мире и забвение им основных, глубинных, бытийных ценностей, как результат – утрата истинного смысла жизни. Но, отказываясь от компромисса, Солженицын знает его великий соблазн. Этот соблазн писатель изживает в своих героях, им передоверяя испытать его сладость и пережить обусловленную этим соблазном трагедию. В его эпосе предложена целая антология национального компромисса. Можно даже сказать, что одним из предметов изображения в творчестве Солженицына оказывается русский национальный характер в ситуации компромисса. В сущности, тотальный компромисс и стал для писателя зловещим знаком грандиозной деформации русского сознания. Деформации, грозящей катастрофой, делающей весьма туманной национальную перспективу XXI века, о чем он подробно писал в своей книге «Россия в обвале».

Философско-нравственные установки А.И. Солженицына не замыкаются категориями сугубо национальными, русскими, морально-мировоззренческими постулатами – они носят общечеловеческий характер. Так, они оказываются созвучными древней китайской мудрости, утверждавшей естественное бытие как высшую ценность человеческой души, как идеал прозрения. «*Прозревший человек, – утверждал китайский философ Хун Цзы-чэн, – ни о чем не размышляет, ни о чем не беспокоится*» [6, 215]. Высшая ценность жизни в буддистской философии состоит в спокойном созерцании ее истины. В героях произведений А.И. Солженицына нередко присутствуют черты святости, присущей воспетым в русской литературе странникам – правдоискателям, юродивым, праведникам. Общечеловеческая ценность произведений А.И. Солженицына состоит в том, что они тесно связаны с размышлениями о философских категориях: морали, нравственности, проецируемых на личность человека, находящегося в пространстве национального быта, религиозных воззрений, культурных традиций.

Несмотря на различия в интерпретации личности в ее движении к совершенству, общим для китайцев и русских остается непреходящая ценность человека как индивидуальности, мораль которой определяется не властью, а духовным богатством народа. Наследие А.И.Солженицына все чаще привлекает внимание тайваньских исследователей. Первооткрывателем художественного мира А. Солженицына на Тайване стал профессор Ван Чжао-хуэй, посвятивший творчеству А И Солженицына свою работу «Солженицын и русская литература XIX века» (1983). Ему же принадлежит перевод книги «Бодался теленок с дубом» (1976). Философская мысль, лежащая в основе трактовки личности героев А.И. Солженицыным, оказывается весьма близкой китайскому читателю, несмотря на различия в абстрактном идеале: в Абсолюте Бога у православных, в персонификации божественной личности и в обезличенном идеале истины в буддизме, исповедующем Дао как путь самодвижения человека. Тем самым, и христианская, и буддистская философские концепции личности, определяющие национальный характер, сходятся в одном: ценность личности человека – в жизни по совести, в духовности, в готовности совершить нравственный выбор и нести за него ответственность, в линии его поведения. Для достижения нравственного совершенства, говорил Конфуций, необходима душевная чистота человека, достигаемая в том случае, если сердце его ищет правды и воля стремится к святости. Согласно Солженицыну, во всех сферах человеческой деятельности должна присутствовать нравственная оценка – это тот фундамент, на котором строится нормальное человеческое общество.

Литература

1 Солженицын: мыслитель, историк, художник. Западная критика, 1974-2008: Сб.ст. /Сост. и автор вст.ст. Э. Эриксон, комментарий О.Б.Василевской. Пер. с англ. и фр. – М.: Русский путь, 2010. – 780 с.

2 Жизнь и творчество А.Солженицына: На пути к «Красному колесу»: Сб.ст. /Сост. Л. И. Сараскина. – М.: Русский путь, 2013. – 560 с.

3 Урманов А.В. Художественное мироздание А.Солженицына: Монография. – М.: Русский путь, 2014. – 624 с.

4 Солженицын А.И. Нобелевская лекция // Солженицын А.И. Собр. соч.: В 9 т. Т. 7: В Советском Союзе. 1967-1974; На Западе. 1974-1989. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – С. 10-18.

5 Нива Ж. Александр Солженицын – борец и писатель [Электронный ресурс] www.vitanova.ru/katalog/tirazhnie.../aleksandr_solzhenitsin_945 Дата доступа: 02.11.2015

6 Ли Хси Мэй. Правда А.Солженицына и его праведников. Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы // Вестник факультета русского языка и литературы Университета китайской культуры. Вып.8. – Тайбэй, 2005. – С. 211-218.

References

1 Solzhenitsin: myslitel’, istorik, hudozhnik. Zapadnaya kritika, 1974-2008. Sbornik statei /Sostavitel’ i avtor vstupitel’noy stat’i E.Erikson, kommentariy O.B.Vasilevskoy. Perevod s angl. i fr. –M.: Russkiy put’, 2010.-780 s.

2 Zhizn’ i tvorchestvo A.Solzhenitsina: Na puti k «Krasnomu kolesu»: Sbornik statey /Sostavitel’ L.I.Saraskina.- M: Russkiy put’, 2013.-560 s.

3 Urmanov A.V. Hudozhestvennoye mirozdanie A.Solzhenitsina: Monografia.-M.: Russkiy put’, 2014.- 624 s.

4 Solzhenitsin A.I. Nobelevskaya lekcia // Solzhenitsin A.I. Sobranie sochineniy: V 9 t. T.7: V Sovetskom Souze. 1967-1974; Na Zapade.1974-1989.- M.: Terra – Knizhnyi klub, 2001.- S.10-18.

5 Niva Zh. Aleksandr Solzhenitsin – borets i pisatel’ [Elektronnyi resurs] www.vitanova.ru/katalog/tirazhnie.../aleksandr_solzhenitsin_945 Data dostupa: 02.11.2015

6 Li Hsi May. Pravda Solzhenitsina i ego pravednikov. Problemy izucheniya i prepodavaniya russkogo yazyka i literatury // Vestnik fakul’teta russkogo yazyka i literatury Universiteta kitayskoi kul’tury. Vyp.8.- Taybey, 2005.- S.211-218.

Шортанбаев Ш.А.

Қилы кезеңнің көркем шежіресі

Ұлт-азаттық тақырыбы қазақ поэзиясында ерекше орын алады. Мақалада Көдек Маралбайұлының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін, оның шығу себептерін, сипатын қамтыған өлең-жырлары талданады. Оның бірі «1916 жыл» дастаны болса, екіншісі «Сағыныш толғауы» деп аталады. Автор өзі өмір сүрген дәуір шындығының ауыр көрінісін айна-қатесіз бейнелеген ақындардың ішінде Көдектің орны бөлек екенін жан-жақты қарастырып, ғылыми тұжырым жасайды. Мақалада ақын өлеңдерінде әділетсіз саясаттың ауыр зардабы, Азамат соғысы жағдайындағы майдан өмірі, ел-жұртынан алыста жүрген жігіттердің мұң-зарлары, азапты күндері кеңінен қамтылып, бар болмысымен жырланғаны туралы айтылады. Көдек ақынның отаршылдыққа қарсы үлкен серпіліс тудырған ұлт-азаттық көтерілістің шындығын барынша шынайы, көркемдікпен бейнелегені зерделенеді. Ақын поэзиясы заман шындығын жырлаған өзге ақын-жазушылардың шығармаларымен бірлікте, сабақтастықта қарастырылған.

Түйін сөздер: қазақ поэзиясы, поэма, ақын, ұлт-азаттық көтеріліс, өлең, заман шындығы, шығарма.

Shortanbayev Sh.A.

Art pedigree of different periods

The article says Kodek Maralbayuly poems, in which he wrote about the national liberation uprising in 1916. One of them is a poem «1916», and the second is «Sagynysh tolgauy». The author highlights the Kodek from all other poets who have written about the hard life in his time. In an article he wrote about the poem that spoke of the unfair from the government, and the times of the civil war, warriors, living away from their homeland, about the suffering of the people. The Kodek clearly expressed the truth about people's liberation (STL-Azattyk) revolts gave rise to colonization. The works of the poet about the life of the people of those times was considered and studied, along with the works of other poets.

Key words: Kazakhrhyme, poem, poet, of national liberation uprising, verse(poem), the truth of life, creation.

Шортанбаев Ш.А.

Художественная родословность тяжелого периода

Тема национально-освободительного восстания занимает особое место в казахской поэзии. В статье говорится о стихотворениях Кодека Маралбайулы, в которых он писал о восстании 1916 года, о характере и причине этого восстания. Один из них – стихотворение «1916», а второе «Сагыныш толгауы». Автор особо выделяет Кодека из всех остальных поэтов писавших о нелегкой жизни в его время. В своей статье он писал о стихотворениях, в которых говорилось о несправедливой политике тех времен, о гражданской войне, о военных, живших вдалеке от родины, о страданиях народа. В работах Кодека ярко выражается вся правда о национально-освободительных восстаниях породивших колонизацию. Произведения поэта об истинной жизни народа тех времен была рассмотрена и изучена вместе с работами других поэтов.

Ключевые слова: казахская поэзия, поэма, поэт, национально-освободительного восстания, стихотворение, истина жизни, произведение.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82-31

Шортанбаев Ш.А.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: shokhan69@mail.ru

ҚИЛЫ КЕЗЕҢНІҢ КӨРКЕМ ШЕЖІРЕСІ

Халқымыздың басынан өткен қилы заман аз болмағаны шерлі тарихтан белгілі. Ел басына күн туған сондай аумалы-төкпелі шақтардың өткен ғасырдың алғашқы ширегіне тиесілі екені мәлім. Ғасырмен ере келген аласапыран заманның, әр-қилы өзгерістердің ұлт басына үйірілген тұмандай әсер еткен жағдайы 1916 жылғы оқиғалардан ерекше байқалды. Алаш зиялыларынан бастап қатардағы ақынға дейін патшаның қи-сынсыз жарлығын, елге қынадай тиген ауыртпалығын сөз етті. Ұлтының азаттығы, бас бостандығы үшін атқа қонған ер-аза-маттардың ерлігін, алмағайып шақтың ауыр зардабын жырға қосты. Жамбыл бастаған халық ақындары да отаршылдардың ісіне өктем үн қатып, елдің мүддесін қорғады. Кер замандағы жағдайлар ұлт жазушылары Аймауытовтың, Әуезовтің де қа-ламына ілікті.

Шырғаланға толы дәуірдің шырмауығына шырмалғандай күй кешіп, ақиқаттың жолын таба алмай адасып, шындықтың бетін малданып, астарын аңдай алмай қарманғандар қаншама?! Өзі өмір сүрген дәуір шындығының ауыр көрінісін айна-қатесіз бейнелеген ақындардың ішінде Көдектің орны бөлек.

Көдек Маралбайұлының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтері-лісін, оның шығу себептерін, сипатын қамтыған өлең-жыр-ларының ішінен екі шығармасына арнайы тоқталмақпыз. Оның бірі «1916 жыл» дастаны болса, екіншісі «Сағыныш толғауы» деп аталады. Ақынның басқа өлең-жырларынан бұл туындыла-рының мәні, орны бөлек. Өйткені мұнда халық басына түскен отарлық пен озбырлық және өктемдіктің қысымы нақтылы де-рек арқылы көрініс тапқан. «Көңіл ырза болмаудан наразылық туады. Наразылық мұңға айналады. Мұңнан ой, қиял тербеледі. Сөйтіп, көңіл ырза болмағандағы шығатын толғаулар жалғыз көңіл күйінің сөзі болмай, ой, қиял қатысып шығады...» [1, 334] – деп Ахмет Байтұрсынұлы толғау ерекшеліктерін көрсетіп жазғандай, ақын толғауында өз өмірінің бел-белесіндегі бір ақиқатты айту арқылы халық басындағы қым-қуыт тіршілікті, ауыртпалықты мейлінше қамтып, кеңінен суреттейді.

Толғауда халыққа жасаған қысымы мол патшалық Ресей-дің отарлау саясатының пиғылын сезіп, қиянатын танып, еңсесі түскен қалың қауымның ауыр халын дәл бейнелейді. Ақындық биігі мен азаматтық болмысын танытар тарихи туындысында:

Ақ патша әділеттен тайғаннан соң,
Соғысқа бала бер деп қылды пәрман.
Өлсек те бұған бала бермелі деп,
Қырылды Қарақолда өңшең бағлан, –

деп көтерілістің шығу себебін, патша өкіметінің озбырлық саясатының кесірінен көп ел басшылары мен жергілікті азаматтардың қызыл қырғынға ұшырағанын дәл көрсетеді. Бұл нәубеттің кесірінен тек қазаққа ғана емес, көршілес қырғыз елінің де көргенін тілге тиек ете отырып, сол тұстағы халықтың көргенін тарата түседі, әрі болған шындықты ауытқымай, қаз қалпында суреттейді.

Қырылды Қарақолдың түрмесінде
Кемеңгер жұрт бастаған саңлағым-ай.
Басшыдан ақыл табар айырылған соң,
Албанның бекер босқа сандалуы-ай.

Туындының нақты қай жылы жазылғаны белгісіз болғанымен, ондағы суреттелетін оқиғаның сол дүрбелең дәуірдің шежіресін танытатынын анық байқаймыз. Көдек те әскер қатарында болған, бар қиындықты өз басынан өткерген. Бір қарағанда өлең өзінің өмірі, жүріп өткен жолы, мехнатты сапары туралы болып көрінгенімен, астарында ел басына төнген нәубет, ел азаматтарына түскен ауыртпалық, жалқының емес жалпының мұң-шері жатқаны анық. Әскерге алынған ер-азаматтар алдымен қырғыздың бірнеше қыстақ, қалаларын басып, Жамбыл, Шымкент, одан кейін Ташкент арқылы Бұқара, Самарқан қаласына барады. Артта қалған ел мен жерді сағынған ақын өзінің сыр-сезімін тартымды жырлайды.

Бір алла өзің сақта ғарыбыңды,
Дүние жаман көрдім қалыбыңды.
Құдайға бір мал айтып сояр едім
Текесті, көрсем аман аға-інімді.

Туған жердің әр тасы қымбат екенін ұзақ та беймәлім сапарға шыққанда тереңірек ұғынған ақын жанын түсінгендейміз. Өзінің туып-өскен мекенін, өскен ортасын, туған жерінің ғажайып табиғатын көз алдыңа әкелетін ақын жырлары сағыныштан, сезімнен туғанын анық аңғарамыз. Қарқарада өткен балалық шағы, Текесте қалған бозбалалық кезеңі есінен бір шықпайды.

Қарқара, Текес деген жеріміз бар...
Жатқандай май көрпеге аунар едім.
Салқын жер, шөбі шүйгін жазық жайлау
Есімнен қалар емес қалған елім.

Ақын алыста қалған туған жерін, елін аңсайды. Туған жердің қадірін алыстағанда ұға түскенін, оны бәрінен жоғары қоятынын Қартқожа бейнесі арқылы келісті суреттейтін Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романын еске түсірсек, көп нәрсеге көз жеткізуге болады. Ақынның сөз саптауына қарағанда өзінің әскерлік өміріне риза еместігі аңғарылады. Наразылығы басым азаматтардың әскерге өз еркімен бармағаны түсінікті жайт. Олар Отанын қорғаудан қашпақ емес, қорлық іске жұмсалғандарына зығырданы қайнайды. Майданға қолдан жасалған «іспескемен шақырып жүргізгеніне», ел билеушілерінің аяр амалдарына, сол тұстағы әміршіл жүйеге қарсылық екенін аңғаруға болады. Ақынның ойы – жат жұртта жүріп ел қорғау емес, елде қалған жұртының амандығы, «ел зекетіне жарау». Мұны ақын туындысының әр шумағынан дерлік аңғарамыз. Бұдан не ұғуға болады? Әрине, бұлар Отан қорғау үшін аттанған адамдар емес, керісінше патшаның маусым жарлығына байланысты майданның қара жұмысына еріксіз алынғандар. Бүкіл халықтық бағыт алған ұлт-азаттық көтерілістің шығуының басты себебі майданның қара жұмысына адам алу болатын. Сондықтан 1916 жылдың дабылы мен дауылын халық аз көрмеген еді. Бұл – бүкіл халық басына түскен нәубет, еркіндікті аңсаған елдің ашу-ызасы. Айналып келгенде, шет аймақтардағы ұлттық қозғалыстар ресейлік үстемдікке қарсы жүргізілген күреске ұласып, отаршылдық жүйеге елдің ашу-ызасын туғызды. Ақын да майданға алынған көп азаматтың бірі. Сондықтан ауылынан алыстап алыс сапарға аттану азап өмір ретінде суреттеледі. Бұл – анық ақиқат. Өмірдің өзі тудырған шындықты бүкпесіз жырлап, заманның бет-бейнесін шыншылдықпен бейнеледі.

Айдады тағы төмен қамандарым,
Жоқ болсын дүниеде неге арманым.
Барлықты тарлықпенен тең көрсетіп,
Сұм жалған осы ғұрлы неге алдадың, –

деген жолдар да көп жайдың бетін ашады. Ақынның үміт пен күдікке толы ой-сезімі, наз-наласы айқын көрінеді. Тек Көдек қана емес, бұл тұста туған шығармалардың бәріне ортақ бір түйін-тұжырым бар. «Ұлт-азаттық көтеріліске туған поэзия үлгілері 1916 жылғы қазақ халқы ұлт-азаттық қозғалысының сан қырлы сипаты мен сан алуан құбылысын терең қамтып, жан-жақты ашатын жырлар болып табылады. Бұларда маусым жарлығына жаппай наразылық толқынының жалпы халықтық стихиялы көтеріліске ұласу мен оның

өрлеу, даму кезеңдері, майдан өмірі сияқты ірі-ірі оқиғалары молынан елес беріп отырады» [2, 72]. Бұл шынында, сол кезең поэзиясының дәуір сипатына, замана шындығына байланысты ерекшелігін танытадыдеп тұжырым жасауымызға болады.

Ақын «Сағыныш толғауында» деп аталатын туындысында Нарынқол өңірінен аттанып, өзі жүріп өткен жерлерді (Пржевал, Қарақол, Піспек, Шолпаната, Арыс, Түлкібас, Мерке, Шымкент, Ташкент т.б.) тізбектеп, ұзақ сапар барысында көрген-білгендерін, алған әсерлерін өз түсінігіне орай суреттеп отырады. Мәселен:

Жай жүріп Қарақолдан түпке келдік,
Орынсыз жарамайды біткен ерлік.

немесе:

Бір бекет барып қондық Шоқталына,
Тұрмадық шыдап желдің соққанына.

Елдің шетінде, желдің өтінде жаяу-жалпылап, кейінірек атпен жүрген солдаттарды ақыры отарбаға отырғызып, беймәлім жаққа қарай алып кетеді. Ақырында көп жерлерді басып өткен оларды Ташкент арқылы Самарқан дуанының маңайына алып келеді. Ақын бұл жерді:

Адам нашар, күн ыстық болады екен,
Жер-судың бәрі бөтен танылмаған.
Бүрге, шыбын жабылып талағанда
Адам қайғы болады жаныменен, –

деп сипаттайды. Таулы аймақтың тұнық су, таза ауасында өскен адам үшін бүрге-шыбыны қаптаған қапырық ыстыққа төзу де оңай болмайды. Жанымен қайғы болған жандардың шырылын, жан-айқайын естір кім бар дейсің? Бірақ қолдан келер қайыр жоқ. Ақын қаламынан осының бәрі шынайы тұрғыда жырланады. Жан да тәтті, жарлық та қатты. Абақтының ауыр тұрмысымен бара-бар азапты өмір сол тұстағы халық ақындары жырлаған шындықпен сәйкес екенін аңғарамыз. Еркінен тыс жегілген жұмыс ақын жанын жегідей жейді. Алдағы күні буалдыр тұман, бұлдыраған сағымдай екенін сеземіз. Енді не істейді? Еркі жоқ «малша жетеленген» жігіттердің мүшкіл халі осындай. Басқа түссе, баспақшыл болудан басқа шара жоқ. Әртүрлі ой келіп, түрлі әрекеттер жасап та көрмекке талпынады. Бірақ қашып кетпек болған ойларынан түк те шықпайды. Патшаның жарлығына, отаршылдардың айла-шарғысына қарсы келу, бұзу мүмкін емес екеніне көздері жете түседі. Тағы да ақын сөзіне көз жүгіртейік.

Ал енді онан ары кете бердік,
Мал құсап біз де ерік жоқ, жетелендік
Кейбіреу уайым қып айта берді
Бұл жерге қашып кетпей бекер келдік.

Бұрын тәртібі қатал әскери өмірді көрмеген, елінен ұзап шықпаған адам мұндай тіршілікке бірден көндіге қоюы қиын. Мұны ақынның жыр жолдары да растайды. Өлшеулі тамақ, өктем бұйрық, жағымсыз ауа – бәрі ақын көңілін кіреукелендіре береді. Ол үшін артта қалған елінен артық ешнәрсе жоқ. Елі мен жерін ойлағанда «бойына ішкен асы да тарамайды». Тіпті бұл істі қауіп-қатері мол, азапты тіршілік деп ұғады. Орысқа солдатқа беру баласын жоғалтумен бірдей екенін ашық айтады.

Баласын жоғалтамын деген қазақ
Орысқа солдат қылып берсін байлап.
Қашып кетсең бір күні бәле болып
Көлденең біреу тұрып болады айғақ.

Көдектің қаламынан майданға алынған жігіттердің көрген ауыр азаптары да қаға беріс қалмайды. Бұрын қару-құралды ұстап көрмеген жігіттерге сегіз ат тартатын ауыр зеңбіректі алып жүру оңай емес. Ақынның «азапты мұндай көрген сұрамаңыз» дейтін сөзі бекер айтылмаған. Жабылып атпен сүйрелеген жан-далбаса тірліктері, зеңбіректің жолын күрекпен, кетпенмен ашамын деп әуреленгендері, майдан даласындағы ауыр шындық ақын назарынан тыс қалмайды.

Сайлапты төрт кісіден зеңбірекке,
Сегіз ат тартады екен дөңгелетсе.
Азапты мұндай көрген сұрамаңыз
Матырылып жатады екен көлден өтсе.

Халық басына түскен зілді жарлық ешкімге де жеңіл тимеген. Мұндай озбырлыққа біреу шыдайды, біреу шыдамайды. Империяның қатал қысымынан туған жерін тастап кеткендер де аз болмаған. Майданның қара жұмысында жүріп мерт болғандар да жоқ емес. Сондай азаматтардың бірі, елден бірге жолға шыққан жолдасы Мамырхан жол азабына шыдай алмай, ауыр сапарда мерт болады. Ақын ауылдан бірге жүріп, бірге келген оның мезгілсіз қазасына қайғырады. Ертеңгі күнге деген сенім азайып, үміттің шоғы болмасыз жылтырайды. Мұны Көдектің өзі де ауырып, дәрігердің көмегіне жүгінген сәтінен байқауға болады. Сол қиын-қыстау шақтың бір сәтін былай суреттейді:

Бір доктыр бағып тұрды дәрі беріп,
Әзірше оңалғам жоқ әлім келіп.
Гарнизонның бір үлкен доктырына
Жатқызды осы жерге алып келіп.

Қиналған жанына дәрігердің де емі шипа бола қоймағанын, одан ары қиналып, азапқа салынғанын бей-жай оқу мүмкін емес. Тәні ғаны емес, жаны жаралы екенін кімге айтпақ, кімге мұңын шақпақ? Кіндік кескен жұртынан айырып, халқын сергелдеңге салғандардың жазасын кім бермек? Босқын елдің халі түзеліп, бостандық таңы атар күнді аңсайды. Ақын ауыр халін жырға айналдырып, жаралы жанына ем іздегендей аласұрады.

Көдек Маралбайұлы өзінің осы бір толғау-жырлары арқылы-ақ 1916 жылдың тарихи шындығын, отаршылдық саясаттың астар-пиғылын, езілген елдің ыза-кегін көз алдымызға әкеледі. Әділетсіз саясаттың ауыр зардабы, Азамат соғысы жағдайындағы майдан өмірі, ел-жұртынан алыста жүрген жігіттердің мұңзарлары, азапты күндері кеңінен қамтылып, бар болмысымен жырланған. Отаршылдыққа қарсы үлкен серпіліс тудырған ұлт-азаттық көтерілістің шындығын барынша шынайы, көркемдікпен бейнелеген.

Азаматтардың ұлт бостандығы үшін басын бәйгеге тіккен талайлы тағдырлары, жүріп өткен жолы, көрген азабы мен мехнаты, азапты өмірі көркем шығармаға арқау болып, ұлттық рухты өзек еткен шығармасы шынайы тұрғыдан кескінделген.

Ақын өзі өмір сүрген дәуірдің шындығы мен сұмдығын көз алдыңа әкелетін туындысы ешкімді бей-жай қалдырмасы анық.

Әдебиеттер

1 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-Шежіре, 2013. – Т. 1. – 384 б.
2 Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 430 б.

References

1 Baytursi’nuli’ A. Alti’ tomdi’q shi’gharmalar ji’’naghi’. – Almati’: El-Shejire, 2013. – T. 1. – 384 b.
2 A’bdi’’manuli’ O’. HH ghasi’r bas kezindegi qazaq a’debi’’eti. – Almati’: Qazaq wni’’versi’’teti, 2002. – 430 b.

2-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2

LINGUISTICS

Oktay Cetin

Meaning of some turkish idioms that contain the name of Allah

Islamic literature influenced the Turkish immediately after embracing Islam. As a result of that, some Islamic terms such Allah, Muhammad, faith, destiny paradise, hell etc. took place in Turkish idioms and proverbs. This article deals with the meaning of some selected Turkish idioms that contain the name of Allah Who is the creator of whole universe. In addition, the article tries to demonstrate the root of some Turkish idioms based on Holy Quran and Tradition of Muhammad (p.b.u.h.). Finally, this research indicates the literal and metaphorical meaning of Turkish idioms with examples.

Key words: Allah, Quran, verse, Muhammad, tradition, English, Turkish, idiom, culture, metaphor, literature, literal meaning, metaphorical meaning.

Октай Четин

Аллаһ Тағаладан атауы алынған түрік мақалдарының мән-мағынасы

Исламның келуімен, түрік тілі сөзсіз Ислам әдебиетінің ықпалына түсті. Нәтижесінде, түрік мақал мен фразеологизмдерінде Мұхаммед, Иман, Кадыр, жаһан, жаннат деген терминдер пайда болды. Бұл мақалада Аллаһтың атына қатысты айтылатын кейбір түрік идиомалары талқыланады. Сондай-ақ, Мұхаммед арқылы жіберілген алғашқы мағынасы Құран мен Хадистен алынған мақалдар қарастырылады. Бұл мақалада мысал ретінде әріптік және метафоралық мәндерге сәйкес фразеологизмдерді түсіндіреді.

Түйін сөздер: Аллаһ, Құран, өлең, Мұхаммед, хадис, ағылшын, түрік, идиома, мәдениет, әдебиет, метафоралық мағынасы.

Октай Четин

Значение идиом на турецком языке, в которых упоминается имя всевышнего Аллаха

С приходом ислама турецкий язык неизбежно попал под влияние исламской литературы. В результате в турецких пословицах и идиомах появились такие термины, как Мухаммад, иман, кадар, джанна, джаханнам. В данной статье рассматриваются некоторые турецкие идиомы, в которых упоминается имя Всевышнего Аллаха. Так же в данной работе рассматриваются пословицы, которые берут свое начало из Корана и Хадисов посланника Мухаммада. В данной статье на примерах объясняются идиомы в их соответствии буквальным и метафорическим значениям.

Ключевые слова: Аллах, коран, аят, Мухаммад, хадис, английский, турецкий, идиома, культура, литература, метафора, буквальное значение, метафорическое значение.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81’367

Oktay Cetin,

Kyrgyzstan Osh state University,
Arashan Institue Of Social Sciences, Bishkek, Kyrgyzstan,
e-mail: matkerim@rambler.ru

MEANING OF SOME TURKISH IDIOMS THAT CONTAIN THE NAME OF ALLAH

Idioms have long been considered as a backbone of every language. When people speak each other express their thoughts and feelings by using a group of words in a fixed order that have a particular meaning. How the different kinds of flowers beautify gardens, idioms with their specific peculiarities beautify the languages too. The different situation of our daily life can be better communicated and described by the contribution of the idioms. It means that consciously or unconsciously, we often use the idioms in the different steps of life. It can be said that they encompass our life from all its aspects. Therefore, it will be a great mistake to accept the idioms only as a part of language.

Idioms also can be accepted as a historical bridge between the past and present and always carry the old traditional life with its all principles to present day by using beautiful , attractive ,short and effective expression .

The following definitions will give us detailed knowledge about idioms:

«An idiom is a style of expression in writing, speech, or music that is typical of a particular group of people» [2]

«*idiom is a* fixed, or set, expression whose meaning is different from the literal expressions of words in the expression» [3, 231]

«idiom is an expression peculiar to a language» [4, 51]

«idiom is a group of words the meaning of which is different from the sum of the meanings of the individual words and of the syntactic pattern which binds them together» [5, 111]

«*idiom is a* phrase or expression that is inherent to a particular culture, region, or people» [6, 18]

«idiom is a style or form of expression that is characteristic of a particular person, type of art, etc.» [7]

«idiom is a combination of fixed words which, ease speech and writing and sometimes can not be understood logically.» [8]

Different definitions of idioms prove that, the idioms which appear in any language are not only group of words or kinds of combined metaphorical expressions but they are also colorful part of tradition which take place in every walks of social, cultural, financial, political, ethical and even religious life.

Besides the all positive features, the comprehensibility of idioms always criticized. As it has been observed that idioms have

mostly figurative meanings rather than literal. This peculiarity creates difficulty in understanding of them. Especially those who have limited knowledge of idioms may mistakenly understand the figurative meanings as literal. For instance; the English idiom «to let the cat out of the bag» is a metaphorical expression; it means to reveal the secrets of someone. However, even the English speaking people think that it really means to let the cat out of the bag. Or Turkish speaking people understand the idiom in a literal sense and suppose that really someone is letting a cat out of the bag. «Kuyusunu kazmak» (sink /dig somebody's hole- well) is a Turkish idiom which metaphorically means «preparing some plots secretly for someone» also «cook someone's goose «is an English idiom which expresses the same plot by using the different metaphor. If both English and Turkish idioms understood literally, meaning will be totally different.

Since the very beginning of human life in earth human being began to search about secrets of the creation and tried to comprehend the relation between the creator, human and universe. As a result of that, gradually religion and religious issues took place in human life . After the advent of Islam Allah, His names and attributes became the main subject for Muslim scholars, linguists and poets to be searched and used in the different fields. Turkish literature is the best example of this kind in which many idioms that begin with Allah's name. In fact, the name of Allah is generally used in Turkish idioms either to show respect, loyalty, faith and thankfulness to Allah or to remind His existence, unity, power, knowledge generosity, mercy and finally punishments.

This article deals with meaning of some selected Turkish idioms that contain the name of Allah. In this article first of all the meaning of the idioms given with English translation. Then literal or figurative meanings of idioms were expressed in accordance with Turkish culture. In addition, English equivalent of idioms were given if possible. Finally, the usage of idioms demonstrated with examples which excerpted from different Turkish sources. Let's have a look on the meaning and usage of the following Turkish idioms;

ALLAH BİLİR

Meaning of the idiom: «Henüz belli değil. Only Allah knows»[9, 30]

Do you to limitation of human mind and senses some events may remain as mystery and nobody knows how to explain or enlighten them .In other words, human being cannot realise or predict what is beyond limitations. But there is all knower Allah Who knows everything with His infinite knowledge independently. Above given Turkish idiom is used when something is hidden or unknown. We say in the case of unknown matters «Allah bilir-only Allah knows exactly» It can be said that Turkish idiom is based on the following verses

«Do you not know that Allah knows what is in the heaven and earth? Indeed, that is in a Record. Indeed that, for Allah, is easy.» [10, 70]

«Indeed, Allah [alone] has knowledge of the Hour and sends down the rain and knows what is in the wombs. And no soul perceives what it will earn tomorrow, and no soul perceives in what land it will die. Indeed, Allah is Knowing and Acquainted.» [11, 34]

Usage of the idiom: «Herkesin iç yüzünü Allah bilir.» [12, 157]

Allah bilir ne zaman gelir? [13, 380]

«Geleceğini ben de biliyorum, ama ne *zaman gelir*?- «Ne *zaman* mı? Ha valla orasını *Allah bilir*! Artık bugün *gelmez*.»[14, 276]

ALLAH'IN BİNASINI YIKMAK

Meaning of the idiom: «kendini veya başkasını öldürmek. To destroy the building of Allah – kill oneself or others. « [15, 332]

Among the creatures ,human being was created in the best shape and given the highest degree. Whenever we compare the human with other creatures we come to know that human creation is better than other in many aspects. The creation of man was expressed in the following verse; «We have certainly created man in the best of stature»[16, 4] It means the verse proves that Allah the Almighty loves human more than others. As a result of that, killing oneself or others in Islam extremely forbidden. The act of killing oneself or suicide is accepted as a great sin. The following Quranic verse and tradition of the Prophet became source for Turkish idiom.

«But whoever kills a believer intentionally – his recompense is Hell, wherein he will abide eternally, and Allah has become angry with him and has cursed him and has prepared for him a great punishment.» [17, 93]

Narrated Abu Huraira: The Prophet (peace be upon him) said, «He who commits suicide by throttling shall keep on throttling himself in the Hell Fire (forever) and he who commits suicide by stabbing himself shall keep on stabbing himself in the Hell-Fire.» [18, 446]

Above given verse and tradition remarks that killing oneself or suicide strictly forbidden and accepted as a great sin in Islam .Furthermore, those who commit suicide or the act of killing declared to be the dwellers of hellfire eternally .Because man was created naturally and asked (by Allah) to die

naturally in accordance with his predetermined death. Turkish idiom figuratively expresses the great sin (suicide) by using the word «destroying the bina – means building» Actually, «Bina-Building» as a metaphor stands for human life/soul. If someone destroys the building of Allah definitely destroys the soul which was bestowed by Allah the Almighty as trust (amanah) to human being .

No doubt ,due to its metaphorical meaning when the Turkish idiom «Allah'ın binasını yıkmak – To destroy the building of Allah» is directly translated into English or other languages it will not find its equivalent and may not make any meaningful sense. Because at the first sight the idiom will be understood literally and the literal meaning will cause misunderstanding even by Turkish speaking people who has limited knowledge of idioms. It is very important to keep in mind that according to Islamic faith Allah existed even before the existence of time and space and cannot be bound by these parameters. In fact, time and space-place are also included among His innumerable creations.in other words,Allah has no any place or building. To demonstrate the closest relation between Allah and Human soul Turkish idiom figuratively expressed the soul as Allah's building.

Usage of the idiom: «Adam öldürmek ve *Allah'ın binasını yıkmak* fena bir şeydir.» [19, 17]

«Kul haklarından da önce *Allah'ın binasını yıkmak* demek olan adam öldürmeden sorulacaktır.» [21, 251]

ALLAH VERSİN

Meaning of the idiom: «May Allah give/help-Don't wait go away I will not give charity»[21]

The idiom is actually used for beggars who always bother people in public by asking some charity. Actually, bagging was criticized in many cultures and religions. The prophet Muhammad (p.b.u.h.) encouraged his companion to work and earn livelihood with sweat. «He said; «It is better for anyone of you to take a rope and bring a bundle of wood over his back and sell it, and Allah will save his face because of that, rather than to ask the people who may or may not give.»[22]

It can be said that Turkish idiom literally reflects the reactions of Turkish people against the beggars who accustomed to ask financial help and make money on the streets. In Turkish if said «Allah versin – may Allah give» means go away I don't want to give you anything. In fact, it is a very soft form of rebuking the beggar just to remind him the importance of working and earning. No doubt the following verse forbids us to admonish the beggars harshly even who habitually ask money. «And as for the petitioner, do not repel [him]» [23, 11] Somebody may ask why the beggar is directed to Allah?. As it was expressed in Holy Quran;»Allah is the best of providers»[24, 11] Turkish and other Muslim societies believe that Allah is needless and provides everything freely. Therefore the beggar is directed to Allah who will give or provide whatever being asked.

Usage of the idiom: «Sonra *kapıyı* başı beyaz külâhlı bir adam açtı. Açmasıyla da bağırdı: – *Allah versin*!.. *Kapıyı kapadı* yüzüne.Biran sendeleyen genç kadın... Ama düşmedi, *dilenci* olmadığını bu başı külâhlı küstah adama öğretecekti» [25, 110]

ALLAHA KALMIŞ

Meaning of the idiom: «Kimsenin kendisine yardım edemediği bir durumda çaresiz kalmak.To be in helpless condition.» [26, 121]

Success is a very sweet fruit of hardworking. However, sometimes attempts for success end with a great disappointment. Actually, Turkish idiom indicates a case which is beyond human power and only get normalized by the help of Allah. The same situation may be expressed in English «in the lap of the gods.»

In Turkish culture if anyone says «iş Allah'a kalmış» means there is no way to get rid off if unexpected miracle doesn't take place. It can be said that idiom on the one hand, reflects the weakness of man who didn't find any solution for his failure. On the other hand, the same idiom demonstrates the faith of man who expects assistance from Allah to get rid of all failures.

Usage of the idiom: «O üç adam: – Artık dünya ile ilgimiz kesildi, *işimiz Allah'a kaldı*. Bizi buradan ancak Allah kurtarır.Şimdi herkes Allah için yapmış oldukları iyilikleri hatırlayarak Allah'a dua edelim ki, bizi bu felâketten kudretiyle kurtarsın, dediler.» [27, 190]

«Biraz böyle sus oturduktan sonra Yakup Ağa, «Kaymakam Bey bilmez, biz de bilmeyiz; işimiz *Allaha kaldı.»*[28]

ALLAH BİR YASTIKTA KOCATSIN

Meaning of the idiom: «Yeni evlilere evliliğiniz ömür boyu olsun anlamında söylenen iyi dilek sözü – May Allah makes both of you older on the same pillow -have a long lasting marriage it is said to for new married couples as a well wishing» [29]

Turkish idiom is related with marriage and family life. According to Islam and Turkish tradition the best family life is the one which is based on mutual understanding, respect, justice and love. His exemplary life is one of the best path for the partners to be followed. Best marriage that begins here in this world end continues in hereafter. Unfortunately,

today marriage and divorce performed quickly. Therefore, to remind the importance of long lasting marriage and family life, it is said for new married couples «Allah bir yastıkta kocatsın» means; both of you get older together on the same pillow-sleep together on the same pillow till the end of life. If we take a look on the idiom «Allah bir yastıkta kocatsın-May Allah makes you older on the same pillow» is an invocation for newly married couple and figuratively expresses the hope or expectation of long lasting marriage.

The above given idiom has figurative meaning and in the case of direct translation to English it will not understood truly.Becasue getting older together on the same pillow perhaps will remind sth else.It will be better to say have a long lasting marriage that will not cause any misunderstanding in English .

Usage of the idiom:»Zeynep Hanım mahcup ve çekingen: – Allah bağışlasın... *Allah bir yastıkta kocatsın* beyim.Dedikten sonar bana: – Hoş geldin hanımım. Obamıza şenlik getirdin.Beyimize köle idik, senin için de köle oluruz... dedi.» [30, 57]

ÖLÜM ALLAH'IN EMRİ

Meaning of the idiom: «herkes ölecek, ölmek kaçınılmazdır-Death is Allah's determination and must happen – Since all men are mortal and must die.» [31]

Poor or rich one day every human will taste the death which is inevitable to escape .History showed us that regardless of their social and financial status many people passed away. The above-mentioned Turkish idiom indicates the death as Allah's order or wishes. In fact, death of a person is destiny which was predetermined by Allah before the creation of universe. Therefore death is as normal as birth and beyond the control of human. This idiom is especially used to remind someone death and be honest during whole of his life. Also the idiom used in Turkish to show one's rigid decision on something to do. The above given idiom also based on the following verses of the Holy Quran.

«Every soul will taste death, and you will only be given your [full] compensation on the Day of Resurrection. So he who is drawn away from the fire and admitted to Paradise has attained [his desire]. And what is the life of this world except the enjoyment of delusion.» [32, 185]

«He it is Who has created you from clay, and then has decreed a stated term (for you to die). And there is with Him another determined term (for you to be resurrected), yet you doubt (in the Resurrection).» [33]

«[He] who created death and life to test you [as to] which of you is best in deed – and He is the Exalted in Might, the Forgiving-»[34] Usage of the idiom: «Benim bir çok subay arkadaşlarım vardı. Muharebede öldüler. Orasına kimse karışmaz. Ölüm Allah'ın emri.» [35, 331]

ALLAH ÖVMÜŞ DE YARATMIŞ

Meaning of the idiom: «Güzellik için- Çok güzel -It is used for extremely beauty -beautiful person.»[36, 244]

Turkish idiom depicts the state of a person whose eyes and heart attracted by blinding beauty. In fact, when Turkish people see a beautiful person say «Allah övmüş de yaratmış-Allah created and glorified or Allah created him/her specially. It is crystal clear that Allah created everybody in a good and beautiful shape. However, Turkish idiom exaggeratedly brought the individual beauty to the fore. It can be said that the following verse became a source for Turkish idiom that expresses the issue perfectly Allah says; «We have certainly created man in the best of stature.» [37]

Usage of the idiom: «Allah seni övmüş övmüş yaratmış; elbet huyun suyun da güzel olur ama, bilmem talihin de yüzüne gülüyor mu?» [38, 17]

To sum up: Islam had a great impact on Turkish culture, tradition and literature. As a creator of the whole world, with His infinite power, knowledge and other attributes, Allah`s name always attracted the attentions of believers. In order to show love, respect, admiration and fear the name of Allah was used in Turkish literature such as in poems, novels and fictions.

Finally, it can be said that after embracing Islam the name of Allah was mostly used in Turkish idioms. Allah's name was used to describe different situations which can be summarized as follows.

To indicate Allah's power and human weakness:

ALLAH BİLİR (Only Allah knows)

ALLAH VERSİN (May Allah give/help)

ALLAHA KALMIŞ (Left to Allah's hand-In Allah's hand)

To remind Allah's determination and life hereafter:

ÖLÜM ALLAH'IN EMRİ (Death is Allah's determination and must happen)

To warn against crime and suicide:

ALLAH'IN BINASINI YIKMAK (To destroy the building of Allah – kill oneself or others)

To demonstrate one`s good wishes and praying for others:

ALLAH BIR YASTIKTA KOCATSIN (May you get older on the same pillow-have a long lasting marriage – grow old together.)

References

1 http://www.ldoceonline.com/dictionary/idiom/16.05.2015.
2 Kaplan TOEFL IBT Premier 2014-2015 with 4 Practice Tests, Kaplan Publising, Newyork, 2014. – P. 231.
3 Romero Angelita D., Romero Rene C., Developmental Reading Rex Printing Company, 1995, Quezon City. – P. 51.
4 Dostert Bozena Henisz, Macdonald R.R., Zarechnak Michael, Machine Translation , Walter de Gruyter, Publishers, 1979, Berlin. – P. 111.
5 Felder Lynda, Writing for the Web, Que Publishing, USA, 2011. – P. 18.
6 http://www.learnersdictionary.com/definition/idiom/17.05.2016.
7 Çotuk söken, Yusuf, Deyimlerimiz, Özgül Yayınları Eğitim ve Öğretimde Kaynak Kitaplar Dizisi, İstanbul, 1992.
8 Hamidoğlu Fethi Gözler, Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyükdeyimler Sözlüğü, Inkilâpve Aka Kitabevleri, 1975. – P. 30.
9 Al-Haj, 70.
10 Luqman, 34.
11 Gölpınarlı Abdulbaki, Tasavvuf'tandeyimlerveatasözleri, İnkılâpve Aka Kitabevleri, 1977, Page,157.
12 Büyüklûgatve ansiklopedi, MeydanYaninevi, 1985, Volume 2. – P. 380.
13 Baykurt Fakir, Köşebucak Anadolu, PapirüsYayınları, 1998. – P. 276.
14 Kılıçlıoğlu Safa,Büyüklûgatve ansiklopedi, MeydanYayınevi, 1985. – P. 332.
15 At-Tin, 4.
16 An-Nisa, 93.
17 Sahih Al-Bukhari, Vol. 2, Book 23, Hadith. – P. 446.
18 Barlas Cafer, Kafkasya'nın kurtuluş mücadelesi,imamlar, Kitabevi, İstanbul, 1990. – P. 107.
19 Hançerlioğlu Orhan, İslâm inançları sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984. – P. ,254.
20 Sahih Bukhari, Hadith No. 1471, Book of Zakat, Vol. 2.
21 Ad-Duhaa, 10.
22 Al-jumu'ah, 11.
23 Başaran Pakize, Deveninöcü, İtimat Kitabevi, İstanbul, 1969. – P. 110.
24 Tanyeri M. Ali, Örnekleriyle Cumhuriyet şiirinde deyimler, MVT Yayıncılık, İstanbul, 2006. – P. 161.
25 Efendi Osman, En Güzel Dini Hikayeler, Ailem Yayınları, 2014, İstanbul. – P. 190.
26 Esendal Memduh Şevket, Uyguner Muzaffer Birkucakçiçek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984. – P. 125.
27 http://www.edebiyat sayfası.com/a-sozlugu-deyim-2/08.05.2015.
28 http://atasozlerideyimler.com/icerik-detay/allah-versin/39877/08.05.2015.
29 Attilâ Mahmut, Bir kadinin hayati, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1943. – P. 57.
30 http://www.tdk.gov.tr
31 Ali-Imran, 185.
32 Al-Anam, 2.
33 Al-Mulk, 2.
34 Tahir Kemal, Esir şehrin insanları, İthaki Yayınları, İstanbul, 2007. – P. 331.

Әлкебаева Д.А.

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымы – категориялық жағдаят туралы

Бұл мақалада функционалды грамматиканың негізгі зерттейтін нысаны категориялық жағдаят туралы қарастырылады. Жалпы тіл ғылымындағы категориялық жағдаят туралы берілген ғылыми концепцияларды тереңдетіп қарастыру арқылы ғылыми тұжырым жасау көзделінді. Бұл мақалада сөз сөйлеудегі категориялық жағдаят функциясын анықтау қарастырылған. Функционалды грамматика тілдің дәстүрлі жүйесінің негізін нысанаға ала отырып, сөйлеу процесінде сөйлеу актілері бойынша категориялық жағдаят қандай функция атқарады немесе атқарып тұр деген мәселені тануға, соны оқып-үйретуге, меңгеруге талап қояды. Сондықтан категориялық жағдаят жасайтын тілдік бірліктердің функционалды-семантикалы өрістегі маңызын ашу мен оның түрлерін анықтау басты міндет ретінде алынады.

Түйін сөздер: категориялық жағдаят, функция атқару, таным, болмыс, әлеуетті функция, функционалды-семантикалық өріс, лингвистикалық жағдаят.

Alkebaeva D.A.

About a categorial situation as main object of functional grammar of the Kazakh language

In the present article the problem of a categorial situation of functional grammar of the Kazakh language as main object of the science studying a phenomenon of functions is considered. By means of profound consideration of scientific concepts about a categorial situation of functions, scientific assumptions of word creation of the person are made. The author emphasizes that feature of functional grammar of the Kazakh language consists in the complex and integrating approach in which are taken as a basis the analysis of CS is closely connected with studying of speech activity of speaker (writer). Concrete options of the analyzed standard situations (in particular, temporal, personal, modal) participate in formation of semantic structure of the text as whole. The linguistic analysis in such approach is directed on studying of interaction of elements of different levels on a functional basis. The analyzed unities integrate elements of different levels (within morphology, syntax, in the sphere ´ front lexicon).

Key words: a categorial situation, knowledge, life, functioning, potential function, it is functional – a semantic field, a linguistic situation.

Алкебаева Д.А.

О категорильной ситуации как основном объекте функциональной грамматики казахского языка

В настоящей статье рассматривается проблема категориальная ситуация функциональной грамматики казахского языка как основного объекта науки, изучающей феномен функций. Посредством углубленного рассмотрения научных концепций о категорильная ситуация категории , выдвигаются научные предположения о словотворчестве человека. Автор подчеркивает, что особенность функциональной грамматики казахского языка заключается в комплексном и интегрирующем подходе, при котором за основу берутся анализ КС тесно связан с изучением речевой деятельности говорящего (пишущего). Конкретные варианты анализируемых типовых ситуаций (в частности, темпоральных, персональных, модальных) участвуют в формировании семантической структуры текста как целого. Лингвистический анализ при таком подходе направлен на изучение взаимодействия элементов разных уровней на функциональной основе. Анализируемые единства интегрируют элементы разных уровней (в рамках морфологии, синтаксиса, в сфере строевой лексики).

Ключевые слова: категорильная ситуация, познание, бытие, функционирование, потенциальная функция, функционально-семантическое поле, лингвистическая ситуация.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.512.122’36

Әлкебаева Д.А.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., Алматы қ, Қазақстан,
e-mail: alkebaeva@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМЫ – КАТЕГОРИЯЛЫҚ ЖАҒДАЯТ ТУРАЛЫ

Функционалды грамматикада тіл деңгейі бірліктеріне талдау кешенді түрде жүргізіледі. Мұнда тіл деңгейлері арасындағы байланыс ортақ семантика заңдылықтары арқылы жүзеге асады. Айтушының сөз сөйлеу актілеріндегі айтатын пікірінің мазмұнын құрайтын әр деңгей элементтері жеке-дара емес, мағыналық тұтастықта алып талданатындықтан, бұл функционалды грамматиканың бір жағынан, деңгейлі (дәстүрлі) грамматикадан ерекшелігін көрсетсе, екінші жағынан, құрылымдық сипаты бойынша түрлі деңгейлі, басым сипатына қарай жүйелі-үйлестіруші грамматика деп аталуына негіз болады. Дәстүрлі грамматикада әр тіл деңгейі – фонетика, лексикология, морфология, сөзжасам, синтаксис жеке-жеке алынып, ондағы тілдік бірліктердің өзіндік ерекшеліктері жеке ашылып көрсетілетіндіктен, тілде ол жүйелі-саралаушы сипатқа ие болып келеді.

Қазіргі лингвистикада функционалды грамматиканың негізгі категориялары мен ұғымдары жалпы тіл ғылымында жаңжақты қарастырылуда [1, 2, 3].

Ал функционалды грамматика ұғымдарының қатарынан орын алатын категорялық ситуация ұғымы, жалпы тіл ғылымында жан – жақты қарастырылып келеді. Соңғы жазылған шетелдік және Отандық ғылыми әдебиеттерде категориялық жағдаят туралы жиі жазыла бастады [4, 5, 6]. Олардың қатарына жалпы тіл ғылымындағы, сондай-ақ орыс және басқа тілдермен салыстыра зерттелінген А.В. Бондарко [4].

А.В. Бондарко функционалды грамматиканы функционалды-семантикалық өрістер теориясына негіздеп қарастырды. А.В. Бондарко «функционалды-семантикалық категория теориясы, функционалды-семантикалық өріс, категориялық жағдаят» деп аталатын «триада» принципін қолдану арқылы функционалды грамматиканың негізгі ұғымдары мен категорияларын анықтап берді.

Функционалдық-семантикалық өріс дегеніміз – тілдік жүйедегі әр алуан тілдік бірліктердің уақытқа немесе кеңістік, сын-сапалық, сан-мөлшер ұғымдарына, сондай-ақ олардың мағыналық-мазмұндық жиынтығы – таным мен ұғымның жекеліктен жалпылыққа, қарапайымнан күрделіге бағытталған кешенді сипаты.

Функционалды грамматиканың бұл түрі түрлі тілдік дейгейлерге жататын бірақ семантикалық функциялары бойынша біріктірілген құралдарды бір жүйеде қарастырады. Функционалды грамматиканың пәні болып функция жүйесіндегі тілдің грамматикалық құрылысы табылады, сонымен бірге оның қоршаған орта элементтерімен өзара байланысы кезіндегі қызметі де функционалды грамматиканың негізгі зерттеу нысаны саналады. Функционалды грамматиканың негізгі ерекшелігі грамматикалық бірліктер, лексика мен контекстің, тілдік құралдардың қызмет жүйесінің өзара байланысын түсіндіруге бағытталуында болып табылады.

Функционалды грамматика мұндай құрылымдық құбылыстарды тереңірек зерттейді, осы саланың тағы бір ерекшелігі – оның тілдің үлгісін құрастыру емес, коммуникативті жағдаятты түсіндіруінді басты ұстаным етіп алады. Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарының бірі – категориялық жағдаят. Соңғы жылда жазылған шетелдік және отандық лингвистикалық әдебиеттерде категориялық жағдаятқа қатысты қарастырылған еңбектер еңбектер жиі жазыла бастады [6, 7]. Категориялық жағдаят шындықтың бір көрінісі жағдаят, факт, т.б. Жалпы алғанда сөздің экстралингвистикалық референті болып саналады.

Ал дәстүрлі грамматикада грамматикалық категориялар қарастырылып, грамматикалық мағына беретін грамматикалық формалар жеке дара түрде талдауға түседі, категориялық жағдаят қарастырылмайды.

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарының бірі категориялық жағдаят екені айтылды. Жалпы ғылыми деректер негізінде «жағдаят» туралы түсініктер XX ғ. 70-жылдарында Ленинградтағы лингвистикалық зерттеулерді етіс категориясының валенттілігіне қатысты еңбектерде айтыла бастады. Осы зерттеулерде етістікті сөйлемдердің ұғымдық мәнін ашудағы жағдаяттың қатысы арқылы қарастырылған болатын. Категориялық жағдаят функционалды грамматикада басқа ұғымдары сияқты маңызды роль атқарады.

Категориялық жағдаят функционалды-семантикалық өрістің тілдегі көрінісі болып табылады. Функционалды грамматиканы зерттеген орыс ғалымы Бондарко А.В. категориялық жағдаятты жеке теория ретінде қарастырады да, оны фукционалды-семантикалық өріс теориясының ары қарай дамуы деп сипаттайды. Автор категориялық жағдаятты «1. айтылым арқылы берілетін жалпы сигнификативті (семантикалық) жағдаяттың бір аспектісін білдіретін; 2. белгілі бір семантикалық категорияға және функционалды-семантикалық өріске жататын мағыналық құрылым» деп көрсетеді.

«Категориялық жағдаят – белгілі бір грамматикалық формаға «берік қатып қалмаған» мазмұндық құрылым» деген ғылыми түсінік арқылы қорытындылауға болады. Ол айтылымның түрлі элементерімен, айтылымның өзімен тікелей байланысты, яғни айтылымның жағдаяттық сипаттамаларын білдіреді. Бұл жерде сөйлеушінің сөзімен берілген ақпараттың тыңдаушыға дұрыс жетуі, тыңдаушының сөйлеушінің сөйлеудегі мақсатын дұрыс түсінуіне назар аударылады. Сөйлеушінің сөзі мағынасы айтылымның тек вербалды фрагменттері арқылы ғана берілмейді, ол сонымен қатар жағдаяттық ақпаратқа, энциклопедиялық ақпаратқа, сөйлеуші мен тыңдаушының біліміне де негізделеді. Ақпаратты қабылдау әр жеке тұлғада түрліше болады, себебі қабылдаушы адам өзінің қайталанбас ішкі-дүниесімен ерекшеленеді. Жеке тілдік тұлғаның білімі мен тәжірибесі, болмыс туралы ойлауы мен сезіну қабілеті, сондай-ақ тәрбие мен білім ерекшелігі, белгілі бір әлеуметтік орта мен қоғам әсері, тұлға ретінде, дүниетанымының қалыптасу ерекшелігі, т.с.с. сөз сөйлеуде түрлі ситуацияда айқын көрініп отырады.

Категориялық жағдаят туралы айтқанда мына қағиданы басты назарға алу керек. Категориялық жағдаят белгілі бір грамматикалық формаға бекітіліп қойылмаған, ол толық сөзде, сондай-ақ жеке тілдік құралдардан да тұруы мүмкін. Сөйленімнің категориялық доминанты категориялық жағдаяттардың өзара байланысты кешенін түзеді.

Ақпаратты алушының мәтіндегі мазмұндық әрі эмоционалды ақпаратты толығымен түсінуі үшін білімді болғаны және эстетикалық тұрғыдан қабылдай алуы қажет. Сөйлеуші мен тыңдаушының, жазушы мен оқырманның, адресант пен адресаттың энциклопедиялық ақпараты, жағдаяттық ақпараты және білімі барлық жағдайда сәйкес келе беруі де бермеуі де мүмкін.

Сөйлеу негізінде тілдік бірліктер негізгі ақпараттық мазмұнын беретін бөлігін категориялық жағдаятқа жатқызылады.

Категориялық жағдаятты бірнеше топқа бөліп те қарастырады. Олар «жалпы жағдаят», «жекелеген жағдаят» деп 2-ге бөлінеді.

«Жалпы жағдаяттың» құрамында:

а) модальдылық (іс-әрекеттің айқындылығы);

ә) таксистік (бір мезгілде бірінен соң бірі өтетін екі оқиға); в) темпоралдылық

г) аспектуалдылық,

д) жақтылық (белгілі бір жақ) категорияларының семантикалық элементтерімен өзара байланыста беріледі.

«Жекелеген жағдаяттың» құрамына:

а) семантикалық категорияны білдіретін факторлар;

ә) нақты сөйлеу сәтіне байланысты сигникатифті мағынасының белгілі бір аспектісін көрсетеді;

б) құрылымында етістік болады; в) жағдаятқа қатысты сөз сөйлеуші түрлі тілдік деңгейлерге сүйенеді .

Категориялық жағдаятта бір ұғымға топтастырылған тілдік бірліктер арқылы талдап түсіндіруге болады. Мысалы, субъекті өзінің танып-білген ұғымын өзіндік бітім-болмысын, дүниетанымын көреді, ойлайды, сезінеді. КЖ сөйлеу сәтіне өзгеріс енгізеді.

Айтушы сөйлеу сәтіндегі баяндалып отырған құбылысқа өз танымы арқылы баға береді, мақсатын айқындауды меже етіп алады да, ниетін түсіндіреді. Сондықтан, темпоралдылық ұғым таксистік категориялы ұғымға ауысады немесе шарттылық мән мен себеп-салдарлық ұғымға да өзгеріп отырады. Адамдық фактор функционалды-семантикалық өрісті тудырса, категориялық жағдаят осында қолданылған тілдік бірліктердің басқа ұғымға өтуіне ықпал ететіндіктен, категориялық жағдаят функционалды семантикалық өрістің дамуының жалғасы деп айтылады.

Сондықтан категориялық жағдаят жалпы тіл білімінде функционалды грамматиканы тиісті деңгейде зерттеп, қалыптастыруға зор көмегін тигізеді. Функционалды тіл білімі тіл табиғатын кешенді сипатта зерделеу адамдардың қарым-қатынасында белгілі бір хабарды жеткізуде қолданылатын лексика-грамматикалық бірліктердің қызмет жүйесінің өзара әр түрлі тіл деңгейлі бірліктерінің қызметі жағынан өзара байланысы мен өзара әрекеттестігі сияқты т.б. мәселелерді зерттейтіндігін көрсетті.

Функционалды грамматиканың негізгі теориясы сөз сөйлеу теориясына қатысты қарастырылды. Қазақ тілін функционалды тұрғыдан зерттеудің басты ерекшелігі – сөйлеу барысында қолданылатын тілдік құралдардың қызметі ситуация мен контексте бір ортақ ұғым мен категорияларға топтастырылуын негізге ала отырып, ортақ заңдылықтарын айқындау. Құрылымдық грамматикада тілдік бірліктердің жасалу жолдары жеке-жеке алынып, әр сөз табына қатысы қарастырылып, әрқайсысының белгілі категориялық корпусқа тән формалары айқындалды.

Функционалды грамматикада сөйлеу кезіндегі адамдық фактордың ақыл-ойы, танымы әр түрлі деңгейлік тұлға бірліктердің динамикалық аспектіде қолданысқа енген тілдік бірлікті жеке алып, функционалды семантикалық өрісте белгілі мағыналық тұтастыққа біріктіре отырып, көп жүйелілік талдау әдісімен кешенді түрде қарастырылады. Дәстүрлі грамматикада есім сөздер немесе үстеу, етістіктің шақ категориялары жеке сөз табына бөлініп қарастырылады. Функционалды грамматикада әр сөз табына жататын тілдік бірліктер белгілі бір ұғымның аясына топтастырылып, бір мағыналық тұтастық құрай отырып, көпжүйелі талдауға негізделеді.

Функционалды грамматика мен құрылымдық грамматиканың өзіндік ерекшеліктерімен қабат, ұқсас жақтары да көп. Бір еңбектерде тілдік функционалды қырын зерттеу барысында оның таза функционалдық жағы басым сипатта болса, екінші бір еңбектерде құрылымдық сипаты басымдыққа ие болып жатады.

Функционалды грамматика тілдік жүйе мен оның элементтерінің қалай, не үшін қызмет ететіндігін айқындауды мақсат етеді; тілдік бірліктердің сөйлеудегі қолданыс әлеуетін оны жүзеге асыратын ортамен байланыста қарастырады; әр түрлі тіл деңгейі бірліктерінің қызметі жағынан өзара байланысы мен өзара әрекеттестігі бір мағыналық тұтас жүйе бойынша айқындалады. Ал, дәстүрлі грамматикада грамматикалық категориялар қарастырылып, грамматикалық мағына беретін грамматикалық формалар жеке-дара зерттелінеді, ал тілді зерттеудің функционалды бағыты «мазмұннан формаға қарай» бағытта мазмұнды беруге қатысатын тілдік бірліктердің қолданысы кешенді түрде талдауға түседі. Мазмұнды жеткізу үшін тілдік жүйеден алынған бірліктер семантикалық өріс түзеді. Тілдік бірліктер өріске семантикалық функцияның ортақтығы негізінде бірігеді. Жалпы лингвистика ғылымының барлық саласы сияқты функционалды грамматиканың негізгі ғылыми базасы, ғылыми-теориялық негізі, басты-басты терминологиялық аппараты, бірегей ұғымдары мен категориялары бар. Функционалды грамматиканың ғылыми теориялық базасының басымдылығын айқындау осы саланың негізгі ғылыми концепциялары ұзақ сатылы даму үрдісін біртебірте қалыптасқанын дәлелдейді.

Сонымен, функционалды грамматиканың негізгі қарастыратын нысаны –сөз сөйлеу кезіндегі ситуацияның негізінде қолданылатын әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің қызметі көпжүйелік талдау арқылы анықталады. Сондықтан

осы саланың негізгі ұғымдары бір-бірімен өзара әрекеттесіп, байланыста болады. *Күшті ақын өзгелерді өзіне еріксіз еліктетеді, соңынан шәкірт ертеді; әдебиет жүзіне жаңа жол (школ) ашады (Ж. Аймауытов)*. Осы жерде баяндалып отырған оқиғаның жалпы болмыстық бейнесі мезгіл ұғымы арқылы анықталып тұр. Сөйлемдегі еліктетеді, ертеді, жол ашады дегенде уақыт категориялары темпоралдылық және таксистік ұғымды қатар береді. Сөйлемдегі етістіктер біріншіден темпоралдылық уақыт ұғымын береді. Екіншіден, етістіктер бір мезгілде оқиғалардың өзара қарым-қатынасы абстракты түрде мағыналы тұтастық құрай отырып, таксистік ұғымды береді. Ол болмыстың адам санасында қалыптасқан немесе қалыптасуға тиісті бейнесін нақтылауға қатысты мезгілдік ұғыммен топтастырылып анықталады. Таксис ұғымы функционалды грамматиканың басқа категорияларымен де өзара әрекеттесіп жатады. Кез келген оқиға, құбылыс динамикалық әрекетке белгілі ортада, уақытта қимыл арқылы өтеді. Функционалды грамматиканың бір ұғымы екінші бір ұғым – категориямен де байланысып жатады. Мысалы, *Осы сөзді айтып күліңкіреп, көзін ерке мысықтай сығырайтыңқырап сипап, Шолпан Әзімбайға қарады* (М. Жұмабаев). Осы жерде таксистік ұғым аспектуалдық категориясымен астасып жатыр.

Уақыт категориясына жататын темпоралдылықты білдіретін тілдік құралдар таксис ұғымымен немесе аспектуалдылық категориясымен байланысып жатса да оларды анықтайтын тілдік бірліктердің арасында нақты шек жоқ.

Функционалды грамматикада тіл сөйлеу деңгейінде (речь), динамикалық аспектіде қарастырылады. Мұнда тілдік бірліктер мен тіл жүйесінің сөйлеудегі қызметі, тілдік бірліктердің қолданылуы сөйлеу жағдаятымен, контекстпен бірлікте алып зерттелінеді.

Әдебиеттер

1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.

2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.

3 Аманжолов.С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, «Санат»,1994. – 320 б.

4 Бондарко А.В. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. – СПб.: Наука, 2005.

5 Қазақ тілінің функционалды грамматиткасы. – Алматы: ЖШС «Ануар-KZ», 2010. – 720 б.

6 Қазақ тілінің функционалды грамматиткасы / Жауапты редактор М. Малбақов. – 1-кітап. – Алматы: Дайк- Пресс, 2011. – 808 б.

7 Кравец. Т. В. Категориальная ситуация немецкого прощания (ABSCHIED) в свете теории / Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов. – 2014. – 12 (42), в 3 ч. – Ч. 1. – С. 101-1067.

8 Әлкебаева. Д. А. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы: – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 178 б.

References

1 Baytursi’nov A. Til taghi’li’mi’. – Almati’, 1992. – 448 b.

2 Jubanov Q. Qazaq tili jo’nindegi zerttewler. – Almati’: Memlekettik tildi dami’tw i’’nsti’’twti’, 2010. – 608 b.

3 Amanjolov.S. Qazaq a’debi’’ tili si’’ntaksi’’sining qi’sqasha kwrsi’. – Almati’, «Sanat»,1994. – 320 b.

4 Bondarko A.V. Problemi’ fwnkci’’onal#noy grammati’’ki’’. Polevi’e strwktwri’. – SPb.: Nawka, 2005.

5 Qazaq tilining fwnkci’’onaldi’ grammati’’tkasi’. – Almati’: JShS «Anwar-KZ», 2010. – 720 b.

6 Qazaq tilining fwnkci’’onaldi’ grammati’’tkasi’ / Jawapti’ redaktor M. Malbaqov. – 1-kitap. – Almati’: Dayk- Press, 2011. – 808 b.

7 Kravec. T. V. Kategorial’naya situaciya nemeckogo proshchaniya (ABSCHIED) v svete teorii / Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – Tambov. – 2014. – 12 (42), v 3 ch. – CH. 1. – S. 101-1067.

8 A’lkebaeva. D. A. Qazaq tilining fwnkci’’onaldi’ grammati’’kasi’: – Almati’: Qazaq wni’’versi’’teti, 2013. – 178 b.

Айсұлтанова Қ.Ә.,
Алиярова Л.М.

Қазақ тіліндегі терминжасам мәселелері

Мақалада ұлттық терминологияны дамыту, төл терминдерді қалыптастыру бағыты нақтыланып, оның тілді дамытудағы тиімділігін ашып көрсету үшін терминжасам тәсілдерінің зерттелуі қажет екендігі айтылады. Терминжасам мен тілдік процестерге әсер етуші факторларға талдау жасалады. Ғылыми теориялық тұрғыдан сәтсіз термин жасаудың себептері мен оларды болдырмау жолдары көрсетіледі. Қазақ тілінде терминжасам тәсілдері түрлі ғылым салаларына арналған терминдерде кеңінен пайдаланылады. Терминжасам тәсілдерін терминдер үшін ғана емес, қазақ тілінің қолданылу аясын анықтау үшін де қажет. Сондай-ақ, терминжасам тәсілдерін зерттеу ұлттық терминологияны дамытуға, байырғы терминдердің бағыттарын айқындау,тілді дамытудағы артықшылықтарын анықтайды. Әсер ететін факторларды анықтау процесі әр түрлі көзқарас бар терминжасамның практикалық міндеттерді айқындау, болашақта термин жасауда терминшығармашылығына ықпал етеді. Қазақ лексикасының да терминдену мүмкіндігі зор екенін талдау арқылы қарастырады.

Түйін сөздер: терминжасам, ұлттық психология, терминологиялық өріс, тілдік қор, ғылым саласы, термин шығармашылығы.

Aisultanova K.A., Aljarova L.M.

Problem of term formation in kazakh language

This article is devoted to study sources of term formation in Kazakh terminology, modes of term formation in Kazakh language. The reasons for the creation of unsuccessful terms and ways of creating quality terms from the point of view of scientific theories. Kazakh vocabulary has been analyzed, considered and also has a chance for term formation. The modes of term formation, defined through scientific research, are widely used in term formation in Kazakh language in different scientific spheres. Defining of term formation modes is necessary not only for terms but also for revealing appliance sphere of Kazakh language. The research of term modes contributes to the national terminology development as well, defining the direction of original terms formation, revealing of its advantages in language development. Revealing of different factors, influencing the process of term formation contributes in practical sense to the defining future objectives of creative work in term formation.

Key words: term formation, national psychology, term field, language stock, scientific sphere, termworks.

Айсултанова К.А.,
Алиярова Л.М.

Проблемы терминообразования в казахском языке

В статье рассматривается изучение истории источников терминообразования в казахской терминологии, приемы терминообразования казахского языка, различные факторы, влияющие на использование терминов казахского языка. Указываются причины создания неудачных терминов и пути создания качественных терминов с точки зрения научной теории. Приемы терминообразования широко используются в образовании терминов на казахском языке в различных отраслях для терминов науки. Определение приемов терминообразования необходимо не только для терминов, но и для более четкого выявления сферы применения казахского языка. А также, исследование приемов терминообразования способствует развитию национальной терминологии, определению направления образования исконных терминов, выявлению его преимущества в развитии языка. Выявление различных факторов, влияющих на процесс терминообразования способствует с практической точки зрения на определение будущих задач творчества терминообразования.

Ключевые слова: терминообразование, национальная психология, терминологическое поле, языковой запас, сфера науки, терминотворчество.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81:37. 373; 001.4

[1]Айсұлтанова Қ.Ә., [2]Алиярова Л.М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]аға оқытушы, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aisultanova95@mail.ru; aliyarova.laura@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Терминдердің осы уақытқа дейін орыс немесе басқа тілдерден кірігіп, тіліміздің терминдік қорын байытып келгені белгілі. Осыған байланысты соңғы ұлттық тіл мәселесіне, сонымен бірге ұлттық терминдерді қалыптастыруға мықтап ден қоюымызға орай тіліміздегі сөздер мен терминдердің көпшілігі шама-шаркынша қазақ тіліне аударыла бастады.

Дегенмен, терминдер мен сөздердің көпшілігінің қазақ тіліндегі нұсқасы әлі де үйлесімді қолданыс таба алмай жатыр. Олардың бірқатары қазақ тілінде қолданысқа ие болып, қалыптасып үлгерсе, енді басқалары сынға ұшырап, кеңінен қолданыс таппай, тілдік қорымызда әлі де қалыптаспай отыр. Осыған байланысты осы жағдайлардың себептері неде, кей аудармалардың қалыптасып, кей нұсқаларының қалыптаспай, қолданыс таппай отыруының себебі неде, олардың қалыптасуына немесе қалыптаспауына әсер етуші қандай ықпалдар бар, неге өзге тілдердің терминдері мен кірме сөздері тіліміздe қалыптасып, қолданыс тауып кетуге бейім, неге аударма терминдер жасауға мәжбүрміз, ана тіліміздегі сөздер шын мәнінде термин жасауға, басқа тілдің сөзін аударып беруге икемсіз бе деген сияқты жан-жақты заңды сұрақтар өз-өзінен туындайды.

Бір жағынан, аталған сұрақтар қарапайым сұрақтар сияқты болып көрінуі мүмкін. Екінші жағынан, бұл сұрақтардың жауабы ғылыми негізді, дәйекті тұжырымды қажет етеді. Біздіңше, негізінен бұл сұрақтардың жауабы терминжасам мен тілдік процестерге әсер етуші факторларға, ықпал етуші сыртқы күштерге байланысты. Сондықтан аталған сұрақтардың жауабын осындай әртүрлі факторларды қарастыру арқылы табуға болатын сияқты. Мүмкіндігінше аталған ықпал етуші күштерді қарастыра отырып, жоғарыдағы сұрақтарға жауап іздеуге ұмтылып көрейік.

Негізінен бұл мақсатта анағұрлым ілгері дамығандықтан, орыс тілі терминологиясындағы немесе орыс тілі арқылы аударылып берілген басқа тілдің терминологиясындағы ғылыми еңбектерге сүйенетініміз ақиқат. Ал бұл сияқты еңбектерде термин қалыптастыру үрдісіне әсер етуші факторлар жөнінде соншалықты маңызды пікірлер жоқ. Терминологиясы дамыған тілдерде ондай мәселе жоқтың қасы деуге болады. Орыс терминологиясына өзіндік үлестерін қосқан А.А.Реформатский [1,

46], А.В.Суперанская [2, 58], В.П.Даниленко [3, 92] сияқты белгілі ғалымдардың еңбектерінің өзінде аталған тақырыпқа қатысты ойлар қозғалмайды. Бұлай болуы заңды да. Өйткені басқа тілдің терминологиясында бұл сияқты мәселелер маңызды мәселелердің қатарына жатпайды. Ал даулы мәселе болмаған жерде ол бағытта ғылыми ізденістің болмайтындығы да шындық. Бұл біздің аталған сұраулардың шешуін өз мүмкіндігімізше және жалпы тілдік теориялар негізінде топшылауымызды қажет етеді. Сонымен, қандай себептер бар?

Біріншіден, біздіңше, ұлттық ғылымды дамытуға деген ғылыми механизмнің дұрыс жолға қойылмай отыруының өзі осыған әсер етуші бірден-бір негізгі күш. Себебі, ұлт тілінде тың ғылыми жаңалықтардың реті аз болғандықтан, мұндай жаңалықтар ашатын еңбектердің дені қазақ тілінде жазылмағандықтан, қазақ тілінде жаңа термин жасалмайды. Ш.Құрманбайұлы «Ендігі жерде мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілі өзінің ғылым саласындағы қызметін толық атқаруға көшуге тиіс. Ол үшін терминжасам тәсілдері іске қосылып, үздіксіз жетілдіріп отыруымен қатар, термин жасауда пайдаланылатын лексика көздері анықталып, олар термин шығармашылығында тиімді пайдаланылуы қажет» [4, 95] – деп көрсетеді.

Екіншіден, өз ғылыми жаңалықтарымызды біздің ғалымдар алдымен өзімізде емес, өзге елдерде дәлелдеуге тырысады. Соның негізінде өзге елдің тіліне бейім термин жасалады. Былайша айтқанда, ұлттық термин жасауға әсер етуші фактор – дұрыс жолға қойылған ғылымның даму механизмі. Оның үстіне, біз жаңа ұғымдар жасауға соңғы жылдардың үрдісінде бейімделмегенбіз. Соның арқасында тіліміздің мүмкіндігін пайдалану сияқты әрекеттерден мүлдем айырылып қалғанбыз деуге болады.

Келесі әсер етуші күш – ұлттық психология. Себебі психологиямыздың орыстанғаны соншалық, жаңа жасалған ұлттық терминдерді қабылдауға, дұрыс түсінуге қабілетсізбіз. Яғни, қазақы ұлттық психологиядағылардың өзіне орыс психологиясының көптеген элементтері сіңген. Ал, орыс тілділер жөнінде сөз қозғаудың өзі артық. Ұлттық психология болмаған жерде өз тіліміздe жаңа сөз жасап, оны қабылдай алмаймыз. Яғни, ұлттық терминжасаудың келесі көзі – ұлттық психология. Ұлттық психология болмаған жерде терминдер ғана емес, жаңа сөздердің өзін дұрыс қабылдап, қолданысқа енгізе алмайтын боламыз. Бір ғана мысал, осы уақытқа дейін, тіпті, әлі күнге дейін біздің түсінігімізде неологизм сөз дегеніміз тек өзге тілден енген сөздер болуы керек сияқты болып тұрады. Үшіншіден, ұлттық психологиямен байланысты келесі әсер етуші фактор – ұлтжандылық, отаншылдық қасиеттер. Бізде қандай дәрежеде екендігін айту артық болар. Бұл қасиеттер ұлттық терминжасамның ғана емес, ұлт тілінің де алдында тұрған проблема. Ал бұған кері әсер ететін орыс тілділеріміз тағы бар. Қалыптасқан сөздік, терминдік қолданыстарды саналы түрде қолдануға өзімізді-өзіміз қинағымыз келмейді немесе өз ұлттық мүддемізді түсінгіміз келмейді. Бәрін де тілдер арасындағы байланыстың табиғи заңдылығымен түсіндіруге ұмтылатын жағдай да бар. Ал бұл ең бастысы ұлт тағдырына, ұлт ұрпағының тағдырына балта шабу екендігін саналы аңғару керек сияқты.

Төртіншіден, термин жөніндегі дұрыс түсінік қажет. Біз сөз бен терминнің арасының өзін ажырата алмай жатамыз. Біздің қоғам үшін қоғамдық-тұрмыстық лексика қорына жататын күнделікті қолданыстағы сөздердің барлығы терминге қабылданады. Мысалы, жол оқиғасы, дүкен, сынып, дәрісхана, шенеунік сияқты т.б. толып жатқан сөздердің барлығы термин сөздерге жата бермейді. Әрине, термин мен сөздің арасында байланыс бар. Бірақ терминде шектеулі ұғымның болатындығы, оның тұлғасы оқшаулау болғанымен, қолданыла келе қалыптасып кететіні, сөзге қарағанда терминнің тұлғасында шарттылықтың басым болатындығы жөніндегі белгілерді ажырату қажет. Соның салдарынан көпшілігімізге терминдердің де тұлғасы сөздер сияқты бәрімізге түсінікті, төселген болуы керек сияқты болып тұрады. Ал шын мәнінде олай емес. Бұл фактор келесі фактормен тығыз байланысты. Дегенмен, келесі факторға тоқталмас бұрын термин сөздер мен қалыптасып жатқан жаңа сөздердің арасындағы ұқсастықтар мен айырым белгілерді көрсетіп беруге ұмтылдық. Ең алдымен, жаңа жасалған термин әрі жаңа сөз ретінде қалыптасып, терминологиялық өрісте терминнің, жалпыхалықгық тіл аясында жаңа сөздің қызметін атқара береді. Мұндай жағдайда жаңа тілдік бірліктің не термин болуын, не жаңа сөз болуын қолданылатын өрісімен айқындау керек. Мысалы, соңғы кезеңде экономика саласында қолданылып жүрген кәсіпкер термині қолданысына байланысты әрі термин, әрі жаңа сөз бола алады. Немесе бейнетаспа термині әрі термин ретінде телевизия саласында қолданылып, әрі тұрмыстық лексикада да жаңа сөз ретінде қолданылады.

Ал кейбір тілдік бірліктер тек термин ретінде терминологиялық өрісте қолданылады. Мысалы,

бап термині тек заң саласында, сөзжасам термині тек тіл білімінде қолданылып, жалпыхалықтық лексикада жаңа сөз ретінде қолданылмайды. Бұған керісінше, кейбір жаңа сөздер жалпыхалықтық қолданыс мақсатында жасалып, сол өрісте ғана қолданылып, термин ретінде мүлдем жұмсалмайды, ешқандай ғылым саласының жүйесіне жатпайды. Мысалы, аялдама, тұрақ, автотұрақ, кітапхана, ойынхана, сырахана, көлік жуу, мейрамхана сияқты сөздердің ешқайсысы да термин сөздер бола алмайды. Өйткені, ол сөздердің ешқайсысы да ғылым саласының жүйесіне қатыссыз, терминологиялық өрісте қолданылмайды. Сондай-ақ, терминді ажырататын ең басты белгілердің бірі – оның белгілі бір ғылым саласының жүйесіне қатыстылығы деген қорытынды жасауға болады.

Бесіншіден, сыннан гөрі саналы әрекет, яғни, нақты тілдік қолданысқа, оны қалыптастыруға деген ұмтылыс керек. Ал бізде сын көп, саналы әрекет аз. Қолданбаймыз, өзіміз термин жасамаймыз, термин табиғатын түсінбейміз, аудармаймыз. Бұл ұлттық терминдер қалыптастыру ісіне жетелемейтіні шындық. Сондықтан біз үшін А.Байтұрсынұлы жасаған аударма шеберлігін, одан бергі кезеңдерде де пайдаланған Қ.Жұбанов сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі тәжірибелерін пайдалану керек [5, 44]. Алтыншыдан, дұрыс аударма қажет. Аударманың үнемі сәтті шыға бермейтіндігі белгілі. Бұл түсінікті. Бірақ оған не қажет? – деген орынды сұрақ туындайды. Дұрыс аударма үшін сапалы ұлттық мамандар терминология саласымен де айналысуы керек. Ұлт тілін меңгерген, әрі мамандықты меңгерген ұлттық маман сапалы термин жасауға негіз бола алады. Ал бұл жөнінде белгілі терминолог-ғалымдардың қай-қайсысының да еңбектерінде айтылады. Ал бізде термин ісімен тек тілшілер айналысуы үйреншікті жағдай. Басқа сала мамандарынан терминолог-мамандар дайындау ісі жолға қойылмаған. Терминология осыған дейін тіл білімінің бір саласы – лексикологияның аясында қарастырылып келгендігін айтып жүрміз. Ал шын мәнінде, лексикология емес, тіпті тіл білімімен байланысты болса да, терминологияның табиғаты өзгешелеу. Ол сала аралық ғылым саласы және сала аралық пән ретінде жоғары оқу орындарында барлық мамандықтарға жүргізілуі тиісті. Әр салаға қатысты терминолог-мамандар дайындаудың бір көзі де осында жатыр. Ал мұндай механизм басқа елдерде осы бағытта дамып отыр. Оны орыс, неміс, ағылшын, американ ғылымындағы терминологияға қатысты ғылыми еңбектер мен көзқарастар дәлелдеп бере алады. Терминологияның, оның ішінде, ішкі терминжасам көздерінің іс жүзінде дамуына әсер етуші бірден-бір фактор, әрі термин шығармашылығындағы ұлттық бағыттағы істердің жүргізілуіне негізгі бастамасы – мектеп және мектеп оқулықтары болуы тиіс. Өйткені, қазіргі буынның санасында ескі терминдік ұғымдар сіңісіп кетті десек те, келесі буынның, өсіп келе жатқан әрбір жас буынның санасында ұлттық терминдерді қалыптастырушы, оның болашақ қоғамдағы, ғылым алдындағы орнын нақтылайтын бірден-бір көз – мектеп оқулықтары болып табылады. Мектеп оқулықтары тек қана жас буынның, санасына жаңа терминдік қолданыстарды сіңіріп қана қоймайды, олардың ары қарай да ұлттық үрдісте дамуына әсер етеді. Психолингвистикалық тұрғыдан орыс ғалымдарының зерттеулеріне тағы жүгінсек, баланың ана тілінің грамматикалық жүйесімен қаруланuы оның психологиясының дамуына да әсер ететіндігін А.М.Шахнарович: «Ана тілінің грамматикалық құралдарымен қарулану, синтаксистік жүйесін игеру, предикаттық сөйлем құраушы тілдік қатынастарын игеруі тек қарым-қатынас барысында жүзеге асатын және қарым-қатынас үшін жұмсалатын сияқты. Бұл үрдіс баланың психикалық дамуымен, еңбек әрекетінің дамуымен тығыз байланысты» [6, 54] – деп көрсетеді.

Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде терминология тұрғысынан дұрыс қалыптасқан, дұрыс жасалған, сұрыпталып, орныққан терминдерді қамтитын оқулықтар шығарылуы тиіс. Сонымен, түйіндей айтсақ, бұл біз байқаған, мүмкіндігінше дәлелді түрде анықтауға ұмтылған ұлт тілінің негізіндегі терминдерді жасауға әсер етуші факторлардың негізгілері ғана. Олардың ішінде ұлттық психология мен аударманың қазіргі қазақ терминжасам жүйесіндегі негізгі көздердің бірі екендігіне көз жеткіздік. Өзге де ұлттық терминжасам жүйесінде маңызды қызмет атқаратын әр түрлі қозғаушы күштер анықталып, олардың ықпалы нақты мысалдармен көрсете алдық. Дегенмен оларды толық айқындап, жүзеге асыру термин жасау ісіне әрі теориялық, әрі практикалық тұрғыдан қажетті іс болып табылады.

Әдебиеттер

1 Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: Наука, 1961. – С. 46-54.
2 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Либроком, 2012. – 248 с.
3 Даниленко В.П. Русская терминология. – М., 1977. – 246 с.
4 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 б.
5 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
6 Шахнарович А. М. Национальное и универсальное в развитии речи ребенка // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 54-67.

References

1 Reformatskij A.A. Chto takoe termin i terminologija // Voprosy terminologii. – M.: Nauka, 1961. – S. 46-54.
2 Superanskaja A.V., Podol’skaja N.V., Vasil’eva N.V. Obshhaja terminologija: Voprosy teorii. – M.: Librokom, 2012. – 248 s.
3 Danilenko V.P. Russkaja terminologija. – M., 1977. – 246 s.
4 Құrmanbajұly Sh. Қazaқ leksikasynyң termindenui. – Almaty: Ғylym, 1998. – 208 b.
5 Zhұbanov Қ. Қazaқ tili zhөnindegi zertteuler. – Almaty: Ғylym, 1999. – 581 b.
6 Shahnarovich A. M. Nacional’noe i universal’noe v razvitii rechi rebenka // Nacional’no-kul’turnaja specifika rechevogo povedenija. – M.: Nauka, 1977. – S. 54-67.

Байтуова А.Н.

Сравнительная характеристика согласных фонем *l* (л), *m* (м), *n* (н) в казахском, турецком и узбекском языках

В данной статье рассматривается общая характеристика процесса формирования и развития казахского, турецкого и узбекского языков – доминирующих компонентов кыпчакской, огузской и карлукской групп тюркских языков. В ней на основании имеющихся исследований и опубликованных трудов специалистов делается обзор существующих мнений, определяются генетические связи и степени родства сравниваемых языков. Известно, что каждый из современных тюркских языков формировался в результате длительного процесса структурного развития, отработки и постоянного совершенствования литературных (письменно- орфографических, речевых и др.) норм. В этом процессе, пожалуй, одним из главных факторов становления языка, его собственных норм и строевых элементов становится избранная и выработанная им же фонетическая система. Фонетическая структура любого языка складывается сообразно скоординированным и тесно связанным между собою фонетическими и фонологическими явлениями, которые постепенно превращаются в устойчивые, стабильные правила и закономерности данного языка.

Ключевые слова: согласные, ассимилятивная, артикуляторная, рекурсия, система, праязык, говор, казахский, турецкий, узбекский, сравнение, заимствование.

Baituova A.N.

The comparative description of the consonants *l* (л), *m* (м), *n* (н) in Kazakh, Turkish and Uzbek languages.

This article describes the general characteristics of the process of formation and development of the Kazakh, Uzbek and Turkish language – the dominant components of Kipchak, Karluk and Oguz group of Turkic languages. It based on existing research and published works of experts reviews the existing opinions are determined by the genetic relationships and relationship compared languages. It is known that each of the modern Turkic languages was formed as a result of a long process of structural development, mining and continuous improvement of Literary (spelling's written, verbal, and others.) Standards. In this process, perhaps one of the main factors of becoming a language of its own rules and combatant elements became elected, and they worked out the phonetic system. The phonetic structure of any language develops according to a coordinated and closely linked with each other phonetic and phonological phenomena that gradually become stable, stable rules and laws of the given language.

Key words: consonants, phonetic patterns, the system, talk, Kazakh, Turkish, Uzbek, comparison, borrowing.

Байтуова А.Н.

Қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі *l* (л), *m* (м), *n* (н) дауыссыздар дыбыстарының өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктері зерттеледі

Бұл мақалада үш ірі тілдік тайпалар – қыпшақтарға, оғыздарға және қарлұқтарға лайықты басым компоненттер болып табылатын қазақ, түрік және өзбек тілдерін дамытудың үш аспектісін салыстырмалы түрде зерттеу қарастырылады. Түркі халықтарын дамытудың санғасырлық тарихы оларды біріктіруге, олардың топтық қауымдастықты иеленуіне қолайлылық туғызды, сонымен бірге тарих олардың дифференциялануына, межеге бөлінуіне, бытырап кетуіне көптеген түрлі белгілерге (бұл жағдайда фонетикалық құрылымда) ие болуына да себепші болды. Аталмыш зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылады. Сонымен қатар салыстырмалы және сипаттау әдістері пайдаланылады. Осы ретте фактілерге жәй ғана салыстыру жүргізілмей, әр түрлі фонетика-фонологиялық инновациялар мен заңдылықтардың өткен жағдайын және эволюциялық дамудың келесі кезеңдерін ескеру арқылы олардың терең себептерін анықтауға әрекет жасалады. Салыстырмалы тілдердің әрқайсысы арғы тілдік жағдай кезеңінде өзгелермен терең тарихи туыстық тамырларын иелене отырып алдағы уақытта өзінің, өзіне ғана тән өзіндік даму тарихы мен өзіндік ұлттық тіл ретінде сипатталатын әдеби нормаларды қалыптастыру жолдарына ие болады.

Түйін сөздер: салыстырмалы зерттеу, дифференциация, заңдылық, дауыстылар, ассимилятивтік, артикуляторлық, рекурсия, жүйе, арғы тіл, сөйлеу ерекшелігі, қазақ, түрік, өзбек, салыстыру, басқа тілден алу.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.1/.8

Байтуова А.Н.,

к. ф. н. доцент Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави, г. Туркестан, Казахстан,
e-mail: baituaigul@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ *L* (Л), *M* (М), *N* (Н) В КАЗАХСКОМ, ТУРЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Фонема ***l*** (л)

Согласная фонема *l* в тюркском праязыке в начальной позиции не употреблялась, а в современных языках она встречается лишь в заимствованных из арабского, иранского, русского и др. языков.

Она менее устойчива в интервокальной позиции тюркских слов: др= тюрк: *alay ala* – `пестрый`, др.= тюрк: *bulut* – `облако`> каз. *bulyt*, тув. *bulut*, тат. *bylyt*, узб. *bulut*, чув. *pĭlĭt* и др.

Наблюдается частое выпадание *l* в разных позициях слова: oltur> каз. otyr – `садиться` и др., но он довольно устойчив в абсолютном конце слов: каз. *žel* – `ветер`; тур. *jol jol* – `дорога ` и др. [1, 65-66].

Фонема ***l*** (л) в казахском языке.

По данным инструментального анализа переднеязычного плавного согласного *l* казахского языка дана следующая артикуляционно = акустическая характеристика:

«Ассимилятивная (позиционно=комбинаторная) характеристика:

1) артикуляторная- во всех позиционно= комбинаторных случаях артикулируется как щелевой;

2) акустическая- в интервокальной позиции произносится как типичный сонант, после гласных в конце слога пребладает воздушность. Например, *ala* – `пестрый`; *ulu* – `великий`, *il*= – `вешай`, *ol* – `он` и др.» [2; 31].

Фонема ***l*** (л) в турецком языке.

В научной литературе отмечается, что в турецком языке процесс выделения новых фонем не прекращался и в дальнейшем. К числу таких фонем относится мягкий вариант *l'* как разновидность твердого *l*. Например, турецкое *al* – `возьми`, `бери` (произносится как *ал*), тогда как слово из арабского языка *al* – `род`, `семейство`, `династия` произносится как *аль* (со смягченным *ль/ l'*.)

В этой связи Э.В.Севортян поясняет, что «в турецком языке имеются две фонемы *l*: одна того же типа, что и `твердый`*l* в русском языке, например, в слове `скала`; другая фонема довольно близка русскому *l*, но произносится с меньшей `мяг-

костью`, напоминая больше французское или немецкое *l*. [3; 27].

Фонема ***l*** (л) в узбекском языке

Фонема *l* акустически производит впечатление звука промежуточного между русским нормальным *l* и *l'*. В узбекском языке согласный *l*, при всех его позиционных колебаниях, в общем близок немецкому *l*; в соседстве с гласными заднего ряда отличается заметной палатализацией.

Более передний оттенок фонемы *l* наблюдается в словах с передним вокализмом (*kel* – `приходи`; *kelmoq* – `приходить`).

Более заднее *l* в словах с более задним вокализмом (*qul* – `рука`; *qul* – `делай`).[4; 28, 42], [5; 219, 257].

Выводы к фонеме *l* в сравниваемых языках.

Общность: в сравниваемых языках *l* переднеязычный звонкий щелевой.

Различие: в каз. яз. смягчается в зависимости от сингармонизма. В тур. яз. и узб. яз. есть твердый и мягкий.

Примеры: каз. яз. *kelïn* – `невестка`, *kulyn* – `жеребенок`.

тур. яз. *Gel* – `приходи`, *tahlil* – `анализ`.

узб. яз. *Latta* – `тряпка`, *miltig* – `ружье`.

Фонема ***m*** (м)

«Фонема *m*, как и некоторые другие фонемы, в тюркском праязыке в начале слова не употребляется, а в середине исконно тюркских слов в положении перед согласным встречается очень редко», – указывают Б.А.Серебренников и Н.З.Гаджиева.

Фонема *m* также хорошо сохранилась в абсолютном конце и аффиксах: каз.*atym*,узб.*otym* „моя лошадь», тур.*aldym*,каз.*aldym*, узб.*oldym* „я взял».

В современных тюркских языках *m* выступает вторичным согласным. Ср:тур.*jazma*=„не пиши» и каз. *žazba*; узб. *batma* „погружение» и каз. *kespe* „лапша» и др. В начальном положении часто встречается в кыпчакской группе тюркских языков, в огузской – начальное положение *m* сравнительно редко , и он в таких случаях заменяется, по большей части, согласным *b* (*boyun* – тур., *бўйин* – узб.- `шея`; *веп – мен* – `я`) [1; 67].

Фонема ***m*** (м) в казахском языке.

По данным инструментального анализа губно-губной сонорный смычный согласный *m* в казахском языке получил следующую акустико-артикуляторную характеристику.

«Ассимилятивная (позиционно = комбинаторная) характеристика:

1) артикуляторная-во всех позиционно = комбинаторных случаях артикулируется как смычный;

2) акустическая- в начале слова и в интервокальной позиции произносится как типичный сонант, после гласных в конце слога преобладает воздушность. Например: *mal* „скот», *muz* „лед», *alma* „яблоко» и др.» [2; 30].

Фонема ***m*** (м) в турецком языке.

Говоря вообще о сонорных согласных, Э.В.Севортян делит их на несколько групп, среди которых имеется и губно-губной смычный носовой сонорный *m*, образующийся так же, как и губно-губной смычный шумный *b*, но с выходом воздушной струи через носовую полость [3; 20].

3.Фонема ***m*** (м) в узбекском языке.

Фонема *m* является билабиальным смычным согласным, реализующимся с носовым резонансом. Употребляется она в любой позиции в слове.(*qamyš* – `камыш`; *qymmat* – `дорогой`; *mol* – `обильный`). В отдельных словах наблюдается замещение фонемы *m* фонемой *b* (*bäjnä – majna* – `скворец`; *az – paz* ; *oz – moz* – `немного`). Наблюдаются в говорах случай прогрессивной ассимиляции (*topmaj – tappaj* – `не найдя`; *čopmajdy –čappajdy* – `он не скачет`).

В диалектах согласный *m* иногда не удерживается после согласных *b* или *p* и ассимилируется последним.(*mondaj ojlap tyryppan*(из турупман) – `я так думаю`). [5; 239].

Выводы к фонеме *m* в сравниваемых языках.

Общность: в сравниваемых языках губно – губной смычный носовой сонорный. Употребляется в любой позиции.

Различие: в отличие от казахского языка в турецком и узбекском языках замещается фонемой b.

Примеры: каз. яз. *mol* – `много`, *maman* – `специалист`.

узб. яз. *buz* – `лед`, *män* – `я`.

тур. яз. *boyun* – `шея`, *bin* – `тысяча`.

Фонема ***n*** (н)

По утверждению исследователей, согласная фонема *n* в начале слова в тюркском праязыке не употреблялась, а в интервокальной позиции разных тюркских языков считается довольно устойчивой. Она сохранилась и в абсолютном конце слов.

Аффиксальный начальный *n* подвергся ассимиляции в аффиксах отдельных тюркских языков. *n > m≈[d*: *atnyn* `лошади`>каз. *attyŋ*; *qolnyŋ*>каз. *qoldyŋ* `руки` и др.Отмечаются случаи, когда в отдельных тюркских языках, напр., в кабардино-балкарском языке конечный *n* в аф-

фиксах отпадает: *jazama* `я пишу`, *jazasa* `ты пишешь` и др. [1; 68-69].

Фонема ***n*** (н) в казахском языке.

По данным инструментального анализа, переднеязычный сонорный смычный согласный *n*, с точки зрения артикуляции и акустики, характеризуется следующим образом.

«Ассимилятивная (позиционно=комбинаторная) характеристика:

1) артикуляторная-во всех позиционно=комбинаторных случаях артикулируется как смычный;

2) акустическая- в начале слова и в интервокальной позиции произносится как типичный сонант,после гласных в конце слога преобладает воздушность. Например, *nan* „хлеб», *on* „десять», *künä* „грех» и др. [2; 31-32].

Фонема ***n*** (н) в турецком языке.

Фонема *n*-переднеязычный смычный твердый носовой. Согласный *n* в позиции перед другим согласным довольно часто придает „носовую» окраску (назализация) предшествующему гласному (чаще это *a* или *o*)-(*insanlar* – `люди`; *sonra* – `затем`; *onlar* – `они`)

Согласный *n*-в начале слов турецкого корня встречается очень редко. [6; 31, 45].

Фонема ***n*** (н) в узбекском языке.

Фонема *n* ничем не отличается от аналогичного звука других тюркских языков-это переднеязычный носовой согласный звук. Употребляется в любой позиции, но в исконно узбекских словах встречается преимущественно в середине или в конце слова. (*džunli* – `с шерстью`; *ton* – `халат`; *seskänip* – `вздрогнув`). Слова с начальным *n* являются в основном заимствованными из др. языков, в частности, из арабского и персидского, но все они, существуя в языке в течение ряда веков, уже твердо вошли в практику общения.

Фонема *n* комбинаторно может реализоваться в виде *ng*-на стыке двух слов (*meng keldim* – `я пришел`; *küng keč* – `поздно`). Фонема *n* может реализоваться в виде *m* и происходит благодаря начальному *b* или *n* следующего слова *tomambasty<toman basty* – `заволокло туманом`; *bäläm -päs<bälän näs<bäläntnäst* – `неровность`(о земле) [5, 253-254].

Выводы к фонеме *n* в сравниваемых языках.

Общность: в сравниваемых языках переднеязычный твердый сонорный смычный носовой встречается в трех языках во всех позициях.

Различие: в узбекском языке внутри слова очень часто не удерживается перед носовым *B,m* или после губных *o,u*.

Примеры: каз, яз. *näzïk* – `нежный`, *narlyq* – `мужество`.

тур. яз. *Nerde* – `где`, *nargile* – `кальян`.

узб. яз. *umbir* – `одиннадцать`, *žomboz* – `циркач, акробат`.

Литература

1 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1986. – 294 с.

2 Джунисбеков А., Базарбаева З., Утебаева З. Строй казахского языка. Фонетика. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 115 с.

3 Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – М., 1955. – 134 с.

4 Дмитриев Н.К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1955 – С.44 – 45 с.

5 Исхаков Ф.Г. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – М., 1955. – 106 с.

6 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Изд. Академии наук СССР. – М.-Л., 1956. – 549 с.

References

1 Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitel’no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. – M., 1986. – 294 s.

2 Dzhunisbekov A., Bazarbaeva Z., Utebaeva Z. Stroj kazahskogo yazyka. Fonetika. – Alma-Ata: Ғylym, 1991. – 115 s.

3 Sevortyan Eh.V. Fonetika tureckogo literaturnogo yazyka. – M., 1955. – 134 c.

4 Dmitriev N.K. Issledovaniya po sravnitel’noj grammatike tyurkskih yazykov. – M., 1955 – S.44 – 45 s.

5 Iskhakov F.G. Issledovaniya po sravnitel’noj grammatike tyurkskih yazykov. Fonetika. – M., 1955. – 106 s.

6 Kononov A.N. Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo yazyka. – Izd. Akademii nauk SSSR. – M.-L., 1956. – 549 s.

Боранбаев С.Р.

Тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындаудағы ортатүркі жазба ескерткіштерінің рөлі

Мақалада қазіргі түркі тілдерінің дамуы, соның ішінде, фонемалардың дыбыстық өзгерулері мен жүйелену үдерісі, фонетикалық заңдылықтардың қалыптасу тарихы яки тарихи фонетика мәселелері қарастырылады. Грамматикалық көзқарас тұрғысынан келгенде сөз тіркестері жүйесі ерекшеленіп, түбірдің тарихи және семантикалық құрылымы түркі тілдерінің тарихи даму және қалыптасу кезеңдерінің грамматикалық категориялары мен формаларына байланысты айқындалады.

Түйін сөздер: трихи салыстырмалы зерттеу, жалпы түркілік әліпби, түркі халықтары, грамматикалық ерекшеліктер, дыбыстар жүйесі.

Boranbaev S.R.

The role of the Middle Turkic writing records in determining the characteristics of the area of language systems and common symbol

The article is considered the development of modern Turkic languages, namely, the historical phonetic process of sound change of phonemes and systematization of sounds is determined by the historical formation of the phonetic laws. From the point of view the grammar system is defined the word phrases, historical and semantic structure of the root in proving the historical development and the formation of grammatical categories and forms of Turkic languages.

Key words: Comparative-historical study, common Turkicalphabet, Turkic peoples, grammatical features, sound system.

Боранбаев С.Р.

Роль памятников среднетюркской письменности в определении особенностей ареала системы языка и общих знаков

В статье рассматриваются развитие современных тюркских языков, а именно, историческая фонетика – процес звукового изменения фонем и систематизация звуков, определяется историческое формирование фонетических закономерностей. С точки зрения грамматики выделена система словосочетаний, историческая и семантическая структура корня при доказывании исторического развития и формирования грамматических категорий и форм тюркских языков.

Ключевые слова: историко-сопоставительное исследование, общетюркский алфавит, тюркские народы, грамматические особенности, система звуков.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81(091); 81(092)

Боранбаев С.Р.,

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің
ректоры, ф. ғ. д., доценті, Шымкент қ., Қазақстан,
e-mail: zholdas_19@mail.ru

ТІЛДІК ЖҮЙЕНІҢ АРЕАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ОРТАҚ БЕЛГІЛЕРІН АЙҚЫНДАУДАҒЫ ОРТАТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ РӨЛІ

Қазіргі түркітану ғылымының өзекті мәселелерінің ішіндегі тарихи лексикологияның теориялық проблемаларын әлем халықтарының тілдерімен байланыста қарастырған еңбектер монографиялық зерттеулер қазақ тіл білімінің одан әрі өркендеуіне қосылған үлес, түркітану ғылымынның көтерілген жаңа бір белесі деуге толық негіз бар. Мақаламызда біздер түркі тілдерінің іштей интеграциялану және лексика-семантикалық аяда дифференциялану мәселесін тарихи процесс ретінде қарастыра отырып, осы саладағы зерттеу жұмыстарының басты бағыттары мен оларды шешу жолдарын айқындадауды сөз еткіміз келіп отыр. Бір тілден екінші тілге сөз алмасу, бір тілдегі лексикалық бірліктің екінші бір тілде кездесу-кездеспеуі оның екінші тілде болмағандығының куәсі емес, ол түрлі тарихи, экстралингвистикалық жағдайлардың әсерінен болуы ықтимал немесе басқаша фонетикалық өзгешеліктермен кездесуі мүмкін екендігін нақты мысалдар негізінде дәлелденеді. Осы орайда тарихи-семасиологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістерді рет-ретімен пайдалану, оның сыртында белгілі лексика-семантикалық топты құрайтын сөздердің қазіргі кезде туыс емес, өзге тілдердің сөздік қорында сақталу мүмкіндігі есте болуын, сонымен қатар бір сөздің екінші бір тілде өзгешелеу мағына беретіндігін ескерту тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыттардың бірі деп қабылданып жүр.

Түркі тілдеріндегі ортақ сөз алмасу жолдарын тарихи тұрғыдан анықтаудың мәселелері түркологиялық еңбектердегі негізгі проблемалардың бірінен саналатын зерттеу еңбектердің басты нысаны болып, әрқашан назардан тыс қалған емес. Дегенмен түркі тілдерінің даму тарихындағы кезеңдердің бәрін қамтыған жазба мұралардың тапшылығы немесе олардың түрлі себептермен толық ғылыми айналымға енбегендіктері жекелеген түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен фонетикасын, тарихи сөзжасам мен лексикологиясын, тарихи сөздіктерін жасауда белгілі деңгейде қиындықтар туғызып отырғаны аян. Осы сияқты шешімін толық таппай жатқан мәселелер қатарындағы негізгілері жетіп артылады. Қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму жолын, атап айтқанда, тарихи фонетика тұрғысынан – жекелеген фонемалардың дыбыстық өзгеріске ұшырау процесі мен дыбыстардың жүйеленуін, фонетикалық заңдылықтардың

тарихи қалыптасуын анықтап, грамматикалық тұрғыдан – түркі тілдеріндегі грамматикалық категориялар мен формалардың тарихи дамуы мен қалыптасуын дәлелдеуде сөзжасамдық жүйенің, түбірлердің тарихи және семантикалық құрылымын айқындап алу. Сонымен қатар сөздік қор мен сөздік құрамның тарихи дамуын, осы аталған тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындауда көне, ортатүркі жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан тілдік деректердің орны мен рөлінің ерекше екендігін хронологиялық тұрғыдан анықтап беру бұл саладағы жұмыстарды жеңілдетендігі рас.

Осы орайда тарихи-семасиологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістерді рет-ретімен пайдалану, оның сыртында белгілі лексика-семантикалық топты құрайтын сөздердің қазіргі кезде туыс емес, өзге тілдердің сөздік қорында сақталу мүмкіндігі есте болуын, сонымен қатар бір сөздің екінші бір тілде өзгешелеу мағына беретіндігін ескертеді. Осыған байланысты айта кететін бір нәрсе, мысалы қазақ әдеби тіліндегі көнерген сөздердің қатарынан көрінетін *жарғақ* деген сөздің мағынасы белгілі, осыдан келіп туындаған тіркестер де баршылық (*жарғақ шалбар, жарғақ құлағы жастыққа тимей т.б*.). Ал осы сөз қарайым тілінде *«теріден сыдырылып жасалған қағаз, пергамент»* деген мағынада қолданылады екен. Яғни сөздің мағыналық аясы кеңейіп, қыпшақ тіліндегі бар, дайын сөз жаңаша қолданысқа ие болған. Нәтижесінде, ең алдымен түркі тілдерін іштей салыстыра отырып зерттеу, содан кейін барып оғыз, қыпшақ, қарлұқ тобындағы және басқа да тілдердің өзіндік ерекшеліктерін айқындау мүмкіндігі пайда болады.

Осының барлығы түркі халықтарының географиялық орналасу, кәсіби, танымдық ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі тиіс. Бұған дейін, жалпы лингвистикада, тілдердің өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын белгілері ретінде фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері негізге алынатын. Тілдің лексикалық қабатында тарихи, мәдени ақпараттың ұзақ сақталатынын, сол арқылы халықтың өзге елдермен байланыстары айқындалатынын көрсетіп беретіндігі туралы мәселелер академик К. Мұсаевтың еңбектерінде де жетерлік [1; 2; 3;].

Түркі тілдерінің әлемнің өзге тілдерімен байланысқа түсуі түркі тілдерінің өз ішінде сөйленістері мен диалектілерінің қалыптасуына қалай әсер етсе, көрші тілдерге де әсері сондай болған. Түркі тілдері мен әлемнің өзге тілдерінің байланысқа түсуін зерттеу ұлттық тілдер мен диалектілердің қалыптасу процесі мен этностардың тарихи даму және таралу аймағын анықтауда да үлкен маңызға ие болады. Түркі тілдерімен байланысқа түсу процесін зерттеудің нәтижесінде венгр халқының тарихи таралуы мен қалыптасу мәселелері, ал «Игорь жасағы туралы жырдағы» түркілік қабатты зерттеудің нәтижесінде шығарманың қай дәуірдің шынайы туындысы екендігі анықталғаны белгілі.

Жүріп өткен жолы мен әлеуметтік, тарихи өмір сүру ерекшеліктеріне қарай қазіргі түркі халықтарының барлығы да тарихи даму тұрғысынан түрлі диалектілерде сөйлеген тайпалардан жинақталған. Бәрібір, мұндай ортада дүниеге келген тілде міндетті түрде бір-бірінен ерекшеленетін диалектілік алшақтықтың болатындығын аңғару қиынға соқпайды. Сондықтан да, жеке тілдердің дамуы барысында олардың екінші бір тілге міндетті түрде әсері болары сөзсіз. Тілдердің даму барысындағы осындай ықпалдастық жекелеген тілдерді қалыптасқан жүйеден ауытқушылыққа икемдейді. М.А. Черкасс – скийдің атап көрсеткендей «незначимое чередование звуков, всегда предшествует значимым» [4, 120]. Яғни фонетикалық және семантикалық даму бірбірімен тығыз байланыста өрбиді. Сондықтан тілдегі параллельдердің пайда болуының басты шарты олардың сөзжасамдық қызметімен тікелей байланысты болса керек. Бұл құбылыс ортағасырлық тіл деректерін қазіргі тілмен сабақтастыра қарастырсақ тіпті анық байқалып, мынадай дауыстылардың ауысуынан түзіледі: ә-е: әсрүк (мас болу) – есірік (есуас, есерсоқ), й-і:билиг (ақыл)-білік (білімділік, саналылық), у-ү: бучуқ (жарты, кесінді) – пұшық (келте, таңқы мұрын) [5, 92] т.б.

Г. Қошқарова түркі тілдеріндегі сөз алмасу мәселесіне тоқтала келіп, халық жадынан өшіп бара жатқан кейбір сөздерді қалпына келтіруде және олардың жасалу жолдары мен шығу тарихын анықтауда қазіргі түркі тілдері мен тарихи жазба мұралар тілін салыстырмалы түрғыдан зерттеудің маңызы зор екендігін былайша баяндайды: «Қазіргі уақытта тілді тек қатынас құралы ретінде, оның деңгейлерінің құрылымын сипаттау сияқты классикалық лингвистикадан басқа тілді сол тілде сөйлеуші халықтың тарихы, мәдениеті және дүниетанымымен сабақтастыра отырып, кешенді түрде зерттеу ғылыми сипатқа ие болып келеді. Бұл мәселе, әсіресе кеңестік кезеңнің идеологиялық құрсауынан босағаннан кейін белсенді түрде қолға алына басталды. Қазіргі тіл білімінде тарихи-салыстырмалы және антропоцентристік парадигмаларды ұштастыра отырып зерттеу көкейкесті мәселелердің бі-

ріне айналып отыр. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз байланысты болатындықтан, белгілі бір тілдің немесе тілдер тобының глоттогенезін анықтау этногенез мәселелерімен қабысып жатады. Этностың дүниетанымы, мәдениеті, шаруашылығы т.б. өз кезегінде тілінен көрініс тауып отырады. Бұл өзекті мәселені қазіргі заман заман тұрғысынан синхрондық аяда шешуге тырысқанымызбен, мағынасы күңгірттенген, тіпті халық жадынан жоғалтып алған атауларды қалпына келтіруде жазба мұралардың орны ерекше. Ал сол қыпшақтық негізді тілдік деректерге сүйене отырып, яғни ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің төркіндестігін, олардың этномәдени ортақтығын қарастыруда бұндай аспектідегі ғылыми-зерттеу жұмысының маңызы зор» – дейді [6, 50].

Жер бетіндегі кез-келген халықтың қолданыстағы тілі өзінің өміршең өркениетімен ажырамас байланыста екендігі белгілі, бірақ оның грамматикалық заңдылықтары мен формаларының даму зандылығын сол деңгейде қарастырыу, немесе соның айналасында шешім қабылдау ғылыми көпшілік тарапынан қолдау таппаса керек. Халықтың тарихында болып жатқан өзгерістердің көп бөлігі тілдің даму тарихына ықпал ете бермейді. Өйткені, тілдің даму жолының заңдылықтары өзгеше. Тілдің даму барысындағы сыртқы себептерді географиялық ортаға қатыстыра отырып Ф. де Соссюр сыртқы және ішкі лингвистиканың өзара өте тығыз әрі қарама-қайшылықты байланысына тоқтала отырып, географиялық фактор тілдің өмір сүруімен қаншалықты тығыз байланысты болғанымен, оның ішкі құрылысына ешқандай әсер етпейтіндігін сөз етеді. Сол себепті мұндай жағдайда тіл өзгерістерге ұшырағанымен өзінің тілдік қасиеттерін сақтап қалатындығына күмән келтіруге болмайды. Кең байтақ территорияны мекен етіп, бір тілде қатынас жасаған түркі халқының тарихи ізі көне дәуірлерде жатқандығы жөнінде А. Ходжаев мынадай пікір білдіреді: «В древне- китайских письменных источниках этноним тюрк встречается уже 4700 лет до наших дней. Эти же источники свидетельствуют также и о том, что уже в те времена на территориях от Каспийского моря до территории Маньчжурии проживали древнетюркские племена и народности» [7, 76]. Ғалымның бұл ойын ары қарай профессор Б.Р. Каримов былайша жалғастырады: «...Древние археологические памятники культуры на этих территориях древнего Турана свидетельствуют об этом. Тюркская цивилизация, находясь на пути, между ведущими государствами, цивилизациями, культурами Востока и Запада, Севера и Юга, выступала как цивилизация, оказывавшая значительное влияние в системе цивилизации мира. Важную роль она играла на Великом Щелковом пути. Тюркский язык был одним из ведущих международных, мировых языков на этом пути. Тюркская цивилизация создала целый ряд государств, имевших большое влияние на развитие мировой истории, культуры, науки, искусства и мировоззрения» [8, 40]. Шынында мұны көне дәуірлерде осы кеңістікте өмір сүрген түркілердің көне Тұран топырағынан – мәдениет ескерткіштерінің табылуы дәлелдеп жатқан сияқты.

Әдебиеттер

1 Мусаев К. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. – М., 1964.

2 Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1975.

3 Мусаев К. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984.

4 Черкасский М. А. Тюркский вокализм и сингармонизм. – М.: Наука, 1965. – 141 с.

5 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санк-Петербург, 1888. – 176 с.

6 Қошқарова Г. Көнетүркі тілі мен қазіргі қыпшақ тілдерін сабақтастыра зерттеудің тарихи-лингвистикалық аспектісі. Маг. дисс. қолж. – Шымкент, 2014. – 84 б.

7 Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Tafakkur, 2010. – С. 164

8 Каримов Б.Р. Наследие и перспективы тюркской цивилизации и путь инновационного повышения статуса казахского языка // Y. Халықаралық түркология конгресінің баяндамалар жинағы. – Түркістан, 2013. – Б. 39-48.

References

1 Musaev K. Grammatika karaimskogo yazyka. Fonetika i morfologiya. – M., 1964.
2 Musaev K. Leksika tyurkskih yazykov v sravnitel'nom osveshchenii. – M.: Nauka, 1975.
3 Musaev K. Leksikologiya tyurkskih yazykov. – M.: Nauka, 1984.
4 Cherkasskij M. A. Tyurkskij vokalizm i singarmonizm. – M.: Nauka, 1965. – 141 s.
5 Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskih narechij. – Sank-Peterburg, 1888. – 176 s.
6 Qoshqarova G. Ko'netu'rki tili men qazirgi qi'pshaq tilderin sabaqtasti'ra zerttewding tari''hi''-li''ngvi''sti''kali'q aspektisi. Mag. diss. қolzh. – SHymkent, 2014. – 84 b.
7 Hodzhaev A. Iz istorii drevnih tyurkov (svedeniya drevnekitajskih istochnikov). – Tashkent: Tafakkur, 2010. – S. 164
8 Karimov B.R. Nasledie i perspetivy tyurkskoj civilizacii i put' innovacionnogo povysheniya statusa kazahskogo yazyka // Y. Hali'qarali'q tu'rkologi''ya kongresining bayandamalar ji''naghi'. – Tu'rkistan, 2013. – B. 39-48.

Дәрменқұлова Р.Н.,
Доскеева Б.Ж.

Сөз тіркесі жүйесінің қалыптасуы және оның нормалық сипаты

Сөз тіркестерін құраушы бөлшектердің тіркесу қабілеттілігі мен оларды байланыстыратын амал-тәсілдерді айқындаудың маңызы зор. Мақалада қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің жұмсалу ерекшеліктері мен нормалық сипаты қарастырылған. Сөз тіркесіне анықтама беріліп, олардың тіркесу заңдылығына қатысты пікірлер айтылады. Тіліміздегі сөз тіркестерінің қолданыстағы көрінісі мен құрылымдық жайы норма тұрғысынан талданады.

Сондай-ақ сөз тіркестерін құрауда болатын ауытқулар мен түрлі өзгерістер септік жалғаулары арқылы байланысқан сөз тіркестерінің жұмсалымынан көрінетіндігі сөз болады. Олардың тек сөйлеу тілінде ғана емес, көркем әдебиет тілінде де қолданысына мысалдар беріліп, өзіндік ерекшеліктеріне талдау жасалады. Қазақ тіліндегі сөз тіркесі жүйесінің құрылуы жүйедегі грамматикалық ережелермен қатар нормаға да бағынатыны айтылады.

Түйін сөздер: сөз тіркесі, синтаксистік қатынас, жүйе, құрылым, тіл нормасы, грамматикалық қатынас, сөз бірліктер, тіл білімі.

Darmenkulova R.N.,
Doskeyeva B.Zh.

Formation of system words combination and characteristic of its standards

It has an important role to determine the ability of the component parts of the words combination and their methods of compound. This article describes the features and application rates of phrases in Kazakh language. It gives the concept of the phrase as well as the opinion has expressed about the laws of words combination. The analysis in terms of regulations on the structural state and the usage of phrases in the Kazakh language. It also referred to the changes that occur in the preparation of accession and the declensional endings. In various examples is considering the usage of features of phrases not only in speech but also in literature. The article refers to the fact the structure of the phrase of the Kazakh language depends on the rules of grammar and the standards.

Key words: combination of words, syntax connection, system, structure, linguistic standards, grammatical connection, units of words, linguistics.

Дарменкулова Р.Н.,
Доскеева Б.Ж.

Формирование системы словосочетания и характеристика его норм

Имеет важную роль определить способность сочетания составляющих частей словосочетания и способы их соединения. В этой статье рассмотрены особенности и нормы применения словосочетаний в казахском языке. Дается определение к понятию словосочетания, а также высказываются мнения о закономерностях сочетания слов. Сделан анализ с точки зрения нормы на структурное состояние и применение словосочетаний в казахском языке. Также говорится об изменениях, которые встречаются при составлении словосочетаний и при присоединении падежных окончаний. А также на разных примерах рассматривается применение и особенности словосочетаний не только в разговорной речи, но и в художественной литературе. В статье идет речь о том, что в казахском языке строение системы словосочетаний зависит и от грамматических правил, и от нормы.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксическая связь, система, строение, языковые нормы, грамматическая связь, единицы слова, языкознание.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81`367

Дәрменқұлова Р.Н., Доскеева Б.Ж.,

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің
доценттері, ф. ғ. к., Алматы қ, Қазақстан,
e-mail: rainur70 @ mail. ru, doskeeva_b@mail.ru

СӨЗ ТІРКЕСІ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НОРМАЛЫҚ СИПАТЫ

Синтаксистің негізгі салаларының бірі сөз тіркесі тіл жүйесінде ерекше орын алады. Сөздердің бір-бірімен тіркесу заңдылықтарын, оның құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін ажыратып алмай, әрі сөз тіркестерін құраушы бөлшектердің тіркесу қабілеттілігі мен оларды байланыстыратын амал – тәсілдерді айқындап алмай, сөз тіркесі мен сөйлемдер синтаксисі жөніндегі мәселелерге тоқталу мүмкін емес. Сонымен қатар сөз тіркесі мен сөйлемдердің жұмсалу қалпы да айрықша сөз етуді қажет етеді.

Сөз тіркесі – мағыналық жақтан да, грамматикалық жақтан да өз ара байланысты, бірлікте болатын, толық мағыналы кемінде екі сөздің тіркесі [1, 383].

Сөз тіркесі ұлт тілінің лексика-грамматикалық заңдылықтарына лайық жасалады. В.В. Виноградов сөз тіркестері ұлт тілінің ерекшеліктерін айқын көрсететін категория деп жазады [2, 11].

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесін басыңқы сыңардың мағыналық қасиеттеріне қарай топтастыруда кейбір ерекшеліктердің байқалатыны анық. Мәселен, ғалым К. Аханов пен профессор М. Серғалиев есімді, етістікті сөз тіркестеріне «үстеулі сөз тіркестерін» қосқанды жөн санаса, ал профессор Т. Сайрамбаев ғалым М. Балақаевтың «Ортақ меңгеру» деген пікірін негізге алып, есімді, етістікті сөз тіркестерінің қатарына «Ортақ басыңқы сөз тіркестерін» қосқанды құптайды.

Еркін сөз тіркестері сөйлеу кезінде жасалып, коммуникативтік қызмет атқарады. Еркін сөз тіркестерінің сөйлеу кезінде жасалатыны жөнінде ғылымда айтылған тұжырымдар өте көп. Соның негізгі түйіндісі профессор Р.С. Әмірдің «Жай сөйлем синтаксисі» атты оқулығында қарастырылған деп есептейміз. Автор былай деп жазады: «Сөздер сөйлем құрау үстінде өзара түрлі функциялық қатынасқа түседі, ол функциялық қатынас сөздердің грамматикалық байланысы арқылы көрінеді» [3, 10]. Демек, сөздердің грамматикалық байланысы арқылы көрінісі еркін сөз тіркестері десек, олардың сөйлеуде пайда болатыны, сөйтіп негізінен коммуникативтік қызметте жұмсалатыны түсінікті болады. «Синтаксистік қатынасты білдіру үшін толық мағыналы екі (немесе одан да көп) сөздің сабақтаса, салаласа байланысқан тобын сөз тіркесі дейміз», – деп жазады Р. Әмір аталған зерттеуінде.

Сөз тіркесі синтаксисінде сөздердің сөйлемдегі тіркесе алу қабілеттігі, олардың байланысу тәсілдері мен тұлғалары, сөз тіркесінің құрамы мен мағынасы, сөз тіркесінің типтері қарастырылады. Осылардың әрқайсысының дәстүрлі жұмсалу дағдысы, берілу жүйесі мен амалдары бар. Сөздердің сөйлемдегі тіркесу ережелері, заңдылықтары, амалы болады.

Тілдің синтаксистік құрылысындағы құбылыс, ең алдымен оның құрамына енетін жеке сөздер тіркесінен айқын көрінеді. Сөйлемдегі болатын құрылымдық өзгерістер мен жаңалықтар сөздердің сөйлем мүшелік қызметіндегі өзгерістерге, олардың бір – бірімен қарым – қатынас түрлеріне тікелей байланысты. Сөз тіркесі мен сөйлемнің лексикалық-грамматикалық элементі – сөз. Олардың өзгеруі, басқа сөзбен байланысқа түсіп жұмсалуы сөйлемде (мәнмәтінде) ғана анықталады. Синтаксистік сөз тіркесі де сөйлем арқылы көрініп, оны құраудың материалы болады. Сондықтан сөз тіркесі жүйесіндегі өзгеріс-құбылыстардың орнымен болуын, синтаксистік нормаға, синтаксистік қатынасқа қатысты өзгерісті, қала берді оның тіл дамуындағы мәнін ашу орынды болмақ.

Тіл фактілерін әдеби тіл норма тұрғысынан алып зерттеудің, білудің ғылым үшін де, жазбаша және ауызша сөйлеу үшін де үлкен мәні бар. Өйткені қандай да бір құбылыстың, фактінің жұмсалу нормасын, даму жолдарын, тілдік қолданыстағы орнын білмей тұрып, оның қазіргі жай – күйін, сырын түсіну мүмкін емес.

Синтаксистің негізгі обьектілерінің бірі – сөз тіркесін тану, зерттеу мәселесі В.В. Виноградов, Н.А. Баскаков т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болып, зерттеу нысанына айналды. Сондай-ақ, сөз тіркесі туралы Н.К. Дмитриев, Н.П. Дыренкова, И.А. Батманов, А.К. Боровков, А.Н. Кононов, Е.И. Убрятова, Л.П. Поцелуевский сияқты көрнекті зерттеушілер өз еңбектерінде арнайы тоқталып, көптеген пікір – тұжырымдар келтіреді.

Б.Н. Головин сөз тіркесімен «сөйлеу мәдениетінің» маңызын былай көрсетеді: а) признаки и свойства, которые говорят и о ее коммуникативном совершенстве; б) совокупность навыков и знаний человека, обеспечивающая целесообразное и незатруднительное применение языка в целях общения; в) область лингвистических знаний о культуре речи как совокупности и системе ее коммуникативных качеств [4, 7]. Сонда сөз тіркесінің «сөйлеу мәдениетін» игерген адам білімі мен дағдыларының жиынтығын мақсатқа сәйкестілігін қамтамасыз ете отырып, тілді қарым – қатынас мақсатында қиналмай қолдана алады.

Қазақ тіл білімінде бұрыннан зерттеу нысаны болып келген сөз тіркесі құрылымдық, қалыптасу заңдылығы (М. Балақаев, Р. Әмір, Т. Сайрамбаев, Е. Ағманов т.б.) жағынан жан-жақты зерттеулермен теориялық тұрғыдан толыға түсуде. Сөз тіркесінің зерттелуі кейінгі кездің жемісі болғанмен, тиянақты зерттеулер жасалғаны белгілі. Осы орайда сөз тіркестерінің көптеген теориялық мәселелерін жан-жақты ашып зерттеген профессор М. Балақаевтың еңбегі қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы түркі тілдерінде де, ерекше орын алатыны дау туғызбайды.

Профессор М. Балақаевтың сөз тіркесі жөніндегі ой тұжырымдары мен пікірлерінің өзіндік орны бар. Осы бағытта ғалымның ізін жалғастырушылар да сөз тіркесінің әр түрлі мәселелері бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізіп, әр қырынан танытып, өз жалғасын тапты. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік сөз тіркестерінің синоним болу мүмкіндіктері туралы профессор М. Серғалиевтің «Етістікті сөз тіркестерінің синонимиясы» деген еңбегінде кеңінен баяндалады [5].

Сөйлем құрамына енетін сөздер бір – бірімен ретсіз, қалай болса солай тіркесе салмайды. Олардың тіркесуінде белгілі бір заңдылықтар болады. Олар:

1. Сөздердің грамматикалық сипаты негізінде, сәйкестігі арқылы байланысқа ену заңдылығы;

2. Сөздердің мағына жақындықтарына, мағына үйлесімділігіне орай тіркесу заңдылығы;

3. Грамматикалық сәйкестіктері мен мағынасы жағынан орайлас (жақын) келетін сөздердің белгілі бір дәнекерлер, тәсілдер арқылы байланысқа ену заңдылығы.

Адам баласының таным дүниесі уақыт өткен сайын дамып, жетіліп отырса, соған қарай сөздердің тіркесімінде назар аударарлықтай өзгерістер болып жатады. Тіркесімдердің құрылымдық сипаты мен жұмсалу ерекшеліктері айқындала түсіп, олардың қолданысындағы жеке қасиеттерін тану үрдісі кеңи түседі. Осыдан келіп синтаксистік тіркесімділіктің мағыналық құрылымы мен орнымен жұмсалу тұрғысынан сипаттама беру қажеттілігі шығады. Оның әдеби нормаға қатыстылығын, қолданылу мүмкіншілігін, жиілігін анықтау мәселесі тұрады.

Осы тұста Г.В. Степановтың норма мен жүйенің қатынасынан туындайтын пікіріне зер салайық: «Тіл жүйесі жаңа формалардың пайда болуына жағдай жасап қана қоймай, соған орай нормалардың негізін қалайды, өйткені жүйе өзі-

не қатысты көптеген іске асыратын потенциалдық мүмкіндіктерді қамтиды» [6, 226]. Жүйе тек норманың қалыптасуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен бірге өзіне сәйкестілігін қамтамасыз етеді. Сондықтан да тіл білімі тілдік нормалар жүйесіндегі жаңа құбылыстарға баға беру кезінде өлшем ретінде олардың қалыптасқан жүйеге сәйкес болу қажеттілігін, олардың осы жүйеге енуінің табиғилығын талап етеді және соны басшылыққа алады. Норма тілге тосыннан енгізілген, ойдан шығарылған нәрсе емес, ол көбіне тілдегі заңдылықтарға, жүйеге негізделеді.

Сондықтан норма мәселесі тілден тыс қаралмайды, оның өн бойында болатын құбылыс. Сөз тіркестері өзара байланысты жеке сыңарлардан жасалады. Жалпы сөз тіркестерінің жеке тілдік тұлға ретінде танылуы үшін нақты бір өлшемнің болуы шарт. Сөздерді сөз тіркесіне жеткізетін өлшем – синтаксистік байланыс. Ал синтаксистік байланыс дегеніміз – сөздерді түрліше грамматикалық амал-тәсілдер арқылы мағыналық, тұлғалық жағынан өзара тығыз байланысқа түсіретін, сөз тіркесін, сөйлем жүйесін құрастыратын формалардың көрінісі [7, 348].

Қазіргі қазақ тіл танымындағы синтаксистік қолданыстар дәл, анық, түсінікті болып, негізгі принциптер мен заңдылықтарға сай жұмсалса, ол ғылымның дамуына септігін тигізетін үлес болмақ. Қазақ тілінің қалыптасқан өз заңы, құрылысы, жүйесі болғандықтан табиғатына тән заңдылықтарды бойына сіңіріп қолданыстарда да осыны тірек ететінін аңғарамыз.

Тіл құрылымын жақсы білу, яғни ондағы сөз бірліктерді, фразеологиялық оралымдарды, синтаксистік құрылымдарды әрбір нақты жағдайда сөйленімді жеткізуге қажетті құралдар ретінде таңдай білу жақсы нәтиже береді. Бұл тіл жүйесін, оның құрылымдық элементтерінің арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастарды білуге жетелейді.

Тілші – ғалым Е. Ағманов қазақ тілінің синтаксистік құрылысындағы өзгеріс заңдылықтарды ашып көрсететін еңбегінде сөз тіркестері туралы мынадай пікір айтады: «Сөз тіркестерін құрауда түрлі құбылыстар, тұрақты ережелерден ауытқулар болып тұрады. Сөз тіркесі жүйесінде болатын мұндай құбылыс негізінен септік жалғаулары арқылы байланысып, түрлі қатынасты білдіретін сөз тіркестерінің қабысу амалына көшуінен көрінеді. Бұл бір жағынан тілдің үнемділікке, ықшамдылыққа талпынуына байланысты болса керек» [8, 7]. Мұндай сөз тіркесіндегі азды-көпті өзгерістер, ауызекі тілінде *(Астана бардым)* сақталған бұл қалып көркем әдебиетте де ұшырасады. Оны мына үлгіде келетін мысалдардан көреміз.

А. Географиялық атау ретіндегі жалқы есімдер етістік сөзбен пысықтауыштық қатынасқа түскенде атау тұлғада тұра алады.

Мысалы:

1. Тері – терсек, тай – тұяқ, танша – тана, азын – аулақ астық өнімдері сияқты басы артық бұйымызды пұлдау үшін *Қоянды келдік* (А. Сейдімбеков).

2. – Естімеп пе едің, Құнекең қартайған кезде *Меке барып*, дүние сөзінен тиылып жатса керек (Ғ. Мұстафин).

Бұл мысалдардағы *Қоянды, Меке* грамматикалық қосымшаларды қабылдамай-ақ бет алысты білдіре береді. Мұнда бағытты жалпы көрсетеді, әйтеуір барар жері айтылады. Әдейі назар аударған реттерде болмаса, сол атау күйінде тұрғанның өзінде жалпы қолданыста кең орын алған. Етістік пен септік жалғауындағы сөздің ішкі мағыналық байланысы табиғи екендігі сонша лық – бағыныңқы компоненттегі септік жалғауы түсіріліп айтылғанмен, оның қандай тұлға екендігі етістік мәнінен белгілі болып тұрады: *Көкшетауға бару – Көкшетау бару.* Ал, септік жалғаулы есім сөз тіркестерінде олай болмайды, жалғауды түсіріп айтқан жағдайда синтаксистік қатынас өзгереді.

Мұндай тіркестерді кеңістік қатынастағы сөз тіркестері тұрғысынан сөз еткен профессор М. Серғалиев екі жағдаймен байланыстырады. Біріншіден, айтушы я жазушының мақсатына байланысты: егер автор сол барар жерге мән бере, ерекшелендіре, даралай көрсеткісі келсе, барыс жалғауы міндетті түрде тұруға тиіс. Екінші жағынан, ол өзінің (бағыныңқы сыңары) сөйлем ішінде орнына байланысты болып келеді [5, 52].

«Қазақ тілі энциклопедиясында» барыс септік жалғауының түсіріліп жұмсалуын *кетті* етістігімен байланыста қарайды: «*кетті* етістігімен тіркесіп айтылатын жер – су, мекен атауларындағы барыс септік жалғауы кейде түсіріліп айтылады*: Алматыға кетті – Алматы кетті*» [7, 62].

Бұл құбылысты, яғни барыс септік жалғауының түсіріліп жұмсалуын Е. Ағманов «септік қабысу» деп атайды. Оның пікірінше, барыс септігіндегі сөздің тілдік қоршауда әр түрлі себептермен өзінің негізгі функциясынан басқа қызметте жұмсалуының арқасында, өздері бағынатын етістіктермен байланысы солғындаудың нәтижесінде меңгеруден қабысуға қарай ығысуы болады [8, 165]. Ауызекі сөйлеу тілінде, кейбір көркем шығармаларда аз қолданылса да

қай стильде де мол ұшырасатыны және әдеби тіл нормасына лайық тұратыны ықшамдалмай қосымшаның толық түрінің қолданысы.

Ә. Мезгіл атауларын білдіретін зат есім сөздердің атау түрінде қабыса байланысатын кездері болады. Мұндай жағдайда ол пысықтауыштық қатынаста жұмсалады. *Қыс азығын жаз жина* (Мақал). *Қыс көзі қырауда…* Бұл құбылыс поэзия тілінде де ұшырасады. Мысалы:

1. Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,

Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр (Абай).

2. Жиналғандар, қара бұқараға туған жерден кетудің қиын екенін түсінсе де, бөтен лаждары болмағандықтан, *күз көшуге көнді* (І. Есенберлин).

3. – Қолыңнан қой болудан бөтен келмесе, *жаз жайылымыңды, қыс қыстауыңды* біліп жайыңа жүрмейсің бе? (І. Есенберлин).

Осыған ұқсас сан есімдердің де қабыса байланысып жұмсалатыны байқалады. Мысалы:

1. Мен *жетпіс астым* (Ғ. Мұстафин).

2. Ортаңғы палаткадан ақырын ғана *екеу шықты (*Ә. Әлімжанов).

3. Міне алымдарын айдап *екеу келеді* (Ғ. Мұстафин).

Сөз тіркестерін құрауда болатын мұндай құбылысты профессор Р.С. Әмір септік жалғаулары арқылы байланысып, түрлі қатынасты білдіретін сөз тіркестерінің қабысу амалына көшуі деп түсіндіреді [3, 46].

Тілдегі үнемдеп сөйлеу принципі де варианттар туғызуға жағдай жасайды. Бұл – тілдің даму барысында болып отыратын өзгерістердің бірі – ықшамдану процесінің бір көрінісі болып табылады [9, 81].

Ғалым К. Аханов «Тіл білімінің негіздері» атты зерттеу еңбегінде сөз тіркестерінің және олардың модельдерінің жасалуында ұйытқы сөздің (стержневое слово) қай сөз табынан болуының үлкен мәні бар екенін жазады. Сөз тіркесінің құрылымы, әдетте, оның құрамындағы ұйытқы сөздің грамматикалық табиғатына, атап айтқанда, қай сөз табына қатысты болуына қарай айқындалады [10, 379].

Сөз тіркестерінің синтаксистік құрылысын, сөз тіркестерінің сөзбен, фразеологизмдермен арақатынасын анықтаған профессор Т. Сайрамбаев өзінің «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» атты монографиялық зерттеуінде сөз тіркесінің байланысым жағдайына қатысты мынадай пікір айтады: «Кез-келген сөздер сөз тіркесін құрау үшін олардың қалыптасқан семантикалық мазмұны үлкен рөл атқарады. Яғни, басыңқының семантикалық мағынасы бағыныңқы мүшенің мағынасына сай келуі тиіс. Бұл жағынан алғанда олар тарихи категория болып есептелінеді. Басыңқы мүше бағыныңқы мүшемен мағыналық байланыста айтыла отырып, бірімен-бірі әрі грамматикалық, әрі интонация жағынан байланысады» [11, 12].

Тілдің табиғаты тізбекті болса да, синтаксисте сөз тіркестерінің негізгі және тәуелді компоненттері арасындағы байланыс тек түйісу орнымен (қатар келуі) ғана анықталмайды. Оны басқа да құралдар анықтай алады, олар: флективті қатынас, мағыналық байланыс, әр түрлі орында орналасу, интонация және т.с.с. Сөйлемнің мағынасына, мақсатына, стиліне, эмоциялық реңіне қарай сөздер мен тіркестердің орын тәртібі әр түрлі болуы мүмкін. Осыған орай *синтаксистік алмасу* деп аталатын құбылыс пайда болады. Мұндай құбылыстың салдарынан сөз тіркестерінің ыдырауы байқалады немесе оладың құрылымы өзгеріп, сөз тіркесінің жаңа үлгісі пайда болып, басқадай өзгерістер болуы мүмкін [12, 85]. Бұл жағдай нормаға да өз ықпалын тигізеді. Қазіргі тілде мұндай өзгерістердің болуы норманың жұмысын күрделендіре түседі.

Тілдің синтаксис жүйесіндегі белгілі бір категория, белгілі бір синтаксистік бірлік өзгеріске, дамуға бейім тұрса, екінші біреулері анағұрлым тұрақты келеді. Мұның алдыңғысына сөз тіркесін, сөздердің тіркесімділік қасиетін жатқызуға болады. Өйткені кеңес дәуірінде және кейінгі уақыттарда ғылым мен техниканың өркендеуі жаңа тіркестердің, жаңа қатынастардың пайда болуына, бұрынғылардың жаңаша сипат алуына өз ықпалын тигізді. Ал сөйлем түрлері, сөздерді бір-бірімен қарым – қатынасқа келтіретін амал-тәсілдер сөздердің тіркесімділігіне қарағанда анағұрлым тұрақты келеді.

Синтаксистің дамуы сөз тіркестері мен сөйлемнің құрылысындағы құбылыстардан, олардың байланысым жүйесіндегі, мағыналары мен функцияларында болған және болып отыратын өзгерістер дәрежесінен байқалады. Осындай өзгерістердің нәтижесінде синтаксистік норманың сипаты айқындалып, кейбір мәселелердің одан әрі зерттелуіне жол ашылады.

Әдебиеттер

1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері: Оқулық. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б. – Б. 383.
2 Грамматика русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2, ч. I. – 702 с. – С. 11.
3 Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. – Алматы: Санат, 1998. – 192 б. – Б. 10.
4 Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980. – 335 с. – С. 7.
5 Серғалиев М. Етістікті сөз тіркестерінің синонимиясы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 80 б. – Б. 52.
6 Степанов Г.В. О двух аспектах понятия языковой нормы // Методы сравнительно-сопоставительного романских языков. – М., 1966. – С. 228-236.
7 Қазақ тілі: Энциклопедия / Бас ред. Е.М. Арын. – Алматы, 1998. – 509 б. – Б. 348.
8 Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1992. – 240 б. – Б. 7.
9 Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. – 220 с. – С. 81.
10 Аханов К. Тіл білімінің негіздері: Оқулық. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б. – Б. 379.
11 Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы: Мектеп, 1981. – 197 б. – Б.12.
12 Сарсембаева М. Матаса байланысқан сөз тіркесінің лексикалануы негізінде жасалған туынды сөздер семантикасы: филолог. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2004. –114 б. – Б. 85.

References

1 Ahanov K. Til bilimining negizderi: Oqwli’q. – Almati’: Sanat, 1993. – 496 b. – B. 383.
2 Grammatika russkogo yazyka. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1960. – T. 2, ch. I. – 702 s. – S. 11.
3 A’mir R., A’mirova J. Jay so’ylem si’’ntaksi’’si: Oqwli’q. – Almati’: Sanat, 1998. – 192 b. – B. 10.
4 Golovin B.N. Osnovy kul’tury rechi. – M.: Vysshaya shkola, 1980. – 335 s. – S. 7.
5 Serghali’’ev M. Etistikti so’z tirkesterining si’’noni’’mi’’yasi’: Oqw qurali’. – Almati’: Qazaq wni’’versi’’teti, 1991. – 80 b. – B. 52.
6 Stepanov G.V. O dvwh aspektah ponyati’’ya yazi’kovoy normi’ // Metodi’ sravni’’tel#no-sopostavi’’tel#nogo romanski’’h yazi’kov. – M., 1966. – S. 228-236.
7 Qazaq tili: E’nci’’klopedi’’ya / Bas red. E.M. Ari’n. – Almati’, 1998. – 509 b. – B. 348.
8 Aghmanov E. Qazaq tilining tari’’hi’’ si’’ntaksi’’si. – Almati’: Rawan, 1992. – 240 b. – B. 7.
9 Bogorodi’’cki’’y V.A. Vvedeni’’e v tatarskoe yazi’koznani’’e v svyazi’’ s drwgi’’mi’’ tyurkski’’mi’’ yazi’kami’’. – Kazan#, 1953. – 220 s. – S. 81.
10 Ahanov K. Til bilimining negizderi: Oqwli’q. – Almati’: Sanat, 1993. – 496 b. – B. 379.
11 Sayrambaev T. Qazirgi qazaq tilindegi ku’rdeli so’z tirkesteri. – Almati’: Mektep, 1981. – 197 b. – B.12.
12 Sarsembaeva M. Matasa baylani’sqan so’z tirkesining leksi’’kalanwi’ negizinde jasalghan twi’ndi’ so’zder semanti’’kasi’: fi’’lolog. ghi’l. kand. di’’sc. – Almati’, 2004. –114 b. – B. 85.

Yegizbaeva N.Zh.,
Esimova Zh.D., Bekisheva R.M.

Anthropocentrism as a new direction of modern linguistic paradigm

The article deals with the problems of anthropocentric paradigm and the use of its principles in different scientific fields, especially in linguistics. The article covers different principles and points of views of scientists concerning interrelationship between the language and human existence. On the basis of continuity of theoretical-cognitive paradigm of research of modern linguistics with traditional research was revealed the fact that the complex research in anthropocentric direction according to the needs of contemporary science is the main problem at present. The article also deals with human factor and spiritual values of a nation. It contains information about the nature of the Kazakh nation, their world outlook, their cultural and cognitive concepts representing their cultural peculiarity.

Key words: anthropocentric direction, linguistics, national values, spiritual existence, process of globalization.

Егізбаева Н.Ж., Есімова Ж.Д.,
Бекішева Р.М.

Антропоцентризм – қазіргі лингвистикалық парадигманың жаңа бағыттарының бірі

Мақалада антропоцентризм бағыты, оның ғылым салаларында, әсіресе лингвистика ғылымында қолданылу мәселесі қарастырылып, тілді адам болмысымен өзара бірлікте қарастырудағы ғалымдардың пікірлері мен ұстанымдары туралы сөз болады. Антропоцентристік ғылыми бағытта адам және оған қатысты мәселелер, яғни қоғам, табиғат, мәдениет, таным өзара сабақтастықта қарастырылады. Қазіргі тіл білімінің теориялық-танымдық зерттеу парадигмасының бағытын тілдік жүйенің дәстүрлі зерттеулерімен сабақтастырып, уақыт сұранысына сай антропоцентристік бағыттағы күрделі де кешенді зертеулерді жүргізу бүгінгі күннің басты талабы екендігі баса көрсетіледі. Сонымен қатар, мақалада адами факторлар мен ұлттық құндылықтарға ерекше мән беріліп, қазақ халқының өзіне тән табиғатын, таным-түсінігін, бүкіл мәдени болмысын танытатын этномәдени және этнотанымдық бірліктер туралы мәліметтер беріледі.

Түйін сөздер: антропоцентристік бағыт, тіл білімі, ұлттық құндылықтар, рухани болмыс, әлемдік жаһандану үдерісі.

Егизбаева Н.Ж.,
Есимова Ж.Д., Бекишева Р.М.

Антропоцентризм как актуальное направление современной лингвистической парадигмы

В статье рассматриваются вопросы анропоцентрического направления и использование его принципов в различных научных направлениях, особенно в лингвистической науке, приводятся принципы и различные точки зрения ученых-исследователей относительно единства и взаимосвязи языка и человеческого бытия. На основе преемственности теоретико-познавательной парадигмы исследования современного языкознания с традиционными исследованиями показывается, что проведение сложных и комплексных исследований в русле антропоцентрического направления и в соответствии с потребностями современной науки является главным условием настоящего времени. Наряду с этим особое внимание в статье уделяется человеческому фактору и духовным ценностям народа, а также приводятся сведения о природе, свойственной для казахского народа, его миропонимания, этнокультурных и этнопознавательных концептах, репрезентирующих его культурное своеобразие.

Ключевые слова: анропоцентрическое направление, языкознание, национальные ценности, духовное бытие, процесс глобализации.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 811.512.122'373

Yegizbaeva N.Zh.[1], Esimova Zh.D.[2], Bekisheva R.M.[3],

[1]Candidate of Philological Sciences, [2] Candidate of Philological Sciences,
[3]Senior teacher Al-Farabi Kazakh National University,
e-mail: nazyken@mail.ru; esimjulduz.84@mail.ru; ms.bekisheva@mail.ru

ANTHROPOCENTRISM AS A NEW DIRECTION OF MODERN LINGUISTIC PARADIGM

Language study has been conducted in new direction in linguistic science recently. Considerable changes of priorities in studying the language concerning the anthropocentric direction of modern science, which considers the nature of the language in close connection with the human being, the anthropocentric studies are gaining more popularity in comparison with studies on structural linguistics, whose object is systematic organization of the language. Anthropocentrism (from Greek word «anthropos» – «human being», Lat. «centrum» – «centre») is a scientific direction, its main problem is human being as a centre of the universe. In anthropocentric scientific studies human being and all the things relating to him (society, nature, culture, cognition etc.) are considered in close interrelationship with each other. Nowadays different sciences (philosophy, ecology, linguistics, logic etc.) research human being in connection with their object of research. Nevertheless it is impossible to understand all the variety and essence of human activities, their cognitive mechanisms without the language as the main instrument of human activities. That is why «the language is the main activity of human spirits, which is the basis of all other sorts of human activities. It is the power, that makes one a man» [3].

Anthropocentric direction in linguistics considers the essence of human being in close connection with the language. It is known, that the interrelationship of the language and the nature of human being started with ideas of the great German scientist, philosopher, linguist Wilhelm Humboldt, who was the founder of philosophy of the language. According to the scientist the language is believed to be the continuous process of spiritual creative works, determining the spiritual attitude of human being towards the universe. Paying particular attention to the role of the language in cognition of human being themselves, he calls the language one of the factors, that determine the spiritual and creative individuality of human being, their self-determination and inner self-development. In his linguistic-philosophic works Humboldt considers the development of the language in connection with the inner world of the human nature and he put forward a thesis, that the language and folk spirit are indissoluble, identical and are in close interrelationship, being at the same time one unity: «The language is as external manifestation of the spirit of nations: the language of a nation is its spirit, and the

spirit of a nation is its language, and it is difficult to imagine something more identical» [3]. According to the scientist, in this unity folk spirit has a leading position and namely the principle of the language formation depends on the folk spirit. «We should see in the folk spirit a real determining principle and the basis identifying differences between languages, as only the spiritual strength of a nation is the most vitally important and independent basis, and the language depends on it» [3]. At the same time he expresses the opinion that the folk spirit is expressed only with the help of the language: «Among the all manifestations, by which the spirit and character of a nation come to light, only the language can express the peculiar and refined features of the spirit and character of a nation and penetrate into their innermost mysteries» [3]. The assumptions advanced by the scientist deal with the fact that the essence of human being, his spirit is based on the language, in which interpretations of the world by human being are realized, that is why the language is the way of human thinking. These postulates make up the theoretical basis of the anthropocentric paradigm and are the methodological basis for numerous scientific research.

In research works of anthropocentric character the evolution of human nature is considered in connection with their intellectual abilities, world outlook and perception of the world. According to W. Humboldt: «… the language is the compulsory prerequisite of thinking even in conditions of full isolation of human being. But the language usually develops only in the society, and human being understand themselves only then, when they are convinced that their words are understandable to other people…» [3]. This way in his theory W. Humboldt restores the balance between the language and thinking. The idea of the scientist about the interrelationship between the language and thinking is also being reflected in research works of Kazakhstani linguists. So according to F. Orazbaeva «… despite the fact that thinking and consciousness of human being are a complex mechanism, thoughts can't be expressed without the language. That is why the language is the means of cognition of social objective reality and its realization in reality» (our translation – *N.E.*) [4:66]. Discussing the unity of the language and thinking, the researcher shows a complex interrelationship of triad: language-thinking-cognition. I. Gerder in his article «About the age of languages» writes: «Thanks to languages nations gradually learnt to think, and thanks to thinking they gradually learnt to talk» [5:35].

The language is not only means of communication, but also it is a peculiar key to understanding the nature of human being, the means of keeping values of a nation. Life experience of any nation gained during its long period of historic development, all that it experienced and all the things that taught it a lesson, all the knowledge gained by different circumstances, are transmitted to future generations with the help of the language. The language is means of transmitting of cultural-historic experience and that is why it identifies language speakers with their cultural tradition. The language as cultural property and means of keeping information about any nation is realized more brightly in ethnic cultural units (idioms, proverbs and saying, epithet, metaphor, metonymy, symbol, comparison etc.), that reveal historic-cultural peculiarity of a nation, its world outlook and peculiarities of perception of the world. For example, wisdom and life philosophy of the Kazakh nation is reflected in the Kazakh language, and world picture described in the Kazakh language is closely connected with ethnocognitive nature of the nation. In spite of the fact that our ancestors did not use any devices of measurement and did not measure time from sunrise to sunset with any clockwork, volume with scales, distance and length with meters, they found their own ways of measuring of time, weight, length which are characteristic for style of life and way of life of a particular epoch. At that time when there were no concepts of measurement of such periods of time as an hour, a minute, a second, as a measurement of time was used a unique beginning of different natural phenomena and actions. E.N. Zhanpeisov in his well-known work «Ethnic cultural lexis of the Kazakh Language» expresses such a point of view concerning national units of measurement: «In the Kazakh language as in any other Turkic languages for expressing the length and distance not the objects themselves are subjected to numerical expression, but their such physical properties as length, volume, weight etc.» [6, 142]. For example, notion «second» can be expressed by different movements of body parts: *қас-қағым, кірпік қаққанша, көзді ашып-жұмғанша, табан аузында*, synonym of all these expressions is the adverb «very fast» and all of them have functional equivalents in the Russian language such as *в мгновение ока, не успел и глазом моргнуть, только рот открыл*. Nomadic way of life of the Kazakh nation influenced on the peculiar measurement of time, connected with the way of life, and in connection with it the minute and the hour had their exact measurement of time, identical to expressions *бие сауым* – the period of time

from one till next milking of a mare, *сүт пісірім, шай қайнатым, ет асым* – the approximate period of time equal to the period of boiling of milk, tea and cooking meat. M.A. Zhaksybaeva writes about the originality of measurement of periods of time in Kazakh culture «There is a great number of idioms in the Kazakh language whose main function is the measurement of periods of time. Among these idioms those expressing instant moments tend to be more frequently used in speech of language speakers. Short periods of time, seconds, instant moments were expressed by the time which is spent on eye movements, eyebrows, eyelashes «көзді ашып-жұмғанша, кірпік қаққанша, қас пен көздің арасында, дем арасында». Not a long period of time equal to some minutes was expressed by idioms such as «бір шай қайнатым, бір сүт пісірім, бие сауым» [7, 81].

The nature of cultural relevant lexis, which contain information about unique style and way of life as well as values of a nation can be revealed and identified by the use of anthropocentric methods (cognitive analysis, ethnolinguistic analysis etc.). At present in linguistic science has been created anthropocentric direction, whose object is the language as the main indicator of cultural-cognitive world picture of a particular nation. The founder of this direction became the great linguist-philosopher W. Humboldt. Ideas of this great scientist about the unity of a nation and the language were continued in works of foreign and Russian scientists: Boduen de Kurtene, A. Potebnja, I. Gerder, G. Steintal, M. Khaideger, D. Whitney, D.U. Pauell, L. Weissgerber, F. Boas, E. Sepir, B.L. Whorf, U. Stepanov, V. Telija, E. Kubrjakova, U. Apresjan, U. Karaulov, D. Likhatchev, V. Demjankov, M.Minski, N. Zhinkin, I. Galperin, V. Maslova etc.

Theoretical-cognitive research of paradigm of modern linguistics is getting more actual in the context of present time and is the main condition of modern scientific research works. Anthropocentric research works based on the consideration the language as a dialectical phenomenon are directed toward the determination of influence of the language on the essence of human being, his ability of thinking and way of life and vice versa the influence of human being on the language and determination of human factor in the language. The gained experience of each nation as a means of perception of the world and understanding the real world, at present is researched with other fields of science which confirms the interdisciplinary character of modern scientific spheres: «language and cognition», «language and ethnos», «language and culture», «language and psychology». As a result of combination of two disciplines were formed new directions of linguistic science having applied character: cognitive linguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, sociolinguistics etc. Nowadays each of these sciences has their own scientific-disciplinary character, their own object and subject of research, metalanguage and conceptual system and categories.

In Kazakh linguistics anthropocentric approach to the study of linguistic is used in works of such well-known scientists-linguists as A. Kaidar, R. Sysdyk, M. Kopylenko, E. Zhanpeisov, G. Smagulova, Zh. Mankeeva, N. Ualiuly, E. Suleimenova, B. Momynova etc. Considering language and nation as identical concepts A. Kaidar writes «If we consider nation and language as one unity and interrelated phenomena, the language can be not only as a means of communication between representatives of a particular nation, but also it can as a «witness» of spiritual, cultural heritage of a nation absorb all the variety of way of life, national originality, world outlook and perception of the world, traditions and customs, can also transmit treasure of heritage of ancestors as a priceless gift, given from one generation to the next generation» (our translation – *N.E.*) [8]. As Zh.A. Mankeeva points out, «in modern linguistics the field of research of the language as spiritual-cultural treasure of a nation is getting wider and wider, the reason being: each language is sign system, which has kept in the integrated form history of a nation, its unique culture, cognition and selectivity, character and consciousness, way of life and customs, traditions and wisdom as manifestation of life experience. That is why in Kazakh linguistics continuity and interrelationship of language and culture, namely national character and national spirit, which are depicted in the language have become basis of cognitive linguistics and are widely spread in such fields of science as linguaculturology, ethnolinguistics etc.» (our translation – *N.E.*) [9].

B. Momynova writes about anthropocentric direction in linguistics: «Anthropocentrism brings together linguistics with other scientific spheres and fields of science, since anthropocentric direction aims at the study of the language by means of human factor and namely human being makes up the main object of research works. The study of many-sided activity of human being and its essence is not only the prerogative of linguistics, but also the object of research of other fundamental sciences, which deal with the study and understanding the human phenomenon, which is getting special topicality in the context of contemporary scientific research works. The study of linguistic phenomena in the spectrum

«language and human being» presupposes the study of nature of language on the basis of anthropocentric principle as well as revealing peculiar features of this principle.

Linguistic science of last decades (end XX century – beginning XXI century) is characterized by increased interest to the research of linguistic phenomena in anthropocentric direction, which deals with cognitive mechanisms of the language. The problem of human being in the language, hat is the study of the language in one hypostasis with human being has an influence on the development of linguistics in a new direction and extending object of its research more and more. In the paradigm of modern linguistics based on anthropocentric principles, anthropocentric principles have gained great topicality and are widely spread in comparison with systematic-structural research works.

There is much continuity in modern scientific anthropocentric studies with other past linguistic research works with a new tendency and a new approach in the description of values of a nation, its world outlook and perception of the world, world of thoughts and actions as well as psychic peculiarities in the language. If in previous studies great importance was paid to structural peculiarities of the language and its functions, in modern scientific research works much attention is paid to the human factor in the language that is vice versa nature of the language is determined by human being as a centre of the universe. This idea is fully covered in N.W. Tschesnokova's in dissertation «Anthropocentric conception of works of C.N.Sergeeva-Tsenski: linguistic aspect» . She writes: «Modern linguistics is based on the anthropocentric principle, which presents the linguistic system in maximal proximity to human being» [10].

The process of globalization , which involves all the world, has an impact on the science of language in connection with other fundamental sciences and on the basis of their important and significant achievements it is taking definite measures in solution of complicated and complex scientific problems (connection of the language with cognition, consciousness, thinking, intellect, memory and psychic state). Linguistics as supportive power of the whole many-sided activity of human being determines the necessity of the study of the language and its means. The fact that the language is generated by means of interrelationship of human being with the external environment (culture, civilization, rule of the society, politics etc.) and that the language s a special phenomenon identifying the perception of human being, who the action was done by, was noticed in ancient times and it can be seen nowadays in historic-linguistic works.

References

1 Momynova B. New directions and typical relations in the language. – Almaty: Arys, 2009. – 160 p.
2 Gurevitsch P.S. Anthropocentrism as philosophic position. Philosophical anthropology. – M., 2001. – 160 p.
3 Alpatov V.M. Wilhelm Humboldt. In Book: History of linguistic studies. Second edition. – M., 1999. – 368 p.
4 Orasbaeva F. Linguistic relation. – Almaty: Dictionary, 2005. – 272 p.
5 Gylyga A.V. German classical philosophy. – M., 1986. – 334 p.
6 Zhanpeisov E. Ethnocultural lexis of the Kazakh language. – Almaty: Science, 1989. – 282 p.
7 Zhaksybaeva M.A. Ethnographic phraseologisms of the Kazakh and Russian languages. Dissertation. – Almaty, 1997.
8 Kaidar A. Current problems of the Kazakh Language. – Almaty, 1998. – 304 p.
9 Mankeeva Zh.A. Cognitive fundamentals of ethnocultural concepts in the Kazakh language. –Almaty: Zhybek Zholy, 2008. – 354 p.
10 Tschesnokova N.V. Anthropocentric conception of works S.N.Sergeev –Tsenskogo: linguistic aspect: Dissertation. – Tambov, 2003.
11 Kubrjakova E.S. Evolution of linguistic ideas in the Second part of XX century (paradigm analysis) //Language and Science of the end of XX century: Collection of articles. – M., 1995. – P. 144–238.

Жұмағұлова А.Ж.

Терминтаным – жаңа ғылым саласы

Мақала ғылым тіліндегі терминология мәселесіне арналады. Мақалада автор терминдердің теориялық тұрғыдан қарастырылуы барысындағы кейбір мәселелерге тоқталады. Автор терминтанудың ғылым саласы ретінде қалыптасуына қатысты А.В.Суперанская, Құрманбайұлы Ш. секілді ғалымдардың пікірлерін талдайды. Мақалада терминологиялық лексика мен жалпыхалықтық тіл және әдеби тілдің өзара байланысы туралы да баяндалады. Олардың өзара сабақтастығы ғылыми тұрғыдан тұжырымдалады. Автор сондай-ақ қазіргі терминтануда пайда болған деинтернационализация үдерісі туралы да айтып өтеді.

Түйін сөздер: кәсіби лексика, терминология, терминтану, әдеби тіл, жалпыхалықтық тіл, деинтернационализация.

Zhumagulova A.Zh.

Terminology – a new direction in science

This article is devoted to some problems of terminology, as a new branch of science. The author of article presents some of the scientific problems of terminology. It reveals the essence of the scientific ideas of scientists like A.V.Superanskaya, Sh.Kurmanbayuly and others. The author reveals the link between terminology and vocabulary of literary language as the national language of the two formulations in the article. In the article the author also talks about the process deinternatsionalization which clearly manifested recently in the problem of terminology.

Key words: professional vocabulary, terminology, science of terminology, literary language, national language, deinternatsionalization.

Жумагулова А.Ж.

Терминоведение – новое направление в науке

Статья посвящается некоторым проблемам терминологии, как новое направление науки. Автор в статье излагает некоторые научные проблемы терминологии. Расскрывает сущность научных идей таких ученых как А.В.Суперанская, Ш.Құрманбайұлы и др. Автор в статье расскрывает связь между терминологической лексикой и литературным языком, как двух составов общенационального языка. В статье так же автор рассказывает о процессе деинтернационализации, который ярко проявляется последнее время в терминоведении как проблема.

Ключевые слова: профессиональная лексика, терминология, терминоведение, литературный язык, общенациональный язык, деинтернационализация.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 16.01.33

Жұмағұлова А.Ж.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: arzu_zh@mail.ru

ТЕРМИНТАНЫМ – ЖАҢА ҒЫЛЫМ САЛАСЫ

Дүние жүзі халықтары әлемдік өркениетке талпынып, осы биікке жаһандану арқылы жетеміз деген қазіргі қоғамда ғылым мен техника да жедел дамып отыр. Мұны біз күнделікті өмірімізде сезінудеміз. Қоғамда үздіксіз болып жататын өзгерістер мен жаңалықтарды халыққа жеткізуде басты құрал болып табылатын тілдің қоғамнан тыс қалмай бірге дамуы – табиғи құбылыс. Уақыт озған сайын тілдің кейбір лексикалық қабаттары үнемі жаңа ұғымдық атаулармен толығып, өзгеріп отырады.

Ғылым мен техниканың дамуы нәтижесінде пайда болған осындай ұғымдық атаулар тілші ғалымдардың белгілі бір ғылым саласындағы кәсіби лексика мен терминдерді зерттеуге деген қызығушылығын туғызып отыр.

Жалпыхалықтық тілдің қалыптасып дамуы мен толығуында кәсіби лексика мен терминдердің алатын орны маңызды екендігі анық. Сондықтан да қоғамның барлық салаларындағы сөздік қордың толығуы терминдер мен кәсіби сөздердің қолданыс аясының кеңеюіне жол аша отырып, ғалымдарға жаңа міндеттер жүктейді. Себебі, кез келген салаға қатысты жаңа ұғымдар атауды қажет етсе, ол атау сөздер тілдік бірлік ретінде зерттеу нысаны болуы заңды.

Тіл мамандары тіліміздегі терминдер жүйесін теориялық және тәжірибелік тұрғыда қарастырады. Терминдер лексиканың ең бір өнімді қабаты болғандықтан және терминнің қалыптасып дамуы үнемі жалғасын тауып отыратын үдеріс болғандықтан, ғалымдар бүгінде «терминтанымды жаңа қалыптасқан ғылым саласы» ретінде тануда.

«Казіргі кезенде терминтану мектебі қалыптасқан бірнеше елдің ғалымдары терминтануды дербес ғылыми пән ретінде танып отырғандығын айту керек. Сөзіміз дәлелді болу үшін олардың ғылыми еңбектерінен, әр кезеңде айтқан пікірлерінен үзінділер келтірелік. Мысалы, В.П. Петушков былай деп жазады: «Өзінің көп жылдық тарихы бар екендігіне қарамастан, терминтану – бұл жаңа қалыптасып келе жатқан ғылым» [1, 116].

Бір нәрсенің басы ашық. Ол – терминтанудың тіл білімімен, лексикологиямен тығыз байланыстылығы және оның дербес ғылым саласы ретінде лингвистикадан бастау алып, содан өрбіп, тармақталып шыққандығы. Сол себептен де және терминтанудың негізгі бірлігі термин сөз немесе сөз тіркесі ретінде тіл

білімінің зерттеу нысаны, тілдік бірлік болғандықтан да терминтану ең алдымен, лингвистикамен тығыз байланысты, онымен түбі бір әрі ешкашан одан біржолата іргесін аулақ салып кете алмайтын ғылым саласы болып қала бермек...» [2, 16].

Терминтанудың ғылым саласы ретінде қалыптасуына және ғалымдар арасында танылуына ұзақ уақыт қажет болды. Нәтижесінде жеке және жалпы терминтану секілді бағыттары, сондай-ақ семасиологиямен, ономастикамен, типология және т.б. салалармен байланысты бағыттары қалыптасты. Терминдерді теориялық тұрғыдан зерттеу терминдердің қызметін, өзіне тән ерекшеліктерін, олардың қолданыстағы ғылым саласында алатын орнын, маңызы мен мәнін қарастырады. Сондай-ақ Ресейлік ғалымдардың пікірінше, ғылым мен техниканың дамуы нәтижесінде пайда болған терминдер үнемі «... влечет за собой необходимость инвентаризации, унификации и кодификации лексических единиц языка той или иной специальности» [3, 22].

Қазір тіл мамандары кәсіби лексиканың, оның ішінде терминдердің жалпыхалықтық тіл құрамында қарастырылуы және кәсіби лексика мен әдеби тілдің арақатынасына қатысты түрлі пікірлер қалыптасуда.

Бұл мәселеге қатысты терминология саласының белгілі маманы А.В.Суперанская өзінің «Әдеби тіл және терминологиялық лексика» деген еңбегінде жан-жақты талдау жасайды. Ғалым терминологиялық лексиканы әдеби тіл лексикасына қосуға дәлелді уәждер келтіре отырып, қарсы шығады. Ғалымның пікірінше, терминологиялық лексика да, әдеби тіл дежалпыхалықтық, ұлттық тілдің құрамына кіреді, демек екеуі де жалпыхалықтық тілдің жеке түрлері ретінде қарастырылады. Терминологиялық лексиканы әдеби тілдің лексикасына қосып қарастыруға мүлдем болмайды. Ғалымның пікірін өзге ғалымдар да негізді деп қабылдайды. Ол өзінің еңбегінде терминологияның арнаулы лексика саналатынын және арнайы мақсатта тіл мәтіндерінде қолданылатын атап көрсетеді. Терминдер өздері атайтын ұғымдармен тығыз байланысты. Терминдер ұлттық тілдің ішкі грамматикалық ережелеріне бағынып, тілдік қатынаста қолданыста болғанымен,ұғымдық жағынан лексикалық сөзден ерекшеленеді.«Большинство лингвистов сходятся во мнении, что, являясь частью общенационального языка, язык специальности не входит в состав литературного. Это обусловлено не только и не столько сферой употребления данных лексических единиц, сколько особенностями их образования и употребления. Существует точка зрения о том, что язык науки – это «искусственно формируемый лексический пласт, каждая единица которого имеет определенные ограничения для своего употребления и оптимальные условия для своего существования и развития» [4, 72].

Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша, қоғамның дамуымен қатар адамдардың өзара тілдік қарым-қатынас жасауы нәтижесінде табиғи түрде, ұзақ уақыт бойы қалыптасатын жалпықолданыстағы лексикаға қарағанда қоғаммен бірте қайнасқан ғылым мен техниканың дамуына тікелей тәуелді кәсіби лексика жасанды жолмен және қарқынды қалыптасып дамиды. Егер пайда болған жаңа ұғымның атауын, яғни терминді, сол саланың мамандары жатсынбай қолданысқа енгізсе, онда ол терминологиялық бірлік терминологияның белсенді құрамына енеді.

Терминологиялық бірліктер арнайы кәсіби лексиканың құрамына енеді және оның басым бөлігін құрайды. Кәсіби лексиканың семантикасы тек сол ғылым саласының өкіліне немесе сол кәсіппен айналысатын маманға ғана түсінікті.

«Кәсіби лексика» терминіне қатысты да ғылымда бірізділік әлі анық емес. Тіпті орыс ғалымдарының өздері де «кәсіби лексика» терминін әр түрлі түсіндіре отырып, әр түрлі атайды. Мысалы, ғалым О.С.Ахмановаңың «Лингвистикалық терминдер сөздігі» деген еңбегінде кәсіби тілге «социальные диалекты данного языка, бытующие среди лиц, принадлежащих к одной и той же профессии» [5] деген анықтама береді де, терминдерді бұл құрамға кіргізбейді. Ал кейбір ғалымдардың пікірінше, кәсіби лексикаға терминдер де кәсіптік жаргон сөздер де жатады.

Терминтанудағы бүгінгі күнгі бір мәселе – терминдерді біріздендіру. Әр түрлі қоғамдықтарихи жағдайларға байланысты Тәуелсіздік алғанға дейін терминдерді пайдалануда терминологияны халықаралықтандыру бағытын ұстадық. Сондықтан біздің терминологиялық қорымыз өзге тілдерден орыс тілі арқылы енген терминдерден құралды және үнемі толығып отырды. «Терминтануда терминдерді халықаралықтандыруға қарсы бағытталған деинтернационализация деген үдеріс бар. Бұл бұрын тарихи, саяси-экономикалық немесе басқа жағдайларға қатысты өзге тілдерден дайын терминдерді шектен тыс көп қабылдап келген халықтардың сол халықаралық терминдердің орнын өз тілдерінің сөздерімен жаппай алмастыру процесі» [2]. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл құбылыс бізде біліне бастады, бірақ өте баяу өтуде. Бұл мәселе-

ге қатысты ғалымдар пікірі де екі жақты болды: бірі – қош көрді, бірі – мұны пуристік бағыт деді.

Терминдерді біріздендіруге қатысты түркі тілдерінің терминдер жүйесін жақындастыру, ортақ терминдер қорын орталықтандыру, оларды молайту деген секілді пікірлер де көңілге қонады. Әрине, бұл өте ұзақ уақытты қажет ететін үдеріс. XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарында көтерілген бұл мәселе әлі де бастапқы қалпында тұрғандай әсер қалдырады. Өркениеттің биігіне жеткізеді деп отырған жаһандану заманында ақпараттың біркелкілігі, бағаның біркелкілігі, дамудың біркелкілігі, халықаралық қатынастардың біркелкілігі күтіліп отырғанда, ғылым мен техниканың біркелкілігі жарыса даму үшін терминдерді біріздендірудің маңызы зор.

Әдебиеттер

1 Петушков В.П. Лингвистика и терминоведение // Терминология и норма. – М., 1972. – С. 116.

2 Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану: монография / Ш. Құрманбайұлы. – Алматы : Ел-шежіре, 2008. – 240 б.

3 Локтионова Н.М., Животкова И.А. К вопросу профессиональной лексике// Современные проблемы науки и образования. – 2013. – №6. http://www.science-education.ru/113-11729

4 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 72 с.

5 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – 4-е изд. – М.: Комкнига, 2007. – 57 с.

References

1 Petushkov V.P. Lingvistika i terminovedenie // Terminologiya i norma. – M., 1972. – S. 116.

2 Qurmanbayuli’ Sh. Alash ja’ne termi’’ntanw: monografi’’ya / Sh. Qurmanbayuli’. – Almaty: El-shejire, 2008. – 240 b.

3 Loktionova N.M., ZHivotkova I.A. K voprosu professional’noj leksike// Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2013. – №6. http://www.science-education.ru/113-11729

4 Superanskaya A.V., Podol’skaya N.V., Vasil’eva N.V. Obshchaya terminologiya. Voprosy teorii. – M.: Nauka, 1989. – 72 s.

5 Ahmanova O.S. Slovar’ lingvisticheskih terminov. – 4-e izd. – M.: Komkniga, 2007. – 57 s.

Какильбаева Э.Т.,
Сабитова З.К.

Художественный текст как гипертекст и гипертекст как способ организации текста

В данной статье рассматриваются гипертекстовые признаки художественного текста, выявляются основные параметры гипертекста как нелинейной структуры в виртуальной среде, устанавливаются многомерные связи гипертекста с постмодернистской поэтикой, исследуется его интертекстуальность и мультимедийность. Исходной мыслью авторов статьи является утверждение, что гипертекстовая технология дает возможность структурированного представления любого текста, поэтому уделяется внимание анализу сущности и особенностей гипертекстовой технологии. Сопоставление структуры гипертекста и постмодернистского текста позволяет вслед за Р. Бартом рассматривать любой текст как интертекст. Для выявления специфики гипертекста анализируется соотношение гипертекста и интертекстуальности. По мнению авторов статьи, интертекстуальность основана на «идее диалога» М.М. Бахтина. Основное внимание уделено гипертекстовому пространству Олжаса Сулейменова, позволяющему включить его в контекст мировой культуры.

Ключевые слова: гипертекст, виртуальная среда, мультимедийность, ннтертекст, культурный контекст.

Kakilbaeva I.T.,
Sabitova Z.K.

Art text as hypertext and hypertext as way of organization of the text

Authors of article consider hypertext signs of the art text, analyze key parameters of the hypertext as nonlinear structure in the virtual environment. They do attempt to establish connection of the hypertext with postmodernist poetics, investigate an intertextuality and multimedia of the hypertext. Initial thought is the statement that the hypertext technology gives the chance to submit any text as structure therefore authors of article pay attention to the analysis of essence and features of hypertext technology. Comparison of structure of the hypertext and post-modernist text allows to consider after R. Bart any text as intertext. The ratio of the hypertext and intertextuality is analyzed for detection of specifics of the hypertext. According to authors of article, the intertextuality is based on «idea of dialogue» of M.M. Bakhtin. The main attention is paid to the hypertext space of Olzhas Suleymenov allowing to include the poet in a context of world culture.

Key words: hypertext, virtual environment, multimedia, intertext, cultural context.

Кәкілбаева І.Т.,
Сабитова З.К.

Көркем мәтін гипермәтін ретінде және гипермәтін мәтіннің ұйымдастыру әдісі

Мақалада көркем мәтіннің гипермәтіндік белгілері қарастырылған, гипермәтінді нысаны байланысты автономды бірліктер ұсынылған мәтін деп санап, оның виртуалдық кеңісіндегі орны және елеулі параметрлері айқындалған. Көркем гипермәтіннің постмодернистік поэтикасымен әр түрлі байланысы анықталып, интермәтіндік және мультимедиалық белгілері зерттелген. Мақала авторлардың айтқанындай, гипермәтіндік технология кез келген мәтінді құрылымдық ретінде қолданады, сол себептен гипермәтіндік технологияның мәніне және ерекшеліктеріне назар аударылады. Р. Барттың әдістемесін қолданып, әр көркем мәтін интермәтін деп санап, авторлар гипермәтіннің құрылымын постмодернистік мәтінмен салыстырған. Мақалада гипермәтіннің өзгешілігін анықтау үшін оның интермәтіндікпен арақатынасына талдау жасалған. Интермәтінді көп дауысты құрылым ретінде қарастырған М.М. Бахтиннің ықпалын қолданып, авторлар гипермәтін Олжас Сүлейменовті әлемдік мәдени кеңістікке енгізуге мүмкіндік тудырады деп санайды.

Түйін сөздер: гипермәтін, виртуалдық орта, мультимедиалық, интермәтін, мәдени контекст.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81-13

Какильбаева Э.Т.[1], Сабитова З.К.[2],

[1]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им.аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
[2]д. ф. н. профессор Анатолийского университета, г. Ескишекир, Турция,
e-mail: inkar.kakil@mail.ru; z_sabitova2@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ КАК ГИПЕРТЕКСТ И ГИПЕРТЕКСТ КАК СПОСОБ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕКСТА

В связи с ростом популярности Интернета как особого коммуникативного пространства становится необходимым поиск новых, эффективных способов сбора, хранения, передачи, обработки информации. В рамках научного проекта «Гипертекстовое пространство творчества Олжаса Сулейменова в контексте русско-тюркских взаимосвязей» мы попытаемся представить творчество известного поэта, писателя, общественного деятеля Олжаса Сулейменова в виде гипертекстового пространства. С этой целью мы рассмотрим вопросы, связанные с особенностями мышления, восприятия современного читателя- пользователя, а также признаки гипертекста, его интертекстуальные связи, специфику их функционирования в виртуальной среде для того, чтобы обосновать преимущества исследования произведений Олжаса Сулейменова в виде гипертекста.

По значимости и влиянию на развитие мировой цивилизации Интернет можно назвать символом эпохи информационного общества и культуры постмодерна [1]. В эпоху глобальных коммуникаций жизнь современного человека полностью охвачена информационными технологиями. Общение стало осуществляться в большей степени опосредованно – через Интернет, телефон. В связи с этим значительным становится влияние компьютера, гаджетов на прагматическую и лингвокультурную составляющую нашего общения. Поэтому филологи обращаются к изучению особенностей виртуального общения, при этом не только общения человека с человеком, но и общения человека с компьютером.

Под гипертекстом понимается способ представления информации в виде нелинейной структуры в виртуальной среде [2, 62]. К его важнейшим признакам относятся нелинейность, фрагментарность, виртуальность, опосредованность компьютерной средой, мультимедийность, открытость, интерактивность и др. (см. работы А.Н. Баранова [3], Р.К. Потаповой [4], У. Эко [5], Л.В. Эпштейна [5], О.В. Дедовой [7], М. Визель [8] и др.).

Гипертекст чрезвычайно созвучен постмодернистской ситуации. В принципах его организации находят воплощение практически все основные мировоззренческие установки постмодернизма, к которым относят интертекстуальность, пе-

реосмысление элементов культуры прошлого, многоуровневую организацию текста, принцип читательского сотворчества, неопределенность, фрагментарность и принцип монтажа, соединение различных видов творчества и др. [9, 132]. Интертекстуальность, тесно связанная с концепцией «смерти автора», является одной из важнейших черт постмодернистской литературы. Текст, основываясь на предыдущих текстах и находясь в процессе постоянной переработки и реинтерпретации, перестает быть автономным образованием и представляет собой пучок интертекстуальных связей, объединяющих отдельные коммуникативные элементы [10, 41-42]. Интертекстуальность, по мнению С. Корнева, «сшивает текст с другими, внешними ему текстами, – причем настолько естественно и органично, что переход от текста к тексту происходит естественно и остается почти незаметным» [11, 30]. С точки зрения интертекстуальности, мир – огромный текст, в котором все когда-то уже было сказано, и новое возникает лишь по принципу калейдоскопа: смешение определенных элементов дает новые комбинации.

Творчество О. Сулейменова как особым образом организованное единое смысловое поле будет включено в контекст мирового культурного пространства, универсального информационного поля. Хотя, по сути, все его творчество представляет собой гипертекст. Известно, что под гипертекстом понимается несколько сущностей: 1) иерархическая совокупность текстов, напр., словарь; биография писателя – комментарий – глоссарий – пометы – рассказ [12]; 2) система текстов одного писателя [13]. К тому же, гипертекст представляет собой и текст, и способ, метод, механизм организации огромных объемов информации.

Творчество любого поэта, писателя основывается на нелинейном, многократном, творческом прочтении, а значит, представляет собой гипертекст. Согласно мнению Р. Барта, «каждый текст является интертекстом; другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры» [14].

Если в художественном тексте интертекстуальные связи скрыты, то в гипертексте они экстериоризируются. Как только эти связи «отыскиваются и к данному произведению присоединяются взаимосвязанные произведения так, что физически становится доступна вся совокупность, текст превращается в гипертекст» [10, 51].

Гипертекстовое пространство произведений О. Сулейменова рассчитано на активного читателя, который не потребляет готовую продукцию, а творит вместе с автором, развивает его мысли. И поскольку в гипертекстовой среде налицо не только сам текст, но и вся совокупность альтернативных текстов, задаваемых комбинаторикой отдельных его фрагментов, то в гипертекстовом пространстве творчества О. Сулейменова каждый элемент представляет собой отрывок со сложной «драматургией», а значит, является потенциальным стимулом для реагирования и может породить другие тексты, связанные с ним не формально, а семантически [15, 552].

В таком представлении произведений О. Сулейменова прочтение определенного фрагмента приводит читателя к выбору несколько возможных путей чтения. И тогда он становится центральной фигурой, навигатором, он сам выбирает маршрут чтения, интерпретирует его, прокладывает свой путь проникновения в содержание текста и порождает новые тексты.

Художественный мир Олжаса Сулейменова необычайно разнообразен и синтетичен, многослоен и неисчерпаем, его гипертекстовая структура позволяет устанавливать семантические связи между разными сюжетами. Ассоциации, возникающие при чтении текста, данного в традиционной линейной последовательности, порождают дополнительные смыслы заключенной в тексте информации, что неизбежно ведет к расширению сюжетного поля любого стихотворения Олжаса Сулейменова, этому способствуют и контекст, и подтекст. Поэт позволяет себе неожиданно оборвать заявленный сюжет, отойти от линейной логики его развития, вступает в диалог в читателем и слушателем. Сулейменовские лирические тесты зачастую фрагментарны, переход от одного мини-сюжета к другому произволен, зависит от авторской воли, поэтому и читатель может позволить себе вольно «переходить» от одного фрагмента к другому, погружаться в виртуальный мир героев, визуализировать пространство и время, пейзаж и события, происходящие в частном сюжете сулейменовского лирического текста.

Вышеперечисленные особенности лирики Олжаса Сулейменова, свидетельствующие о ее гипертекстовой сущности, можно обнаружить в любом его произведении, к примеру, в стихотворении «Яблоки» 1964 года, посвященном *Леониду Мартынову,* одному из друзей-поэтов старшего поколения [16, 105]. Сулейменова и Мартынова сближало их увлечение геологией,

участие в геологических экспедициях, что и легло в сюжет этого стихотворения. Как и многие другие стихи Сулейменова, это произведение сюжетно: действие происходит во время геологической экспедиции, местом действия является *край, / где лишь пихты и ели, / где ели от тяжести неба присели, / где между стволами ветры белели, / их называли так нежно: «метели»...* Использование поэтического приема перифразы придает обстановке особый колорит, лирический герой, как и сам автор, включен в круг событий. Каждая деталь: «*холодная землянка», «войлочные лапы», «печка»-спасительница, буры и дрели, которые «лежали недвижно четыре недели», и «мужчины, лохматые, как метели», «злые на всё за четыре недели»* – визуализирует происходящее. Появление яблок из рюкзака представлено как чудо, рождающееся на глазах присутствующих: «*Откуда вдруг солнце / в холодной землянке?»*. Олжас Сулейменов в кульминационной части использует двойной оксюморон как сочетание несочетаемого*: «вспыхнул румяный / сияющий запах»*. Сулейменов «отсылает» читателя к мифам об яблоке, в которых идеальная круглая форма связана с представлениями о мире, Вселенной, космосе; золотистый нежный цвет, «румянец» яблочка – с красотой, здоровьем и молодостью; гладкая атласная кожица, которая скрывает сочный плод – с тайной и богатством; сладость и аромат – с удовольствием и наслаждением. Далее поэт вводит в сюжет мотив преображения: «*лохматые»* и «*злые*» до сего момента мужчины «*в грубых ладонях яблоки грели, / яблокам в щёки, / как детям смотрели -/ арыки, ущелья, проспекты, аллеи!..»*. В новом мини-сюжете возникает тема южного города, яблоневого сада и образ самого дорогого для человека существа – мамы: *«Мама, в саду так не пахли они, / как в эти таёжные зимние дни»*. Яблоки выступают здесь символом солнца, тепла, Алма-Аты, создают атмосферу праздника света и уюта. Необычен и богат гипертекстовыми ассоциациями и стих Олжаса Сулейменова, он близок по звучанию и графическому оформлению к стихам поэтов серебряного века, в частности, в памяти всплывают стихи Андрея Белого: «*Блестели и пели капели, // Златился покров ледяной…/ Сестрицы сидели и млели/ В окошке весной под луной.* И сулейменовские женские полусквозные рифмы *ели, присели, белели, метели, осмотрели, дрели, недели, посмотрели, грели, смотрели* создают ту же атмосферу чуда, что и у А.Белого…

Создавая гипертекстовое пространство произведений О. Сулейменова как открытую систему, доступную множеству интерпретаций, мы привносим в него, помимо естественной интертекстуальности, заключенной в любом художественном тексте, «имплантированную интертекстуальность», которая создается с помощью гиперссылок, «ненавязчиво «пришивающих» к тексту весь его культурный контекст» [11, 40], возможной только благодаря Интернету как среде его существования. В таком виртуальном пространстве смысл произведений автора возникает в результате того, что читатель становится носителем «интертекстуальной энциклопедии», единственным живым «Я». Читатель, как и сам автор, участвуя в сотворчестве, своеобразной игре, предлагаемой автором и заданной ему рамками текста, попадает в виртуальную реальность. Он выбирает не одну из ряда возможностей, а все сразу, он идет по своему, интуитивно или сознательно выбранному, пути, который всегда ведет за рамки, принятые в реальности. В результате возможно осуществить мечту любого автора – вступить в диалог с читателем, наблюдать за его активным соучастием не только в понимании текста, но и в создании его смысла.

Таким образом, произведения О. Сулейменова в гипертекстовой среде, будучи нелинейными, виртуальными, открытыми, интерактивными и др., представляют собой «сад расходящихся тропок» (Х.Л. Борхес), т.е. текст с множеством различных связей, ведущих к другим текстам, в котором каждый читатель выбирает свой путь прочтения. Произведения О. Сулейменова получат новую, виртуальную, жизнь – в сознании читателя, он будет постоянно достраиваться и видоизменяться, формируясь как результат усилий множества читателей. Все его творчество превратится в одну большую книгу, в библиотеку особого типа, в которой автор представлен во всех своих ипостасях, автор, будучи центром организации и дистрибуции текстов, выйдет на первый план.

Литература

1 Голышко А.В. Как обустроить электронную Россию // Вестник связи. – 2001. – № 6 [электронный ресурс] // http://www.hse.ru/pressa/vest_sv/2002061.htm.

2 Хартунг Ю. Гипертекст как объект лингвистического анализа // Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. – 1996. – №3. – С. 61–77.

3 Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с.

4 Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика: Учебное пособие. – М.: МГЛУ, 2002. – 576 с.

5 Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике / Пер. с англ. и итал. С. Серебряного. – СПб.: Симпозиум, 2007. – 502 с.

6 Эпштейн В.Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы [электронный ресурс] // http://www.ipu.rssi.ru/publ/epstn.htm,

7 Дедова О.В. Лингвосемиотический анализ электронного гипертекста (на материале русскоязычного Интернета): автореферат дис. … докт. филол. наук. – М., 2006. – 48 с.

8 Визель М. Гипертексты по ту и эту сторону экрана // Иностранная литература. – 1999. – № 10. [Электронный ресурс] // http://www.litera.ru/slova/viesel/visel-ht.html.

9 Соболева О.В. Гипертекст как способ организации художественной литературы в Интернет-пространстве // Вестник Челябинского гос.университета. – 2013. – № 1. Филология. Искусствоведение. – Вып. 73. – С.130-133.

10 Купер И.Р. Гипертекст как способ коммуникации // Социологический журнал. – 2000. – №1–2. – С. 37-59.

11 Корнев С. «Сетевая литература» и завершение постмодернизма: Интернет как место обитания литературы // Новое литературное обозрение. – 1998. – №32. – С.29-47.

12 Руднев В.П. Словарь культуры XX. – М., 1997. – 187 с.

13 Глинина О.Г. «Темные аллеи» И.А. Бунина как художественное единство: Автореф. дис. … канд. филол. наук (10.01.01) – Волгоград, 1999. – 21 с.

14 Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс: Универс, 1994. – 616 с.

15 Какорина Е.В. СМИ и Интернет-коммуникация (Интернет-форум как новый коммуникативно-речевой жанр) // Современный русский язык: Активные процессы на рубеже XX-XXI веков. – М.: Языки славянских культур, 2008. – С. 548–578.

16 Сулейменов О. Яблоки // Сулейменов О. Избранное – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – С. 105.

References

1 Golyshko A.V. Kak obustroit’ ehlektronnuyu Rossiyu // Vestnik svyazi. – 2001. – № 6 [ehlektronnyj resurs] // http://www.hse.ru/pressa/vest_sv/2002061.htm.

2 Hartung YU. Gipertekst kak ob»ekt lingvisticheskogo analiza // Vestnik Moskovskogo un-ta. Seriya 9. Filologiya. – 1996. – №3. – S. 61–77.

3 Baranov A.N. Vvedenie v prikladnuyu lingvistiku – M.: EHditorial URSS, 2001. – 360 s.

4 Potapova R.K. Novye informacionnye tekhnologii i lingvistika: Uchebnoe posobie. – M.: MGLU, 2002. – 576 s.

5 EHko U. Rol’ chitatelya. Issledovaniya po semiotike / Per. s angl. i ital. S. Serebryanogo. – SPb.: Simpozium, 2007. – 502 s.

6 EHpshtejn V.L. Vvedenie v gipertekst i gipertekstovye sistemy [ehlektronnyj resurs] // http://www.ipu.rssi.ru/publ/epstn.htm,

7 Dedova O.V. Lingvosemioticheskij analiz ehlektronnogo giperteksta (na materiale russkoyazychnogo Interneta): avtoreferat dis. … dokt. filol. nauk. – M., 2006. – 48 s.

8 Vizel’ M. Giperteksty po tu i ehtu storonu ehkrana // Inostrannaya literatura. – 1999. – № 10. [EHlektronnyj resurs] // http://www.litera.ru/slova/viesel/visel-ht.html.

9 Soboleva O.V. Gipertekst kak sposob organizacii hudozhestvennoj literatury v Internet-prostranstve // Vestnik CHelyabinskogo gos.universiteta. – 2013. – № 1. Filologiya. Iskusstvovedenie. – Vyp. 73. – S.130-133.

10 Kuper I.R. Gipertekst kak sposob kommunikacii // Sociologicheskij zhurnal. – 2000. – №1–2. – S. 37-59.

11 Kornev S. «Setevaya literatura» i zavershenie postmodernizma: Internet kak mesto obitaniya literatury // Novoe literaturnoe obozrenie. – 1998. – №32. – S.29-47.

12 Rudnev V.P. Slovar’ kul’tury HKH. – M., 1997. – 187 s.

13 Glinina O.G. «Temnye allei» I.A. Bunina kak hudozhestvennoe edinstvo: Avtoref. dis. … kand. filol. nauk (10.01.01) – Volgograd, 1999. – 21 s.

14 Bart R. Izbrannye raboty. Semiotika. Poehtika. – M.: Progress: Univers, 1994. – 616 s.

15 Kakorina E.V. SMI i Internet-kommunikaciya (Internet-forum kak novyj kommunikativno-rechevoj zhanr) // Sovremennyj russkij yazyk: Aktivnye processy na rubezhe HKH-HKHI vekov. – M.: YAzyki slavyanskih kul’tur, 2008. – S. 548–578.

16 Sulejmenov O. YAbloki // Sulejmenov O. Izbrannoe – Alma-Ata: ZHazushy, 1976. – C. 105.

Қондыбаева Р.Ж.

Фонетикалық зерттеулерде қолданылатын компьютерлік бағдарламалар

Тіл біліміне қарасты ғылыми салалардың ішінде компьютерлік бағдарламалар мен жаңа технологияларды қолдану жағынана фонетика, яғни тіл дыбыстарын зерттейтін сала, басқаларына қарағанда ілгеріде тұрады. Олай дейтініміз, фонетика нақты тілдік материал, яғни артикуляцилық жағынан дыбысталып, акустикалық жағынан қабылданатын тіл дыбыстарын зерттейді. Оларды түрлі акустикалық құрылғылар мен қондырғылар арқылы зерттеу өткен ғасырдың өзінде жақсы дамыған. Қазіргі жаңа ғасыр жоғары технологиялар мен компьютерлік бағдарламалардың дәуірі болғандықтан, фонетист ғалымдар тіл дыбыстарын зерттеуде түрлі амал-тәсілдер мен құралдарды қолданады. Бүгінгі күні эксперименталды фонетика акустика және психоакустика, информатика, когнитивті психология, бейнелерді тану және жасанды интеллект жасау сынды ғылым салаларымен тығыз байланысты дамып келеді. Берілген мақалада фонетикалық зерттеулерде кеңінен қолданылып жүрген Praat, Speech Analyzer, WinCecil, GoldWave сынды компьютерлік бағдарламалар туралы баяндалады. Мақаланы дайындау барысында әр компьютерлік бағдарламаны барынша сипаттап, олардың артықшылығы мен кемшіліктерін көрсетуге тырыстық.

Түйін сөздер: фонетика, компьютерлік бағдарлама, инновациялық технология, осциллограмма, спектрограмма, қарқындылық, форманттар, тон жиілігі.

Kondybaeva R.Zh.

Computer programs in phonetic researches

It is well known that computer programs are widely used in phonetic research and considered as an integral part of sounds analysis of the speech. The modern computer programs have considerable opportunities to synthesize the sound in a different ways. Because many aspects of articulation and hearing are inaccessible to a human ear and sight, researches in these directions are carried out by means of tools or computer programs. Experimental phonetics develops as the science integrating and reinterpreting according to the problems of knowledge and methods from a number of adjacent areas: acoustics and psychoacoustics, computational sciences, cognitive psychology, recognition of images, artificial intelligence and others. In experimental phonetics researches with use of the latest computer programs, especially in recent years, in connection with development of different innovative computer programs such as Praat, Win Cecil, Speech analyzer, GoldWave and etc

Key word: phonetics, computer program, innovation technology, spectrum, intensity, formants, tone pitch.

Кондыбаева Р.Ж.

Компьютерные программы в фонетических исследованиях

Как известно, компьютерные программы – неотъемлемая часть инструментального анализа звуков речи. Современные компьютерные программы, используемые фонетистами при анализе звукового материала, имеют значительные возможности синтезировать звучащую речь. В связи с тем, что многие аспекты речепроизводства и слушания недоступны человеческому уху и зрению, исследования в этих направлениях осуществляются при помощи инструментов или компьютерных программ. Экспериментальная фонетика – совокупность инструментальных методов исследования звуков естественных языков. В настоящее время экспериментальная фонетика развивается как наука, интегрирующая и переосмысливающая в соответствии со своими задачами знания и методы из ряда смежных областей: акустики и психоакустики, информатики, когнитивной психологии, распознавания образов, искусственного интеллекта и других. В экспериментальной фонетике стали широко проводиться исследования с использованием новейших компьютерных программ, особенно в последние годы, в связи с развитием разных инновационных компьютерных программ. К ним относятся такие компьютерные программы, как Praat, Win Cecil, Speech analyzer, GoldWave и т.д.

Ключевые слова: фонетика, компьютерная программа, инновационная технология, осциллограмма, спектрограмма, интенсивность, форманты, частота тона.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’23

Қондыбаева Р.Ж.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы, PhD, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: rkraushan7@gmail.com

ФОНЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАЛАР

Тіл дыбыстары, сөз екпіні және интонация сынды күрделі фонетикалық құбылыстарды компьютерлік бағдарламаға негізделген эксперименталды-фонетикалық әдістер арқылы зерттеу – нақты ғылыми тұжырымдарға қол жеткізудің бірігей тәсілі. Зерттеу жұмыстарында компьютерлік бағдарламаларды жан-жақты қолданатын ғалымдардың осыған қатысты айтқан пікіріне тоқталсақ: «Одной из появившихся благодаря компьютеризации новых возможностей является хранение больших объемов звукового материала – при этом условия хранения на цифровых носителях гораздо более надежны, а объем сохраняемого звукового материала намного больше, чем на других носителях, а самое главное – доступ к имеющимся материалам и технология работы с ними чрезвычайно упрощаются» [1, 72].

Ғылым мен білім дамыған елдерде фонетикалық зерттеулермен айналысатын ғылыми орталықтар, институттар мен лабораториялар эксперименталды-фонетикалық зерттеулерге арналған жаңа компьютерлік бағдарламаларды құрастырып, оларды өз игіліктеріне жаратуда. Мәселен, Голландия астанасы Амстредам қаласында орналасқан Амстердам университетінің фонетикалық зерттеулер институтының (Institute of Phonetic Sciences of the University of Amsterdam) ғылыми қызметкерлері Пол Боерсма және Дэвид Уининк (Paul Boersma and David Weenink) *Praat: doing phonetics by computer* (www.fon.hum.uva.nl/praat) атты компьютерлік бағдарламаны ойлап тапқан.

Praat голланд тілінен аударғанда «сөйлеу» деген мағынаны білдіреді. Бұл бағдарлама сөйлеу тіліне қатысты кез келген сигналдарды жан-жақты өңдеуге арналған әмбебап компьютерлік бағдарлама болып табылады.

Praat бағдарламасының көмегімен кез келген әлем тілдерінің дыбыстық жүйесіндегі сегментті және супрасегментті бірліктерді зерттеуге болады. Ол дегеніміз, Praat арқылы тіл дыбыстары, сөз және сөйлем екпіні, акцент, интонация сынды фонетикалық құбылыстарға тән физикалық заңдылықтарды эксперименталды-фонетикалық және инструменталды түрде зерттеудің мүмкіншілігі зор. Тіл дыбыстарына тән фонетикалық корреляттарды (созылыңқылық, қарқындылық, жиілік, негізгі тонның қозғалысы және т.б.) әр тілдің өзіне тән ерекшелігін ескере отырып мұқият зерттеуге негізделген [2, 35].

Praat бағдарламасы кез келген табиғи тілдің интонациясын зерттеуге, сөйлеудің сигналын өңдеуге, тонның жоғары төмендігін анықтауға мүмкіндік беретінін атап өттік. Бұл бағдарламаның артықшылықтарын айтып өтсек:

– Praat бағдарламасын интернеттен тегін жүктеп алуға болады; тіл дыбыстары немес сөйлеу сигналдары сапалы түрде электронды қондырғыларға жазылады; жазылған тілдік материалды өңдеу, өлшеу, қысқарту және т.б. қажетті жұмыстар оңай атқарылады; Praat бағдарламасымен кез келген түрдегі компьютерде жұмыс жасауға болады; бұл бағдарламаны ғылыми және оқыту мақсатында пайдалануға болады.

– Praat бағдарламасын құрастырушылар ай сайын интернетке жаңарған үлгісін жүктеп отырады.

– Егер жұмыс барысында сұрақ туындаса, Praat бағдарламасын құрастырушыларға тікелей хат жазып, көмек сұрауға мүмкіндік бар.

Мұндай компьютерлік бағдарламалар қазақ фонетикасын зерттеу мақсатында да қолданыс тауып отыр. Атап айтар болсақ, Praat бағдарламасын қолдана отырып қазақ тілінің интонациясы мен сөз просодиясын эксперименталды-фонетикалық жолмен зерттеу жүзеге асырылды. нидерландық ғалымдар ойлап тапқан Praat компьютерлік бағдарламасы сияқты инструменталды фонетикалық зерттеулерде қолданыс тауып отырған бірнеше компьютерлік бағдарламаларды атап өтсек:

– *Speech Analyzer, WinCecil, GoldWave* және т.б.

Speech analyzer бағдарламасы зерттеуге түскен дыбыстың негізгі жиілігін, анализдің спектрлігін және өлшеу ұзақтығын анықтауға және музыкалық жазбалардың анализін жасауға мүмкіндік береді. Музыкалық жазбалармен жұмыс істеу барысында аудио материалды баяулатуға болады, сол арқылы тіл үйренушілерге арналған аудио дыбыстарды қайталауға жәрдемдеседі.

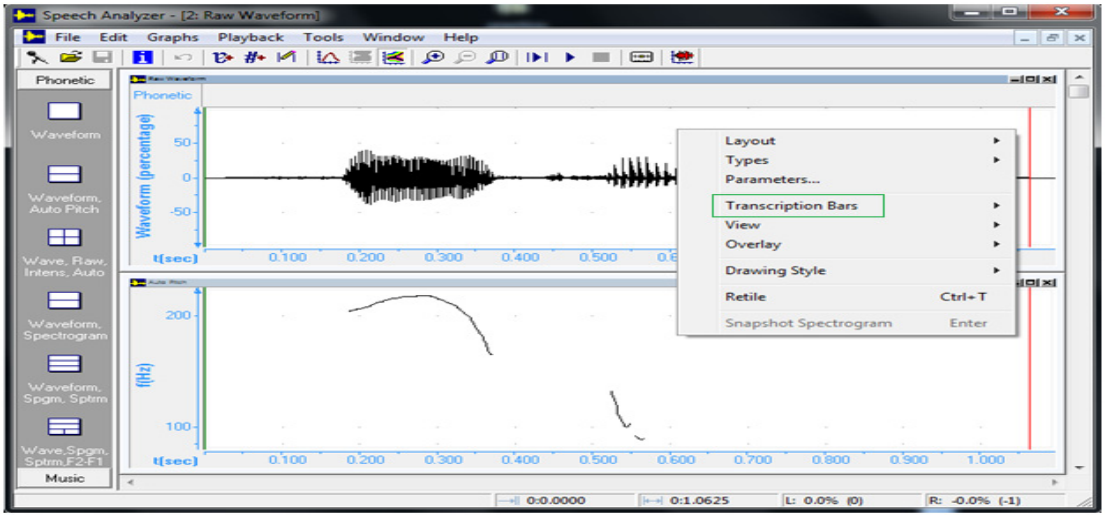

1-сурет – Жоғарыдан төмен қарай дыбыстың осциллограммасы, спектрограммасы және тон жиілігі бейнеленген

Фонетикалық зерттеулерге арналған кез келген бағдарламалар сияқты Speech Analyzer де көптеген қызметтерді орындай алады. Мәселен, дыбыстың спектограммасын, толқын формасының графикалық бейнесін, тон жиілігінің өзгерісін, қарқындылық диаграммасын, дыбыстың ұзақтығы мен форманттарды анық әрі бейнелі түрде ұсынады. Өзге де дыбыстық материалды өңдейтін бағдарламалар сияқты, Speech Analyzer арқылы өңделетін дыбыстар .wav форматында сақталуы тиіс.

Сонымен қатар, Speech Analyzer арқылы дыбыс немесе аудио материалды қесу/қысқарту, көшіру, орнату, жою сынды қызметтер басты мәзірдегі *Edit>Cut|Copy|Paste* тетіктері арқылы оңай орындалады.

Speech Analyzer-де жұмыс істеу үшін бастапқы беттегі мәзірге назар аударсақ. Жоғарыда берілген бейнеде жазылып алынған аудио дыбыстың осциллограммасы, спектрограммасы және тон жиілігі бейнеленген. Соңғы суреттегі Hz өлшемімен дыбыстың ең жоғары әрі төмен

тон жиілігі көрсетілген. Басты мәзірдегі қызмет тетіктерін *қосу/алу* пайдаланушының құзіретінде. Мысалы, интерфейсті өзгерту үшін берілген бейненің үстін басып, контекстік мәзірден *«Layout»* тетігін басу қажет.

Speech Analyzer бағдарламасына транскрипцияны қосу арқылы жұмыс істеу өте жеңіл әрі ауқымы кең. Пайдаланушы берілген кез келген бейненің үстін басу арқылы контекстік мәзірді басып, сол арқылы *«Transcriptions Bar»* пунктін ашады.

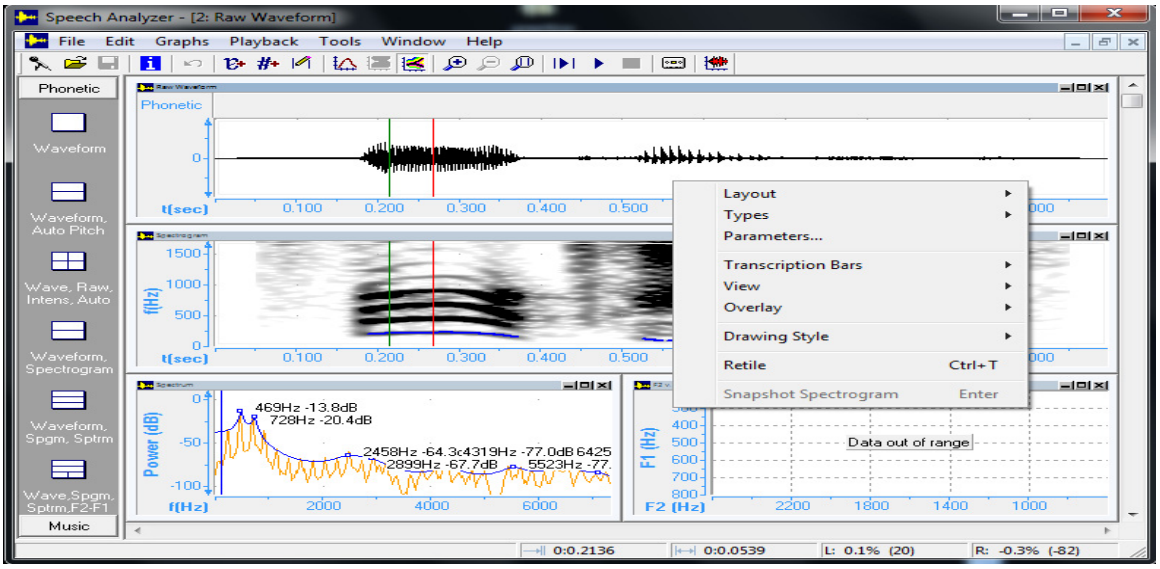

2-сурет – Транскрипция панелін қосу жолдары

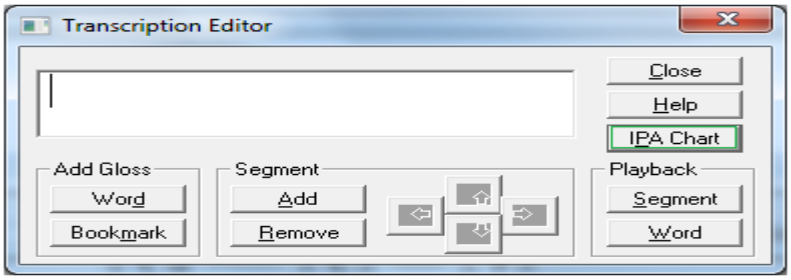

3-сурет – IPA Chart (Халықаралық фонетикалық әліпби)

Транскрипциялық символдарды енгізуді оңтайландыру мақсатында бұл бағдарламаға Халықаралық фонетикалық әліпби диаграммасы енгізілген. *«IPA Chart»* тетігін транскрипция панелінің үстінен тышқанның сол жақ тетігін екі рет басу арқылы шығарады. IPA Chart яғни Халықаралық фонетикалық әліпбидегі бар символдарды тышқанның сол жағын басу арқылы оңай енгізуге болады.

Жазғы лингвистикалық институт (Summer Institute of Linguistics) негізінде дүниеге келген келесі бағдарлама – WinCECIL. Өзгелері сияқты аталмыш бағдарлама да тіл дыбыстарының акустикалық анализін жасауға арналған. Алайда WinCECIL бағдарламасының функционалдық тұрғыда әлеуеті азырақ, мысалы өңдеуге арналған дыбыстық сигналдың максималды ұзақтығы 13 секунд, ал Praat бағдарламасында дыбыстық файлдың ұзақтығы 30 минуттан да асып кетеді. Дыбыс видео немесе аудио таспадан компьютерге енгізіліп, сонымен қатар анализдің барлық түрі және дыбыстық сөз экранда нағыз өз масштабында көрінеді. Аталған фонетикалық бағдарламаны интернеттен еркін жүктеп алуға болады.

GoldWave – жоғары деңгейдегі кәсіби-сандық аудио редактор. Ол қарапайым жазбадан бастап ең күрделі дыбыстық өңдеулерді жасауға, қайта қалпына келтіруге, жақсартуға бағыттал-

ған. Оны үйрену және қолдану оңай. **GoldWave** көмегімен өте үлкен көлемдегі файлдарды (4 ГБ асатын материал және NTFS-форматындағы дискілер) өңдей алады, сонымен бірге олардың сапасының жоғары болуына (24 бит, 192 кГц) кепіл болады және фонетикалық суреттердің саналуан түрін (толқын бейнесі, спектрограмма, спектр, формант) бейнелейді. Дыбыстарға тән шулы жиілік деңгейін өлшеу арқылы **GoldWave** көмегімен шуды азайтуға және дыбысқа белгілі бір дәрежеде экспрессивті боояу беруге және т.б. әрекеттерді орындауға болады.

Эксперименталды фонетика белгілі бір ғылыми болжамды немесе тұжырымды дәлелдеу немесе жоққа шығару кезінде объективті жауапқа қол жеткізудің құралы болып табылады. Себебі, эксперименталды фонетика адам құлағы қабылдай бермейтін өте ұсақ дыбыстарды өңдеуге арналған инструменталды құралдарды пайдаланады. Олардың қатарына дыбыс толқындарын талдайтын компьютерлік бағдарламалар, дыбыстардың жасалу процесін көрсететін техникалық құрылғылар (артикулографтар, палатографтар, рентгенографиялық аппараттар және т.б.)

Әдебиеттер

1 Васильева Л.А., Тананайко С.О. Методика экспериментального исследования сложных языковых явлений. К проблеме фонетической интерференции // Вестник ВГУ. Серия гуманитарные науки. – 2004. – № 2. – С. 72-78.

2 Hayward K. Experimental Phonetics. – Harlow: Pearson Education, 2000. – 298 p.

3 Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. – М.: Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1956. – 228 с.

References

1 Vasil’eva L.A., Tananajko S.O. Metodika ehksperimental’nogo issledovaniya slozhnyh yazykovyh yavlenij. K probleme foneticheskoj interferencii // Vestnik VGU. Seriya gumanitarnye nauki. – 2004. – № 2. – S. 72-78.

2 Hayward K. Experimental Phonetics. – Harlow: Pearson Education, 2000. – 298 p.

3 Artemov V.A. EHksperimental’naya fonetika. – M.: Izd-vo lit-ry na inostrannyh yazykah, 1956. – 228 s.

Көптілеуова Д.Т.

Ислам ақидасының араб фразеологизмдеріндегі көрінісі

Діни наным-сенімнің, дүниетанымның материалдық мазмұнын, халықтың рухани-мәдени өмірін сипаттайтын сөз тіркестері, яғни культтік фразеологизмдер араб тілінде көптеп кездеседі және оның басым көпшілігі ислам дінінің әсерінен, соның ішінде Құран аяттарынан, Мұхаммед пайғамбар хадистерінен, сахабалардың айтқандарынан бастау алады.

Түйін сөздер: Ислам ақидасы, араб фразеологизмдері, фразеологиялық бірліктер, наным-сенімдер, негізгі ұстанымдар.

Koptileuova D.

Islamic Aqeedah Arab phraseologisms

Phrases describing the religious beliefs, the material content of worldviews, spiritual and cultural life of the people, that is, religious idioms in Arabic are found in sufficient numbers, the vast majority of them are connected with the influence of Islam, including Koranic verses, hadiths of Prophet Muhammad (SA a.), the statements of the Sahaba (companions).

Key words: Islamic Aqeedah, Arabic idioms, phraseological units, beliefs, basic postulates.

Коптилеуова Д.Т.

Исламская акида в арабских фразеологизмах

Словосочетания характеризующие религиозных убеждений, материального содержания мировоззрений, духовно-культурную жизнь народа, то есть культовые фразеологизмы в арабском языке встречаются в достаточным количестве, подавляющее большинство из них связаны с влиянием Ислама, в том числе кораническими аятами, Хадисами Пророка Мухаммада (с.а.с.), высказываниями сахабов (сподвижников).

Ключевые слова: Исламская акида, арабские фразеологизмы, фразеологические единицы, вера, основные постулаты.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.411.21’36

Көптілеуова Д.Т.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: dina0028@mail.ru

ИСЛАМ АҚИДАСЫНЫҢ АРАБ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Кез-келген халықтың халықтығы мен ұлттық болмысын танытатын оның қызыл тілі екені және сол тілдің байлығын, терең тұңғиық сырларын ашқан сол тілде сөйлейтін халықтың даналығы екені сөзсіз.

Тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер. Олар – халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің айнасы.

Бүгінгі таңда фразеологизмдер адамның бір нәрсені межелеуіне, іс-әрекетін, қызметін ұйымдастыруға, дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуына әсер ететіні анықталып отыр.

Дүниежүзінің көптеген халықтарының космогониялық мифологияларында әлем (дүние) жер бетінде өмір тудырушы бастау жанды құрылым организм түрінде суреттеледі. Осы түсініктер әлемнің (дүниенің) жаһандық бейнесімен байланысты. Өйткені әлем өзінің сакральдық мағыналарында кеңістік пен уақыт туралы ұғымдардың бірігуін бір жерге шоғырландыруын танытады. Ежелгі түркі дүниесінде әлем бейнесі тәңір бейнесімен ұқсас келеді. Бұл жөнінде шығыстанушы ғалым С.А. Абрамзон былай деп жазады: «Осы бір үстем (жоғары) құдай (тәңірі) барлық астральдық түсініктер біріккен түрде көрінеді, ол «әлем» ұғымына ұқсас болып келеді. Тәңірі мағынасы аспанға ғана емес, сондай-ақ күнге (Күн Тәңірі), айға (Ай Тәңірі) және жерге (Жер Тәңірі, Тәңірі жер) де қолданылады, мұның өзі аспан мен жер тәңірлерінің бөлінбестігін көрсетеді» [1, 290].

Фразеологизмдердің бір тармағы культтік фразеологизмдер болып табылады. Қазақ тіліндегі культтік фраеологиязмдерді зерттеген ғалым Г.Рысбаева: «Культтік фразеологизмдер дегеніміз – сөздік құрамнан мол орын алып, сыйыну, жалбарыну, бас ию мәнінде жұмсалатын латынның «культ» деген сөзіне қатысты сөз тіркестері. Культ ұғымы көбінесе діни ұғымдарға байланысты пайда болған. Ол діни ұғымдардың пайда болуынан, адам баласы ақыл-ойының біршама қалыптасып, айнала дүниеге ой жүгіртіп түсінуге талаптана бастаған кезінен бастап орныға бастады» [2, 92], – дейді.

Культтік фразеологизмдер күнделікті халық тілінде қолданылып, діни ұғымдарға байланысты туса да көбінесе, адамның ішкі сезімін, қуанышын, қайғысын, ренішін білдіру мақсатында да айтылады.

Мысалы, *құдай оңдады, құдай жарылқады, құдай сақтады, құдайдың ұрғаны, ой-алла-ай* т.б. Осындай мысалдармен қоса, таза діни ұғымға байланысты қолданылған культтік фразеологизмдер қолданушының діни көзқарасынан, күйініш-сүйінішінен, қуаныш-ренішінен хабар білдіреді. Мысалы: *А, құдай. Қас пен көздің арасынан безе гөр.* Культтік фразеологизмдер – тілді жасаушы халықтың бір кездегі ой-санасының, жан дүниесінің, таным-болмысының сәулесі іспеттес. Сол себепті де өзіндік ұзақ тарихы бар культтік фразеологизмдер сөз жоқ халықтың рухани өмірін бейнелейді. Біздің зерттеуіміз бойынша осындай діни наным-сенімнің, дүниетанымның материалдық мазмұнын, халықтың рухани-мәдени өмірін сипаттайтын сөздер мен сөз тіркестері, яғни культтік фразеологизмдер араб тілінде де көптеп кездеседі.

Араб тіліндегі культтік фразеологизмдердің басым көпшілігі ислам дінінің әсерінен, сондай-ақ халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына, исламға дейінгі наным-сенімдеріне байланысты пайда болған. Ислам дінінің әсерінен туындаған культтік фразеологизмдердің дені Құран аяттарынан, Мұхаммед пайғамбар хадистерінен, сахабалардың айтқандарынан бастау алып жатса, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптан туындағандары халық өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен т.б. тығыз байланысты болып жатады. Ал исламға дейінгі наным-сенімдерге қатысты фразеологизмдер джәһилийа дәуіріндегі ақындардың өлеңдерінен, белгілі бір тарихи оқиғалардан бастау алады.

Мақалаға ислам дінінің ақидасы (сенімі) арқау болғалы отырғандықтан, ол туралы айтып өтпеске болмайды. Өйткені араб тіліндегі культтік фразеологизмдер негізінен осы ислам ақидасына негізінде туындаған тұрақты сөз тіркестері болып табылады.

Ислам ақидасының өзге сенім жүйелерінде кездеспейтін басты ерекшеліктерінің бірі, анық әрі түсінікті болуында. Ислам ақидасында ешқандай түсініксіз, құпия не қалтарыс қалған мәселе жоқ. Әлемді құдіретімен орын-орнымен, ретпен, тәртіппен жаратқан Ұлы Жаратушы Аллаға иман ету басты парыз. Бұл әуел бастан басы ашық һәм айқын ұстаным. Бүтін әлемдердің иесі жалғыз Алла. Құран Кәрімде *«Аспан мен жерде болмаған нәрселердің бәрі Онікі. Барлығы Оған мойынсұнған»* [Бақара сүресі, 116-аят] деп, өзге сенімдердегі тәрізді үштік, дуализм секілді тұманды жайттардан ислам ақидасының толықтай пәк екендігін білдіреді.

Ислам ақидасы адамның ішкі жан-дүниесіне, болмысына қайшы келмейтін сенім жүйесі болып табылады. Құранда бұл жайында: *«(Мұхаммед (с.а.у.)) Бәрінен бет бұрып, жүзіңді ислам дініне жөнелт. Алла жаратылыста адам баласын соған арнап жаратқан. Алланың жаратуында өзгеріс болмайды. Осы тұп-тура дін. Бірақ адамдардың көбі түсінбейді»*, – делінген [Рум сүресі, 30-аят].

Ислам ақидасы Құран мен хадис үкімдеріне сүйенгендіктен, кейбір сенімдердегідей «көзіңді жұм да, артымнан ер» деген шолақ түсініктен аулақ. Ислам ақидасы адамзатқа иман негіздерін түсіндіргенде кез-келген мәселені анық дәлелдермен келтіреді. Мысалы, Құранда Алланың бар және бір екендігімен қоса, кәміл сипаттарын жеке-жеке түсіндіретін тұстары кездеседі. Сол секілді әлемнің жаратылысы, адамның жаратылысы және тарихта болған кейбір оқиғалар да келтірілген. Сондай-ақ, Құран Кәрімде өлгеннен кейін қайта тірілу мәселесі адамның алғаш жаратылысымен барабар, һәм аспан мен жердің қалай жаратылғандығына теңей отырып нақты дәлелдермен түсіндіріледі.

Ислам ақидасы бірқатар сенім жүйелерімен салыстырғанда (табиғаттан тыс күштерге, өзге де беймәлім алапат күштерге, бір құдайға емес, бірнеше құдайға сенім, адам өлгеннен кейін оның жаны басқа тәнге өтетініне сенім т.б.) нағыз орта жолды ұстанады. Сондай-ақ, ең негізгісі Аллаға ешқандай серік қоспастан басқа құдайлардың жоқ екендігіне деген сенімге құрылған. Бұл жайында аятта былай делінеді: Мұхаммед пайғамбар: «Егер білсеңдер жер жүзі және жер бетінде болғандар кімдікі?» – де!». Олар дереу: «Алланыкі», – дейді. «Ендеше одан неге тағылым *алмайсыңдар?», – де. «Жеті қабат көктің Раббы (иесі) және ұлы ғарыштың Раббы (иесі) кім?», – де. «Алла», – дейді. «Онда оның қаһарынан қорықсаңдар етті», – де. «Барлық жаратылыстың иелігі кімнің қолында? Біле білсеңдер, айтыңдаршы адамдарға пана бола алатын кім? Оған қарсы тұра алатын кім, бәріне пана бола алатын кім?», – деп сұра. «Алла», – дейді олар. «Сендер қалайша алдандыңдар?», – деп сұра»* [Муминун сүресі, 84-89-аяттар].

Ислам ақидасы Алланың сипаттары жайында да орта жолды ұстанады. Яғни, яһудилер се-

кілді Алланы адамға ұқсатудан аулақ. Сонымен бірге, мұсылмандық сенім Алланы нұқсан сипаттардан пәк деп қабыл етеді. Алланы басқа бір бейнеге ұқсату мүмкін емес, өйткені Ол жаратылған ешқандай затқа ұқсамайды. Себебі, бұл жайт Құранда: *«Еш нәрсе Ол сияқты емес. Ол Алла әр нәрсені естуші, толық көруші»*, – деп [Шура сүресі, 11-аят], айдан анық айтылады.

Исламның ақида жүйесі өзге сенімдегілермен қарым-қатынаста да орта жолды ұстана отырып, олардың сенімдеріне қолшоқпар да болмайды һәм оларды даттамайды. Өйткені, бұл жол – ең дара, ең тура, ең үлгілі және ең шынайы жол. Сондықтан ешкімнің сеніміне қосылмайды. *«Менің тура жолым осы. Сол жолмен жүріңдер, бұрыс жолға түспеңдер. Олар сендерді Құдай жолынан тайдырады. Тозақтан сақтануларың үшін сендерге Алла осы істерді өсиет етеді»* [Әнғам сүресі, 153-аят]. *«(Мұхаммед (с.а.у.)) Онда Аллаһқа тәуекел қыл. Өйткені, сен нағыз таза дін жолындасың»* [Нәміл сүресі, 79-аят]. *«(Мұхаммед (с.а.у.)) Сен сондай өзіңе уахи етілген Құранға жабыс. Сен шын мәнінде тура жолдасың»* [Зухруф сүресі, 43-аят] аяттары өзге сенімге жалтақтаудың қажеті жоқ екендігін, әрі ең тура жол исламның бұйырған шынайы жолы екенін пай етеді.

Олай болса, Жаратушыға деген сенім — әркімнің өз қалауында. Алла және бір аятта былай дейді: *«Дінде зорлық жоқ. Расында туралық азғындықтан ажыратылды»* [Бақара сүресі, 256-аят] .

Ислам ақидасы пайғамбарларға иман ету мәселесінде де орта жолды ұстанады. Ешқандай пайғамбарды құдай дәрежесіне көтермейтін өз алдына, сол секілді ешбір пайғамбарды ең төмен адам деңгейіне де түсірмейді. Ислами ақиданың қағидасы бойынша пайғамбарлар да адам. Бірақ Аллаһ оларға уахи беру арқылы мәртебесін көтерді және үлкен күнә істеуден қорғап, Өз бақылауына алып, оларды барлық жағынан адамдарға үлгі етті.

Біздің қарастырғалы отырған араб тіліндегі культтік фразеологизмдер ислам дініндегі осы сенімдер негізінде пайда болған.

Мысалы, *Құран аяттарынан бастау алған культтік фразеологизмдерге* Бақара сүресінің 156-аятында келген «إنّا لله وإنّا إليهِ رَاجعُون» (иннә лилләһи уә иннә иләйһи ражиъун) деген фразаны айтуға болады. Бұл сөзді мұсылмандар біреудің қазаға ұшырағаны жөнінде хабарды естігенде айтады. Мағынасы «шын мәнінде біз Аллаға тәнбіз әрі Оған қайтушымыз». Ислам діні бойынша Алланың бір екендігі, бүкіл әлемді жаратушы Алла екендігі, кез-келген адам Алланың қалауымен сынақ үшін дүниеге келіп, дүниеден өтетіні, о дүниеге барғанда Алланың алдына қайта баратыны белгілі.

– «ارتدّ فلانٌ على عَقِبَيْه» (иртәддә фуләнун ъалә ъақибайһи). Мағынасы «келген жағына қайту». Бұл тұрақты тіркес Әл Имран сүресінің « إن تُطيعوا الذين كَفَرُوا يَرُدُّكم على أعقابِكُم» деген 149-аятынан алынған.

Пайғамбар хадистерінен бастау алған культтік фразеологизмдер:

– «وإنما الأعمال بالنيات» (иннәмә-л-аъмаалу би-ннииәәт) деген хадисті жатқызуға болады. Хадистің мағынасы «амалдар шын мәнінде ниетке байланысты». Бұл сөзді адамның қандай да бір жағдайдағы амалын бағалау мақсатында айтылады. Ислам дінін бойынша адам бір істі жасап жатса, мейлі қателесіп не дұрыс жасап жатсын, ниетіне қарай баға беріледі.

– «جناح بعوضة» (жәнаха баъудатин) тіркесін айтуға болады. Мағынасы «масаның қанатындай». Бұл тіркес арабтардың түсінігінде түкке тұрғысыз нәрселерге айтылады. Бұл сөз пайғамбардың « إنه ليأتي الرجل العظيم السمين يوم القيامة لا يزن عند الله جناح بعوضة» деген хадисінен алынған. Хадистің мағынасы «Қиямет күні шын мәнінде Алланың алдында масаның қанатындай да салмағы жоқ үлкен семіз адам келетін болады». Хадисте дүниеде беделді, аты дардай болса да, о дүниеге амал етпеген адам туралы айтылған.

– «ذوالوجهين» (зу-л-уәжһайни) деген тіркес. Мағынасы «екі жүзді». Бұл сөз халық арасында сөзінде тұрмайтын, екі сөйлейтін адамдарға айтылады. Бұл тіркес пайғамбардың « شر الناس ذوالوجهين الذي يأتي هؤلاء بوجه وهؤلاء بوجه» деген хадисінен алынған. Хадистің мағынасы «адамдардың ең жаманы біреулерге бір жүзбен, енді біреулерге басқа жүзбен келетін екі жүзді адам».

Алайда, араб тілінде ислам дінінің *сеніміне (ақидасына) қайшы келетін тұрақты сөз тіркестері* де кездеседі. Ондай тіркестер Ислам діні келгенге дейінгі кезеңдерде қолданысқа еніп, кей элементтері халық арасында сақталып қалған. Мысал ретінде «اشهد يا سهيل سجرنا الإبل في الليل» (әшһәду йәә суһәйлу сәжжирнәә әл-иблә филләйли) деген тұрақты тіркесті айтуға болады [4, 50]. Мұнда ауру түйесін теңіз суынан суғарып тұрған бәдәуи арабтың осы тіркесті айту арқылы суһәйл жұлдызынан ем сұрап жатқанын байқаймыз. Ал «يا أرض احفظي ما عليكي» (йаа арду ихфизии мәә ъалайкии) [4, 51] деген дұға түріндегі

тіркестен, айтушының «Ей, Жер, өз үстіндегіні сақтай гөр» деп Жаратушы Алладан сұраудың орнына Жерден сұрап жатқанын байқаймыз. « يا بحر بحرني وارزقني بصبي» (йаа бахру баххирнии уа урзуқнии би-сабиййин) [4, 51] деген дұға түріндегі тіркестен «Ей, теңіз, мені құшағыңа алып, маған ұл бала ризық ет» деп, Жаратушы Алладан емес, теңізден ұл сұрап жатқанын көреміз.

Татарстан ғалымы Закиров араб тіліндегі культтік фразеологизмдердің негізі Құраннан басталатыны туралы орынды айтқан: «Құран қазіргі араб әдеби тілінің нағыз эталоны, ол араб фразеологиялық бірліктерінің пайда болуына басты негіз болған. Фразеологизмдер Құран аяттарының ерекше көркемдік үстеп, оқырманға эмоциялық экспрессивтік тұрғыда өткір әсер етеді» [5].

Араб культтік фразеологизмдерінің құрамында негізінен *Алла, иман, рабб және хақ* сөздерінің бірі болады.

«Алла» сөзімен келетін тіркестер мен мақал-мәтелдер:

«إنّا لله وإنّا إليهِ رَاجعُون» (иннә лилләһи уә иннә иләйһи ражиъун) деген фразаны айтуға болады. Бұл сөзді мұсылмандар біреудің қазаға ұшырағаны жөнінде хабарды естігенде айтады. Мағынасы «шын мәнінде біз Аллаға тәнбіз әрі Оған қайтушымыз».

أسلم وجهه لله (الى الله) [3. Бақара сүресі,112 аят]

فى رحمة الله Алланың рақымында, яғни жұмақта.

فى سبيل الله Алла жолында, Алла үшін. [3. Бақара сүресі, 195аят].

رأس الحكمة مخافة الله –Даналықтың басы Алладан қорқу [6.43].

إن اكرمكم عند الله اتقاكم –Алланың алдына баруға ең лайықтыларың, ол – адал адам [6, 41].

كل امرئ لا يتقي الله أحمق –Алладан қорықпайтын кез келген адам – ақымақ [6, 43].

تقوى الله سوق لا تبور – Алладан қорқу және көркем мінезді болу– пайдалы іс [6, 42].

اللي ما بخاف اللهإللي – Алладан қорықпайтын адамнан қорық [6, 42].

«Иман» сөзімен келетін тіркестер мен мақал мәтелдер:

الإيمان ما وقر في القلب وصدقة العمل — Иман адамның жүрегінде, ол ісі арқылы көрінеді [6, 39]. Бұл мақал хадистен алынған.

الإيمان بالنوايا - Иман ниеттерде көрінеді [6, 39].

«Хақ» сөзінен туындаған культтік фразеологизмдер:

Араб тіліндегі түсіндірме сөздіктерде «الحقّ» (әл-Хаққу) «Хақ» сөзіне: « اسمٌ من أسمائه تعالى. والحق الثابت بلا شَكٍّ. وفي التنزيل العزيز : الذاريات آية 23 إِنَّهُ لَحقٌّ مِثْلَ مَا أَنّكمْ تَنْطِقُونَ» [7, 188]. «Алла Тағаланың 99 көркем есімдерінің бірі. Шүбәсіз бекітілген ақиқат, шындық. Құран Кәрімде «*Шүбәсіз бұл, сендердің сөйлегендерің сияқты рас (Бір-біріңе сөйлеген сөздерің қандай рас болса, сондай рас*)» делінген» - деп анықтама берген. Демек, «الحقّ» (әл-Хаққу) «Хақ» – Шындық иесі Хақ Тағала.

- «الحقّ معك!» (әл-Хаққу маъакә) «Хақ сенімен бірге!, яғни сенікі дұрыс!» [8, 759];

- «موه الحقّ» (мәууәһә әл-хаққа) «шындықты бұрмалау, жалған қосу»

- « ميز بين الحقّ والباطل» (мәййәзә бәйнә әл-хаққи уә-л-баатили) «ақиқат пен жалғанды айыру» [8, 775 б.];

- «نور الحق» (нуурул-Хаққи) «Хақтың нұры»

- «دين الحق» (диинул-Хаққи) «Хақтың діні»

- «وَهُوَ الْحَقُّ» (уа һуа әл-хаққу) «ол Хақ» [Әнғам сүресі, 66-аят];

- «اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ» (Аллаһу йәһдии ли-л-хаққи) «Алла Хаққа жол сілтейді» [Юнус сүресі, 35-аят];

- «دَعْوَةُ الْحَقِّ» (даъуатул-хаққи) «Хаққа шақыру» [Рағыд сүресі, 14-аят];

- «قَوْلَ الْحَقِّ» (қаулул-хаққи) «Хақтың сөзі» [Мәрям сүресі, 34-аят];

«Рабб» сөзінен туындаған культтік фразеологизмдер:

«الربّ» (ар-Раббу)» «Раб» сөзіне « اسم الله تعالى. ولا يقالُ في غير الله إلا بالإضافة» [7, 321] «Алла Тағаланың есімі. Алладан басқа нәрсеге идафалы тіркес арқылы ғана қолданылады» делінген. Мағынасы «Ие», яғни «Жаратушы Ие» дегенді білдіреді. Бұл есім 99 көркем есімнің қатарында болмаса да Құран Кәрімнің «الحمد لله رب العالمين» [Фатиха сүресі, 1-аят] «*Барлық мақтау бүкіл әлемнің Раббы Аллаға тән*», « رب السموات والأرض وما بينهما العزيز الغفار» [Сад сүресі, 66-аят] «Ол, көктер мен жердің әрі екі арасындағылардың Раббы. Тым үстем, аса жарылқаушы» сияқты т.б. бірнеше аяттарында, «اللهم رب جبريل وميكائيل وإسرافيل» [3, 305-306] «*Ей, Исрафилдің, Микаилдің, Жебрейілдің раббысы Алла*» деп Пайғамбар (с.а.у.) хадистерінде келгендіктен ислам ғұламалары Алланың есімі деп таныған.

«الربّ» (ар-Раббу) сөзінен мынадай сөз тіркестері туындаған:

- «ربّاه» (раббаһу) «ей, раббы; ей құдай-ай»;

- «رب الأرباب» (раббу-л-’әрбәәби) «иелердің иесі, яғни Алла Тағала»;

- «لقي ربه» (лақийа раббаһу) «иесіне жолықты, яғни қайтыс болды»;

- «يا ربي» (йаа раббии) «раббым ай» (таңдану кезінде айтылады);

- «للبيت ربٌ يحميه» (ли-л-бәйти раббун йахмиһи) «үйдің қорғаушысы бар».

Мысалдарды қарастыра отырып, араб тіліндегі культтік фразеологизмдердің дені ислам дініндегі сенімдерге негізделгеніне көзіміз жетті. Ара кідік ислам дінінің сеніміне қайшы келетін тұрақты тіркестер де кездесіп жатады. Олар исламға дейінгі кезеңдерде, яғни джахилийа дәуірінде туындаған тұрақты тіркестер болып табылады. Осылайша, кез-келген халықтың тіліндегі культтік фразеологизмдер арқылы сол халықтың мәдениетін, наным-сенімдерін, діннің негізгі ұстанымдарын зерделеуімізге болады.

Әдебиеттер

1 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1971. – 310 с.

2 Рысбаева Г. Түркі тілдеріндегі «Тәңір» сөзінен туындаған культтік фразеологизмдер // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2003. – №4.

3 Құран Кәрім

4 ماهر فؤاد أبو زر. أخطاء عقائدية في الأمثال والتراكيب والعادات الشعبية الفلسطينية. غزة، 2004 م. – 173 ص.

5 Закиров Р.Р. Структурно-грамматические особенности глагольных фразеологических единиц Корана // Вестник ТГГПУ Филология и Культура. – Казань, 2010. – №4 (22).

6 Кухарева Е.В. Арабские пословицы и поговорки. – Москва: Восток-Запад, 2008.

7 المعجم الوسيط. المكتبة الشروق الدولية. ط 4. جمهورية مصر العربية. 2004 م. – 1067 ص.

8 Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1984. – 944 с.

References

1 Abramzon S.M. Ki"rgi"zi' i" i"h e'tnogeneti"cheski"e i" i"stori"ko-kwl#twrni'e svyazi". – L.: Nawka, Leni"ngr. otdeleni"e, 1971. – 310 s.

2 Ri'sbaeva G. Tu'rki tilderindegi «Ta'ngir» so'zinen twi'ndaghan kwl#ttik frazeologi"zmder // A'l-Farabi" at. QazUW Habarshi'si'. Fi"lologi"ya seri"yasi'. – 2003. – №4.

3 Quran Ka'rim

4 ماهر فؤاد أبو زر. أخطاء عقائدية في الأمثال والتراكيب والعادات الشعبية الفلسطينية. غزة، 2004 م. – 173 ص.

5 Zaki"rov R.R. Strwktwrno-grammati"cheski"e osobennosti" glagol#ni'h frazeologi"cheski"h edi"ni"c Korana // Vestni"k TGGPW Fi"lologi"ya i" Kwl#twra. – Kazan#, 2010. – №4 (22).

6 Kwhareva E.V. Arabski"e poslovi"ci' i" pogovorki". – Moskva: Vostok-Zapad, 2008.

7 المعجم الوسيط. المكتبة الشروق الدولية. ط 4. جمهورية مصر العربية. 2004 م. – 1067 ص.

8 Baranov H. K. Arabsko-rwsski"y slovar#. – M.: Rwsski"y yazi'k, 1984. – 944 s.

Ли В.С.

Когнитивно-дискурсивный подход к языку в системе современных парадигм научного знания

В статье рассматриваются теоретические вопросы современного учения о дискурсе. В отличие от сугубо формального, текстового подхода под дискурсом понимается речемыслительная деятельность, при которой происходит в сознании говорящего и слушающего развертывание событийного ряда. Конечными мыслительными (когнитивными) единицами этого ряда выступают пропозиции, рассматриваемые не как категории логики, а как формы когнитивной деятельности человека. Лингвистическое моделирование этой деятельности и научное объяснение процессов, связанных с такой деятельностью, осуществляется с помощью конитивно-пропозициональных структур. Это понятие позволяет эксплицировать дискретные единицы дискурса, каковыми выступают отдельные события и факты действительности. В логико-смысловой системе когнитивной деятельности этим событиям и фактам соответствуют отдельные пропозиции. В реальной речи (дискурсе) они репрезентируются не только с помощью предложений, но и отдельных слов событийной семантики. Такие слова позволяют в речемыслительной деятельности представлять пропозициональную структуру в виде разного рода номинализаций.

Ключевые слова: дискурс, пропозиция, пропозициональность, предложение, когнитивно-пропозициональная структура, событийное имя, номинализация.

Lee V.S.

Cognitive discourse approach to language in system of modern paradigms of scientific knowledge

In article theoretical questions of the modern doctrine of a discourse are considered. Unlike especially formalistic, text approach the discourse is understood as activity at which occurs in consciousness of the event row speaking and listening to expansion. As final cogitative (cognitive) units of this row the pro-positions considered not as categories of logic, and as forms of cognitive activity of the person act. Linguistic modeling of this activity and a scientific explanation of the processes connected with such activity is carried out by means of cognitive-propositional structures. This concept allows to explicit discrete units of a discourse as what separate events and the facts of reality act. In semantic system of cognitive activity to these events and the facts there correspond separate pro-positions. In the real speech (discourse) they are represented not only by means of offers, but also separate words of event semantics. Such words allow to present in activity propositional structure in any form of nominalization.

Key words: discourse, pro-position, offer, cognitive and propositional structure, event name, nominalization.

Ли В.С.

Ғылым білімінің заманауи парадигмасы жүйесіндегі тілдің когнитивтік-дискурстық жолдары

Мақалада заманауидискурс туралы білім берудің теориялық мәселелері қарастырлған. Дискурстың аса формалды мәтінге қарағанда ұғымы кең, сөйлеуші мен тыңдаушының ой және ойлау деңгейіндегі әрекетті, сөйлеушіге тән айтылымның сипаттамасы ретінде қолданатынын түсінеміз. Негізгі ойлағыштық (когнитивтік) бірлігі болып қарастырылған логика категорясы емес, адамның когнитивтік іс-әрекеті ретіндегі пропозициясын атап кетуге болады. Дискурсты танымдық тұрғыда лингвистикалық үлгілеу және осы бағытқа қатысты процестерді түсіндіру когнитивтік-пропозициялық құрылымдар арқылы жүзеге асыруға болады. Бұл түсінік дискурстың дискреттік бірліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Когнитивтік қызметтің логикалық-мағыналық жүйесінде осы жағдайлар мен фактілерге бөлек пропозициясы сәйкес келеді. Дискурс қолданыстағы тілдесім, ол тек сөйлем арқылы ғана танылмай, уақытпен тығыз байланысты, түрлі құбылыстар мағынасындағы сөзді де, күнделікті өмірдегі тіл де танытуға болады. Сөз актісіндегі сөздер пропозициялық құрылымды әртүрлі атауларда ұсынуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дискурс, пропозиция, пропозиционалдық, сөйлем, когнитивті-пропозициялық құрылым, дүниетанымдық атауы, белгіленуі.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81:001.12/.18

Ли В.С.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: li-vs@mail.ru

КОГНИТИВНО-ДИСКУРСИВНЫЙ ПОДХОД К ЯЗЫКУ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННЫХ ПАРАДИГМ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ

Дискурсивный подход к языку, ставший в последние десятилетия одним из ведущих в лингвистических исследованиях, тем не менее, не оформился в какое-то отдельное научное направление со своим предметом исследования и своей методологией, т.е. пока нет каких-то веских оснований говорить о какой-то самостоятельной парадигме знания. Однако, как можно заметить, вопросы дискурса и дискурсивного анализа языка относятся к числу наиболее активно разрабатываемых в современной лингвистике, и в известном смысле они определяют общие тенденции в развитии научных знаний о языке, в его осмыслении и толковании, но от этого само понятие дискурса не стало более определенным. С другой стороны дискурс как понятие и как слово начинает использоваться в таких значениях, которые уже закрепились за другими лингвистическими терминами. Тем не менее, лингвисты сходятся в толковании его формально-языковой природы, считая, что дискурс в собственно лингвистическом смысле – это то, что находится за пределами самой крупной языковой единицы – предложения (см. работы [1]; [2]; [3]; [4]; [5] и др.). Здесь, естественно, сказывается «научная инерция», стремление обратить внимание на явления, выходящие за пределы традиционной иерархической системы, которая на нижнем уровне имеет фонетические единицы, а на вершине ее – синтаксические. При таком подходе проявляется стремление рассматривать дискурс в «расширяющейся» перспективе, что привело к появлению таких понятий, как «дискурс языковой личности N», «дискурс подъязыка X», «дискурс периода Y» и т.п.

Однако понимание языка как дискурсивной деятельности делает вполне правомерным и несколько иной подход, а именно, исследование дискурса, так сказать, в обратном направлении, т.е. обратить внимание на то, что дискурсивные процессы проявляются не только в развертывании «смысла» (смысл > текст), но и в «свертывании» смысла в более «компактные» структуры с целью использования их в готовом виде. Естественно, эта мысль не является оригинальной, более того, в некоторых версиях трансформационной (генеративной) грамматики она частично была реализована в виде формально действующего языкового аппарата, с помощью которого производились

возможные преобразования исходных (базовых) языковых структур, в том числе и преобразования по их «свертыванию». Понятно, что все подобные процедуры, декларировавшиеся в качестве операционно-формальных, на самом деле проводились на основе языковой интроспекции исследователя, на основе его языковой «компетенции», т.е. знаний, которые позволяют отличать отмеченные высказывания от аномальных.

Известно, отказ от постулатов узкого формализма и их преодоление произошли благодаря обращению к семантическим феноменам, определяющим особенности функционирования и развития языка, что и привело к пониманию его как проявлению когнитивных способностей человеческого сознания (см. [6]). становление когнитивной парадигмы языка знаменовало новый подход к дискурсу, рассматриваемому в качестве одного из проявлений или модусов речемыслительной деятельности человека. В таком случае следует изменить и сам взгляд на дискурс, поскольку в нем осуществляется сложный процесс лингвосемиозиса, при котором смыслопорождение происходит одновременно с означиванием содержательных компонентов, прежде всего тех, которые формируют когнитивно-пропозициональные структуры. становится очевидным и то, что предложение и его составляющие также могут считаться продуктами дискурсивной деятельности. В таком случае вопрос, что считать нижней границей дискурса (в формальном отношении ее обычно устанавливают на уровне межпредложенческих связей и отношений), следует сформулировать несколько иначе: с чего начинается дискурсивная деятельность или что считать дискретной (минимальной) единицей дискурса? Постановка подобной проблемы может показаться некорректной в силу недостаточной определенности самого понятия дискурса и чрезвычайной сложности всех процессов, связанных с ментальной деятельностью человеческого мышления и сознания в целом. В то же время становится очевидным, что возможны различные ответы на постановленный вопрос в зависимости от трактовки природы дискурса.

Понимание дискурса как речемыслительного образования событийной природы и как речемыслительной деятельности, при которой происходит развертывание событийного ряда, отражает собственно лингвистическую (психолингвистическую) природу этого сложного научного феномена. Дискурсивная деятельность в таком случае – это текущий речевой процесс, при котором говорящий постоянно производит выбор языковых средств вербализации речемыслительных квантов. Этот выбор возможен благодаря тем системным связям, которые существуют между уровнями языка и его единицами. Наиболее важными при порождении дискурса как связной речи являются отношения, существующие между предложением (пропозицией) и пропозитивным словом, в частности пропозитивным именем, под которым понимается лексическая единица событийной семантики (*война, пожар, бег, собрание, полет, обсуждение, чтение* и т.п.). Статус пропозициональных слов, в данном случае имен существительных, двойствен. Эта двойственность их объясняется тем, что, например, в русском языке, наряду с лексико-грамматическими классами, традиционно именуемыми частями речи, существуют группы слов, которые формально относятся к классу **X**, но по функционально-семантическим признакам принадлежат классу **Y.** Морфологическое оформление, поверхностно-структурные свойства, система словоизменения, грамматическая (синтаксическая) валентность у них от класса **X**, но функционально-семантические роли в смысловой организации предложения – от **Y.** В них сопряжены системоприобретенные (свойства класса **X**) и системонаследованные свойства (от класса **Y**). В группе существительных системообразующее ядро составляют конкретно-предметные имена. В отличие от них пропозитивные (событийные) имена обладают системоприобретенными и системонаследованными признаками. К последним относятся семантико-синтаксические особенности, вызванные пропозициональной природой событийных имен, так как денотатом их выступают события и факты, эксплицируемые в диктумной рамке пропозиции. Отсюда не свойственные конкретно-предметным именам сочетаемость событийных имен и их семантические роли в дискурсе. Ср., например, сочетания *сумка спортсмена* и *прыжок спортсмена*, которые несмотря на одинаковую формально-грамматическую организацию и одинаковую синтаксическую позицию присубстантивного несогласованного определения получают разное прочтение: *сумка спортсмена* – значение посессивности, *прыжок спортсмена* – действие агенса, т.е. – ‘спортсмен прыгнул’. Кроме того, у пропозициональных имен сочетаемостные свойства от предикатного слова, в частности, они сочетаются с фазовыми и бытийными глаголами (*Он совершил (начал) прыжок*).

Пропозициональное слово, прежде всего номинализации, всегда привлекали внимание

лингвистов разных поколений, однако подход к ним не выходил за пределы привычных представлений о слове как лексико-грамматическом единстве номинативного характера, что привело к формированию двух известных подходов к анализу этой центральной единицы языка – семасиологического и ономасиологического. Тем не менее эти подходы в принципе оперируют едиными исходными посылками и основываются на признании двух непосредственно соотносящихся сущностей: 1) предмет (явление) и 2) знак (имя предмета) или 1) знак (имя) и 2) предмет (явление). Однако в дискурсивной деятельности подобного процесса «портретирования» внеязыковой действительности и, наоборот, поиска реалии на основе языкового знака не происходит. Дискурс как речемыслительный процесс – это скорее создание нового, языкового («возможного», «мыслимого») мира, нежели отражение в языке внеязыковой действительности. Подобный подход к языку и подобное понимание его онтологии, широко представленные в современной лингвистике, заставляют обратить внимание на явления и процессы, не считающиеся собственно языковыми, но лежащие в основе их. Речь, естественно, идет о сущностях когнитивного характера, определяющих особенности языковой концептуализации и категоризации мира и проявляющихся именно в дискурсивной деятельности.

В отличие от узкого когнитивизма когнитивно-дискурсивный подход к языку позволяет точнее объяснить сложные процессы речепорождения и вербальной коммуникации. Язык не только средство общения, но и способ осмысления мира в виде особых, присущих лишь данному языку содержательных форм (ср. известное положение А.А. Потебни о том, что «язык есть тоже форма мысли, но такая, которая ни в чем, кроме языка, не встречается»). При речемыслительной (дискурсивной) деятельности содержательные формы, составляющие когнитивную базу языковой компетенции говорящего субъекта, реализуются в языковых формах, в основе которых находятся когнитивно-пропозициональные структуры.

За последние десятилетия, как можно заметить, в учении о дискурсе явно прослеживается общая тенденция к расширению его предметной области и к вовлечению в поле зрения исследовательских интересов все новых объектов, что привело к своеобразному дискурсивному экспансионизму. Во-первых, эта экспансия коснулась «пространственных» параметров дискурса, когда под ним начинают понимать не только последовательность связанных между собой высказываний, но и, с одной стороны, отдельное самодостаточное высказывание типа *Тихо! Без стука не входить! Закрыто!* и т.п. прагматические клише или, с другой стороны, текст любой протяженности в виде, например, многотомного романа. Во-вторых,, понятие дискурса в исследованиях последних лет перестает использоваться лишь по отношению к живой речи, но и распространяется на любые тексты, в том числе и древние (изменение «временных» параметров дискурса). Ср., например, следующее замечание по этому поводу Н.Ф. Алефиренко: «Для лингвокультурологии – дисциплины преимущественно исторической – такое понимание дискурса (имеется в виду исключение из понятия дискурса диахронического аспекта. – В.Л.) является своего рода «табу» на его использование. И все же определение дискурса как связного текста, погруженного в человеческую жизнь и взятого в совокупности лингвистических и экстралингвистических (событийных) факторов не позволяет отказаться от него, поскольку его лингвокультурологический потенциал слишком очевиден» [7, 9]. Тем не менее подобное расширение предметно-содержательной области учения о дискурсе ничуть не умаляет важности исследования лингвистических факторов дискурсивной деятельности. Более того, все яснее и очевиднее становится актуальность научной проблемы установления его собственно лингвистической природы, что заставляет обратиться к исходным дискурсивным категориям, т.е. к тем важным константам, которые присущи дискурсу любого типа и учет которых составляет непременное требование к процедурам дискурсивного анализа языка. Естественно, речь должна идти прежде всего об основных категориях, присущих дискурсу вообще как языковому феномену (ср. категорию предикативности по отношению к основной синтаксической единице – предложению). Поиски таких категорий часто проводилось и проводится с помощью анализа не самой дискурсивной деятельности, а ее результатов, в частности текстов различной природы и различной протяженности. В основе же дискурса как социальной деятельности лежат образования когнитивной и собственно лингвистической природы, в которых фиксируются и фокусируются различные проявления языковой личности и человека вообще, его знания о мире и о языке, социокультурная причастность его к определенному историко-событийному пространству, манера или способ языковой репрезентации

так называемого мыслительного содержания и всевозможных субъективных и прагматических намерений говорящего субъекта, включая его эмоции, оценки и коммуникативные установки. Важно также отметить, что в дискурсе как речемыслительной деятельности проявляется присущее языку свойство асимметричности между означающим и означаемым, которое приводит не только к различным вариантам толкования высказывания, но и к возможности выбора варианта знакообразования при языковой реализации определенного мыслительного содержания. Этот выбор, осуществляемый в процессе дискурсивной деятельности, говорящий производит между всевозможными репрезентациями когнитивно-пропозициональных структур, опираясь на свои знания о мире внеязыковой действительности и представлений о нем, которые в сознании говорящего передаются в форме отдельных смысловых образований – пропозиций. Способность связанных между собой высказываний или отдельных его компонентов соотноситься с внеязыковыми и языковыми смыслами и составляет сущность пропозитивности как важнейшей категории дискурса и дискурсивной деятельности в целом.

Пропозитивность, однако, не имеет в отличие от предикативности строго закрепленного статуса в системе общелингвистических категорий, поскольку это свойство языка проявляется не только на семантико-синтаксическом уровне (на уровне предложения-высказывания), но и на уровне слова-лексемы или всего текста как результата дискурсивного процесса. Именно такой подход к категории пропозитивности открывает интересные перспективы в области исследования когнитивных механизмов речепорождения и смыслообразования, осуществляемых с помощью языка и на основе языковых способностей человека. Введение в научный оборот понятия пропозитивности способствует также уточнению ряда положений теоретической лингвистики, в том числе таких ее отраслей, как теория коммуникации, теория референции. Именно на основе пропозициональности происходит референция языковых единиц к неязыковой действительности и предикация их, т.е. осуществляются процессы дискурсивной деятельности для решения определенных коммуникативных задач. Пропозициональность, таким образом, относится к числу тех фундаментальных общелингвистических категорий, которые отражают онтологию языка, его когинивно-дискурсивную природу.

Когнитивно-дискурсивный подход к языку, во многом определяющий общие тенденции развития лингвистических идей последних десятилетий, стимулировал исследование и новое осмысление пропозициональности, активизировал поиски всех языковых проявлений этой категории, поскольку все более очевидным становится тесное взаимодействие когнитивных и коммуникативных процессов и взаимосвязь между ними при речемыслительной деятельности. Поэтому когнитивно-пропозициональные структуры следует рассматривать и как средство манифестации концептуальных представлений, входящих в сферу когнитивных способностей человеческого сознания и мышления, и как источник всех возможных репрезентаций пропозиционального содержания в языке, на основе чего и осуществляется вербальная коммуникация. Следует иметь в виду, что предложенческая (предикативная) форма выражения пропозиции выступает в качестве лишь одного из представляемых языком средств передачи актуализируемого в коммуникативном акте мыслимого содержания. Это содержание, получив статус осознанного и одинаково воспринимаемого говорящим и слушающим смыслового образования в виде когнитивно-пропозициональной структуры, в дискурсе может быть представлен не в своей иконической ипостаси, а в различных формах своей непредложенческой реализации. Язык в этом отношении предоставляет в распоряжение человека значительное количество средств реализации в речевом акте отдельного кванта именно такого типа значения.

Таким образом, когнитивно-дискурсивный подход к языку позволяет эксплицировать глубинные, когнитивные процессы, связанные с речемыслительной деятельностью человека.

Литература

1 Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Отв. ред. В.И. Ярцева. – М.: Научное изд-во «Большая российская энциклопедия», 2002. – С. 136-137..

2 Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике (Обзор) // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: Сборник обзоров. – М.: РАН ИНИОН, 2000. – С. 7-25.

3 Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.:ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

4 Марианне В., Йоргенсен, Луиза Дж. Филлипс. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. – Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.

5 Прохоров Ю.Е. Действительнось. Текст. Дискурс. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 224 с.

6 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику. – Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2014. – 236 с.

7 Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М.: Флинта, 2005. – 412 с.

References

1 Arutyunova N.D. Diskurs // Lingvisticheskij ehnciklopedicheskij slovar’ / Otv. red. V.I. YArceva. – M.: Nauchnoe izd-vo «Bol’shaya rossijskaya ehnciklopediya», 2002. – S. 136-137.

2 Kubryakova E.S. O ponyatiyah diskursa i diskursivnogo analiza v sovremennoj lingvistike (Obzor) // Diskurs, rech’, rechevaya deyatel’nost’: funkcional’nye i strukturnye aspekty: Sbornik obzorov. – M.: RAN INION, 2000. – S. 7-25.

3 Makarov M.L. Osnovy teorii diskursa. – M.:ITDGK «Gnozis», 2003. – 280 s.

4 Marianne V., Jorgensen, Luiza Dzh. Fillips. Diskurs-analiz. Teoriya i metod / Per. s angl. – Har’kov: Izd-vo «Gumanitarnyj Centr», 2008. – 352 s.

5 Prohorov YU.E. Dejstvitel’nos’. Tekst. Diskurs. – M.: Flinta: Nauka, 2009. – 224 s.

6 Boldyrev N.N. Kognitivnaya semantika. Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku. – Tambov: Izdatel’skij dom TGU im. G.R. Derzhavina, 2014. – 236 s.

7 Alefirenko N.F. Sovremennye problemy nauki o yazyke. – M.: Flinta, 2005. – 412 s.

Нуршаихова Ж.А.,
Мусаева Г.А.,
Нуржанова Ж.С.

Прагматический подход к генеративной лингвистике

В аннотируемой работе рассматривается возможность создания оригинальной грамматической системы при обучении новому языку. Прагматическим подходом к ге-неративной лингвистике явилась методика усвоения языка, использующая унифициро-ванную модель русского предложения. В статье рассматриваются алгоритмы моделирования предложения в двух уров-нях: внешнем и внутреннем, основанные на теориях Н. Хомского и Л. Теньера. К внешнему уровню относится построение унифицированной структуры предложения от глубинной структуры к поверхностной – по Н. Хомскому. А к внутреннему уровню – структурное соотнесение элементов модели как содержание самой структуры унифи-цированного предложения – по Л. Теньеру. Теории Н. Хомского и Л. Теньера опреде-лили все модели как объединение составляющих и отразили в этих же моделях отно-шения иерархии между компонентами. В исследовании демонстрируется способ обучения инофонов языку при помощи авторской теории алгоритмизированного синтаксиса.

Ключевые слова: методы структурализма, генеративная лингвистика, алгорит-мизированный синтаксис, трансформационный анализ, унифицированная структура предложения.

Nurshaikhova Zh.A.,
Mussayeva G.A.,
Nurzhanova Zh.S.

Pragmatical approach to generative linguistics

This work is dedicated to the theory of algorithmic syntax of the simple Russian sentence. The theory of algorithmic syntax presents by itself the generative type of grammar as a result of the special structuring of the syntax of the simple question with the further process of learning the grammar. It was for this purpose that the unified virtual integral stemma of the Russian sentence and the algorithms for displaying grammatical material was developed, based on the theory of N. Chomski. Using L. Tenyer's theory, different structural elements that form the simple sentence are being researched. All of the models constructed in the research, can be defined as the unification of the components, and can show the hierarchic relations among the components of those same models. In this research a visual representative system of teaching a second language is proposed.

Key words: methods of structuralism, generative linguistics, algorithmic syntax, the transformational analysis, the unified structure of the sentence.

Нұршайықова Ж.А.,
Мұсаева Г.Ә.,
Нұржанова Ж.С.

Генеративтік лингвистиканың прагматикалық жолы

Аннотация жазылып отырған бұл жұмыста жаңа грамматиканы оқытуда бірегей грамматикалық жүйе құру мүмкіндігі қарастырылады. Генеративтік лингвистиканың прагматикалық жолы орыс тіліндегі сөйлемдердің біріздендіріліген моделін қолдана-тын тіл меңгеру әдісі болып табылады. Мақалада сөйлемдерді модельдеу алгоритмінің екі деңгейі қарастырылады. Олар Н. Хомский және Л. Теньер теорияларына негізделген сыртқы және ішкі деңгейлер. Сырт-қы деңгейге Н. Хомский теориясы бойынша жасалған терең құрылым мен үстірт құры-лымға дейінгі сөйлемнің біріздендірілген құрылымы жатады. Ал ішкі деңгейге Л. Тень-ер ұсынған сөйлемнің біріздендірілген құрылымының мазмұны ретіндегі модельді құ-растырушы элементтердің бір-бірімен арақатынасы жатқызылады. Н. Хомский мен Л. Теньердің теориялары бүкіл модельдерді құрастырушылардың бір-бірімен байланыс-уын анықтап, осы модельдердегі компененттердің арасындағы қатынас иерархиясын көрсете алды. Зерттеу жұмысында инофондарға авторлық алгоритмделген синтаксис теориясы көмегімен тіл үйрету тәсілі көрсетіледі.

Түйін сөздер: құрылымдық әдіс, генеративтік лингвистика, алгоритмделген синтаксис, трансформациялық талдау, сөйлемнің біріздендірілген құрылымы.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81.2-9

Нуршаихова Ж.А.[1], Мусаева Г.А.[2], Нуржанова Ж.С.[3],

[1]д. ф. н. профессор, [2, 3]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: zhanara26n@mail.ru; gulbagiza_70@mail.ru; nur.zhanna@list.ru

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ГЕНЕРАТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Структурализм – основное направление в лингвистике 20 в. Наиболее важными течениями структурализма являлись глоссематика в европейской лингвистике, амери-канский структурализм, трансформационная порождающая грамматика Н.Хомского, генеративная лингвистика, а также структурный синтаксис Л. Теньера. Огромную роль в становлении всех направлений структурализма сыграли идеи Ф. де Соссюра. Целый ряд методов структурализма и сейчас плодотворно используется в работах языковедов, принадлежащих к самым различным направлениям и в самых разных странах. Анализируя данное течение, не надо забывать, что современное исследование языка немыслимо без достижений структурализма.

Впервые требование проводить исследование синтаксиса, а не только фонологии, морфологии, фономорфологии, как это было принято у дескриптивистов, в чисто формальном плане было сформулировано Л. Блумфилдом. В качестве метода подобного формального исследования был выдвинут метод НС-непосредственно составляющих (immediate constituents). Этот метод, предложенный Л. Блумфилдом, получил дальнейшее развитие в 40-50-е годы. Уже к середине 40-х годов американские структуралисты, в частности, дескриптивисты, все чаще обращаются к исследованию проблем синтаксиса, а в 50-х синтаксис оказывается в центре внимания ведущих американских лингвистов. В качестве основных методов анализа синтаксического уровня стали разрабатываться анализы по непосредственно составляющим и трансформационный анализ [1].

По существу, метод анализа по непосредственно составляющим оказывается дальнейшим и своеобразным теоретическим развитием теории синтагмы Ф. де Соссюра, поскольку он основан на понятии некоего звена, состоящего из двух связанных между собой «конституентов» или составляющих, из которых одно бывает главным и второе – зависимым. Каждый из «конституентов» может быть объединен с единицами высшего или низшего порядка по отношению к нему, что допускает развертывание или свертывание предложения. Именно последнее обстоятельство послужило причиной его дальнейшего использования в качестве одного из этапов при создании нового метода синтаксического анализа. Необходимость поисков новых путей

анализа, разработки новой методики объясняется тем, что анализ по НС уже не удовлетворял требованиям, предъявляемым к синтаксическим исследованиям в связи с развитием ряда смежных дисциплин, в связи с возникновением новых как чисто прикладных, так и общетеоретических задач. В частности, метод по НС способен вскрыть лишь иерархическую структуру предложения, но не позволяет выделить структурные типы предложений [2].

С середины 50-х годов в американской лингвистике разрабатывается и применяется новый метод синтаксического анализа, называемый трансформационным. К середине 60-х годов трансформационный метод превратился в один из наиболее широко применяемых методов не только в США, но и в других странах. Успеху трансформационного метода способствовало его коренное отличие от дескриптивной техники анализа, что позволяло по новому осмыслить уже известный языковой материал.

Следует при этом отметить, что трансформационный метод отличается от метода НС прежде всего по своим целям. Различие поставленной цели заключается в том, что с помощью метода НС пытались ответить на вопрос, каким образом составлено предложение, из каких частей оно состоит. С помощью трансформационного метода пытались найти ответ на вопрос, из какого предложения или предложений выведено путем структурных преобразований данное конкретное предложение [3].

К 60-м годам особое развитие получили идеи Н. Хомского, представляющие собой дальнейшее и особое развитие трансформационной методики [4-5]. Основой концепции Н. Хомского является понятие порождающих грамматик. Согласно этой концепции грамматика языка, а по существу весь язык рассматривается как некое порождающее устройство. Истоки порождающей грамматики сам Н. Хомский возводит к идеям В. Гумбольдта о творческом аспекте языка. Цель создания порождающей грамматики в выявлении строгих правил, по которым протекает в языке эта творческая деятельность.

Порождающая грамматика не выводится из языкового материала (иначе, текста), а строится, конструируется, после чего проверяется ее адекватность объекту. Это означает, что трансформационная грамматическая модель должна обладать способностью порождать правильные предложения языка. По словам Н. Хомского, грамматика языка есть «своего рода механизм, порождающий все грамматически правильные последовательности языка и не порождающий ни одной грамматически неправильной» [5]. У Н. Хомского язык выступает как особое порождающее устройство, дающее на выходе правильные предложения. Соответственно и его грамматика является синтезирующей, «порождающей» [1].

Одной из возможных типов грамматик Н. Хомский называет модель непосредственно составляющих. Эта грамматика представляет собой: а) набор единиц и символов. Например, N – существительное, V – глагол, NP – именная группа, VP – глагольная группа, T – артикль и т.д.; б) набор правил развертывания этих символов. Подобная грамматика на примере одного предложения: Ребенок играет в мяч выглядит следующим образом: N – V – O4.

Описанная модель, мы придерживаемся мнения Н.Хоского, «является более сильной», чем другие и более пригодной, так как может производить большее количество предложений: Он читает газету. Джейсон прислал письмо. Сабина ждет ребенка и т.д.

Особенность грамматической концепции Н. Хомского в том, что если ранее американские лингвисты уделяли преимущественное внимание грамматическому анализу, то Хомский предлагает заняться в первую очередь грамматическим синтезом. Грамматика Н. Хомского – синтезирующая грамматика. Подобный подход к проблеме создания грамматики объясняется прежде всего чисто практическими задачами, возникающими в связи с все возрастающей ролью проблем массовой коммуникации [4].

Генеративная лингвистика выдвинула несколько фундаментальных противопоставлений: четко различаются «компетенция» – знание языка и «употребление» – использование языка в речевой деятельности. Трансформационная порождающая грамматика описывает прежде всего компетенцию говорящего. Структура этой грамматики имеет три основных компонента: синтаксический, семантический и фонологический, из которых главным, центральным, является синтаксис, а семантика и фонология выполняют по отношению к синтаксису интерпретирующие функции. В трансформационную порождающую грамматику вводится два уровня синтаксического представления: глубинный (глубинная структура) и поверхностный (поверхностная структура); задачей синтаксического описания является исчисление всех глубинных и поверхностных структур, а также установление между ними строгого соответствия.

Генеративная лингвистика получила широкое развитие как в США, так и за их пределами в 60-х годах 20 века. Она повысила требование к эксплицитности лингвистического описания, задаваемого в форме исчисления; привлекла внимание к ненаблюдаемым объектам синтаксиса, существование которых определяется косвенно, способствовала выработке аппарата описания синтаксиса, сравнимого по детальности с аппаратом описания морфологии, ввела в лингвистику технику формализации описания, облегчающую, в частности, автоматизацию языковых процессов с помощью компьютерных технологий.

В Казахстане к методам трансформационной грамматики обращался в своем исследовании А.Е. Карлинский [6], который при помощи наложения двух систем определял сферы возможной интерференции на основе законов межъязыковой идентификации.

Декларируя идею Н. Хомского о возможности генерирования новой грамматической системы в прикладных целях, мы попытались обосновать ее, используя при этом теорию порождающих грамматик – ПГ и метод непосредственно составляющих (НС). Порождающая грамматика – это не только метод исследования языка, преследующий строго практические цели, но это и некая общая теория языка. «Грамматика языка, есть в сущности теория языка» [5]. Эта теория стремится к рассмотрению языка не только в статическом, но и в динамическом аспекте. Опираясь на это высказывание Н.Хомского, мы назвали свой подход к синтаксису теорией алгоритмизированного синтаксиса.

Разработанная в теории алгоритмизированного синтаксиса унифицированная модель русского предложения, трактуемая через призму теории Н. Хомского, и алгоритмы анализа этой структуры, демонстрируют адекватность грамматической теории, основанной на структурировании, через моделирование глубинной и поверхностных структур русского предложения, предположительным результатам в облегчении усвоения русского языка.

Кроме перечисленных структурных теорий обособленно стоял структурный синтаксис Л. Теньера. Американский структурный синтаксис – анализ по непосредственным составляющим (НС), вылившийся в генеративную грамматику, а позднее оформившийся в конституентный синтаксис во всех его проявлениях и структурный синтаксис Л. Теньера, ставший основой для грамматики зависимостей, многими учеными рассматривались как альтернативные теории. Структура предложения у Л. Теньера – это совокупность отношений зависимости между его компонентами. Он фактически исходил из того, что синтаксическая связь отражает связь предметов и понятий между собой [7]. Структурный синтаксис Л. Теньера совершенно не похож на структурный конституентный синтаксис тем, что он исследует не структуру самого предложения, а различные структуры, образующие предложение, – это синтаксис структур (от греч. syntaxis – построение, порядок). Синтаксис Л. Теньера является учением не о предложении в целом, но лишь о структурах внутри предложения.

Концепция Л.Теньера отражает коммуникативный процесс: говорить – значит преобразовывать структурный порядок в линейный (иллокуция), понимать речь – значит совершать обратное (перлокуция), где линейный (формальный) порядок слов предполагает расположение слов в речевой цепи, а структурный порядок определяет отношения между словами, их взаимозависимость, где линейный порядок одномерен, а структурный – многомерен.

В теории Л. Теньера нас заинтересовало это его видение структуры.

Принцип зависимости отличает теорию Л. Теньера от конституентных грамматик (грамматика НС, трансформационная грамматика), где модели определяются как объединение составляющих, между которыми устанавливаются формальные отношения иерархии. В отличие от этих грамматик, у Л. Теньера к одному элементу высшего уровня может относится множество элементов низшего уровня.

В теории алгоритмизированного синтаксиса в целях минимизации и упрощения усвоения знаний происходит «примирение» этих двух теорий, на самом деле не конфронтирующих между собой, а логически представляющих единое целое. Идет унификация предложения с использованием методики генеративной грамматики, затем, несмотря на видимую оторванность трансформационных грамматик от позиции Л. Теньера, делается попытка проанализировать глагольные, субстантивные, адъективные и адвербиальные узлы, составляющие структуру всего предложения. Иными словами, делается попытка (в пользу прагматики) объединить две, казалось бы, альтернативные теории.

Когда появляется необходимость соотнести какие-либо положения двух альтернативных теорий, необходимо продумать, до какой степени эти положения можно модифицировать (преобразовать с тем, чтобы получить что-то новое),

унифицировать (привести к единой системе), чтобы они не потеряли в процессе видоизменения своего изначального смысла и одновременно приобрели способность совмещаться друг с другом. Таким образом, в своей работе мы стремимся добиться допустимого предела модификации и унификации проблемы. В нашей работе сочетание структурных моделей Н. Хомского с иерархическими отношениями между составляющими компонентами предложения Л. Теньера трансформируются в прикладных целях [11].

Все модели, сконструированные нами, можно определить и как объединение составляющих, и отразить в этих же моделях отношения иерархии между компонентами. То есть на базе теории Л. Теньера мы пытаемся расширить трансформационную грамматику, дополнив ее иерархическими отношениями между компонентами, исследовать структуры, составляющие предложения, изнутри и пытаться при помощи этих структурных моделей конструировать предложения [12].

Н. Хомский и его последователи не развернули скомпонованные ими модели и не продемонстрировали синтаксические связи между составляющими. В свою очередь, Л. Теньер с последователями не объединили его иерархически расположенные узлы, стеммы, графы в единую модель. Они не пошли от «атомистического» описания языка к его системному осмыслению, хотя основу для этого перехода составило бы использование структурного моделирования от частных узлов к полной модели предложения.

Хотя, цитируя слова Л. Терьера: «Наряду с частичными и фрагментарными стеммами, использованными для того, чтобы объяснить тот или иной раздел структурного синтаксиса, возможно, хотя бы теоретически, представить себе некую интегральную стемму, в которой учитывались бы все структурные элементы данного предложения; можно, по крайней мере, сделать попытку приблизиться к этому идеалу» [7], – видим, что идея интегрирования унифицированной модели была предложена.

В связи с этим нам представляется, что нет ничего более наглядного в процессе овладения иностранным языком, чем проследить за системой языка по структурной модели предложения, а затем последовательно (алгоритмически) рассмотреть синтаксические связи между составляющими, сконструировав и изучив все виды стемм и узлов, связывающих компоненты.

Теория алгоритмизированного синтаксиса базируется на лингвистической теории Н. Хомского в плане трансформационной порождающей грамматики, которая, по словам В.А. Звегинцева [10], «реализует стремление к построению адекватной и обладающей достаточной объяснительной силой лингвистической теории». Разработанная нами унифицированная структура русского предложения, которую мы трактуем через призму теорий Н. Хомского и Л. Теньера, и алгоритмы семантического и синтаксического анализа этой структуры позволяют продемонстрировать адекватность грамматической теории через моделирование глубинной и поверхностных структур русского предложения.

Технологический подход к проблеме предполагает, каким образом необходимо построить теорию овладения языком, чтобы прийти к практическим и эффективным результатам. Поэтому использованный структурно-алгоритмизированный подход к теории алгоритмизированного синтаксиса является наиболее репрезентационным для понимания глубинной сущности усваиваемого языка [13].

Цель теории алгоритмизированного синтаксиса – выявление аналогов процесса коммуникации из области информатики, построение виртуальной интегральной стеммы простого предложения, сведение в единую алгоритмизированную систему грамматических знаний о предложении для поиска путей совершенствования теории усвоения языка.

Перспективы использования теории алгоритмизированного синтаксиса заключаются в разработке теоретического обоснования новых технологий обучения языка на базе названной теории, в разработке теоретического обоснования обучающих компьютерных программ для русского и казахского языков как иностранных, в подготовке материала для компьютерного усвоения алгоритмизированных грамматических знаний с использованием дистанционного управления, создание виртуального представления русского или казахского предложений в формате 3Д для наглядной демонстрации построения предложения на практических занятиях по изучению русского и казахского языков как иностранных.

Литература

1 Амирова Т.А. Из истории лингвистики 20 века. – М.: ЧеРо, 1999. – 105 с.

2 Белый В.В. Американская дескриптивная лингвистика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. – М.: Наука, 1977. – С. 158-204.

3 Перлмуттер Д.М., Постал П.Л. О формальном представлении структуры предложения // Новое в зарубежной лингвистике. Современные синтаксические теории в американской лингвистике. Вып. XI. – М.: Прогресс, 1982. – С. 76-89.

4 Андреев Н.Д. Хомский и хомскианство // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. – М.: Наука, 1977 . – С. 257-284.

5 Хомский Н. Основы теории синтаксиса. – М.: МГУ, 1972. – 237с.

6 Карлинский А.Е. Дилингвальный анализ и его применение в обучении второму языку // Лингвистические основы преподавания языка. – М.: Наука, 1983. – С. 103-113.

7 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 250 с.

8 Гладкий Л.В. Формальная грамматика и языки. – М.: Наука,1973. – 368 с.

9 Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «смысл-текст». – М.: Наука, 1974. – 314 с.

10 Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: МГУ, 1976. – 306 с.

11 Нуршаихова Ж.А. Структурный синтаксис: взгляд из прагматики: монография. – Munich: Lambert Academic Publishing – 2013. – 276 с.

12 Нуршаихова Ж. Второй язык: алгоритмизированное усвоение грамматических знаний: учеб. пособие для вузов. – Алматы: Қазақ университеті, – 2004. – 187 с.

13 Нуршаихова, Ж. Инновационная презентация модели русского предложения в формате 3Д MAX // Жизнь и язык в динамике: науч. тр. межд. научн. конф., посвященная памяти засл. деятеля науки КР, д.ф.н. профессора А.О. Орусбаева, 20-23 апреля 2011. – Бишкек: КРСУ, 2012. – С. 208-213.

References

1 Amirova T.A. Iz istorii lingvistiki 20 veka. – M.: CheRo, 1999. – 105 s.

2 Belyiy V.V. Amerikanskaya deskriptivnaya lingvistika // Filosofskie osnovyi zarubezhnyih napravleniy v yazyikoznanii. – M.: Nauka, 1977 . – S. 158-204.

3 Perlmutter D.M., Postal P.L. O formalnom predstavlenii strukturyi predlozheniya // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Sovremennyie sintaksicheskie teorii v amerikanskoy lingvistike. Vyip.HI. – M.: Progress, 1982. – S. 7689.

4 Andreev N.D. Homskiy i homskianstvo // Filosofskie osnovyi zarubezhnyih napravleniy v yazyikoznanii. – M.: Nauka, 1977 . – S. 257-284.

5 Homskiy N. Osnovyi teorii sintaksisa. – M.: MGU, 1972. – 237 s.

6 Karlinskiy A.E. Dilingvalnyiy analiz i ego primenenie v obuchenii vtoromu yazyiku // Lingvisticheskie osnovyi prepodavaniya yazyika. – M.: Nauka, 1983. – S. 103-113.

7 Tener L. Osnovyi strukturnogo sintaksisa. – M.: Progress, 1988. – 250 s.

8 Gladkiy L.V. Formalnaya grammatika i yazyiki. – M.: Nauka,1973. – 368 s.

9 Melchuk I.A. Opyit teorii lingvisticheskih modeley «smyisl-tekst». – M.: Nauka, 1974. – 314 s.

10 Zvegintsev V.A. Predlozhenie i ego otnoshenie k yazyiku i rechi. – M.: MGU, 1976. – 306 s.

11 Nurshaihova Zh.A. Strukturnyiy sintaksis: vzglyad iz pragmatiki: monografiya. – Munich: Lambert Academic Publishing – 2013. – 276 s.

12 Nurshaihova Zh. Vtoroy yazyik: algoritmizirovannoe usvoenie grammaticheskih znaniy: ucheb. posobie dlya vuzov. – Almaty: Kazak university– 2004. – 187 s.

13 Nurshaihova Zh. Innovatsionnaya prezentatsiya modeli russkogo predlozheniya v formate 3D MAX // Zhizn i yazyik v dinamike: nauch. tr. mezhd. nauchn. konf., posvyaschennaya pamyati zasl. deyatelya nauki KR, d.f.n. professora A.O. Orusbaeva, 20–23 aprelya 2011. – Bishkek: KRSU, 2012. – S. 208-213.

Омаров Ғ.Қ., Базылхан Н.

Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау)

Мақалада биылғы жылы Алтай археологиялық экспедициясының Шығыс Қазақстан облысындағы зерттеулері нәтижесінде 2012 жылы кездейсоқ жағдайда табылған тастағы көне түрік жазуының құпиясы ғалымдар тарапынан оқылып, алғашқы талдау қорытындылары баяндалады. 8 таңба-әріптен тұратын жазу транскрипциясы: Er atïm Taγran .... š?, ал қазақшасы: Ер (батыр) атым Тағран ..... ш ?Таңба-графикалық ерекшелігі Талас ескерткіштеріне жақын. Бұл көне жәдігер Он оқ, Түргеш дәуіріне жатады,VIII-IX ғасырлармен мерзімделеді.

Түйін сөздер: түрік, бітік жазуы, мәтін, тас, Шығыс Қазақстан, транскрипция.

Omarov G.K., Bazylhan N.

Newly found ancient Turkic inscription on the stone from the area Kabyrgatsk East Kazakhstan region (preliminary reading)

The article examines and gives the preliminary analysis of newly discovered ancient Turkic writing, which was discovered by local resident during the archeological expeditions in 2012 in East Kazakhstan region. The text of transcription consist of 8 symbols; the rough translation from the ancient Turkic is: Er atïm Taγran .... š? – My heroic name Tagran ..... u? The preliminary analysissuggests that the inscription refers to the On ok period, Türgesh era of VIII-IX centuries. Tamga-sign graphics are presumably close to those of Talas monuments.

Key words: turkic, runic writing, text, stone, East Kazakhstan, transcription.

Омаров Г.К., Базилхан Н.

Новонайденная древнетюркская надпись на камне из местности Кабыргатал Восточно-Казахстанской области (предварительное чтение)

В данной статье авторами рассматривается новая находка древнетюркской письменности, которая была обнаружена местным жителем в 2012 г. во время археологических исследовании в Восточно-Казахстанской области. Даются предварительные результаты анализа текста. Текст транскрипции состоит из 8 букв, перевод на древнетюркском: Er atïm Taγran .... š? – Мое героическое имя Тагран ..... ш ? По предварительным исследованиям надпись относится к периоду Он ок,тюргешской эпохи (VIII-IX вв.). Тамга-знаки графически близки с таласскими памятниками.

Ключевые слова: тюрк, руническая письменность, текст, камень, Восточный Казахстан, транскрипция.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 902/904 (574.4)

Омаров Ғ.Қ.[1], Базылхан Н.[2],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, т. ғ. к.,
[2]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкер, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: gany_omarov@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ҚАБЫРҒАТАЛДАН ЖАҢАДАН ТАБЫЛҒАН КӨНЕ ТҮРІК БІТІК ЖАЗУЛЫ ЕСКЕРТКІШ ТУРАЛЫ (алғашқы талдау*)

Көне түрік бітік [1] жазулы ескерткіштер Еуразия кеңістігінде молынан кездеседі [2]. Бұл көне түріктердің жазба мәдениеті сонау VI-IX ғасырларда кеңінен қолданғанының айқын дәлелдері. Орталық Азияда, оның ішінде қазіргі Қазақстан территориясында 1985-2008 жылдар аралығында көне түрік жазулы (көне түрік дәуірінің 3 айнадағы 3 мәтіні, тас құралда 1 мәтін, жартастағы 1 мәтін) 5 ескерткіш табылған болатын [3; 4]. Ал, 2009-2012 жылдары аралығында жүргізілген археологиялық экспедициялар барысында жаңадан тағы да 5 ескерткіш табылып отыр [4]. Атап айтсақ: Үржар, Ертіс, Елек өзендері бойынан табылған қола айналар, Тараз тас құралы, Қойтүбек (Марқакөл), Таңбалы тас, Ақтерек, Құлжабасы, Кемер, Қотыр, Баянжүрек жартастарындағы мәтіндер бар.

Осы ретте Шығыс Қазақстан облысынан 2015 жылы жаңадан анықталған тастағы мәтін туралы өзіміздің алғашқы зерттеулерімізді ұсынып отырмыз. Ол кішігірім құрал іспетті сынық тасты 2012 жылы Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы Ақбұлақ ауылдық округіне қарасты Қабырғатал фермасы төңірегінен аталмыш шаруа қожалық иесі, Қашқынбаев Асқар Бидахметұлы (1961 жылы туған) алғаш тауып алған екен (1-сурет). Аталмыш қара түсті (гранит) тасты 2015 жылы ауданға ғылыми зерттеу жұмыстарымен барған Алтай археологиялық экспедициясының жетекшісі Ғани Қалиханұлы Омаровқа тапсырған.

Қабырғатал фермасы Боран – Күршім тас жолынан солтүстік-батыс бағытта 4 шақырым, Теріскей Бөкенбай ауылынан оңтүстік-шығысқа 13 шақырым жерде орналасқан. Бұл жерде қола дәуірінен бастап түркі кезеңіне дейінгі археологиялық ескерткіштер шағын ауданда шоғырлана орналасқан. Олардың бірнешеуіне биылғы жылы қазба жұмыстары жүргізілді.

Тастың табылған жері: N 48° 20’17,9» E 084° 33’36,8», теңіз деңгейінен алғандағы биіктігі 600 м. Бұл жер жоғарыда атап

* Мақала 1038/ГФ4 «Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу» атты ҚР БжҒМ Ғылым комитеті гранты аясында орындалды.

өткен Қойтүбек ескерткішінен 60-70 шақырым жерде. Екеуі де Алтай тауларының оңтүстік бөктерінде.

Сақталып қалған сынық тастың өңделінген бетінде 8 таңба-әріп үшкір затпен қашалған. Таңба-әріптер екі қатарда бейнеленген. Бірінші қатарда 7 таңба, екінші қатарда 1 ғана таңба байқалады. Сақталуы жақсы, таңбалар айқын көрінеді. Бірінші қатардағы таңбалар ұзына бойы 8 см болатын жолаққа түзу сызық бойымен орналасқан. Осы қатардағы бір таңба қайталанады. Қара тастың бергі беті арнайы таңбалау, жазу түсіру үшін тегістеліп, қашалғаны аңғарылады, арғы бетінде қандай да бір жазу мәтін жоқ. Тастың қырлары кедір-бұдырлы, адам қолына ұстағанға ыңғайлы етіп істелген. Біздің жорамал бойынша таңбалы тас бастапқы кезде еңбек құралы ретінде пайдаланылған болуы мүмкін. Өкінішті сол, тастың екінші бөлігін табу мүмкін болмады. Көне түрік мәтінді тастың екінші жартысын табу, ғалымдардың жазуды толық оқуына ықпал ететіні анық. Сынық тастың жалпы көлемі 11,1 см х 8,6-9,9 см х 1,5-2 см.

Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан табылған көне түрік бітік жазулы мәтіннің оқылуы:

Мәтін транскрипциясы: **Er atïm Taγran .... š?**

Қазақшасы: **Ер (батыр) атым Тағран ..... ш ?** (2-сурет).

Осы тастың мәтініне ұқсас «ер атым...» деген тұрақты қолданыс түрік дәуірінде кеңінен таралған, ондай жазулар Қазақстан, Моңғолия, Қырғызстан, Тыва, Хакасия және басқа аумақтарда молынан кездеседі.

Ал осы жолдағы көне түрік батырдың есімі **taγun // ataγ** деп оқылу мүмкіндігі болғанымен, оның есімін қашап таңбалағанда Талас көне түрік бітік ескерткіштеріндежиі кездесетінγ (ғ), ü (ө,ү) және r (р) , q (қ) таңбаларын өзара алмастырып қолданатындығы байқалады.

Сөйтіп, Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы Ақбұлақ ауылдық округіне қарасты Қабырғатал фермасы төңірегінен табылған аталмыш тастағы мәтін көне түріктердің киелі мекені – Алтай тауыныңоңтүстік- батыс бөлігінен табылуы табиғи заңдылық. Бұл тастағы көне түрік мәтінінің таңба-графикалық ерекшелігі Талас ескерткіштеріне жақын. Сондықтан аталмыш тастағы мәтіннің хронологиясы Он оқ, Түргеш (VIII-IX ғасырларға) дәуіріне қатысты болуы әбден ықтимал.

1-сурет – Көне түрік бітік жазулы мәтіннің фотосуреті (Ғ.Қ. Омаров, Н. Базылхан, 2015 ж.)

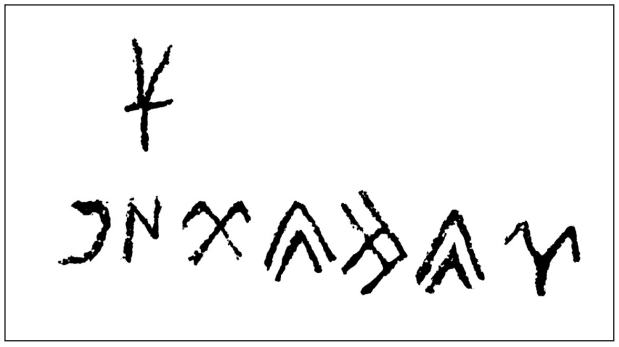

2-сурет – Көне түрік бітік жазулы мәтіннің сызбасы (Н. Базылхан, 2015 ж.)

Әдебиеттер

1 Базылхан Н. Древнетюркская битик, фоно-морфемная структура письменности и проблемы интерпретации текстов // Тувинский институт гуманитарных исследований «письменное наследия тюрков». Международный симпозиум, посвященный 110-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности и 100 летию выхода в свет труда Н.Ф. Катанова «Опыт исследование урянхайского языка» 14-17 октября 2003 г. Тезисы. – Кызыл. 2003. – С. 31-35.

2 Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 327 с.: илл.

3 Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Серия «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері». – II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 +144-б жапсырма.

4 Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана // Түркология. – №5-6 (37-38), қыркүйек-желтоқсан. – Түркістан, 2008. – С. 117-122.

5 Кызласов И.Л. Прочтение руни ческой надписи урочища Актерек // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения Н.Э. Масанова: Сб. мат-лов межд. науч. конф. – Алматы: Print-S, 2010. – С. 345-346 (544 с.+ 42 с. илл.).

6 Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль номадов в формировании культурного наслдеия Казахстана. Научные чтения Н.Э. Масанова: Сб. мат-лов межд. науч. конф.– Алматы: Print-S, 2010. – 333 с. (544 с.+ 42 с илл.).

7 Рогожинский А.Е., Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая надпись из урочища Тамгалы (Семиречье) // Краткие сообщения института археологии РАН. Публикации и полевые исследования. – М. – Вып. 216. – 2004. – С. 41-46.

8 Базылхан Н., Железняков Б.А., Хермани Л., Жамбулатов К. Находка памятника древнетюркской письменности в горах Кульжабасы (предварительное чтение) // V халықаралық түркология конгресі: мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» баяндамалар жинағы. – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, 2013.– С. 664-669.

9 Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баян-жүрек: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы баспа тобы. – Астана, 2012. – 240 б.

10 Смагулов Е.А. Продолжение исследования стратиграфии древнего Саурана // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2008 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. – Алматы, 2009. – Б. 204-209.

References

1 Bazylhan N. Drevnetyurkskaya bitik, fono-morfemnaya struktura pis’mennosti i problemy interpretacii tekstov // Tuvinskij institut gumanitarnyh issledovanij «pis’mennoe naslediya tyurkov». Mezhdunarodnyj simpozium, posvyashchennyj 110-letiyu deshifrovki orhono-enisejskoj pis’mennosti i 100 letiyu vyhoda v svet truda N.F. Katanova «Opyt issledovanie uryanhajskogo yazyka» 14-17 oktyabrya 2003 g. Tezisy. – Kyzyl. 2003. – S. 31-35.

2 Kyzlasov I.L. Runicheskie pis’mennosti Evrazijskih stepej. – Moskva: Izdatel’skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 1994. – 327 s.: ill.

3 Bazi’lhan N. Ko’ne tu’rik bitiktastari’ men eskertkishteri (Orhon, Eni’’sey, Talas) // Seri’’ya «Qazaqstan tari’’hi’ twrali’ tu’rki derektemeleri». – II tom. – Almati’: Dayk-Press, 2005. – 252 +144-b japsi’rma.

4 Bazylhan N. Drevnetyurkskie pis’mennye pamyatniki Kazahstana // Tyrkologiya. – №5-6 (37-38), qi’rku’yek-jeltoqsan. – Tu’rkistan, 2008. – S. 117-122.

5 Kyzlasov I.L. Prochtenie runicheskoj nadpisi urochishcha Akterek // Rol’ nomadov v formirovanii kul’turnogo naslediya Kazahstana. Nauchnye chteniya N.EH. Masanova: Sb. mat-lov mezhd. nauch. konf. – Almaty: Print-S, 2010. – S. 345-346 (544 s.+ 42 s. ill.).

6 Rogozhinskij A.E. Novye nahodki pamyatnikov drevnetyurkskoj ehpigrafiki i monumental’nogo iskusstva na yuge i vostoke Kazahstana // Rol’ nomadov v formirovanii kul’turnogo nasldeiya Kazahstana. Nauchnye chteniya N.EH. Masanova: Sb. mat-lov mezhd. nauch. konf.– Almaty: Print-S, 2010. – 333 s. (544 s.+ 42 s ill.).

7 Rogozhinskij A.E., Kyzlasov I.L. Drevnetyurkskaya runicheskaya nadpis’ iz urochishcha Tamgaly (Semirech’e) // Kratkie soobshcheniya instituta arheologii RAN. Publikacii i polevye issledovaniya. – M. – Vyp. 216. – 2004. – S. 41-46.

8 Bazylhan N., ZHeleznyakov B.A., Hermani L., ZHambulatov K. Nahodka pamyatnika drevnetyurkskoj pis’mennosti v gorah Kul’zhabasy (predvaritel’noe chtenie) // V hali’qarali’q tu’rkologi’’ya kongresi: ma’deni’’ i’qpaldasti’q ja’ne o’rkeni’’etter birligi» bayandamalar ji’’naghi’. – Tu’rkistan: Q.A. Yasawi’’ ati’ndaghi’ hali’qarali’q qazaq-tu’rik wni’’versi’’teti, 2013.– S. 664-669.

9 Samashev Z. Jetisw jartas swretteri. Bayan-ju’rek: A’.H. Marghulan ati’ndaghi’ Arheologi’’ya i’’nsti’’twti’ni’ng Astana qalasi’ndaghi’ baspa tobi’. – Astana, 2012. – 240 b.

10 Smagulov E.A. Prodolzhenie issledovaniya stratigrafii drevnego Saurana // Memlekettik «Ma’deni’’ mura» baghdarlamasi’ boyi’nsha 2008 ji’lghi’ Arheologi’’yali’q zerttewler jayli’ esep. – Almaty, 2009. – B. 204-209.

Orazbekova I.G.,
Akhmadaliyeva M.V.

Ways of abbreviation word-building in electronic correspondence

The given article deals with the ways of abbreviation word building in electronic correspondence on the material of the English language. E-correspondence refers to the means of communication realized by the exchange of electronic written messages. Written messages can be of different types, ranging from conventional standard emails and ending with the posts on the personal pages of social network Facebook or captions to photos in Instagram. Each of the types of electronic exchange of written communications has its own unique characteristics, but there is a linguistic feature which brings together all kinds. Consistent use of abbreviations such as acronyms can be observed.

Key words: abbreviation, electronic correspondence, written message, e-mail, acronym.

Оразбекова И.Г.,
Ахмадалиева М.В.

Электронды хат алмасудағы (жазысудағы) қысқартылған сөздер тудырудың тәсілдері

Бұл мақалада ағылшын тілі материалдарының негізінде электронды хат алмасудағы қысқартылған сөздер тудырудың тәсілдері қарастырылады. Электронды жазысу деп электронды жазбаша хабарлама алмасу құралдары арқылы қатынас жасау меңзеліп тұр. Жазбаша хабарламалар қарапайым қалыпты имейлдардан бастап, Facebook әлеуметтік желісінің жеке парақшаларындағы жарияланымдармен немесе Instagram-дағы суреттерге жазылған жазулармен аяқталатын әр түрлі түрге ие. Электронды жазбаша хабарламалармен алмасудың түрлерінің әрбірі бірегей ерекше сипатқа ие, дегенмен де барлық түрді біріктіретін бір лингвистикалық ерекшелік бар. Қысқартылулардың үнемі қолданылуы, соның ішінде акронимдер, бақыланып, қадағаланып отырылады.

Түйін сөздер: қысқарту, электронды хат алмасу (жазысу), жазбаша хабарлама, имейл, акроним.

Оразбекова И.Г.,
Ахмадалиева М.В.

Способы аббревиатурного словообразования в электронной переписке

В данной статье рассматриваются способы аббревиатурного словообразования в электронной переписке на материале английского языка. Под электронной перепиской имеется в виду общение по средствам обмена электронными письменными сообщениями. Письменные сообщения могут быть разного вида, начиная от обычных стандартных имейлов и заканчивая постами на личных страницах в социальной сети Facebook или подписями к фотографиям в Instagram. Каждый из видов электронного обмена письменными сообщениями обладают своими уникальными характеристиками, но есть одна лингвистическая особенность, которая объединяет все виды. Прослеживается постоянное использование сокращений, в частности акронимов.

Ключевые слова: сокращение, электронная переписка, письменное сообщение, имейл, акроним.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81’37; 003; 81’22

Orazbekova I.G.[1], Akhmadaliyeva M.V.[2],

[1]Candidate of Philological Sciences, docent, [2]Magistrant of a II course of Kazakh National University of the name al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: indiragazizovna@mail.ru; for_milana@mail.ru

WAYS OF ABBREVIATION WORD-BUILDING IN ELECTRONIC CORRESPONDENCE

Language is the systematic creation and usage of systems of symbols – each referring to linguistic concepts with semantic or logical or otherwise expressive meanings. Language is not stable. It is always in a constant development. We can clearly see it in the usage of abbreviations in the electronic correspondence.

Abbreviations were created and used long time ago in different spheres of human activities such as sciences for example.

A, amp.	ampere
ABC	plastics
abs.	absolute
a.c.	alternating current
amp-hr	ampere-hour
anhyd.	anhydrous
a.p.	atmospheric pressure
approx.	approximately
at.	atomic
atm.	atmosphere
aq.	aqueous

But nowadays due to the ever-increasing tempo of modern life and the opportunities given by new technologies they enlarge the range of spheres of their usage and we can observe abbreviations in the media, technology, and other special fields, such as cricket, baseball or the armed forces.

The reasons for using abbreviated forms are obvious enough. One is the desire for linguistic economy — the same motivation which makes us want to criticize someone who uses two words where one will do. Succinctness and precision are highly valued, and abbreviations can contribute greatly to a concise style. They also help to convey a sense of social identity. Usage of abbreviated forms can show that you belong to the part of the social group to which the abbreviations belong. Computer buffs around the world will be recognized by their fluent talk of *ROM* and *RAM, of DOS and WYSIWY* and usage of these abbreviations in their electronic communication. You are no buff if you are unable to use such forms,

or need to look them up (respectively, 'read only memory', 'random-access memory', 'disk operating system', and 'what you see is what you get'). It would only irritate computer-literate colleagues and waste time or space (and thus money) if a computer-literate person pedantically expanded every abbreviated form. And the same applies to those abbreviations which have entered everyday speech. It would be strange indeed to hear someone routinely expanding *BBC, NATO, USA, AIDS,* and all other common abbreviations of contemporary English.

We can find different classifications of abbreviations. Apart from the common form of shortening one word, there are other types of abbreviations. These include acronym and *initialism* (including three-letter acronyms), *apocope*, clipping (reduction of a word to one of its parts), elision, *syncope, syllabic abbreviation*, and portmanteau (words that are made up of elements derived from 2 different words, e.g. motel = motor + hotel)

But mostly scientists distinguish two main groups of abbreviations: *graphical* (shortening of words and word-groups only in written speech while orally the corresponding full forms are used) *and lexical abbreviations* (apocope, apheresis, syncope).

The causes of shortening can be linguistic and extra-linguistic. By extra-linguistic causes changes in the life of people are meant. In Modern English many new abbreviations, acronyms, initials, blends are formed because the tempo of life is increasing and it becomes necessary to give more and more information in the shortest possible time [1].

There are also linguistic causes of abbreviating words and word-groups, such as the demand of rhythm, which is satisfied in English by monosyllabic words. When borrowings from other languages are assimilated in English they are shortened. Here we have modification of form on the basis of analogy, e.g. the Latin borrowing «fanaticus» is shortened to «fan» on the analogy with native words: man, pan, tan etc.

The reading of some abbreviations depends on the context, e.g. «m» can be read as: male, married, masculine, metre, mile, million, minute, «l.p.» can be read as long-playing, low pressure.

Initialisms are the bordering case between graphical and lexical abbreviations. When they appear in the language, as a rule, to denote some new offices they are closer to graphical abbreviations because orally full forms are used, e.g. J.V. – joint venture. When they are used for some duration of time they acquire the shortened form of pronouncing and become closer to lexical abbreviations, e.g. BBC is as a rule pronounced in the shortened form.

Abbreviation of words consists in clipping a part of a word. As a result we get a new lexical unit where either the lexical meaning or the style is different from the full form of the word. In such cases as «fantasy» and «fancy», «fence» and «defence» we have different lexical meanings. In such cases as «laboratory» and «lab» we have different styles [2].

Nowadays we can distinguish the following ways of modern electronic correspondence: Electronic mail (e-mail), Short Message Service (SMS), Online chat, Blog, Instant messaging (IM), «Mailing list», Discussion forums, Facebook and Instagram. They each offer a different flavor of online communications, but they all have one linguistic feature – constant usage of specially designed abbreviations, mostly acronyms.

Examples of e-mail abbreviations are as follows.

RE: or «Re:» followed by the subject line of a previous message indicates a reply to that message.

FW: a forwarded message. Also written as «FWD: «, «Fwd: « or «Fw: «. The recipient is informed that the email was originally sent to someone else, and that person has in turn forwarded a copy of the email to him or her.

OT: off topic. Used within an email thread to indicate that this particular reply is about a different topic than the rest of the thread, in order to avoid accusations of threadjacking.

EOM – end of message. Also written as «Eom» or «eom». Used at the end of the subject when the entire content of the email is contained in the subject and the body remains empty. This saves the recipient's time because they then do not have to open the message.

SMS abbreviations:

AFAIK – As far as I know
AFK – Away from keyboard
THNX or THX – Thanks
2day – Today
B4 – Before
HAND – Have a nice day
C U – See you
SWYP – So what's your problem?
@ – At
TIME – Tears in my eyes
SWAK – Sealed with a kiss
Hh – Haha
GR8 – Great
BTW – By the way

Twitter and Instagram are two social media sites that have taken the world by storm. But they have their own language that many users, especially new ones, have a hard time understanding. The meanings behind key hashtags, abbreviations and slang terms like #FF, #TBT, #Icant, #Dead, SMH, HT, RT

can be not obvious. Many of them appear in both hashtag and written format, and they are all subject to the interpretation of the particular user.

#FF – This hashtag mostly shows up on Fridays, which should give you a good indication of what one of the Fs means. The other stands for Follow, and the two combine to make the phrase «Follow Friday.» Follow Friday is essentially a Twitter holiday with the aim of getting people to follow one another. If you want someone to follow a musician, politician, friend or anyone else you think is interesting or should have more followers, simply tweet out a message listing their username (as in @username) along with the #FF hashtag. This is usually done in list form, with users tweeting a list of usernames along with #FF, so that people who trust their judgment can add a bunch of interesting accounts to their feeds.

#TBT – (Throwback Thursday) – This is another «holiday» Twitter and Instagram hashtag, which shows up every Thursday on both sites. The impetus behind this one is that it is an opportunity for people to share photos and info that is a «throwback» to an earlier time. For instance, on Instagram, posting a picture of yourself as a child or when you were in school, or on Twitter telling a short quip about something in your past. This is a fun way for people to learn a little bit more about each other, and to see the funny or interesting past that each of us have.

SMH – This one is a carryover from the world of text-messaging, and it stands for «Shaking My Head.» Basically, it means that the user who posts it is shaking his or her head either in disgust, shame, shock or some other form of reaction to the content it is referencing.

HT or H/T – These both mean «hat tip,» and are generally used to express endorsement or admiration of the content or user being referenced.

Abbreviations used by a person mostly differ on the basis of his interests and hobbies. For example, people playing online games are likely to use chat abbreviations that are different than those used on the online auctions.

There a lot of examples of different abbreviations, especially acronyms, in popular culture. The vivid examples can be found in lyrics of such songs as «Initials» from the musical Hair and «BFD» written by Craig Carothers which includes many Three-Letter-Acronyms.

Nowadays there is a strong tendency to economize time for recording information and different methods had appeared: shorthand, system of rapid handwriting using symbols to represent words, phrases, and letters; leetspeak, type of online jargon in which a computer user replaces regular letters with other keyboard characters to form words phonetically; and even speedwriting method EasyScript that utilizes basic elements of English grammar to break down a word into a root and prefix and/or suffix and reduce the total number of letters written up to 55%.

Some scientists consider such process as negative. John Sutherland from University College London calls a new variety of language a «digital virus» and affirms that «texting is penmanship for illiterates», but a research was held and the most important finding was that texting does not erode children's ability to read and write. On the contrary, literacy improves. The latest studies (from a team at Coventry University) have found strong positive links between the use of text language. The more abbreviations children use in their messages, the higher they scored on tests of reading and vocabulary. The linguistics professor David Crystal even calls «texting» a «language in evolution».

And it is really so because nowadays we can meet abbreviations not only in written form (in SMS, chat or blog) but also in oral communication. The examples can be well known *ROFL* and *LOL*.

But in fact the situation with abbreviations, acronyms and initialisms are not as frightening as people tend to think. A 2003 study of college students by Naomi Baron found that the use of initialisms even in computer-mediated communication, specifically in instant messaging, was actually *lower* than she had expected. Out of 2,185 transmissions, there were 90 initialisms in total. Out of the 90 initialisms, 76 were occurrences of «lol»[5].

To conclude, it is obvious that in spite of the fact that abbreviations are really used by most people for electronic communication the range of abbreviations is limited and consists mostly of well-known acronyms and initialisms.

References

1 Abbreviations Used in Science // https://mipt.ru/education/chair/foreign_languages/ mediathek/bibliothek/eng/voc-minimum

2 Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М., 1973. – 295 с.

3 Crystal, D. Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2001. – 272 p.

4 Crystal, D. Cambridge encyclopedia of the English language. – Cambridge University Press, 2003. – 505 p.

5 Internet slang // http://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/9109

Ордабекова Х.А.

Номинация үдерісінің психолингвистикалық аспектісі

Мақалада затқа, құбылысқа, іс-әрекетке атау беру сөйлеу әрекеті негізінде қалыптасатындығы туралы айтылады. Қазіргі тіл білімінде номинация теориясын зат, құбылыс, әрекетпен тікелей байланыста емес, сонымен қатар ұлттық сана, ұлттық ойлау, ұлттық дүниетаным жүйесімен байланыста қарастыру мәселесі туындап отыр. Тілдік жүйедегі номинация процесі – сөйлеу әрекетінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Жалпы лингвистикадағы «әрекет» ұғымы атау беру қызметін қоршаған орта туралы аялық біліммен, экстралингвистикалық факторлармен байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Себебі зат, құбылыс, сапа, әрекет белгілеріне атау беру халықтық дүниетаныммен, ой-сананың өсуімен, ұлттық психологиясы мен діліне байланысты айқындалуы тиіс. Қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар ментальді-сезімдік қабылдаулар арқылы адам санасында таңбаланатындығы нақты тілдік фактілер негізінде дәйектеледі.

Түйін сөздер: сема, сөйлеу әрекеті, концепт, номинация, ассоциация, сөздік құрам.

Ordabekova Kh.A.

Psycholinguistic aspect of nomination process

The article dwells upon nomination of an object, phenomenon and action based upon speaking activity. In modern linguistics the theory of nomination is not directly connected only to an object, phenomenon, and action, but also to the national conscience, national thought, and national world perception system. Nomination process in language structure is regarded as a result of speaking activity. Nomination function allows us to consider the general linguistic concept of an «action» as connected to the environment, background knowledge, and extralinguistic factors. Because nomination of an object, phenomenon, quality and action is connected to the world perception, development of thought and consciousness, national psychology and mentality. The fact that environment and phenomena around us are reflected on human consciousness through mental and tactile senses has been proved with the help of exact linguistic facts.

Key words: sema, speaking activity, concept, nomination, association, word building.

Ордабекова Х.А.

Психолингвистический аспект номинационного процесса

В статье говорится о том, что номинация действий, явлений и веществ формируются на основе речи. В современном языкознании теория номинации не связана непосредственно с действием, веществом и явлением, вместе с тем, возникает вопрос о рассмотрении ее в сочетании с процессом национальной идентичности, национального образа мышления и национального мировоззрения. Процесс номинации в языковой системе рассматривается как результат речевой деятельности. В общей лингвистике понятие «действие» дает службе имен возможность рассмотрения ее в непосредственной связи с фоновым знанием об окружающей среде и экстралингвистическими факторами. Потому что, при номинации действий, качеств, явлений и веществ должны быть учтены национальная психология и менталитет, а также признаки роста национального самосознания и национального мировоззрения. На основе конкретных языковых фактов подтверждается маркировка веществ и явлении окружающей среды в человеческом сознании через ментально-эмоциональное восприятие.

Ключевые слова: сема, речевая деятельность, концепт, номинация, ассоциация, словарный состав.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.512.122’ 367

Ордабекова Х.А.,

Сулейман Демирел атындағы университетінің
ассоц. профессоры, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: hafiza_1975@ mail.ru

НОМИНАЦИЯ ҮДЕРІСІНІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Лингвистиканың жеке бір саласы ретінде тілдің аталымдық қызметін зерттейтін номинация теориясы XX ғасырдың 70-жылдары қалыптасты. Номинация теориясының зерттеу пәні−*тіл-ойлау-болмыс* бірлігінің нәтижесінде атаудың түзілу жолдарын қарастыруға негізделеді. Қазіргі тілдік зерттеулер тілдік құбылысты, оның ішінде, номинация теориясын көпаспектілік қырынан тануға бағытталып отыр.

Зат, құбылыс, іс-әрекетке атау беру, оларды сөздің көмегімен таңбалау мәселесі тіл ғылымында XX ғасырдың ортасынан бастап ономасиолигиялық бағытта зерттеле бастады. Бұл бағытта ғылыми зерттеулер жүргізген В.Н. Телия, А.А. Уфимцева, Е.С. Кубрякова, Н.Д. Арутюнова, Г.В. Колшанский, Б.А. Серебренников; қазақ тілші-ғалымдарынан Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Т. Жанұзақ, Ж. Манкеева, Б. Сағындықұлы, Б. Қасым, Е. Керімбаев, А. Салқынбай, М. Гинатуллин, Қ. Рысберген сынды ғалымдардың есімдерін атауға болады. Ономасиологиялық бағыттағы зерттеулер номинация процесін қоршаған ортаға қатынасы тұрғысынан жүргізеді. Номинативті парадигма мәселесін қарастыру барысында сөздің тек затпен ғана емес, белгілі бір дәрежеде сана, ойлау, дүниетаным жүйесімен де байланыстыра қарастыру қажеттілігі туралы көзқарас пайда болды. Бұл идея Фрегенің семантикалық үшбұрышында көрініс тапты. Сөз мағынасын құраушы негізгі элементтерді сипаттай отырып, Фреге концепциясы бойынша сөз мағынасының тілдік жүйеден тыс көптеген жекелік мәнге ие ұғымдық қатынастар жүйесін түзетіндігін айқындаймыз. Осыған орай, сөз бен оның мағынасы қазіргі таңда психологиялық аспект тұрғысынан қарастырылуда.

Номинация теориясы лингвистикалық бағытта зерделенуімен қатар, аралық пәндердің де нысаны бола алады. Тілді биологиялық құбылыс ретінде таныған А. Шлейхер, М. Мюллер номинация процесі *ментальді-сезімдік қабылдау* арқылы түзілетіндігін атап көрсетеді. Г. Шухардт зат, құбылыс атауларының шығуы мен қалыптасу тарихы тілді тасымалдаушы ұжымдық сананың дүниетанымымен тікелей байланысты екендігін айтады. Ол номинация процесін қайсыбір халықтың қоршаған ортаны қабылдау, болмысты санада категориялау, концептуализациялау жүйесімен тікелей байланыста қарастыруды ұсынады. Жалпы лингвистикадағы «әрекет» ұғымы *атау беру*

қызметін қоршаған орта туралы аялық біліммен, экстралингвистикалық факторлармен байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Себебі зат, құбылыс, сапа, әрекет белгілеріне атау беру халықтық дүниетаныммен, ой-сананың өсуімен, ұлттық психологиясы мен діліне байланысты айқындалуы тиіс. Дүниедегі заттар мен құбылыстар жоғарыда көрсетілген ментальді-сезімдік қабылдаулар арқылы адам санасында таңбаланады. Сөз негізгі семантикалық қызметі арқылы мағына тасымалдаушы таңба ретінде *сөйлеу әрекетінің* минималды ұғымдық немесе мағыналық бірлігі ретінде қызмет атқарады. Сөз тілдік жүйенің, әрі сөйлеу тілінің бірлігі ретінде өзара диалектикалық бірлікте болады. Индивидтің сөйлеу тілінде сөздің түрлі мағынадағы қолданысы интеллектуалды әрекет ретінде танылады. Өйткені сөз мағынасы психолингвистикада ойлау әрекетінің бір аспектісі ретінде қарастырылады. Мұның өзі онтогенез процесінде сөйлеу және интеллектуалды әрекеттің маңыздылығын көрсетеді, өйткені бұл әрекеттер адам танымының дамуында негізгі аспект болып табылады. Ағылшын зерттеушісі Дж.Томастың ұстанымында «әрекет» теориясы арқылы сөйлеуші мен адресаттың бірлескен әрекеті нәтижесінде лексикалық мағынаға ие жаңа сөз туындайтынын алға тартады. Мәселен, ағылшын тілінде компьютерлік дискурсқа байланысты коммуникативті әрекет пен субьектінің атау беру шығармашылығы байланысының нәтижесінде *материнская плата, мышка*, *окно*, *проводник*, *скачивать* сияқты атаулар пайда болған. Яғни адресант пен адресаттың бірлескен әрекет процесінде атау беруде зат не құбылыстың қандай да бір белгілері номинацияға негіз болады.

Психология мен философияда ұғым адам санасында қоршаған ортадағы қабылданған заттар мен құбылыстардың сезімдік-көрнекі белгілері болса, тілдік жүйеде ұғым адам санасындағы мағынаны репрезентациялау тәсілі ретінде көрініс береді. Белгілі бір зат, құбылыс, сапа не әрекет туралы ұғым қалыптастыру – адамның танымдық қызметінің бірі. Ал танымның жоғары сатысы ретінде ойлау әрекеті шындық өмірдегі заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің жалпы қасиеттерін, мәнді белгілерін бейнелендіріп, олардың арасындағы нақты байланыстар мен жаңа қатынастардың ашылуына үлкен септігін тигізеді. Қоршаған ортаны тану, оны қабылдау әрекеті уәжділікпен байланысты. Ал уәжділік сезімге, эмоцияға қатысты болғандықтан, психология ғылымында да қарастырылады. Себебі психология ғылымында адамның барлық іс-әрекеті, мінез-құлқы белгілі мөлшерде уәжделген болып саналады.

Затқа, құбылысқа, іс-әрекетке атау беру әр халықтың материалдық және рухани мәдениетінің, ұлттық ойлау жүйесі мен ұлттық ділінің ерекшелігін танытады. Затқа атау беруде, ең алдымен, оның мәнді және мәнсіз уәждік белгілері айқындалады. Анықталған уәждік белгілер затқа атау беруге негіз болады. Атау беру үдерісі сол ұлттың өмір сүру тәжірибесіне байланысты. Сондықтан тілдік таңбалар ұлттың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінің тілдегі бейнесі болып табылады. Белгілі бір затқа атау бергенде адам баласы бір нысанды ұқсас нысаннан ажыратып тұратын белгісін негізге алып таңбалайды. Мұндай белгілер түрліше болуы мүмкін: түсі, көлемі, формасы, қызметі, материалы, екінші бір нысанға қатысы т.б. Тіл білімінде бұл белгілер *уәждер* деп аталады. Таңба мен таңбаланушы арасындағы осы уәждік белгілер экстралингвистикалық факторларға негізделеді. Мәселен, *қызылсу* – өзен бетіне мұз жарығынан шыққан су [1, 508-509]. Көбіне қысы қатты аймақтардағы суы мол өзендерге тән. Қызылсу өзендегі су ағымының күрт көбеюінен, мұз астындағы қысымның жоғарылауынан пайда болады, кейде жер асты сулары мол өңірлерде де байқалады. Ойымыз дәлелді болу үшін, бұқаралық ақпарат құралдары тілінен деректер келтірейік. Мысалы: Шығыс Қазақстан облысында күннің күрт жылынуынан қар еріп, қызылсу аулаларды басып қалды. Шығыста күн күрт жылынып, *қызылсу* көтеріле бастады. Ұзаққа созылған қыстан соң, Орталық Қазақстандағы бірқатар елдімекендер көктемгі қызылсудың астында қалу қаупі төніп тұр.

Әрбір халық, этностық топ қоршаған ортадағы түр-түс ұғымын өздерінше танып, этномәдени дүниетанымында тұжырымдайды. Қызыл түс о баста күннің, оттың түсіне байланысты қабылданып, қазақ халқының санасында әлі күнге дейін символдық мәні (қасиеттілік, махаббат, билік) сақталған. Жалпы алғанда, *от, сезім, көңіл* қызыл түспен байланыстырылады. Қазақтың ұлттық мәдениетінде қызыл түстің жағымды бағалауыштық мағыналары түрлі сезімдік коннотацияға байланысты әдемілік, махаббат, жастық, қуаныш, шешендік сияқты ұғымдармен ассоциациялық байланысқа түсіп, тілдік санада *қызыл шырайлы, қызыл тіл, қызыл алма* тіркесімдері арқылы таңбаланған. Сонымен қатар қызыл түстің *қызыл кеңірдек болу, қызыл өңеш болу, қызыл көз пәле, қызғаныштың қызыл тұлкісі* сияқты жағымсыз коннотациялық мәні бар екендігін тіл бірліктері айқындайды. Сондай-ақ,

қызыл түс стереотиптік қолданыс ретінде терминдік тіркесімнің құрамында қолданысқа түсіп, *қызыл бұрыш, қызыл ағаш, қызыл түйіршік, қызылсу, қызыл әскер, қызыл отау* сияқты екіншілік номинацияның түзілуіне әсер еткен.

Қазақ халқының санасында қызыл түс отпен ассоциацияланатын болса, оттың белгілі бір дәрежеде жан-жағына қауіп-қатер төндіретіндігі белгілі. Осындай ассоциациялық қатынас негізінде қызыл ↔ от ↔ қызылсу атауы туындаған. Халықтың тілдік санасында өзен, көл суының өз арнасынан асып-тасуы, осылайша жан-жағына қауіп-қатер төндіруі қызысу ұғымымен таңбаланған. Сонымен қатар тілімізде қызылсу ұғымымен байланысты қалыптасқан *қызылсудай жүру* тұрақты тіркесі *«баса-көктеп ойлағанын істеді, әмірін жүргізді»* деген ауыс мағынада екіншілік номинация жасалған [1, 509-510]. Өзен, көл суының өз мөлшерінен асып-тасуы қоршаған ортаға белгілі бір дәрежеде қауіп-қатер төндіретіндігі, өз ернеуінен асқан судың жолдағының бәрін таптап, шайып өтуі суға тән физикалық құбылыс екендігі белгілі. Судың өзіне тән табиғи уәждік белгілер негізінде адам бойындағы жағымсыз қасиеттерді бейнелеуде адам ↔ табиғат оппозициясы негізінде метафоралық жолмен *қызылсудай жүру* тіркесі қалыптасқан. Адам дүниені сезім мүшелерінің көмегімен танып біледі, осы танылған нәрсенің нәтижесі дерексіз ойлау жүйесі арқылы екіншілік номинацияны қалыптастырады. Адамның белгілі бір ұғымды танытуда ақпарат адам санасында қалай қабылданса, сол күйінде жадыда сақталып, сол ұлтқа тән тіл арқылы көрініс табады. Кез келген дүниені қарап тани отырып, санада қалыптасқан ассоциацияны немесе сол дүние туралы ұғымды тіл арқылы жеткізу үшін адам біліми, мәдени, рухани танымына сүйенеді. Ол тілдік қордағы лексикалық, фразеологиялық және паремеологиялық құрылымдар арқылы көрініс табады. Мысалы, қойға қатысты *момындық, жуастық, қоңыр тіршілік, байлық, сұлулық* сияқты қазақ халқының ұлттық санасында стереотипке айналған қарапайым ассоциацияларды құраса, ақын-жазушылар танымында ассоциативтік білім көздері бейнелі түрде көрініс табады.

Когнитивті теория тұрғысынан алғанда, тіл – таным құралы, аялық білім жүйесінің құралы, сонымен қатар сана әрекеттерін жүзеге асырудың тәсілі. Адам әрекетінің тез қарқындап дамуы оның тілінде көрініс табады және лексикалық жүйеде бейнеленеді. Осылайша, адамның түрлі әрекеті арқылы түзілген контексте тілдік бірліктер өзара қатынасқа түсе отырып, болмысты бейнеледі. Е.С. Кубрякова: «Функционалды лингвистикада атау нәтижесі ғана емес, атау жасау процесінің өзі де негізге алынуы тиіс» деген ғылыми-теориялық пікір білдіреді [2, 54]. Яғни, номинация теориясында таңбалаушының таңбаланушыға еркін қатынасы аталымның шығармашылық негізі болып табылады. А. Потебня өз концепциясына В.Гумбольдт тұжырымдамаларынан тілге сөйлеу әрекеті ретінде қарау көзқарасынан басқа, жаңаша ойлау негізінде «ішкі форма» терминін енгізеді. А. Потебняның түсінігінде *ішкі форма*−сезім мүшелері арқылы қабылданған зат, құбылыс, іс-әрекеттің субъективті мәнді белгісі, соған орай мағынаның ең негізгі белгісі [3, 68]. Сөздің ішкі формасы ойды қалыптастыру құралы ретінде сезім мүшелері арқылы қабылданған негізгі белгілерді біріктіре отырып, оның санада бейнеленуіне негіз болады. Атау беру актісіне үш компонент қатысады: таңбалаушы, таңбаланушы және атау-таңба. Сөз затты, нәрсені, құбылысты, әрекетті атай отырып, сол зат арқылы алынатын ақпаратты қодқа түсіреді. Тілші-ғалым А. Салқынбай: «... атау тілдегі лексикалық бірлік ретінде ғана емес, әлем бейнесін жасауға қызмет ететін номинативтік қызметімен бағалануы қажет. Тіл дамуы әлем бейнесін танып-біліп, олардың әртүрлі белгісі мен қасиеті, сапасы мен саны, қимылы мен әрекеті, амалы мен сипатына атау беру арқылы орындалады» деген пікірін айтып өту орынды [4, 89]. Өйткені, заттар мен құбылыстардың белгілерін таңбалау қызметі халықтың этномәдени дүниетанымымен, ой-санасының өсуімен, ұлттық психологиясы және ділімен астасып жатады.

Белгілі бір затқа, құбылысқа, нәрсеге тән белгі-қасиеттің жиынтығы заттың сапасын құрайды. Заттың бойында өмір сүретін белгілер мен қолданыс үстінде айқындалатын сапаны тілдік бірлікпен атау адамның таным әрекетімен байланысты. Таным үрдісі екі деңгейден тұрады. Алғашында адам затты таниды, белгілерін анықтайды, ал келесі деңгейде анықталған белгілерге қарай оны қолданудың жаңа жолдарын іздейді. Қолданыста зат жаңа сапаға ие болады.

Ғалам бейнесін категориялар, концептілер жүйесі негізінде тану – танымның нәтижесі. Логикалық категориялар мен абстрактілі ойлау жүйесі таным процесінде бірте-бірте қалыптасады. Мәселен, сапа категориясы затқа тән сын-сипатты анықтайды. Адам баласы, ең алдымен, затқа тән мәнді және мәнсіз белгілерді айқындайды, танылған мәнді белгілердің негізінде санада пайымдау арқылы дерексіз ойлау деңгейіне жетеді. Соның негізінде адам санасында екі

зат, екі құбылыс не екі іс-әрекет арасында ассоциациялар қалыптасады. Заттың бойында өмір сүретін белгілер мен қолданыс үстінде айқындалатын сапаны тілдік бірлікпен атау адамның таным әрекетімен байланысты. Мәселен, *әуе жолы, тас бауыр* құрамындағы зат есімдердің тұрақты қолданысы сөздің атауыштық қызметін қалыптастырған.

Таудың қатты жынысы, соның үлкенді-кішілі бөлшектері мағынасын иеленетін тас сөзі өн бойындағы қаттылық белгісі негізінде адам ағзасында зат алмасудың бұзылуынан пайда болатын түйір затты да метафоралық тәсіл негізінде *тас* деп атаймыз, адам санасындағы қатты заттың (*тастай қатты*) қатал, қатыгез ұғымымен ассоциациялануы негізінде ауыс мағынада *тас бауыр*; тастың ауырлық белгісінің негізінде *зіл қара тас*; қатты заттың бойындағы беріктік ұғымдық белгісі *тастай берік* сынды тілдік бірліктердің қалыптасуына әсер еткен. Сонымен қатар тастың суықтығы сөйлеу тілінде тастай суық, мұздай ұғымында қолданылады. Тілдік жүйеде мұндай тілдік бірліктердің қалыптасуы адамның ойлау, пайымдау, болмысты тану әрекеттерімен тығыз байланысты. Сөйлеу тілі негізінде тас сөзімен байланысты қалыптасқан терминдік атаулар қаншама: *шұбар тас* (гранит), *су тас* (хрусталь), *ақ тас* (кварц), *жанғыш тас* (көмір), *отты тас* (пирит), *шақпақ тас* (кремень), *асыл тас, бағалы тас*. Жоғарыда берілген атаулардың негізінде бұл белгілердің тастың өн бойында бар екендігін білеміз. Берілген термин сөздердің көпшілігі қазақ халқының санасында қалыптасқан, жалпыхалықтық сипат алған сөздердің негізінде жасалып, ономасиологиялық тұрғыдан екінші дәрежелі номинация қатарын құрайды.

Әдебиеттер

1 Қазақ әдеби тілінің түсіндірмелі сөздігі. – Алматы: Арыс, 2011. – 15 т.−575 б.
2 Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.−159 с.
3 Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1958.−Т. I-2.−320 с.
4 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – Алматы: Қазақ университеті, 1999.

References

1 Қазақ әдеbi tilinің tүsindirmeli sөzdigi. – Almaty: Arys, 2011. – 15 t.−575 b.
2 Kubrjakova E.S. Nominativnyj aspekt rechevoj dejatel'nosti. – M.: Nauka, 1986.−159 s.
3 Potebnja A.A. Iz zapisok po russkoj grammatike. – L.: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1958.−T. I-2.−320 s.
4 Salқynbaj A. Tarihi sөzzhasam (semantikalyқ aspekt). – Almaty: Қazaқ universiteti, 1999.

Смагұлова Г.Н.

Диаспора мен оралмандардың сөйлеу тілінің ерекшеліктері

Мақалада диаспора мен оралмандардың сөйлеу тілінің ерекшеліктері қазақ тілінің материалдары бойынша сөз етіледі. Тіл – әрқашан белгілі бір этностық генеологиясымен, азаматтық тарихымен, өмір сүрген ортасымен, қоғамдық даму дәуірімен, материалдық және рухани мәдениетімен, шаруашылық кәсіп түрлерімен, салт-сана, әдет-ғұрпымен тікелей байланысты. Сондықтан ауызекі сөйлеу тілінде сақталып, әдеби тілде көп кездесе бермейтін сан алуан фонетикалық, грамматикалық құбылыстар, кездейсоқ пайда болмайтындығын ескеру керек. Ол құбылыс, ол өзгешелік тарихи жағдайға, көршілес отырған халықтардың тілдік ықпалына, айналысатын кәсібіне, шаруашылығына байланысты қалыптасқан. Қазіргі кезде әр мемлекеттің әр мекенінде өмір сүріп келген қазақтардың ауызекі сөйлеу тілі ерекшеліктерін зерттеу – әдеби тіл тарихы үшін құнды дерек болып табылады. Баяндамада (мақалада) диаспора мен оралман қазақтары тілінің ерекшеліктері бойынша жиналған фонетикалық, грамматикалық, лексикалық деректер қазақ тілінің әдеби тілмен салыстыра талданады.

Түйін сөздер: диаспора, оралман, тілдік жағдаят, лексикалық ерекшеліктер.

Smagulova G.N.

Features of a spoken language of diaspora and oralmans

Article is devoted to features of oral informal conversation of the Kazakh diaspora and oralmans. Language was always directly connected with genealogy, civil history, with habitat of the person and a historical era, with material and spiritual culture, with different types of production, moral values, traditions and customs of one ethnos. Therefore it must be kept in mind that not casually various phonetic and grammatical phenomena remaining in oral informal conversation aren't so often used in the Kazakh literary language. These phenomena and changes were formed in close connection with a historical situation, in interaction with languages of other people living in the neighborhood. Also had impact and the general moments of their production and economic activity on this process. At the present stage of development of society studying of features of oral informal conversation of the Kazakhs living in the different states is especially significant and valuable contribution to history of literary Kazakh language. In article is built extensive language material and is made is made the comparative and comparative analysis of phonetic, grammatical and lexical distinctions of language of the Kazakh diaspora and oralman and primordial carriers of the Kazakh literary language.

Key words: diaspora, oralman, language situation, bi-linguism, lexical distinctions.

Смагулова Г.Н.

Особенности разговорного языка диаспоры и оралманов

В статье идет речь об особенностях устной разговорной речи казахской диаспоры и оралманов. Язык всегда напрямую был связан с генеалогией, гражданской историей, со средой обитания и исторической эпохой, с материальной и духовной культурой, с разными видами производства, нравственными ценностями, традициями и обычаями одного известного этноса. Поэтому нужно иметь в виду, что неслучайно разнообразные фонетические и грамматические явления, сохраняющиеся в устной разговорной речи, не так часто используются в казахском литературном языке. Эти явления и изменения формировались в тесной связи с исторической ситуацией, во взаимодействии с языками других народов, живущих по соседству. На этот процесс также оказывали влияние и общие моменты их производственной и хозяйственной деятельности. На современном этапе развития общества изучение особенностей устной разговорной речи казахов, проживающих в разных государствах, является особо значимым и ценным вкладом в историю литературного казахского языка. В статье на основе собранного обширного языкового материала сделан сравнительно-сопоставительный анализ фонетических, грамматических и лексических различий языка казахской диаспоры и оралманов и исконных носителей казахского литературного языка.

Ключевые слова: диаспора, оралман, языковая ситуация, лексические особенности.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’373 001.4

Смағұлова Г.Н.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. д., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: smagulova.g@mail.ru

ДИАСПОРА МЕН ОРАЛМАНДАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстан тәуелсіздік алғанннан бергі уақытта (25 жыл) әлемнің әр мекенінен оралған қазақтар саны миллионнан асып кетті. Күні бүгінге дейін бұл сан толығып келеді. «Диаспора» деген грек сөзі, «шашыранды өсу» мағынасын білдіреді. Осылайша басқа жаққа кетіп, шашыранды жүргендердің немесе шоғыр болып отырғандардың өз атамекендеріне қайтып оралғандарын репатрианттар дейді. Диаспораны қазақша шашыранды шоғыр(колония), ал репатрианттарды еліне қайтқан «оралмандар» деп атау қалыптасты. Отанына оралғандарды терминдік мағына беріп, ерекше атау қажет болды. Оралман атауы осындай номинациялық қажеттіліктен туса керек.

Тұрған жерінде диаспора аталған, атамекенінде оралман аталаған қазақтардың ауызекі сөйлеу тілінде тіл ерекшеліктерінің кездесуі заңды құбылыс. Бұл туралы лингвистика, социология, психология, мәдениеттану сияқты ғылым салаларында зерттеу жүргізудің қажеттігі бар. Жалпы қазақ халқының үштен бір бөлігін құрайтын қазақ диаспорасы бүкіл әлемнің 40 шақты елінде шашырай қоныстанғанымен, оны әрқашан біріктіретін – тек тіл ғана екені белгілі.

Әлеуметтік тіл білімін зерттеуші Б.Хасанов шет елдерде шоғырланған қазақтардың тілін, өмірін зерттеу қазақ тіл білімі үшін ғана емес, дүниежүзі әлеуметтік лингвистикасы үшін мәні зор екенін айта келе былай дейді: «Әлемнің әр жерінде қоныс тепкен қазақтың «қазақ» болып қалуының бірден-бір куәсі – оның сақталған тілі. Бұған дәлел сол – оның ана тілінің көптеген елдерде қазақ өмірінің негізгі төрт саласында, атап айтқанда: *тұрмыста, қоғамдық өмір* мен *көркем шығармашылық*, *ауыз әдебиеті* саласында тиянақты қолданылуы. Демек, қазақ шоғырына байланысты зерттеудің бір бастауы – тіл» [1, 8].

Әрбір халықтың тілін, оның өткені мен олардың тіршілік еткен географиялық, қоғамдық-әлеуметтік ортасы, рухани мәдениеті, діни наным-сенімдері, өзге ұлттармен қарым-қатынасы сияқты факторлармен байланыстыра зерттеу қазақ тіл білімі үшін қажетті деректер алуымызға мүмкіндік береді.

Ауызекі сөйлеу тілінде сақталып, әдеби тілде көп кездесе бермейтін сан алуан фонетикалық, грамматикалық, лексикалық құбылыстар, кездейсоқ пайда болмайды. «Тіл – әрқашан белгілі бір этностық генеологиясымен, азаматтық тарихымен, өмір

сүрген ортасымен, қоғамдық даму дәуірімен, материалдық және рухани мәдениетімен, шаруашылық кәсіп түрлерімен, салт-сана, әдет-ғұрпымен тікелей байланысты», – дейді академик Ә. Қайдар [2, 66].

Әр өлкеден келген оралмандардың тілі осындай айырмашылықтармен ерекшеленуі әдеби тілдің қолданысымен қарым-қатынас жасайтын жергілікті ұлт өкілдерінің назарын аудартады.

Қазақстанға келген оралман қазақтардың ауызекі сөйлеу тіл ерекшеліктерін анықтау үшін және фонетикалық, грамматикалық және лексикалық ерекшеліктер негізінде диаспора тілінің сипатын білу үшін мына мәселелер есте болу керек.

Бірінші: диаспора, оралмандар тілінің қалыптасуына әсер еткен тарихи фактілер; Екінші: сол өңірдегі көршілес халықтар тілімен салыстырып, олардың өз тарапынан тигізген әсері арқылы диаспора тіліндегі кірме элементтерді ерекшеліктерін көрсету; Үшінші: оралман қазақтар тіліндегі ерекшеліктерді қазақ тілінің басқа сөйленістерімен салыстыра отырып ортақ және өзгеше белгілерін анықтау.

Алыстан келген оралмандардың тарихи жағдайы мүлдем басқаша. Олар байырғы қазақ тілінің қаймағын бұзбай қайтадан әкелушілер.
Демек, олармен бірге қазақ тілі, ата-баба салты ғана емес, әлемдік өмір, тәжірибе, ақпарат, білім көшіп келіп жатыр деуге болады. Оралман бауырлардың жат елде жинақтаған, түйіндеген, игерген мәдени құндылықтары қазақстандықтарға өте қажет. Мысалы, Қытайдағы қазақ ханзудан, Монғолиядағы қазақ моңғолдан, Ирандағы қазақ иранннан көп нәрсе үйренді. Бұл – байлық, бұл – дереккөзі – қазақ еліне қызмет ететін қатпарлы қазына. «Әр елдегі қазақ әр елдің тілін мықтап игерсе, ол – білім» дейді Н. Назарбаев.

Моңғол жерінде өмір сүрген қазақтар 1992 жылдан бастап, Қазақстанға көшіп қоныстана бастады. Моңғолиядан келген қазақтар тілінде де диалектілік ерекшеліктер сақталып қалған, себебі олар отбасында өзара сөйлескенде дағдылы тілінде еркін сөйлейді, тілдеседі. Моңғолия жеріндегі қазақтардың тілі негізінде бір аймақ көлемінде шоғырланғандықтан территориялық диалект деп қарастырылатын болса, соңғы кездері Қазақстан территориясының әр жеріне шоғырланып орналасқан оралмандар тілінің мәртебесін, соның ішінде әлеуметтік мәртебесі қалай деген сұрақ тууы заңды.

Ауған мен Иран қазақтарының қиыншылық кезінде Ауған мен Иранға ауа көшіп, сол жерді 80 жылға жуық мекен етіп, туған отаны Қазақстанға қайта көшіп келе бастады. Қазақтардың онда көшіп бару тарихы 1917 жылғы Қазан төңкерісінен басталады да, 30-жылға дейін созылады. Ауғанстанға көшіп барғандар орта жүз – арғын, қоңырат, одан соң кіші жүз – адай, табын, кете, шөмекей тайпалары. Көптеген тарихи деректерден зерттелініп отырған өлке қазақтарының пұштулармен, парсылармен, өзбектермен, түркмендермен көп жылдардан бері бірге өмір сүріп келгендігін көреміз. Соның нәтижесінде бұл өлке қазақтары біраз тілдік этнографиялық ерекшеліктерге ие болған.

Ауғанстан, Иран қазақтарының тарихын, этнографиясын, этникалық тобы мен тілдік ерекшеліктерін зерттеу жұмысы 1993 жылдан бастап, Қазақстанға көшіп келе бастаған күннен жүргізілді. Ауған, Иран қазақтары туралы сол елдерде қызмет істеген, іссапарларда болған қазақ ғалымдары мен мәдениет, ғылым қайраткерлерінің публицистикалық мақалалары газет беттері мен кейбір жинақтар материалдары бұқаралық ақпарат беттерінде көріне бастады.

Ал Қарақалпақ өңірінен келген қазақтарды екі топқа бөліп зерттеуге болады. Бірінші топқа өте ертеден қарақалпақтармен бірге Сыр бойынан көшіп барып, Солтүстік аудандардағы қарақалпақтармен аралас отырған қазақтар, екінші топқа Батыс Қазақстаннан көшіп барып, өзбектер мен түрікмендердің арасына қоныстанған оңтүстік аудандардың қазақтары жатады.

Тәжік тұрғындарының этникалық құрамы Кіші жүз қазақтары болғанымен, тіл ерекшелігі жағынан ауызекі тілінде негізінен оңтүстік сөйленістер тобына тән сөздердің басым екенін аңғаруға болады [3, 35].

Диаспора мен оралмандар тіліне екі тілдік (билингвизм) сипат тән, себебі, өздері мекендеген ел, орта тілін еркін меңгеру мен өз ана тілінде сөйлеу, әлеуметтік фактор ретінде саналады. Біз осы мақалада тек Қытай қазақтарының тілдік ерекшеліктеріне ғана тоқталамыз.

Қытайдағы қазақтардың тіліне екі түрлі фактор әсер еткені байқалады. Оның бірі – сыртқы фактор, яғни ғасырлар бойы қоян-қолтық аралас өмір сүріп отырған қытай, ұйғыр, азды-көпті моңғол тілдерінің игі әсері болса, екіншісі – жалпы халықтық тілді негіз ете отырып, тілдің ішкі даму заңдылығы бойынша дамуы.

Қытай қазақтары тіліне біршама көңіл бөлген ғалымның бірі – профессор Гың Шымин. Ғалым өзінің «Қазақ тілі грамматикасы» деген еңбегінде осы өңірде тұратын қазақтар тіліндегі ерекшеліктерге егжей-тегжейлі тоқталған [4, 59]. Ғалым Қытайда тұратын қазақтар тілінде аса үлкен

тілдік ала-құлалық жоқ екендігін, Қытай қазақтары негізінен тілдік тұтастығын сақтап қалғандығын атап көрсетеді. Соған қарамастан тілдік ерекшеліктер мүлдем жоқ еместігін атай келіп, ғалым Қытай қазақтары тілін шығыс-солтүстік сөйленіс аймағы мен батыс-оңтүстік говор аймағына бөліп қарастырады. Екі сөйленістегі аймақты салыстыра отырып, Гың Шымин шығыс-солтүстік сөйленіс аймағының территориясының кеңдігін, халқының саны да молдығын ескере отырып, Қытай қазақтары әдеби тілінің қалыптасуына негіз болып отырған осы шығыс-солтүстік сөйленісі екендігін айтады.

Қытай қазақтары тілі туралы жазған зертеушілердің бірі – Жақып Мырзаханұлы. Ол қазақ тілі ерекшеліктерінің қалыптасу тарихы көне рулық, тайпалық кезеңнен басталатынын, бірақ қазақ тілі біртұтас халық тілі болып қалыптасқандығын, сондықтан аздаған дыбыстық, лексикалық өзгешеліктерге ұшыраған ру тілдері бар екенін айтады [5, 4].

Қытай қазақтарының тіліне көңіл аударған – Нұрғабыл Солтан Шәріпұлы. Ол «Жунго Шыңжаң қазақтары мен Қазақстан қазақтары тілінің фонетикалық өзгешеліктері» атты мақаласында екі аймақ халқы тіліндегі біршама дыбыстық ерекшеліктеріне тоқтаған [6, 8-20].

Чын Янян былай дейді: «Қазақ халқы тарихи себептер салдарынан, екі елге бөлініп қоныстанғандықтан, қазақ тілі шекара аттаған тілге айналды. Екі елге бөлініп қоныстанған қазақ халқында тегі бір тамырдан тараған көптеген ортақтықтар болса да, бірақ өздері қоныстанған екі елдің қоғамдық, экономикалық мәдениет дамуының деңгейі әркелкі жүргізіп отырған ұлт саясаты мен ұлттық тіл-жазу саясатының басқаша болу себебінен, сондай-ақ өзге ұлт тілінің ықпалына ұшырау дәрежесі ұқсамағандықтан Қытай қазақтары тілі мен Қазақстан қазақтары тілінде кейбір ерекшеліктер пайда болды. Әрине, бұған тағы екі елдің географиялық ортасы мен қоғамдық мәдениетінің де өзіндік ықпалы болады» [7, 239].

Қазақ тілшісі Ж.Болатовтың «Қытайдан келген қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер» атты еңбегін де айта кетеміз. (Алматы: Ғылым, 1990. – 38 б.)

Қытай қазақтары тілінің зерттелу сипатын жинақтай келе айтарымыз, біріншіден, Қытай қазақтарының тілі жан-жақты ғылыми тұрғыдан бүгінге дейін арнайы қарастырылуда. Қытай қазақтары тіліндегі ерекшеліктер негізінен Қытай ғалымдары тұрғысынан едәуір зерттелген. Алайда, бұл зерттеулер біртұтас емес. Көбінесе шашыраңқы түрде қарастырылған. Олай деуімізге себеп, кейбір ғалымдар Қытай қазақтарының тілін Қазақстан қазақтарының тілімен жалпылай салыстырады.

Олардың тілдік ерекшеліктерінің пайда болуына әсер еткен төмендегідей үш факторды атап айтуға болады:

Біріншісі – атамекеніндегі жергілікті тіл ерекшеліктерінің белгілері; Екіншісі – жергілікті қытай, ұйғыр, дүнген сияқты халықтармен араласудың әсерінен болған кірме сөздер мен тілдік құбылыстар; Үшіншісі – басқа тілдік сөздердің бұл «сөйленіске» тікелей емес, ұйғыр тілі арқылы жанама өтуі.

Сөйлеуші өзінің тілінде жергілікті ерекшелікті ендіріп сөйлеуі, әдеби тілдегі толық айтылатын тұлғаларды қысқартып айтуы – осының бәрі ауызекі сөйлеу тіліне жатады. Ауызекі сөйлеу тілі стилі бойынша сөйлемде сөйлем мүшелерінің толық болуы шарт емес, сөйлеушінің айтайын деген ойы, ым, қимыл, интонация арқылы да толықтырылып отырады. Фонетикалық ерекшеліктер ішінде оралмандар тілінде қазақ сөздері жұмсақ әрі жіңішке естіледі. Мәселен а дыбысының оралман қазақтар тілінде кейбір сөздерде жіңішке айтылу жағдайы ұшырасады. Мысалы:

жаңағы – жәңегі асылы – әсілі шашу – чәшу
жаңа ғана – жәңе ғана мысалы – місәлі мазақ – мәзәқ

түрінде айту Қытай қазақтары тілінде басым. Бұл құбылыс жергілікті қазақтар тілінде де кездеседі. Ауызекі тілде қытай тілінен қабылданған сөздердің фонеманың бірігуінен буын , яғни қытай тілінде шыңму, иұнму, дыбыс ырғағы сияқты буынды құрайтын бөлшектер арқылы фонетикалық өзгерістермен дыбысталады. Мысалы, Гүпүңжи – Gufengji – жел үрлеуіш – gupuŋʤij 鼓风机 ; Тоба – toba – еден сүрткіш – Tuoba 拖把; Пәйсүр – paichusuo – сақшы бөлімшесі – pajsur 派出所.

Фонетикалық ерекшеліктер қазақтардың жас ерекшеліктері мен әлеуметтік жағына қарай да өзгеріп, сөз варианттары пайда болуы мүмкін. Себебі жасы үлкендер кірме сөздердің дыбысталуын неғұрлым өз тілінің заңдылығына қарай бейімдесе, жастар жағы сол ұлт тіліндегі дыбысталуын сақтауға ұмтылады.

Дүниеде барлық ұлттар түлі мәдени-экономикалық қарым-қатынастар негізінде сөз алмасады. Қытай тілінен қабылданған сөздердің лексикалық ерекшеліктері туралы айтқанда мына мәселе есте болу керек. Кірме сөздердің барлығы лексикалық қабаттарды толықтыра бермейді. Кейбір кәсіби және терминдік лексика қолда-

ныста жүреді. Мысалы: шай (茶), сәй (菜), жусай (韭菜), лобы (萝卜), борми (苞米), жың (斤), жозы (桌), хуасың (花生), шақай (鞋子), лазы (辣子), му (亩), газыр (瓜子), жоса (朱砂), дазыбау (大字报), т.б. Осындағы шай сөзінен басқасы *сәй, жусай, борми, жозы, лазы* Қазақстанда да диалектизмдер қатарында қолданыста бар.

Қытай сөздері тұлғалық жақтан өгермейді. Ал Қытай қазақтарының әсіресе жастар тілінде тіліне кірме сөз ретінде енген сөздерге ауызекі сөйлеуде морфологиялық түрленулер тән Мысалы: Шужи (手机) :шужи+ым; сәй +лер (很多菜): юпан +мен juwpan U盘 , (优盘).

Тіл мәдениетінің ең маңызды мәселелерінің бірі – сөз вариванттары.

Сөз варианттары сөйлеу, жазу нормасынан ауытқуына байланысты абсолюттік және қатысты деп бөлінеді. Абсолюттік вариант: *тіл – тіл, қыз – қыз, ұл – ұл, су – су* т.б. Ал, қатыстық вариантқа мағыналары бір-біріне жақын, стильдік айырмашылықтары бар сөздер қатарын оралмандар сөйленісінен жиі байқалады. Қытай қазақтары тілінде: *қимыл оздыру – іс-шара өткізу; далаң* – коридор; *бөгенай- белгі; сабақтан түсу – сабақтан шығу; жалғасты оқу –жалғастырып оқу.* т.б. ҚХР-дан келген студенттер тілінде қолданылып жүрген бірқатар сөздерде қытай және ұйғыр тілдерінің элементтері ұшырасады. Мысалы: *уақыт тошты, қыжалат болу, зауфан қылу т.б*. Бұл ретте оралман жастардың қазақ әдеби тілінің нормасына бейімделуі алдымен жазу мәдениетін игеруден бастайды.

Қорыта келгенде, Қытай қазақтары тілінде ханзу тілінің басымдығы кірме сөздер қатарының орынды-орынсыз қолданысқа ие болуы тіл тазалығы мен сөз және сөйлеу мәдениетінің орасан өгерістерге түсуі белең алып бара жатқаны байқалады.

Қытай қазақтары жастарының тілі қалалықтар арасында (ауыл-қыстақта да солай) ханзу сөздерін қазақ тілінің заңдылықтарына икемдеп, грамматикалық түрлендіру амалдары сөйлеу мәдениетінің жұпынылығын көрсетеді.

Сондықтан да, қай кезде болсын сауатты адамдар өз заманының әдеби тіл нормасын сақтауға міндетті, егер оны бұзып, ауызша әдеби тіл үлгісінде не ауызекі сөйлеу тілімен сөйлеп және жазатын болса, тіл мәдениетіне орасан зиян жасайды. Сол тілдің иесі өз тіліне деген азаматтық жауапкершілігін жоғалта береді. Ал бұл құбылыс тереңдей берсе, онда өзінің келер ұрпағына табыстайтын ана тілінің қасиеті қалмайды.

Диаспора мен оралмандар тілінің болашақтағы жағдайы туралы ұсыныс ретінде айтарымыз: әр дәуірдің әдеби тіл нормасы бүгінгі тіл нормасындай емес, әр кезеңнің әлеуметтік жағдайына байланысты, әдеби тіл нормасы да өзгеріп отырады. Сол себепті Қытайдағы қазақ диаспорасының әдеби тілі туралы түбегейлі ғылыми зерттеу қажеттігі проблема болып тұрған мәселе. Кешегі көшпелі кезден бері сақталған тұрмыстық мәдени лексика және көнерген сөздер қолданысы туралы зерттеулер тіл тарихы мен ұлт мәдениеті үшін аса маңызды екенін ескеру керек.

Әдебиеттер

1 Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 250 б.

2 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

3 Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы, 1982. – 166 б.

4 Гың Шымин. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. – Пекин: Орталық ұлттар университеті, 1998. – 291 б.

5 Мырзаханұлы Жақып. Қазақ халқы және оның салт-санасы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1992. – 598 б.

6 Солтаншарыпұлы Н. Шыңжаң қазақтары мен Қазақстан қазақтарының тіліндегі кейбір дыбыстық айырмашылықтар // Тіл және аударма. – Үрімші, 1993. – Б. 8-20.

7 Чын Янян. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясынан зерттеулер. – Пекин: Ұлттық баспа, 2000. – 242 б.

References

1 Hasanuli’ B. Ana tili – ata mura. – Almati’: Jazwshi’, 1992. – 250 b.

2 Qaydar A’. Qazaq tilining o’zekti ma’seleleri. – Almati’: Ana tili, 1998. – 304 b.

3 Naqi’sbekov O. Qazaq tilining ongtu’stik govorlar tobi’. – Almati’, 1982. – 166 b.

4 Gi’ng Shi’mi’’n. Qazirgi qazaq tili grammati’’kasi’. – Peki’’n: Ortali’q ulttar wni’’versi’’teti, 1998. – 291 b.

5 Mi’rzahanuli’ Jaqi’p. Qazaq halqi’ ja’ne oni’ng salt-sanasi’. – U’rimji: Shi’ngjang hali’q baspasi’, 1992. – 598 b.

6 Soltanshari’puli’ N. Shi’ngjang qazaqtari’ men Qazaqstan qazaqtari’ni’ng tilindegi keybir di’bi’sti’q ayi’rmashi’li’qtar // Til ja’ne awdarma. – U’rimshi, 1993. – B. 8-20.

7 Chi’n Yanyan. Qazirgi qazaq tilining leksi’’kologi’’yasi’nan zerttewler. – Peki’’n: Ultti’q baspa, 2000. – 242 b.

Уматова Ж.М.,
Жумабаева М.Б.

Особенности общения в интерет-пространстве

В современном мире средства массовой информации представляют собой четвертую власть, имеющую довольно большое влияние. СМИ не только доставляют информацию аудитории, но и способны управлять реакцией населения на тот или иной материал, формировать отношение к тому или иному событию или персоне. Зачастую для этого используются различные виды речевой агрессии, позволяющей манипулировать людьми и побуждать к определенным действиям. В статье на примере казахстанских СМИ описана и проиллюстрирована речевая агрессия как яркое экспрессивное средство, которое активно воздействует на аудиторию, создавая отрицательное восприятие людей, событий, фактов и формирует оценки массового сознания. Как результат этого, она побуждает к действию, то есть позволяет манипулировать мыслями и поступками людей, которые не подозревают, что стали объектами манипуляции.

Ключевые слова: интернет-коммуникация, речевая агрессия, Интернет, речевая компетенция, оскорбление, языковая культура, воздействие, манипуляция.

Umatova Zh.M.,
Zhumabaeva M.B.

Peculiarities of communication in the internet space

In today's world media represent the fourth estate, having quite a big impact. The media not only deliver information to the audience, but they are also able to control the reaction of population to a particular material, to form the attitude towards a particular event or person. Often it uses various forms of verbal aggression, allowing to manipulate people and motivate them to certain actions. This article on the example of Kazakhstan's media describes and illustrates verbal aggression as a bright expressive tool that actively affects the audience, creating a negative perception of people, events, facts and forms of evaluation of mass consciousness. As a result, it motivates to action, that is the ability to manipulate the thoughts and actions of people who are unaware that have become the objects of manipulation.

Key words: Internet-communication, verbal aggression, the Internet, verbal competence, verbal abuse, language culture, influence, manipulation.

Уматова Ж.М.,
Жұмабаева М.

Интернет желісіндегі байланыс ерекшеліктері

Қазіргі кезеңде бұқаралық ақпарат құралдары – әсер ету күшіне ие төртінші билік. БАҚ көпшілікке ақпаратты жеткізіп қана қоймай, қандай да бір материалға қатысты халықтың жауабын басқарып, кез келген оқиғаға немесе тұлғаға қатысты қарым-қатынасын қалыптастырады. Басылымдарда адамдарды басқарып, белгілі әрекеттерге итермелейтін сөйлеу агрессиясының түрлері жиі қолданылады. Мақалада аудиторияға әсер етіп, белгілі тұлғаларға, оқиғаларға, фактілерге қатысты жағымсыз пікір қалыптастыратын және бұқаралық сананы бағалауға мүмкіндік беретін экспрессивті құрал ретіндегі сөйлеу агрессиясы қазақстандық БАҚ мысалдары арқылы беріледі. Ол әрекетке итермелеп, манипуляцияның нысанына айналғанын адамдарға сездірмей-ақ ойлары мен әрекеттерін басқарады.

Түйін сөздер: ғаламтор коммуникациясы, сөйлеу агрессиясы, ғаламтор, сөйлеу құзіреті, тіл тигізу, тілдік мәдениет, әсер ету, манипуляция.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.161

Уматова Ж.М.[1], Жумабаева М.Б.[2],

[1]к. ф. н. доцент, [2]магистрант Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: zh.umatova@mail.ru, zhumabayevam23@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ

В век глобализации человек подчинен стремительному темпу жизни, ее высоким требованиям. В масштабах широко развивающегося научно-технического прогресса, как отдельному индивиду, так и обществу в целом, необходимо успешно адаптироваться к изменяющимся условиям и быть максимально мобильным. Появляются новейшие инновации в области технологий, призванные модернизировать и облегчить существование человека в мире, где знание и информация являются подчас основными орудиями достижения поставленных целей. Безусловно, таким орудием является Интернет (*социальная сеть* – платформа, онлайн сервис или веб-сайт, предназначенные для построения, отражения и организации социальных взаимоотношений) [1], который представляет собой не только глобальную информационную систему, но и стал необходимым средством коммуникации между индивидами.

Коммуникацию в интернете отличает целый ряд значимых особенностей: общение протекает исключительно в письменной форме, традиционные невербальные и паравербальные языковые средства практически полностью отсутствуют, равно как и непосредственный контакт между коммуникантами и достоверная информация об участниках общения. Особенности лексикона пользователей интернета, иные правила построения связных высказываний и новые сценарии коммуникации составляют специфику Интернета как пространства общения [2].

Речевая агрессия с давних пор является объектом особого внимания лингвистов, в особенности с развитием интернета, повышением компьютерной грамотности, увеличением доступа к социальным сетям и потребности в них, с увеличением потока электронной информации фокус внимания лингвистов, а также социологов, психологов, политологов сдвигается в сторону интернет-коммуникаций. Интернет, будучи открытым информационным пространством, предоставляет бесчисленные возможности участия в различных диалогах, в особенности в тех, которые строятся вокруг событий, вызывающих противоположные или неоднозначные реакции.

Процессы интернет-коммуникации, как и любой другой коммуникации, требуют соблюдения норм речевого взаимодействия. Так, например, Т.В. Матвеева вывела ряд следующих

постулатов, которые должны соблюдать коммуниканты для благополучного исхода диалога:

1) владеть техникой фатического общения (*общение фатическое* – бессодержательное общение, использующее коммуникативные средства исключительно с целью поддержания самого процесса общения) [3] и подчинения ему логического содержания речи;

2) владеть способами самовыражения и знать границу культуры и «антикультуры» в этой области;

3) пользоваться широким спектром оценок, соотнося их с системой нравственных правил культурного сообщества и с личностью своего речевого партнера;

4) помнить о взаимности коммуникативных интересов и адекватно реагировать на регуляцию своей речи партнером;

5) соотносить индивидуальные привычки и творческие потребности с культурно-речевым сводом коммуникативных качеств и речевой компетенцией партнера, соблюдать меру в области речевой свободы;

6) сохранять модальную стратегию вежливости [4].

Однако, ряд факторов, характеризующий общение в сети, порождает также и целый ряд негативных явлений. Причем масштабы этих явлений представляются вполне серьезными, а способы их предотвращения находятся лишь в стадии осмысления.

С появлением СМИ актуальность изучения с последующим предотвращением коммуникативной агрессии, несомненно, приобретает глобальный характер, поэтому необходимость тщательного рассмотрения предпосылок и решения проблем, связанных с агрессивностью молодежи возрастает.

Актуальность проблемы интернет-агрессии, рост ее распространенности связаны с тем, что в современных масс-медиа, как в зеркале, отражается такая общая проблема нашего социума, как рост агрессивности, особенно в больших городах. Параллельно тому, как уровень культуры в обществе падает, уровень агрессии растет. Эти явления взаимосвязаны, и их проявлением является волна виртуальной (*виртуáльность* (лат. *virtualis* – возможный) [5] агрессии в Интернете. Речевая агрессия в социальных сетях воплощается посредством использования инвективных речевых жанров (понятие введено Б.Я. Шарифуллиным [6]). Подобное явление не только наносит психологические травмы адресатам, особенно если пользователем интернет-форумов является ребенок или подросток, но и способствует отстранению образованных, воспитанных пользователей от коммуникативного процесса. Последнее связано с тем, что коммуникативная цель инвективных речевых жанров – выбить собеседника из колеи, умышленно дискредитировать определенного человека, причинить ему моральный и эмоционально-психический вред. В этом смысле подобные речевые приемы тесно связаны с явлением кибербуллинга (преследование с помощью цифровых технологий, в том числе и в интернете), получившем распространение в связи с развитием интернет-коммуникации. **Оскорбления, как один из видов инвективных речевых жанров,** чаще направлены на внешность, умственное развитие или поведение человека. Ср.: *«фуууууууу, он же страшненький!!!!!», «бесит когда девушки считают себя красотками ты дурра», «да. ну ты и стерва оказалась», «чмошница малолетняя!», «Ты очень страшная.», «овца тупая», «ну и урод ты! моральный …»* и т.п. [7].

Если взрослый человек в силу своих личностных, интеллектуальных и других особенностей способен противостоять кибер-агрессии, то, напротив, наиболее уязвимой возрастной категорией пользователей сети Интернет являются дети. Так, согласно статистическим данным, в марте 2015 года на территории Казахстана в среднем за день происходило свыше 28000 срабатываний «Родительского контроля» (средний показатель срабатывания «Родительского контроля» в сутки. За основу взята статистика за первые 20 дней марта 2015 года), предназначенного для защиты детей от нежелательного контента в интернете. Такова статистика, полученная с помощью «облачной» системы мониторинга и быстрого реагирования на компьютерные угрозы Kaspersky Security Network. За указанный период чаще всего блокировались попытки посетить порно-сайты (более 14 000 срабатываний в день), на втором месте – попытки скачать пиратское программное обеспечение (свыше 6000 срабатываний). Далее следует блокирование доступа в социальные сети (около 3500 попыток). В первую пятерку также вошли срабатывания на посещения сайтов с азартными играми (1200 срабатываний), а также страниц, содержащих нецензурную лексику и мат (чуть более 900 срабатываний за сутки). Кроме этого, казахстанские дети интересуются сайтами с оружием, играми, насилием и прочими соблазнами жизни.

По результатам статистического исследования Pew Research Center, 73% взрослых поль-

зователей так называемой всемирной паутины были свидетелями агрессии в интернете, а 40% испытали ее лично на себе. Общие результаты исследований таковы:

– 60% интернет-пользователей были свидетелями оскорбительных обзывательств кого-либо;

– 53% видели попытки умышленного оскорбления кого-либо;

– 25% видели физические угрозы в отношении кого-либо;

– 24% были свидетелями длительной агрессии в отношении кого-либо;

– 19% сказали, что они наблюдали агрессию на сексуальной почве в отношении других;

– 18% были свидетелями травли.

Те же, кто лично испытали на себе интернет агрессию, отметили, что агрессия проявлялась, по крайней мере, в одной из следующих форм:

– 27% были обозваны оскорбительно;

– 22% были умышленно оскорблены;

– 8% испытали физические угрозы;

– 8% подверглись травле;

– 7% подвергались агрессии в течение длительного времени;

– 6% подвергались агрессии на сексуальной почве [8].

Таким образом, согласно вышеприведенной статистике, становится очевидным, что 40% пользователей не игнорирует агрессию и почти половина из этих людей отвечает на агрессию в конфронтационном стиле, то есть таких людей – около 20% от общего числа пользователей Интернета. Если конфликт не остановить или не убрать источник конфликта (того, кто проявляет агрессию), то, в худшем случае, через несколько недель, а в лучшем – через несколько лет, конфликт разрастется, и никто уже не будет помнить об источнике конфликта. Тогда уже и действовать по исправлению ситуации будет поздно, и исправить будет сложно (если вообще возможно без особого вреда), так как мнения сторон конфликта будут уже схожи.

Социолингвистические и лингвокультурные особенности казахстанского интернет-общения свидетельствует о том, что в Казахстане сформировался особый тип языковой субкультуры, обусловленный взаимодействием русского и казахского языков.

Наряду с речевой агрессией, характерная особенность казахстанского интернет-общения – написание слов путем совмещения русских и казахских слов или словообразовательных морфем. Как отмечает казахстанский лингвист Алтынбекова О.Б., отвечая на вопрос: «Не жаңалық?» (Какие новости?), многие пишут «Ешкакой» (вместо ешқандай), т.е. никаких. *Еш* – словообразовательный префикс отрицания, *какой* – русское прилагательное, совмещая данный префикс и прилагательное, пользователи сети получили новое слово. ниже приведены примеры текстов общения в интернете на казахском языке, в скобках дается перевод на русский язык:

Диалог из переписки двух друзей:

– Слм! Қалайсың? (Привет! как дела?).

– Жақсы. Өзің? (Хорошо. У тебя?).

– Жақсы. Не жаңалық? (Хорошо. Какие новости?).

– Ешкакой (никаких).

– Не іс жат? (Что делаешь?).

– Сабақ жазып отырмын. Айжан, Исламның телефон номерін берші. (Учу уроки. Айжан, дай, пожалуйста, телефонный номер Ислама).

– Қаз. 8 707 744 57 99. (Сейчас. 8 707 744 57 99).

– Раха (Спасибо).

– Салемчик.

– Уже бітіремін, Құдай қаласа.

Если бы переписка велась по правилам литературного языка, то она выглядела бы следующим образом:

– Сәлем. Қалайсың?

– Жақсы. Өзің?

– Жақсы. Не жаңалық?

– Ешқандай.

– Не істеп жатырсың?

– Сабақ жазып отырмын. Айжан, Исламның телефон номерін берші.

– Қазір. 8 707 744 57 99.

– Рахмет.

Зачастую, совмещая русские и казахские слова или словообразовательные морфемы, пользователи выражают различные настроения, придают словам определенную эмоционально-экспрессивную окраску. Например:

– Сәлем! Қалайсын?

– Тема. Өзін?

– Темағой (тема).

В этом примере четко прослеживается использование слова «тема» в переносном значении. Оно выступает в роли жаргона и выражает значение хорошего настроения. Форма слова «темалау» содержит в себе корень «-*тема*-» и суффикс сравнительной степени, что придает выражению еще более экспрессивную окраску.

Кроме совмещения казахских и русских слов или словообразовательных морфем наблюдается, пусть и гораздо реже, наблюдается использование одновременно казахских и английских элементов:

– Негенастр. жок?
– Шаршаганский (вместо «шаршадым»).
– Демалу керек.
– Уакытноу (англ. no) [9, 99].

Указанный пример интересен тем, что здесь наблюдаются как английские, так и казахские, и русские элементы, что свидетельствует о тесной связи и взаимодействии указанных культур.

Казахстанскому интернет-общению присуще написание слов преимущественно на русском языке, но, наряду с ним, также широко используются казахский и английский, таким образом происходит искажение значений в обоих языках. Язык казахстанского интернет-общения отражает общие социолингвистические и лингвокультурные закономерности и процессы, определяющие особенности языковой ситуации в Казахстане, в особенности проявляется взаимодействие и взаимовлияние русской и тюркской лингвокультур.

Наблюдение над практикой интернет-общения показывает, что общий уровень языковой культуры в этой сфере коммуникации и функционирования русского языка невысок и перед лингвистами стоит важная задача по нормализации и кодификации письменной формы русского и казахского языков.

Литература

1 https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_сеть
2 Быкова О.Н. Речевая (языковая, вербальная) агрессия: материалы к энциклопедическому словарю «Культура русской речи» // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. – Вестник Российской риторической ассоциации. – Вып. 8. – Красноярск, 1999 // http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n3/Egorova.shtml.
3 http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=58.
4 Матвеева Т.В. Нормы речевого общения как личностные права и обязанности, формируемые в сфере естественной коммуникации // Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии: межвуз. сб. науч. тр. – Барнаул, 2000. – С. 46-55.
5 https://ru.wikipedia.org/wiki/Виртуальность.
6 Шарифуллин Б.Я. Лингвистическая терминология «Нового времени»: разрыв теории и практики или «новая» парадигма? // Вестник Челябинского госуниверситета. – 2011. – № 24(239). Филология. Искусствоведение. – Вып. 57. – С. 52-54.
7 Евсеева И.В., Кожеко А.В., Лузгина Т.А. Речевая агрессия и вежливость в интернет-коммуникации школьников // Журнал «Современные проблемы науки и образования». – 2014. – № 1 // http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11863.
8 http://profit.kz/news/8362/Kazahstanskie-deti-lubyat-porno-oruzhie-i-azartnie-igri/.
9 Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. – Алматы, 2006. – 415 с.

References

1 https://ru.wikipedia.org/wiki/Social'naja_set'
2 Bykova O.N. Rechevaja (jazykovaja, verbal'naja) agressija: materialy k jenciklopedicheskomu slovarju «Kul'tura russkoj rechi» // Teoreticheskie i prikladnye aspekty rechevogo obshhenija. – Vestnik Rossijskoj ritoricheskoj associacii. – Vyp. 8. – Krasnojarsk, 1999 // http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n3/Egorova.shtml.
3 http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=58.
4 Matveeva T.V. Normy rechevogo obshhenija kak lichnostnye prava i objazannosti, formiruemye v sfere estestvennoj kommunikacii // Jurislingvistika-2: russkij jazyk v ego estestvennom i juridicheskom bytii: mezhvuz. sb. nauch. tr. – Barnaul, 2000. – S. 46-55.
5 https://ru.wikipedia.org/wiki/Virtual'nost'.
6 Sharifullin B.Ja. Lingvisticheskaja terminologija «Novogo vremeni»: razryv teorii i praktiki ili «novaja» paradigma? // Vestnik Cheljabinskogo gosuniversiteta. – 2011. – № 24(239). Filologija. Iskusstvovedenie. – Vyp. 57. – S. 52-54.
7 Evseeva I.V., Kozheko A.V., Luzgina T.A. Rechevaja agressija i vezhlivost' v internet-kommunikacii shkol'nikov // Zhurnal «Sovremennye problemy nauki i obrazovanija». – 2014. – № 1 // http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11863.
8 http://profit.kz/news/8362/Kazahstanskie-deti-lubyat-porno-oruzhie-i-azartnie-igri/.
9 Altynbekova O.B. Jetnojazykovye processy v Kazahstane. – Almaty, 2006. – 415 s.

Чалтикенова Л.А.,
Шаймерденова Ж.А.

«Қарғын» романындағы етіс категориясының грамматикалық форма тудыру ерекшеліктері

Мақалада етіс категорияснық адам әрекеті, мінезі, көзқарасы, коммуникативті актіге қатысушы объективті жағдаятқа қатысты екенін білеміз. Соның нәтижесі етістің грамматикалық категориялары түрлі формада тілдік бірліктер арқылы сипатталады.

Дулат Исабековтың «Қарғын» романындағы халықтың рухани байлығының, менталитетінің бір-бірімен байланысын етіс категорияларын қолданылуынан анық көреміз. Романындағы тіл мен адам өзара байланыста қаралып, адамның грамматикалық категорияларды танушы және атаушы субьект ретінде коммуникативті әрекетке енуші, тілді тұтынушы тұлға ретіндегі қызметіне баса көңіл аударылды. Мақалада етіс категориясының қолданылу ерекшеліктері осы тұрғыдан талданды.

«Қарғын» романында кездесетін ырықсыз, өздік, өзгелік, ортақ етістерге бірнеше мысалдар келтіріліп, жасалу жолдары анықталды.

Сонымен қатар, жазушының романдағы етіс категориялары қолданылу жиілігі сан жағынан анықталды. Атап айтқанда: ырықсыз етіс – 132, өздік етіс – 85, өзгелік етіс – 37, ортақ етіс – 20 екені тіреқсызба, салыстыру ретінде көрсетілді.

Түйін сөздер: грамматикалық категория, етіс категориясы, грамматикалық форма, лексика-грамматикалық мағына, аффикс, коммуникативті акті, концептуалдау, когнитивті жүйе.

Chaltykenova L.A.,
Shaimerdenova Zh.A.

The particularity of derivatinm grammatical forms of verb category in the...» Khargun» roman

This article we see that verb category is related to thepersons action, behavior, look objective conditions that act in communicative act. In the... «Khargyn» roman by D. Isabekov with the using verb categories we see the connection between peoples spiritual wealth and mentality.

The roman considers language and person together there given attention to person as a cognitor of grammatical categories and the main subject of using the language.The article analyse this particularity of verb category.

There were given several verb from ... «Khargyn» roman and was Pinned the ways of their derivating.

Also the authors verb category using is pin by the rate number.

Key words: grammatical category, verb category, grammatical form, lexical-grammatical meaning, affix, communicatory act, cognitive system.

Чалтикенова Л.А.,
Шаймерденова Ж.А.

Особенности грамматической формы категории залога в романе «Каргын»

В статье рассматриваются особенности образования грамматических форм при помощи категории залога в романе Дулата Исабекова «Каргын». Автор утверждает, что связь духовного богатства народа и менталитета показана Д.Исабековым через использование залоговых категорий, а также приводит примеры использования залоговых форм и способы их образования. Результаты исследования отражены в опорных схемах и таблицах.

Ключевые слова: грамматическая категория, категории залога, грамматическая форма, лексико-грамматическое значение, аффикс, коммуникативный акт, концептуализация, когнитивная система.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.512.122’367

Чалтикенова Л.А.[1], Шаймерденова Ж.А. [2],

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
[1]аға оқытушы, ф. ғ. к., [2]2 курс магистранты, Талдықорған қ., Қазақстан,
e-mail: lyazzat.chaltykenova.59@mail.ru; zhupi_91@bk.ru

«ҚАРҒЫН» РОМАНЫНДАҒЫ ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ФОРМА ТУДЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі кезеңде тілдің адамның ойлау жүйесі мен іс-әрекетіне ықпалы, сонымен қатар, адамның тілге әсері, тілдегі адам факторына ерекше мән берілуде. Осы тұрғыдан қарағанда, грамматикалық категориялардың қалыптасуында адам болмысы, мінезі, көзқарасы, коммуникативті актіге қатысушылардың объективті жағдаятқа қатысы байқалады. Соның нәтижесі ретінде грамматикалық категориялар түрлі формада тілдік бірліктер арқылы сипатталады. Оған негіз болатын грамматикалық қатынастар санада мазмұнданып, осымен байланысты, морфологиялық категорияларды таным әрекетімен, концептуалдау және категориялау үдерістерімен тығыз байланыста қарастыру қажеттігі туындайды. Сондықтан да, жүргізілетін талдау тілдік құбылыстарды антропоөзектік тұрғыдан айқындайды. Мұнда адам екі түрлі бағытта сипатталады: 1) адамның тілдегі көрінісі; 2) адамның тілді тұтынуы. Бірінші бағытқа сәйкес адамның дүниетанымы байқалады. Мысалы, адамның соматикалық бейнесінің концептуализациясы нәтижесінде адамның физикалық қабілеті, зияткерлік (интеллектуалдық) қабілеті, эмоциясы, әлеуметтік «мен»-і көрінеді, адам сөйлеу-ойлау әрекетіне қатысушы тұлға ретінде көрінеді. Адамның тілдегі көрінісі негізінен лексика мен фразеологияда айқын көрініс тапқан, сондай-ақ, грамматикалық категориялардан да оның өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады. Ол үшін грамматикалық категорияларды жеке-дара, оқшау қарастырмай, коммуникация мен когниция талаптарын ескере отырып, тілді когнитивті жүйе ретінде тұтас қарастыру қажеттігі байқалады. Біз мақаламызда, белгілі жазушы, драматург Дулат Исабековтың «Қарғын» романындағы тіл мен адам өзара байланыста қарастырылып, адамның грамматикалық категорияларды танушы және атаушы субъект ретінде коммуникативті әрекетке енуші, тілді тұтынушы тұлға ретіндегі қызметіне баса көңіл аударылды, көркем шығармада етіс категориясының қолданылу ерекшеліктерін осы тұрғыдан негіздеп талдаймыз.

Лексика-грамматикалық құбылуы жағынан етістіктерге тән ерекшеліктердің бірі – етіс категориясы. Бұл субъекті (бастауыш) мен объектінің (толықтауыш) өз ара әр түрлі қатынаста болуынан пайда болады.

Етіс – етістіктің сабақты, салт мағынасында жұмсалу процесімен тікелей байланысты болғандықтан, белгілі бір түбір етістіктерге қосымшалар қосылу арқылы жасалады [1, 21].

Тілші-ғалым И. Маманов: «Етіс категориясы – түбір етістіктен туатын грамматикалық форма. Яғни, етіс формалары – өзі жасалған түбір етістікпен кореллятивті түрде өмір сүретін және екеуінің лексикалық мағынасы бір болып келетін етістіктер»,-деп анықтама берген болатын, ал зерттеуші А.Ысқақов: біріншіден, басқа жұрнақтар сияқты туынды етістік жасайтын қабілет барлығы (айырмасы тек етістіктен етістік тудыратындығы) және сол етістік жұрнақтары арқылы туған формалар етістік негіздері есебінде қызмет ететіні айқындалады. Ендеше, бұл жағынан қарағанда, етіс жұрнақтары сөзден сөз тудыратын жұрнақтармен сипаттас келеді де, лексикалық категорияға жатады. Екіншіден, етіс категорияларының формаларында субъекті мен объектінің амалға қатысын, керісінше, амалдың субъекті мен объектіге қатысын білдіретін грамматикалық сипаты күшті. Демек, етіс формалары сөйлемнің грамматикалық құрылысына өзгеріс енгізіп отырады [2, 125; 3, 296].

Олай болса, Дулат .Исабековтың «Қарғын» романында да етіс категориялары көптеп кездеседі. «Қарғын» романын жазушы іс-әрекет, қимыл арқылы айтар ойын толық жеткізіп отырған. Оның ішінде, субъекті мен объектінің амалға қатысын, амалдың субеъекті мен объектіге қатысы да байқалатын етіс түрлерін де кездестіруге болады.

Қимыл, іс-әрекеттің өздігінен орындалатын мән үстеп, тура объектісі оның грамматикалық бастауышы болу қызметін атқарып, тек сабақты етістіктерден ***-ыл, -іл, -л; -ын, -ін, -н*** аффикстерінің қосылуы арқылы жасалатын етістің түрі – ***ырықсыз етіс*** деп аталады. Мысалы «Қарғын» романындағы: *«Сатып алынғаннан бері тірі жан ұстамаған кітап адам қолын жатсынып қалғандай сытырлап әрең* ***ашылды»*** [4,80]. Бұл сөйлемдегі объектінің қимылға тікелей қатысты болып, яғни, кітаптың ашылғандығы, қимыл, іс-әрекеттің өздігінен орындалғандығын білдіріп тұр. «*Бұл сергелдең сауалдың шумағын жинап бола береді дегенде, неге екені белгісіз, кенет есіне қайтыс болған әйелі* ***оралды»*** [4,91]. Мұндағы оралудың тура объектісі – әйелі болып, ырықсыз етіс аффиксі **-л** қосылу арқылы жасалынып тұрғанын көреміз.

-Даланы тамашалап тұрсыз ба? – Желке тұсынан сыпайы, жұмсақ үн ***естілді*** [4,8]. ***Естілді*** ырықсыз етісі ***есті*** негізгі түбір морфемаға ***-л*** ырықсыз етіс аффиксі және ***-ді*** III жақтағы тәуелдік жалғауының жалғануы, яғни, синтетикалық тәсіл арқылы жасалынып тұр. *«Жасы он жетіден енді-енді ғана асқан қызға мұндағы сөздер мүлде жат, мүлде алыс* ***көрінді»*** [4,12]. ***Көр*** негізгі түбірлі етістікке ***-ін***-ырықсыз етіс аффиксі мен ***-ді*** тәуелдік жалғауының III жақ формасы жалғанып, іс-әрекеттің ырықсыз түрде жүзеге асып тұрғанын білдіріп тұрғанын көреміз. Біз «Қарғын» романын қарастыра келе, етіс категориясының ішінде әсіресе, ырықсыз етіс түрі көп кездесетінін байқадық. Олардың жалпы саны – 132. Оның ішінде ***естіледі*** ырықсыз етісі – ***22 рет***, ал ***көрінді, көрінеді*** ырықсыз етісі – ***21 рет*** қайталанады. Жазушы іс-әрекет, қимыл түрлерін көбінесе ырықсыз түрде іске асырылып жасағандығын көп бейнелеген.

Ал ***өздік етіс*** қимыл, іс-әрекеттің орындаушысына (иесіне), субъектіге қарай бағытталып, сабақты етістікке ***-ын, -ін, -н*** аффикстерінің қосылуы арқылы жасалады. *«Бағила не болса да оның шығып кеткеніне* ***қуанды»*** [4,80], *«Бұл кездесу немен бітсе де, қалай бітсе де, жас қыздың өмірі мен тағдырын із тастамай өтпейтінін, тіпті, бір-ақ қана жүздесіп айрылғанның өзінде ғұмырлық есте қаларын екеуі де жақсы* ***сезінді*** [4, 96]. Осы мысалдардан көрінетіндей, біріншіден, қимыл, іс-әрекет іс иесі субъектіге қарай бағытталады, сөйтіп субъекті әрі тура объекті мәнінде қызмет атқарады. Ол өзіне-өзі субъекті әрі тура объекті ретінде қызмет атқарады. Ол өзіне-өзі қуанады, өзін-өзі сезінеді. Сол сияқты, *«Қазір өзінің күн сайын спортпен* ***шұғылданатынын,*** *ГТО значогын* ***алғанын,*** *тіпті, бір бұзау* ***асырағанын,*** *соны күн сайын бір жыл бойы көтере беретінін, бір жылдан соң салмағы 120-130 кг. тайыншаны оп-оңай* ***көтере беретінін****, бір жылдан соң біреудің жолын осылай ойлап* ***тапқанын*** *жазыпты»* [4,185]. Сөйлемдегі ***-ын, -ін*** аффикстері арқылы туындап тұрған іс-әрекетті білдіретін етістіктер тікелей субъект арқылы жүзеге асқандығы көрініп тұр.

-Ын,-ін, -н аффикстерінің қосылуы арқылы жасалатын өздік етіс пен ырысыз етістің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Атау тұлғалы бастауыш қимыл иесі болып берілумен бірге, объекті қызметінде жұмсалса, – ***өздік етіс***, егер бастауыш қимыл иесі болмай, объекті мағынасында айтылса **– *ырықсыз етіс*** болады. *«Ол аздап езу тартқан болып еді, Бағила мән бермеген соң әзілінің мүлде орынсыз шыққанын* ***түсінді»*** [4,183]. Бұл сөйлемде предикаттық қызмет атқарып ***түсінді*** сөзінің бастауышы (ол) арқылы берілген өздік етіс – іс істеушінің

өз күшімен, еркімен істегендігін көрсетіп тұр. Ал, *«Азапты үнсіздік үш-төрт секундқа **созылды»*** [4,184], – дегенде ***үнсіздік –*** сөйлемнің субъектісі, бірақ қимыл иесі емес, яғни, ***өздік етіс*** қимыл иесі субъекті мен объекті бірігіп, бір ғана бастауыш арқылы берілсе, ***ырықсыз етісте*** субъектінің ішіне кіріп, қимыл иесі, іс істеуші – субъекті берілмейді. Романда барлығы – 85 өздік етіс қолданылған. Яғни, автор саны жағынан ырықсыз етістен кейін өте көп мөлшерде өздік етісті қолданғанын байқадық. Іс-әрекет, қимыл тікелей субъект, іс иесі арқылы жүзеге асып отырған.

Іс-әрекетті заттың (субъектінің) тікелей өзі істейтіндікті білдіретін, грамматикалық көрсеткіштері ***-н, -ін, -ын*** болып саналатын етістің бір түрін – ***өздік етіс*** десек, ал бірнеше адамның күшімен, қатысымен бірлесіп істелетіндікті көрсететін ***ортақ етісті*** сабақты, салт етістіктерге ***-ыс, -іс, -с*** аффикстері қосылу арқылы жасалады. Мәселен, «Қарғын» романындағы: *«Жасын Бағиламен баяғы оқығадан соң екі-ақ рет телефонмен **сөйлескен»*** [4,170], *«Барабанда отырған грек тектес қау сақал жігіт кешеден бері аспабын сағынып қалған болуы керек, басын төмен тұқыртып құлшына соғуға **кірісті»*** [4,38]. Сонымен қатар, ортақ етіс біріншіден, қимыл, іс-әрекеттің субъектілері қимылға ортақтығы бірдей де, бірдей де емес болуы мүмкін, екіншіден, ортақ етіс қосымшалары салт етістікке де, сабақты етістікке де жалғанып, ортақ етіс жасай береді: – «*Сэр екеуміз сол үшін аз ғана сөзге **келісіп** қалдық,-деді Мәлике портретті қолына алып* [2,88], *«Бір жұма өткен соң екеуі жұмыс аяғында кездесуге уағда **байласты»*** [4,25].

*«-Сәлеметсіз бе, Сәргел Сайынович!-деді ол бұл кірген кезде орнынан тұрып, бері қарай жүріп. Екеуі қол алып **амандасты»*** [4,50], *«Осы отыз бір жылдың ішінде ол, әрине, көп әйелдермен **кездесті,** олардың арасында ақылдысы да, салмақтысы да, жеңілтегі де, ажарлысы да, көріктісі де, мүсіндісі мен мүсінсізі, бәрі-бәрі болды»* [4,98]. Мұндағы ***-дас, -дес*** аффикстері ортақ етістің күрделі ***-лас (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес)*** түрінен тараған.

*«Төрт қыз күлкілерін тоқтатып, оған аңтарыла **қарасты»*** [4,179], *«Сәргел оларды самолетке шығарып салып, үйіне келген соң телефон арқылы Қаратаймен **сөйлесті»*** [4,170],-деген сөйлемдердегі ортақ етістер негізгі түбір морфемаға ортақ етіс аффиксі ***-ыс, -іс, -с*** қосылуы, яғни, синтетикалық жолмен жасалынып тұр. Қимыл болса да, тіпті, жай-күй болса да, ортақ етістегі етістік екі субъектінің арасында болатын қарым-қатынастан туады. Мәселен, *«Манадан бері артқы жақта емін-еркін отырып келе жатқан Тұрғат екеуінің өрісі тарылып, **қысылысты** да қалды»* [4,130]. Жазушы романда ортақ істелген іске бірнеше адамды емес, ең көбі екі субъектінің қатысуы арқылы жасаған. Романда барлығы 20 етіс түрі кездеседі.

Өзінің емес, үшінші бір адамның не өзге біреудің күшімен істелгендігін көрсететін етістіктің түрін ***өзгелік етіс*** дейміз, яғни, субъектінің қимылы объектіге тікелей емес, біреу арқылы бағытталатынын білдіретін сабақты етістіктің грамматикалық формасы. Өзгелік етіс және салт етістіктер де мынадай аффикстер қосылу арқылы жасалады: ***-дыр, -дір, -тыр, -тір, -т, -қыз, -кіз, -ғыз, -гіз, -ыз, -із, -ыр, -ір, -ар, -ер, -сет.*** *«Сол жылылық электр тогындай Жасынның жүрегіне жетіп барып, шым **еткізді»*** [4, 79], *«Жасынның сол құдірет иесін жаңа ғана әкесімен сөйлескендей сынға алып, әзіл айтып отырғаны жас қызды қайран **қалдырады»*** [4, 82], *«Жасынның келесі бір сөзінен, тіпті, сөзсіз байқалған жалғыз-ақ көқарасы мен қимылынан жазды күнгі бұршақтай лезде еріп, ерігенімен тұрмай өткен жолғы өкпесінің тым ұсақ, аясы тар ұғымынан туындайтынын ұғындырып кететін сияқты» т.б.* [4, 104].

*«Олай болса, тағдыр мені мұнымен неге **кездестірді**? Бала сүймей, үйленбей тұрғанда неге **жолықтырмады**?»* [4, 182]. *«Мәликенің әкесі мектепте оқу бөлімін басқаратын, бір-екі жігітті жіберіп барабан **алдырды»*** [4, 24], *«Мәлике оған су **ұртатты»*** [4, 55], *«Егер алған білім пайдалы нәрсеге жұмсалмай іште қала беретін болса, ол улы газға айналып, адамның өзіне зиянын **тигізеді»**,* – деген сөйлемдердегі ***қалдыр, кездестір, жолықтыр, алдыр, ұрта, тигіз*** сияқты етістіктерде іс тікелей субъекті арқылы істелініп тұрған жоқ, екінші, басқа біреу арқылы істелінгенін көруге болады. Мұндай мағыналы өзгелік етістер белгілі бір етістікке жұрнақ қосылу арқылы жасалынатыны белгілі.

*«Қаратай Алматыдағы жиынға келіп кеткен соң аттай бір ай өткенде Сәргелді ректор **шақыртты»*** [4, 50], – деген сөйлемде ***ректор –*** қимылдың иесі, яғни, субъекті, бірақ, істі тікелей өзі атқарып отырған жоқ, екінші субъект-агенс арқылы іске асырып отыр, ол мұндағы ***Сәргелді*** толықтауыш ретінде тура объекті қызметін атқарып тұр. Іс-әрекет тікелей субъектінің өзі емес, басқа адам арқылы іске асатын өзелік етіс түрлері де романда кездеседі. Олардың саны – 37.

Қазақ тіл білімінде етісті Ы. Маманов грамматикалық категория ретінде қарап, етіс форма-

ларын форма тудырушы қосымшалар қатарына қосады. Бірақ, бұл қосымшалар туралы даулы пікір әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Етіс қосымшалары жалғану мүмкіндігі жоғары қосымшалардың қатарынан орын алады. Етіс жұрнақтарының сөзге жалғану жиілігіне 10 томдық түсіндірме сөздік бойынша статистикалық зерттеу жүргізген С.Мырзабеков сөздіктегі етіс формаларының саны 22 мыңнан асып кетеді дейді. Бұл сөздіктегі барлық сөздің 33 пайызына тең деп көрсетеді. Демек, етіс қосымшаларының сөзге жалғану мүмкіндігі мол, олар Ы.Маманов көрсеткендей, грамматикалық абстракция жасай алады.

Етіс қосымшаларының сөзжасам мен формажасамға қатысын зерттеген А.Жаңабекова етістердің жоғарыда аталған ерекшеліктерін ескере келе, «етіс қосымшалары барлық кезде сөз тудыру қатарын құрай бермейді, тек – объектілік-субъектілік қатынасты білдіріп, грамматикалық категория құрай алады. Етіс категориялары белгілі бір етістік тобына түгелдей жалғанып, грамматикалық абстракция жасайды. Ал оның кейбір сөздердің құрамында келіп, лексикалық дербестікке жетуі етіс қосымшаларының сөзжасамдық қабілетінің емес, сөзжасамның семантикалық тәсілінің, яғни, мағына дамуының нәтижесі деп қарағаң жөн», – деп Ы. Маманов, С.Исаев пікірлерімен орайлас тұжырым жасайды [5, 122].

Сонымен, қорыта келгенде, романдағы автордың етіс категорияларын қолданылу жиілігі төмендегідей:

Етіс түрлері			
Ырықсыз етіс	Өздік етіс	Өзгелік етіс	Ортақ етіс
132	85	37	20

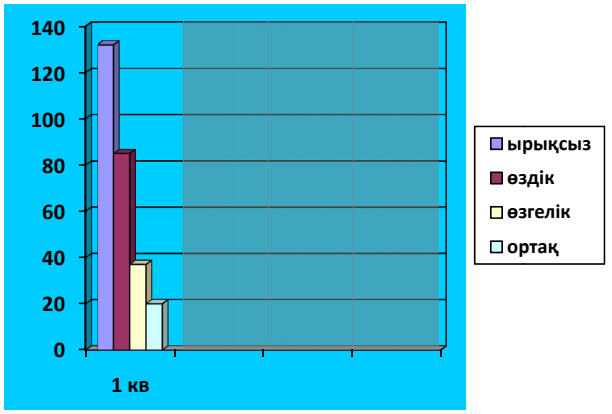

Әдебиеттер

1 Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі етістіктің грамматикалық категориялары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 69 б.
2 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Жазушы, 1974. – 85 б.
3 Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 340 б.
4 Исабеков Д.И. Таңдамалы II том. – Алматы: Жазушы, 1993 – 491 б.
5 Жаңабекова А. Биоморфология терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Санат, 2009. – 480 б.

References

1 To’lewov A’. Qazaq tilindegi etistikting grammati’’kali’q kategori’’yalari’. – Almati’: Mektep, 1975. – 69 b.
2 Mamanov I’. Qazaq til bilimining ma’seleleri. – Almati’: Jazwshi’, 1974. – 85 b.
3 I’’saev S.M. Qazirgi qazaq tili. Morfologi’’ya. – Almati’: O’ner, 2007. – 340 b.
4 I’’sabekov D.I’’. Tangdamali’ II tom. – Almati’: Jazwshi’, 1993 – 491 b.
5 Jangabekova A. Bi’’omorfologi’’ya termi’’nderining tu’sindirme so’zdigi. – Almati’: Sanat, 2009. – 480 b.

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.,
Бектурганова Г.З.

Функционально-смысловые типы речи в экспериментальном учебнике: общая характеристика

В статье представлена общая характеристика функционально-смысловых типов речи, содержащаяся в учебнике русского языка для экспериментальных 11-х классов 12-летней модели образования [1]. Анализируются структура и способы оформления разных типов речи – описания, повествования и рассуждения, выделяемых в соответствии с целью и содержанием речи. Рассматриваются грамматические средства, используемые преимущественно в том или ином типе речи, подчёркивается возможность использования разных типов речи в пределах одного текста. Даётся обоснование связи разных типов речи с функциональными стилями.

Ключевые слова: учебник русского языка для экспериментального 11 класса, 12-летняя модель обучения, функционально-смысловые типы речи.

Altynbekova O.B., Zuyeva N.Yu.,
Bekturganova G.Z.

Functional-semantic types of speech in the experimental textbook: general characteristics

The paper presents a general description of the functional and semantic types of speech contained in the textbook of the Russian language for experimental eleventh grade classes of the 12-year education model [1]. It analyzes the structure and methods of producing various types of speech – description, narration and argument determined in accordance with the purpose and content of speech. It also considers grammatical means used predominantly in a particular type of speech and emphasizes the possibility of the use of different types of speech within a text. The connection of various types of speech with functional styles is substantiated.

Key words: russian language textbook for the 11thexperimental grade, 12-year-old model of education, functional and semantic types of speech.

Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.,
Бектурганова Г.З.

Эксперименттік оқулықтағы сөздің функционалды-семантикалық түрлері: жалпы сипаттамасы

Мақалада білім беру модельдерінің 11- ші 12- сыныптарына арналған эксперименттік орыс тілі оқулығында қамтылған сөздің функционалды және семантикалық түрлерінің жалпы сипаттамасы ұсынылады. Сөйлеу мақсаты мен мазмұнына сәйкес жалпы сипаттамасы, атап айтқанда сөйлеудің әр түрлері баяндау әңгімелеу, талдау өңдеу құрылымы мен әдістеріне талдау жасалынады. Сөздің әр түрлеріне қатысты алынған грамматикалық құралдар сөйлеудің белгілі бір түрінің негізінде пайдаланылатынын қарастырады, мәтін ішіндегі сөзінде әр түрлі пайдалану мүмкіндігін атап көрсетеді. Функционалдық стильдердегі сөздің әр түрлерінің байланысына қарай негіздемесі беріледі.

Түйін сөздер: 11- ші 12- сыныптарына арналған эксперименттік орыс тілі оқулығы, білім беру моделі, сөйлеу функционалдық және семантикалық түрлері.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 373.1.02:372.8

Алтынбекова О.Б.[1], Зуева Н.Ю.[2], Бектурганова Г.З.[3],

[1]д. ф. н. профессор, [2]к. ф. н. доцент, [3]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; nataliazueva@rambler.ru; galiya-shak-sham@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СМЫСЛОВЫЕ ТИПЫ РЕЧИ В ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ УЧЕБНИКЕ: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Продолжая научно-методические комментарии к учебному материалу, изложенному в учебнике русского языка для экспериментальных 11-х классов 12-летней модели образования [2–3], необходимо подчеркнуть важность усвоения учащимися определённых способов, схем, словесных структур, характеризующих разные функционально-смысловые типы речи – описание, повествование и рассуждение, выделяемые в зависимости от цели и содержания текста.

Общая характеристика разных типов речи, предлагаемая для предварительного изучения и подробно излагаемая в последующих разделах учебника, начинается с примера текста-описания – портретной характеристики Кенесары Касымова из романа И. Есенберлина [1, 43]. Описывая внешний облик Кенесары, автор прежде всего выделяет те детали, которые показались ему наиболее примечательными. Более того, писатель стремится не только дать внешний портрет Кенесары, но и показать, как по этим деталям можно составить мнение о его характере, натуре, поведении: *О чём думает ушедший далеко в степь от аульного плача и шума человек? <...> Лицо его с чуть коротковатым прямым носом, небольшими усами и густой тёмно-рыжей бородой можно было бы назвать красивым, если бы не глаза. Как у степного беркута, они зоркие, немигающие, в кровавых прожилках. Впрочем, именно такие глаза подходят этому лицу, на которое от рождения легла печать властности и уверенности в своём праве повелевать*…

Читая портретную характеристику, учащиеся не только получат представление о внешности вождя, но и увидят сущность его натуры – волевую, несгибаемую, целеустремлённую. Основное внимание автор уделяет глазам героя: *как у степного беркута, они зоркие, немигающие <...>*.

При анализе текста необходимо обратить внимание на грамматические средства оформления текста-описания: в нём широко используются глаголы несовершенного вида, прилагательные-определения, именные сказуемые, предложения с прямым порядком слов.

Иначе построен текст-повествование по Р. Сейсенбаеву, рисующий глазами семилетнего мальчика картину трагедии – первый атомный взрыв в Семипалатинске [1, 44]: *Земля вне-*

запно содрогнулась <...>. Ослабли бабушкины объятья, земля вздымалась, как необъезженный конь. Степи, горы в последнем усилии удерживались, чтобы не сгинуть. Я видел: огромный гриб заполнил небо, и огнедышащие сполохи играли буйным соцветьем красок <...> ... и в адские эти звуки внезапно вплёлся ещё один отчаянный визг ли, плач? <...>. Огненный гриб тяжело поднимался, слепили глаза яркие вспышки, по качающейся земле неизвестно куда убегала маленькая девочка…

В тексте строго соблюдается логическая последовательность событий, преобладают глаголы совершенного вида, композиция текста чётко хронологизирована: *земля содрогнулась и начала вздыматься, огромный гриб возник на небе, камни с гор катились вниз, гнулись деревья* и т.д. Смена событий во времени выражена в основном с помощью глаголов совершенного вида: *заполнил небо; чтобы не сгинуть; сковали душу* и др. Предложения с глаголами совершенного вида являются показателями ключевых фактов, сигнализируя о смене одного события другим.

Наиболее сложной при изучении особенностей построения и продуцирования функционально-смысловых типов является композиция текста-рассуждения, данного в учебнике на примере отрывка из психологической прозы А. Нурпеисова [1, 45]. Рассуждение начинается с утверждения тезиса: *Да, жизнь мудра, и пока на земле остаются помнящие своё родство души, светлое имя и добрые дела людские не исчезнут в их благодарной памяти.*

Последующие умозаключения автора, написанные филигранным языком (*На земле <...> нет ничего неизменного, вечного: даже день и ночь, свет и мрак – ведь они тоже, чередуясь, сменяют друг друга. Скупо или щедро – но всё отмерено судьбой, всё ограниченно, быстротечно. Ограниченны и недолговечны в человеке его сила, и страсть, и красота. Ибо всё это вместе – лишь прекрасный, как весеннее обновление степи единственный раз в году, как мимолётная пора цветения тюльпанов, – временный дар своенравной природы),* – о том, что всё преходяще: и силы, и красота, и время, и сама жизнь человеческая – предопределяют и обусловливают вывод писателя о долге, который необходимо вернуть как предкам, так и своим потомкам.

Подобный анализ текстов-рассуждений при доступном для восприятия учащимися комментировании материала учителем поможет усвоению навыков составления рассуждения и выработке умения самостоятельно продуцировать рассуждения в строгом соответствии с требуемой композицией и содержанием.

Важно подчеркнуть, что встречаются случаи совмещения разных типов речи даже в пределах одного сложного синтаксического целого, не говоря о текстовых единицах большего объёма. Очень часто повествование совмещается с описанием; дополняя друг друга, эти типы речи нередко сливаются настолько органично, что порой их трудно разграничить, например: *Абай не отрывал глаз от двери. Последней вошла девушка, поразительно похожая на Тогжан* [повествование]. *В косах её звенели шолпы, белизна лица подчёркивалась розоватым оттенком кожи* [описание]. *Она вошла, улыбаясь сдержанно, но чуть лукаво. <...> Абай не смог даже ответить на приветствие и продолжал сидеть, устремив на неё неподвижный взгляд* [повествование]... *(По М. Ауэзову)* [1, 45].

Иногда соединение элементов разных типов речи может происходить в некоторых текстах буквально в каждом предложении. Ярким примером этого служит микротекст, данный в учебнике [1, 46], ср.: *Несколько дней кряду шли мы в глубь Чингисских гор* [повествование]. *Высокие перевалы, горные долины зелёные луга, деревья, реки, родники – дивная, чистая красота эта поражала меня, манила своей таинственностью* [описание]. *И эту божественную красоту человек способен порушить собственными руками?* [рассуждение] *(По Р. Сейсенбаеву).*

При изучении учебного материала о функционально-смысловых типах речи важной для учащихся является информация о связи типа речи с определённым функциональным стилем. Если в художественной литературе встречаются все типы речи в разных комбинациях и объёме, то для публицистического стиля более характерны повествование и рассуждение, для официально-делового и разговорного – повествование. В научном стиле преимущественно используется рассуждение, но и это зависит от конкретной научной дисциплины: в исторической науке преобладает тип речи повествование, для физики характерны рассуждение и описание, для математики – рассуждение.

В связи с этим в последующем задании учебника [1, 46] требуется подобрать микротексты, представляющие собой разные типы и стили речи, дать обоснование принадлежности текстов к тому или иному типу речи, основываясь на их смысловых и языковых особенностях.

Для повторения и закрепления изученного в упражнении 49 учебника [1, 46–47] предла-

гается для анализа красочный текст-описание из романа М. Ауэзова «Путь Абая» – портретная характеристика героини: *Маленькие блестящие серьги в ушах Тогжан, бобровая шапочка на голове, перстни на её пальцах – всё казалось Абаю изящным и прекрасным. У неё нежное лицо, прямой правильный нос, чёрные глаза <...>. Когда Тогжан слушает, смеётся или смущается, чудесные брови то поднимаются дугой, то успокаиваются в плавном изгибе. Может быть, это крылья невиданной птицы? <...>. Нет, не птицы, а какого-то лёгкого духа, парящего в воздухе. Они рвутся ввысь, вдаль… Абай не в силах был оторвать глаз…*

Анализируя стиль и тип речи текста, учащиеся, кроме того, смогут прокомментировать широкое использование в художественном тексте изобразительно-выразительных средств: эпитетов (*нежное лицо, тонкие брови, острые и длинные*), сравнений (*как крылья ласточки*), олицетворения (*брови ... успокаиваются, раскрылись для полёта, рвутся ввысь*), риторического вопроса (*Может быть, это крылья невиданной птицы?*) и др.

Заключает учебный материал об общей характеристике функционально-смысловых типов речи задание написать эссе об их смысловых и языковых особенностях, привлекая материал учебника и сведения из Интернета. Задание относится к числу обобщающих изученный материал и предлагается с целью совершенствования рече-коммуникативной и лингвистической компетенций.

Литература

1 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Пробный учебник для 11-х классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.

2 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Переход на 12-летнюю модель образования в Казахстане: создание учебников русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (144). – 2013. – С. 9–13; Русский язык в Казахстане: методические комментарии к разделу учебника для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №5–6 (145–146). – 2013. – С. 147–150; Средства связи предложений в тексте // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №3 (149). – 2014. – С. 55–59; Изучение текста в учебнике русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №2 (148). – 2014. – С. 27–30; Анализ понятия о сверхфразовом единстве // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №6 (152). – 2014. – С. 227–231; Модальность текста // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4–5 (150–151). – 2014. – С. 161–164; Соотношение сверхфразового единства и абзаца // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №1 (153). – 2015. – С. 100–104.

3 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю., Бектурганова Г.З. Типология текстов в учебнике русского языка 11 класса // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (156). – 2015. – С. 141–144.

References

1 Altynbekova O.B., Zuyeva N.YU. Russkij yazyk. Probnyj uchebnik dlya 11-h klassov obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.

2 Altynbekova O.B., Zuyeva N.YU. Perekhod na 12-letnyuyu model' obrazovaniya v Kazahstane: sozdanie uchebnikov russkogo yazyka // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4 (144). – 2013. – S. 9–13; Russkij yazyk v Kazahstane: metodicheskie kommentarii k razdelu uchebnika dlya 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №5–6 (145–146). – 2013. – S. 147–150; Sredstva svyazi predlozhenij v tekste // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №3 (149). – 2014. – S. 55–59; Izuchenie teksta v uchebnike russkogo yazyka dlya 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №2 (148). – 2014. – S. 27–30; Analiz ponyatiya o sverhfrazovom edinstve // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №6 (152). – 2014. – S. 227–231; Modal'nost' teksta // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4–5 (150–151). – 2014. – S. 161–164; Sootnoshenie sverhfrazovogo edinstva i abzaca // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №1 (153). – 2015. – S. 100–104.

3 Altynbekova O.B., Zuyeva N.YU., Bekturganova G.Z. Tipologiya tekstov v uchebnike russkogo yazyka 11 klassa // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4 (156). – 2015. – S. 141–144.

Guvercin S., Doganay Y.

The effect mentor and mentee interaction in problem solving and problem posing processes

The classroom interaction between mentor (teacher) and mentee (candidate teacher) plays an important role in teaching and learning process in all parts of education at all grades. Problem solving and problem posing are also important elements in learning and teaching process. All problems that you encounter first and you don't know how to solve them. The aim of the study here to explores and describes how mentor –mentee interaction develops the abilities of problem solving and problem posing. Research on the study with prospective mathematics and English teachers from Suleyman Demirel University is measured quantitively by using likert scale instrument. The results indicate that the regular and effective interactions with mentors and mentee give more positive significances in the problem solving and problem posing situations.

Key words: Mentoring, problem solving, problem posing.

Гуверджин С., Доганай Я.

Мәселені шешу және қоя білу процесінде тәлімгерлік пен болашақ мұғалімнің арасындағы әсерлі және өзара қарым-қатынасы

Оқу және білім беру процесінде, барлық білім беру бағытында, бағаларға маңызды әсер ететін тәлімгерлік (мұғалім) пен болашақ мұғалімдердің арасындағы қарым-қатынас. Мәселені шешу және қоя білу білім беру процесінінің маңызды элементі болып саналады. Бастапқыда кездесетін барлық мәселердің шешімін білу қиынға соғады. Сулейман Демирель атындағы университеттің математика және ағылшын тілі пәндер мұғалімдерінің әлеуеті сандық Лайкерт өлшемімен өлшенді. Нәтиже қортындысы бойынша, мәселені шеші және жағдайға байланысты туындаған мәселелерге тәлімгерлік пен болашақ мұғалімдердің жүйелі және әсерлі қарым-қатынасы оңды нәтижелер көрсетті.

Түйін сөздер: тәлімгерлік, проблеманы қоя білу, мақсат қоя білу.

Гуверджин С., Доганай Я.

Эффект и взаимодействие между наставником и подопечным в решении проблем и в процессе постановления задач

В обучении, в учебном процессе, во всех руслах образования и на оценки важную роль играет взаимодействие между наставником (учительем)и подопечным (будущим учительем).Решение проблемы и постановка задач , также являются важными элементами в процессе обучения и учебного процесса.Все задачи с которыми вы сталкиваетесь , изначально ни кто не знает как решить . Исследования по изучению потенциала учителей математиков и учителей английского языка университета имени Сулеймана Демиреля измеряются количественно с помощью инструмента шкалы «Лайкерт». Результаты показывают, что регулярные и эффективные взаимодействия с наставниками и подопечными дают более позитивные значения в решении проблем и проблем создаваемых ситуацией.

Ключевые слова: наставничество, решение проблем, постановка проблем.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 37.048.2

Guvercin S.[1], Doganay Y.[2],

[1]Assistant Prof. PhD, [2]Assistant Prof. PhD
Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: selim.guvercin@sdu.edu.kz, yakup.doganay@sdu.edu.kz

THE EFFECT MENTOR AND MENTEE INTERACTION IN PROBLEM SOLVING AND PROBLEM POSING PROCESSES

Introduction

[5] five factor model of mentoring provides a framework for analyzing mentors' personal attributes and mentoring practices. The five factor model identifies five categories of mentoring practices which were derived from the mentoring research literature. The five factors are: Personal Attributes, System Requirements, Pedagogical Knowledge, Modeling from Informal Proceedings 30-3 (BSRLM) available at bsrlm.org.uk © the author – 32 and Feedback. The model suggests that mentors need to exhibit personal attributes that enable them to support mentees by instilling positive attitudes and confidence in them, be encouraging, friendly, take keen interest in the work of the mentee and be able to listen attentively to the problems that the mentee may face during their school based training [5, 6] also argues that mentors need to articulate System Requirements, that is, school and national policies and curriculum documents, so that pre-service teachers can plan quality lessons and implement curriculum requirements and policies. Furthermore, [5, 6] appears to suggest that mentors must have good pedagogical knowledge and practices not only for teaching in their own classroom, but also in educating the mentee in both the subject content knowledge as well as the pedagogical practices. Mentoring practices associated with Pedagogical Knowledge can «focus on planning, timetabling, preparation, implementation, classroom management strategies, teaching strategies, [mathematics] teaching knowledge, questioning skills, problem solving strategies and assessment techniques in [secondary mathematics] education context» [5, 6]. Effective modeling involves the mentor displaying enthusiasm for teaching the subject. It involves the mentor using effective hands-on activities, good classroom management strategies and having good rapport with students

Problem solving is generally considered as an important part in understanding and teaching of mathematics in National curriculums. »Solving problems is not only a goal of learning mathematics but also a major means of doing so. In everyday life and in the workplace, being a good problem solver can lead to great advantage. Problem solving is an integral part of all mathematics learning» [13]. Problem solving is a major theme of doing mathematics and teach-

ing students to think is a primary important fact [10, 4]. So, doing mathematics and solving problem is nearly same meaning. According to Polya, there are four basic phases of problem solving (a)Understanding the problem is the first phase and basic idea is to determine unknown ,given data and condition (b) devising a plan is the second phase of problem solving. In this stage ,the students should obtain a plan of solution (c)carrying out the plan is the third phase follow steps to apply the plan developed in second phase (d)looking back is the last phase after finding the solution, you should examine the result or method and use it for some other problem. In addition to these, Cognitive and constructivism insist on the importance of improving students' mathematical problem solving ability. Cognitivist say that students' problem solving ability should be increased and developed by dealing with the unstructured problems in learning. Cognitive psychologists and cognitive scientists also try to make theories of students learning and mathematics educators try to understand how their students interact with mathematics [10].

Problem posing on the other hand is defined as the generation of new problems for a given situation or the reformulation of a given problem [8, 7]. The main aim of problem posing is to make the students so active, social learners and more creative in learning process. Problem posing education is a student dominant education opposite to the traditional learning and teaching methods in which teacher dominated namely «banking education» [11]. Problem posing is not only formulation of new problems from a given problems but also to produce new problems from a given situations it might be a picture or a figure. [4] acknowledged the role of problem posing «Students in grades 9-12 should also have some experience recognizing and formulating their own problems, an activity that is at the heart of doing mathematics. For example, exploration of the perimeters of various rectangles with 24 cm^2 by means of models or drawings». One of the important parts in mathematics education is to show ways to the students or to provide opportunities to develop their problem posing abilities [1].

Problem posing used in mathematics instruction provides students creativity and exceptional mathematics ability, improving students' problem solving, develop their mathematics understanding and finally be a part of the instruction [7]. The students will be more active in the lessons by expressing themselves.

In the way of learners and problem constructing. For example, while they write their own questions, they improve their grammar in their own language as well as their cognitive ability. Problem posing as a classroom activity enlarges students' capacity in many perspectives such as teacher student interaction that helps to understand the concepts discussed. Teachers' aim is to provide opportunities for the students to be more active and motivate during the instruction. Educational psychologist advice all teachers to be more interact with the students in all lessons to open their minds. Because like an educational psychologist teacher try to understand the way how the student to learn the new subject or to improve missed points that is learned before. The relation between problem posing and problem solving is in stated in the book of the art of problem posing «Problem posing is deeply embedded in the activity of problem solving» [1]. In this study we try to investigate how teacher-student relations or interactions affect the students problem solving and problem posing abilities in the way of cognitive perspective that is considered as a high level of thinking ability. The study basically depends on the problem posing behaviours of the students by answering the questions and making the new questions for a given situations. During the problem solving lectures, we solved the questions together with the students who are given a chance to ask and express themselves more. The effect is measured by a post test that is applied at the end of subject. The subject was thought to the students in secondary school years and they don't remember more and with more misunderstanding. So ,the help of more interaction during the problem solving sections teacher realized that many missed points can be corrected .Moreover during the sections of P.S. interaction between the peers has a positive consequence to correct the missing points of the same subjects.

Methodology

The main goal of our research was to explore the relationship between mentor (teacher) and mentee (teacher candidate) interaction in terms of problem solving and problem posing processes for given situations. The interaction is just increased during the experimental case in problem solving and problem posing sections.

Sample and population

This study includes candidate (preservice teachers) Mathematics and English teachers that were registered in Suleyman Demirel University. Based on 100 students views from practical placements which includes schools or educational centers the personal and pedagogical attributes are compared. The classes

of subjects are divided into two ways of surveying before practices and after practices.

Research model

In this study, a quantity experimental methodology is used .based on likert scale. According to the method the gathered scores of students are compared by just comparison between pre-post test results. The groups are divided at randomly and they are both from same departments.

Data collection and Analysis

Data is collected by results of mathematical achievement exams that are just knowledge exams. Both groups have 2 hours problem solving lessons per week. With one group that is control group I solved the questions by traditional methods I used normally for each year but, with the experimental group I used the problem posing methods that Brown, Walter and Polya's advises during the problem solving techniques by more interaction with the students. Although I solved less number of questions because of more interaction with many students, the post-test gives interesting results. Data is also evaluated through SPSS/PC 16K statistics program for Windows.

Results and Discussion

Results indicate that the average differences between pre-test and post test for experimental group is significantly high the average value oft he pre-test result for experimental group is 14.55 but this results changes for post-test that is 17.52 .This shows that the difference is in a positive way. Therefore the interaction between student and teachers is more affective way to solve the questions and produce questions. But on the other hand this difference for control group does not give significant results. It means that traditional method means no more interaction in the class during problem posing and solving sections changes nothing.

Table 1 – Mean scale scores and Cronbach alphas for the five factors (n=80) of SDU

Factor	Mean scale score	Cronbach alpha
Personal Attributes	3.45	.95
System Requirements	3.21	.89
Pedagogical knowledge	3.33	.98
Modeling	3.19	.98
Feedback	3.43	.96

Conclusion and Recommendations

The purpose of the study was to control the effects of interaction between mentor and mentees in the way of problem posing abilities that how posing and solving of a problem is developed by doing this activity during the problem solving sections. The findings are not different from the literature. Our conclusion is similar with the Brown Walter mostly because he said that If problem posing atmosphere is constructed during any educational activity the students get more self confidence and they become more creative. One way is to create problem posing activity in the classroom giving more chance to preservice students to ask many questions and by the way they create new questions but if the teacher are considered more autocratic persons this environment cant be created. The mental ability of the preservice students is also more affected by interaction because if they check their ideas with teachers and their peers, they will have a chance to correct the mistakes or misunderstandings quickly. The metacognition stage of the students (mentees) is mostly developed by producing a problem posing and solving atmosphere. This study also showed that providing enough support personally and sharing constructive feedback during the problem posing activities is extremely important for preservice teachers. As a suggestion mentors provide teaching, supervision, and advice, especially with regard to research and career paths.

To sum up, by the students gain more motivation, more and correct knowledge base ,more creativity, more problem solving and posing abilities, more self confidence and more positive attitudes to the lesson. And may be the important one is regular cognitive development.

The teachers, by interaction, can alter student behavior by systematically and get the individual differences that are more emphasized by educational psychologist.

References

1 Brown S.I & Walter M.I., The art of problem posing, 2009. – P. 8-9.

2 Polya G., How to Solve It by Princeton Science Library U.S., 2004. – P. 1-3.

3 Hudson P., Desirable Attributes and Practices for Mentees: Mentor Teachers Expectations. European Journal of Educational Research, 2013, № 2(3). – P. 107-119.

4 Hudson P., Usak M., & Savran A., Benchmarking Mentoring Practices: A Case Study in Turkey. Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 2010, № 6(4). – P. 245-252.

5 Silver E.A., Students perceptions of relatedness among mathematical verbal abilities Journal for Research in Mathematics Education, 1979.

6 English I.D., The development of fifth grade children's problem posing abilities. Educational studies in Mathematics, 1997.

7 Kilpatrick J., In A.H. Problem formulating:Where do good problems come from? Schoenfeld (Ed), Cognitive science and mathematics, 1987. – P. 123-147.

8 Lewis T.S., Petrine &Hill M.A., Problem posing – Adding a Creative Increment to Technological Problem solving, Journal of Industrial Teacher education (Jite), 1998, Volume 3, Number 1.

9 Hargreaves A., Fullan M., Mentoring in the new millennium // Theory into practice, 2000, 39(1). – P. 52.

Имаханбет Р.С.

Алаш арыстарының әдістемелік мұрасын бүгінгі заманауи оқыту жүйесіне енгізу

Мақалада мамандандырылған мектептер мен жоғары мектептерде кәсіби қазақ тілі мен кәсіби бағдарлы қазақ тілін деңгейлеп оқыту барысында Алаш Арыстары шығармашылық мұрасының негізге алынуы қажеттілігіне үлкен мән берілген. Қазақ тілі мен әдебиеттің жалпы мектептерде пән ретінде оқытылуына өз кезегінде ұлттық сипат берген Алаш зиялылары екені даусыз, оның ішінде ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының орасан еңбегіне тоқталып, талдап таратылады. Қазақ тілін оқыту, үйрету, дамыту тұрғысындағы А.Байтұрсынұлының «Оқу құралы», «Тіл – құрал», «Методика мәселелері», «Баяншы», «Тіл – жұмсар», «Қай әдіс жақсы» т.б. толып жатқан мұрасына талдау жасай отырып, оны бүгінгі заманауи оқыту технологиясына енгізу жөнінде ұсыныстар айтады. Жалпы, тіл үйретуде Алаш Арыстары мұрасының маңызы зор әрі оның бүгінгі оқыту жүйесіндегі алар орны да ерекше екендігіне тоқталған.

Түйін сөздер: Ұлттық тіл, мемлекеттік тіл, ресми тіл, іс қағаздарын жүргізу тілі, құжатнама тілі, оқыту жүйесі, негізгі оқыту, кешенді оқыту, деңгейлеп оқыту, Алаш тағылымы, ұлт ұстазы, ұлағатты ұстаз т.б.

Imahanbet R.S.

Implementation of Alash figures' methodical heritage to a modern training system

The article emphasizes the need to take Alash figures' creative heritage as a basis in the process of level training the professional Kazakh language and professionally-oriented Kazakh language in specialized and high schools. There is no doubt that exactly Alash figures, in their turn, gave a national character to the Kazakh language and literature teaching as compulsory subjects in secondary schools, huge number of works of Ahmet Baitursynov, the teacher of the nation, are also analyzed in this article. Akhmet Baitursynov's heritage on the Kazakh language teaching and development, such as «Oku kuraly (Educational manual)», «Til – kural (Language – learning tool)», «Metodika maselelery (Methodological issues)», «Bayanshy (Narrator)», «Til – zhumsar», «Kai adis zhaksy (Which method is good?)» are being analyzed, and the author gives recommendations about their implementation to modern educational technology. In general, the article deals with the importance of Alash figures' heritage in language teaching and their special place in the modern system of education.

Key words: national language, state language, official language, the language of correspondence, the language of official documents, the system of training, basic training, comprehensive training, level training, Alash heritage, the teacher of the nation, a great teacher.

Имаханбет Р.С.

Внедрение методических наследий деятелей Алаша в современную систему обучения

В статье особое внимание уделяется необходимости взять за основу творческое наследие деятелей Алаша в процессе уровневого обучения профессиональному казахскому языку и профессионально-ориентированному казахскому языку в специализированных и высших школах. Нет сомнений в том, что именно деятели Алаша в свою очередь давали национальный характер изучению казахского языка и казахской литературы как обязательных предметов в общеобразовательных школах, в том числе анализируется огромное количество трудов Ахмета Байтурсынова, учителя нации. Анализируя наследие А. Байтурсынова по обучению и развитию казахского языка, таких как «Оқу құралы (Учебное пособие)», «Тіл – құрал (Язык – средство обучения)», «Методика мәселелері (Вопросы методики)», «Баяншы (Повествователь)», «Тіл – жұмсар», «Қай әдіс жақсы (Какой метод хорош?)» и т.д., автор дает рекомендации по их внедрению в современную технологию обучения. В общем, в статье рассматриваются важность наследий деятелей Алаша в обучении языку и их особое место в современной системе обучения.

Ключевые слова: национальный язык, государственный язык, официальный язык, язык делопроизводства, язык служебных документов, система обучения, основное обучение, комплексное обучение, уровневое обучение, наследие Алаша, учитель нации, великий учитель.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 821.512.122(091)

Имаханбет Р.С.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: rai_im@mail.ru

АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҰРАСЫН БҮГІНГІ ЗАМАНАУИ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНЕ ЕНГІЗУ

Мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болған «Қазақ тілі» пәнін оқытып-үйрету – білім беру жүйесі бекіткен төрт саты бойынша жүзеге асырылып келеді [1]. Атап айтсақ, балабақша, мектеп, жоғары оқу орындары, түрлі мекемелердегі қазақ тілі үйірмелері. Аталған сатылар арасында өзара байланыс, жалғастыра оқыту үрдісі болмағандықтан, тіл үйретуде орасан кемшіліктерге ұрынып, межеленген мерзімде күтілген нәтижелерге қол жеткізе алмай отырмыз. Соңғы уақыттары ЖОО-да (тілдік емес) қазақ тілін меңгертудің *«деңгейлеп оқыту кешені»* дайындалғанымен, бұл жүйе де қажетті қызметін орындай алмауда. Оған себеп – тілге бөлінген 3 немесе 6 кредиттік жүктеме сыйымдылығына кешенді оқытудағы сағат санының сәйкессіздігі, әрі мемлекеттік тілге деген талаптың қажетті дәрежеде қойылмауы. Сондықтан деңгейлеп оқытудың да «бас-аяғы белгісіз» ұғымы шолақ болып шыға келді.

Сонымен қатар, тіл үйретуші әдіскерлер мен пән оқытушыларының өзара ынтамақтасып, бірлесе жұмыс істемеуі де тіл үйренуге кері әсерін тигізуде. Өйткені, Қазақ тілін оқытудың *негізгі жүйесі* әлі күнге нақтыланбағандықтан, бірі – *шет тілі* ретінде (екінші тіл), ал бірі – *мамандық тілі* ретінде, енді бірі – *деңгейлеп оқыту* жүйесін ұстанып, бір-бірінің жұмысын жоққа шығаруда. Ең бастысы, қазақ тілінің – *мемлекеттік тіл,* яғни, *іс қағаздарын жүргізу тілі* деген таным қалыптаспағандықтан, тіл үйретушілер ұстанымы әр қилы болып, *«аққу, шортан һәм шаянның»* күйін кешіп отырғаны ащы да болса ақиқат. Мұның барлығы сайып келгенде, қазақ тілін оқыту әдістемесінің дұрыс жолға қойылмауынан болған олқылықтар екені де даусыз.

Ақиқатында, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымы саласында ұлт тілін «пән» ретінде үкілеп, оны оқытуды ғылыми жүйеде қалыптастыруды негіздеуші – *Ахмет Байтұрсынұлы.* Жалпы, тіл үйретуде Алаш зиялыларының: Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы, Телжан Шонанұлы, Қошке Кемеңгерұлы т.т. қазақ тілін дамыту, оқытып-үйретудегі көрсеткен негізгі ұстанымдары әлі күнге басты назарға алынбай, тек қазақ тілін оқыту, меңгерту тақырыбындағы бүгінгі тәуелсіздік кезеңдегі ғалымдар мен әдіскерлердің өзіндік ой-пікірлерін дамытудағы зерттеу нысаны ретінде қарастырылып келеді. Бұл ғылыми тұрғыдан алғанда қисынды, әрі дұрыс. Дегенмен, мұны

өмір тәжірибесінде де «сынақ» ретінде қолдана білсек, ол нәтижелі болар еді.

А.Байтұрсынұлының қазақ тілін оқыту, үйрету, дамыту тұрғысындағы *«Оқу құралы», «Тіл – құрал», «Методика мәселелері», «Баяншы», «Тіл – жұмсар», «Қай әдіс жақсы»* т.б. толып жатқан мұрасын бүгінгі күн талабына сай, жаңартылған үлгіде толығынан пайдалануға әбден болады. Ағартушы-ғалым қазақ тілінің грамматикасы – фонетика, морфология, синтаксис салаларын бүтін бірлікте алып, ұлттық тіл ғылымын жасады. Әлбетте, бұл күні әбден қалыптасқан қазақ тіл білімінің ғылымы аз ғана уақытта қаланған жоқ. Ол талай жылғы, талай майталмандардың көз майы жегілген жұмыстардың нәтижелері арқылы жинақталды. Ғалымның өзі айтқандай, тілдің әуелі грамматикалық ілімін қалыптастырудан, сонан соң грамматикалық құрылымын зерттеп-зерделеуден басталған. Мұны замандастары «Ақаң түрлеген ана тілі», «Ақаң салған әдебиеттегі асыл сөз» деп әспеттесе, бүгінгі ғалымдар қазақ тіл біліміндегі «Байтұрсынұлы бастаулары» деп жүр [2].

ХХ-ғасыр басында ғалым түрлеген әліпбидің ұлтты сауаттандырудағы рөлі қандай? Енді осы мәселе төңірегіндегі пайым-танымдарға үңілсек. Тура сол тұстағы қазақ оқымыстыларының алдына қойған ұлы міндеттердің бірі – ол бұдан әрі *«Қазақ халқы рухани келбеті, өзіндік бағыт-бағдары бар ел бола ма, жоқ «баяғы жартас бір жартас» деп, бодан қалпында өзінің ұлттық сипатынан айырылып, болмысын жоғалта ма?»* деген өзекті мәселе тұрған еді. Осы мақсатта қыруар іс атқарған реформатор-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының Қазақ әліпбиін түзіп-түрлеудегі жетістіктерін үзеңгілес замандасы, лингвист-ғалым Құдайберген Жұбанов жоғары бағалаған. Және ол кешегі Кеңес үкіметі кезіндегі «аласапыран» тұста да Қазақ әліпбиін (Байтұрсынұлы емлесін), төл тілін таптатпаған. Қ.Қуанұлы кеңес тұсында ЖОО-да оқыған дәрістерінде Байтұрсынұлы оқулықтарының 1-ші сыныптан жоғары дәрежелі мектептерге (ВУЗ-ға) дейін бәріне де «жарап» жүр. «Тіл – құралымен» оқытуға тыйым салынса да мұғалімдердің оның (*А.Байтұрсынұлы*) кітаптарын Құрандай қолтықтап, керегін Ахметтен іздейтінін жазды. Қазақ ұлттық ғылымының жетістіктерін Кеңестік идеология бірде ақтап, бірде даттап, сәуегейлік танытып, алаштықтардың артында қалған мұраларын үнсіз сіңіріп, талдап-тануда «ала-құлалық» көрсетіп жүргенде, сол жүйедегі жеке басқа табыну саясатынан тайсалмастан сөйлеген Қ.Жұбанов «қара тізімге» ілінген қазақ зиялыларының мұраларына араша түскен.

Ал, Қазақ әліпбиінің жобасы талқыға түскен тұста Қ.Жұбанов қазақ әрпінің негізгі арқауын араб жазуымен байланыстыра отырып, қарастырады. Мәселен, *«...с 1912 г., когда впервые была выработана эта система и произошла реформа арабского алфавита, по 1930 г., когда арабский алфавит правительственным декретом был изъять, т.е., в течение 18 лет казахские слова писались по этой системе, причем никаких недостатков (...) Надо заметить, что отказ от этой системы принятем латинского алфавита произошел (...) по нажиму ученого совета ВЦКНА, а не по инициативе Казахстана»* деген сөзі қазақтың өз жерінде, өз Отанында отырып әліппе таңдауда еркі болмағанына ашынған ызасын көрсетсе керек [3]. Түркітанушы ғалым Қ.Жұбанов қазақ әліпбиінің қалыптасуын тереңдеп танытуда Ахмет Байтұрсынұлына дейін де түрлі әліпбидің қолданыста болғанын, Ыбырай Алтынсарин түзген әліпбидегі кейбір «кемшіліктерді» Ахметтің түзегенін, сөйтіп ескі әліпбиді қазақы танымға бейімдей отырып, «қосар дыбыстарды жаңадан енгізді» деп, қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен даму сатысына сүзгі сараптаулар жасайды. Жаңа әліпбидегі сонылықты құптап, қабылдайды. Мәселен: *«...возражение не выдерживают критики, потому что всякие культурное и иное достижение, оставленное нам (...) это наше законное наследие (...). Отказываться от подобного наследия так же глупо (...) мы не откажемся ни от чего, что составляет лучшее творениях предыдущей истории, если оно в наших руках может быть полезно для нас»* деген айшығынан, әрбір еңбекті «заңды мұра» деп танығанын, ұрпақ тәрбиесіндегі қажетті құрал санағанын көреміз [4, 35].

Енді Ахмет Байтұрсынұлы жүйелеген қазақ тіліндегі атау-ұғымдардың дәлдігі мен даралығына үңілсек. Қазақ даласында мектептің негізін салушы Ы.Алтынсарин орыс тіліндегі «Имя существительное» дегенді «Нәрселердің атауы» десе [5, 227], А.Байтұрсынұлы «Зат есім» деп атайды [6, 160]. Ал «Имя прилагательное», «Имя числительное» деген сөз таптарына Ыбырай «Зат-мақұлықтың қасиеттерінің аттары», «Есеп аттары» деп баламаласа [5, 238, 243], Ахмет «Сын есім», «Сан есім» деген атау-ұғым берді [6, 162]. «Местоимение» деген терминді алғашқы ағартушы «Ақыры өзгерілмейтін сөздер» деп аударса [5, 248], кейінгі әдіскер «Үстеу», «Демеу» дейді [6, Б. 165-166]. Бүгінде бұлар қазақ тілінде қалыптасып кеткен атау-ұғымдарды біл-

діретін пәнсөздер. Осылайша қисын-ережелер қалыптасып, алдыңғы буын өкілдері жіберген кемшіліктер кейінгі ұрпақтың түзеп-түрлеуі арқылы қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының заңдылықтары дамып жүйеленіп отырған.

Орыстың тіл зерттеуші ғалымдары төте жазудағы қазақ әліпбиін 1924, 1931 жылдары *«Байтурсуновская графика», «Байтурсуновский алфавит»* деп атап, түркі елдері арасындағы *«ғылыми жүйеленген ірі жетістік»* екенін мойындаған. Мәселен, 1931 жылы Мәскеудің «Литературная энциклопедия» жинағына ғалым реформалаған әліпби «Казахский (Байтурсуновский) алфавит» енгізілген [7, 23]. Ал біздің бүгінгі жетілген қазақ тіліндегі 40 (жуан, жіңішке белгіні есептеу шарт емес) әріптің түп негізі – Ахаң емлесі негізінде қайта жасалғанын ескере бермейміз…

А.Байтұрсынұлының «*Оқу құралы. Қазақша алифба»* оқулығы 1912 жылы Орынборда жарық көрген. Автор *«Балалар, бұл жол басы даналыққа»* деп басталатын «Тарту» атты ғибратын оқулықтың беташары ретінде ұсынады. Кітаптың әріп үйретер бірінші бетінің үстіңгі оң жағына Құран сөзі: *«Би-исми-иллаһи-рахмани-раһим»* шырағдандай орналастырылған. Әрі қарай қазақ әріптері рет-ретімен беріледі де, әрбір харіптің тұсына таңбасы және сол таңбаның атауы жазылады. Және төменгі жағына оқытушыға нұсқаулығы қатар ұсынылады. Сонымен бірге, соңына қысқа әрі нұсқа оқушының ұғымына сай, түсінігіне ылайықталған қысқа мәтіндер: Туыс-қан-туған атаулары; Тұрмысқа қажетті киім, үй саймандары; Ыдыс-аяқ, мал мен хайуандар атаулары және ас-тағамдары; Дене мүшелері т.б. қамтылады. Оқу құралының 2-ші кітабы жалғасты оқулық ретінде толықтырылып, 1913 жылы шықса, «Әліппе – астары» әліппеге жетекші құрал ретінде 1924 жылы жазылған. Оқулықтардың бала сауаттандырудағы қажеттілікті өтеудегі зор қызметіне, оның 1912, 1913, 1914, 1916, 1921, 1922 (2 рет), 1923, 1925 жылдары жиі басылым көруі айғақ.

Ағартушының *«Тіл – құрал»* оқулығы негізінен, үш жылдыққа арналып, әр жылғы сыныптарға жеке-жеке жазылған құрал. Бірінші тіл танытқыш кітап: Дыбыс жүйесі мен түрлері (1914), екіншісі: Сөздің жүйесі мен түрлері (1914-1915), үшіншісі: Сөйлем жүйесі мен түрлері (1923). Әдіскер ұстаз оқулықты не себепті үш жылға бөлінгенін түсіндіре отырып, 1-ші жылы оқытылатын бөлім тілдің негізі болғандықтан, оқытушылар алғашқы жылы балаларға харіпті нық үйретулері керектігін ескертеді. Бірінші оқулықта әріптер, буындар, әріп туралы ережелер, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалары оқытылса, жеткілікті екенін айтады. Дүниедегі жұрт тілінің негізі үшке: Түбіршек, жалғамалы, қопармалы болып бөлінетіні, ал қазақ тілінің қай топқа жататынын әрі оның негізгі ережелерін түсіндіріп береді. Сонымен қатар, қолданылуға тиісті әдістәсілдердің қандай жолмен оқытылуы керектігін ұғынықты етіп түсіндіреді. Оқулықтың тақырыбы қарапайымнан күрделіге қарай оқыту тәсілі сатылана қолданылып, кітаптың екінші, үшінші жалғасы жазылды.

1995 жылы Абат Қыдыршаев *«Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы»* атты ғылыми зерттеу еңбегінде ағартушы әдіскердің еңбектерінің жазылу тарихы, әліппе мен оқулықтарының әдістемелік негізі, жалпы сипаттамасы жөнінде сараптамалық салыстырмалы талдаулар жасады. Зерттеуші еңбегінде *«Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілін оқыту әдістемесі ілімінің іргетасын қалаушы»* екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп шығып, ағартушының әдістемелік оқулықтарының бүгінгі қазақ тілін оқыту ісінің негізі әрі сабақтастығын, тарихи тұлға мұрасының өміршеңдігін жазды [8].

Әдіскер ұстаздың «*Байаншы»* әдістемелік құралы мектеп мұғалімдері үшін жазған нұсқаулығы. Кітап 1920 жылы жарық көрген. Ағартушы ұстаз өзінің 14 жыл бойы бала оқытқан тәжірибесіне сүйеніп, сол тұстағы заман талабы жаңа оқу жолымен (усул сотие) қалай оқыту керектігіне: «Қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың жазылу белгілері», «Дыбыспен жаттығу» деген аңдатпалық мағлұмат береді. Мұнан басқа «Тіл – жұмсар» атты екі бөлімнен тұратын әдістемелік көмекші құрал жазған. 1-ші кітап 46 бет (1928), екіншісі 90 бет (1929). Нұсқаулықтың кіріспе орнына берілген «Дәйектемесінде» құралдың қажеттілігі туралы, бұрынғы құралдардан айырмашылығы жаңа жолмен үйретуге ыңғайланып шығарылғанын айтады. Бұл кітаптың басты мақсаты – баланы сауатты сөйлеуге, оқуға, жазуға, жаңа емлені қиындықсыз қабылдауға дағдыландыру. Яғни, сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы таныту, үйрету. Бұл кітаптың 1-бөлімінде көбінесе, әріптер мен әріп таңбаларын түрлі орында жұмсалатын сөз бен сөйлем белгілерін жаза білуге үйрету болса, 2-бөлімінде осы өткендердің ауқымын кеңейте отырып, пысықтау мен бақылау жұмыстарын қатар атқару қарастырылған.

Қорыта айтқанда, Қазақ тілінің пән ретінде ғылыми жүйеде негіздеген ғалым-реформатор, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының ғибратын мансұқтап, жетілген тілге бөгде тілдің заңды-

лығын жөн-жосықсыз жапсырып, шалажансар тосын жаңалық ашуды доғаруға міндеттіміз. Қазіргі қазақ тілін оқытудағы қолданынып жүрген оқулықтардың көпшілігі «іргетассыз үйлер» сықылды. *Үйренуші* былай тұрсын, *үйретушінің* өзі *түсіндірме сөздіксіз* түсінбейтін мәтіндерден құралған. Хакім Абай айтқандай: «...Бас басына би болған өңшең қиқым» дегендейін, айналдырған 2-3 жылда оқытушы оқулық авторы болып шығуда. Шындығында, сапасы сын көтермейтін 90 оқулықтан гөрі, білім министрлігінің арнайы тапсырысы бойынша тәжірибелі әдіскер-оқытушылар тарапынан жазылған 9 оқулық маңызды болмақ. Ал министрлік нағыз қазақ тілінің нағыз әдіскер-ғалымдарынан қалған *нағыз ұлттық мұраларды* – жаңашыл оқыту жүйесіндегі заманауи технологияларда қайта жаңғыртуды қолға алса, «сөз бұйдаға салынған қазақ тілін» бүгінгі *орыстілді дәрісхана* тыңдармандарына ғана емес, барша қазақстандықтарға оқытып-үйретуде нәтижеге қол жеткізеріміз анық.

Әдебиеттер

1 Қазақ тілі – мемлекеттік тіл. – 22 қыркүйек 1989 жыл.

2 Жанпейісов Е. Байтұрсынұлы бастаулары // Тілтаным – 2001. – №2. – Б. 3-13.

3 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы // Политехникалық мектеп 1933. – №7-8. – 35 б.

4 Қ.Жұбановтың жеке папкісі. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 81-қор, 3-тізбе, 68-ісі 103-105 п/п.

5 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994. – 288 б. – Б. 227-248.

6 Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912. – 40 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б. – Б. 160-166.

7 Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсыновская) орфография // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. – Вып.7. – Ташкент, 1924. С. 35-43; Казакский (Байтурсынов) алфавит // Литературная энциклопедия. – Москва, 1931. – С. 23.

8 Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Орал, 1998. – 132 б.

References

1 Qazaq tili – memlekettik til. – 22 qi’rku’yek 1989 ji’l.

2 Janpeyisov E. Baytursi’nuli’ bastawlari’ // Tiltani’m – 2001. – №2. – B. 3-13.

3 Jubanov Q. Qazaq tilining ghi’li’mi’’ kwrsi’ // Poli’’tehni’’kali’q mektep 1933. – №7-8. – 35 b.

4 Q.Jubanovti’ng jeke papkisi. Qazaqstan Respwbli’’kasi’ Ortali’q memlekettik muraghati’. 81-qor, 3-tizbe, 68-isi 103-105 p/p.

5 Alti’nsari’’n I’. Tangdamali’ shi’gharmalari’. – Almati’: Ghi’li’m, 1994. – 288 b. – B. 227-248.

6 Baytursi’nuli’ A. Oqw qurali’. – Ori’nbor, 1912. – 40 b.; Til taghi’li’mi’. – Almati’: Ana tili, 1992. – 448 b. – B. 160-166.

7 Polivanov E. Novaya kazak-kirgizskaya (Bajtursynovskaya) orfografiya // Byulleten’ Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta. – Vyp.7. – Tashkent, 1924. S. 35-43; Kazakskij (Bajtursynov) alfavit // Literaturnaya ehnciklopediya. – Moskva, 1931. – S. 23.

8 |Qi’di’rshaev A. Ahmet Baytursi’nuli’ni’ng a’distemelik murasi’. – Oral, 1998. – 132 b.

Касымова Р.Т.

Тематические группы слов как инструменты управления учебным процессом

В статье рассматриваются тематические связи слов, которые служат отражением общих принципов классификации явлений действительности, формирующиеся в сознании человека в познавательной деятельности. Отмечается, что в основе тематической группировки слов лежит не только предметный ряд и обозначение, но и осмысление предметов и понятий о предметах в ходе предметной и/или познавательной деятельности обучаемого т.е. осмысленная сознанием реальность. Так как все виды семантических связей между лексемами служат важнейшим принципом организации словаря в сознании человека, то знание обучаемым тематической группы слов как компонента языкового знания о мире позволяет ему осмысливать действительность, представление о действительности, выраженное в понятийных категориях (Аристотель), которые могут быть более или менее дробными.

Ключевые слова: категоризация, гипероним, денотат, тематическая группа.

Kassymova R.T.

Thematic word groups as instruments of learning process management

The article examines thematic links of words that are a reflection of the general principles of the classification of the phenomena of reality, formed in the human mind in the course of cognitive activity. It is noted that in the basis of a thematic grouping of words is not only the number and designation of the subject, but also understanding of subjects and concepts about objects in the subjective and/or cognitive activities that the student, i.e. meaningful reality with consciousness. In as much as all kinds of semantic links between lexeme in the dictionary are the most important principle of organization of the dictionary in the human mind, the student's knowledge of thematic groups of words as a component of linguistic knowledge about the world allows him to interpret reality, the notion of reality, as expressed in conceptual categories (Aristotle), which may be more or less fractional.

Key words: categorization, hypernymy, denotation, thematic group.

Қасымова Р.Т.

Тақырыптық сөз топтары оқу үдерісін басқару құралы ретінде

Бұл мақалада сөздердің тақырыптық байланыстары шындық құбылыстарды классификациялау жалпы принциптердің өрнегі болып табылады, және адамның санасында танымдық іс барысында қалыптасады. Атап өтіледі, сөздердің тақырыптық топтау негізінде тек қана субъектілік саны және тағайындау ғана емес, сондай-ақ нысандар және нысандар туралы түсініктерді тану, оқушының нысандық немесе танымдық іс барысында, яғни санамен танылған шындық. Сөздікте лексемалар арасындағы семантикалық байланыстардың барлық түрлері адам санасындағы сөздікті ұйымдастырушы ең маңызды принципі болғандықтан, оқушының әлем туралы тілдік білім компоненті ретінде сөздердің тақырыптық топтардың білуі оған шындықты тану, шындық туралы ұғымды тұжырымдамалық санаттарында (Аристотель) білдіретін, онда көп немесе аз бөлшек болуы мүмкін.

Түйін сөздер: категоризация (сыныптау), гипероним, тематикалық топ.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’373.4

Касымова Р.Т.,

д. п. н. профессор Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: rashida-kas@mail.ru

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ СЛОВ КАК ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНЫМ ПРОЦЕССОМ

В лингвистических моделях и современной когнитивной психологии понятие категории не рассматривается однозначно и одинаково. Одним из ключевых слов в психологических работах по изучению отношений типа «*курага – сухофрукт», «петрушка – зелень»* и др. является категоризация. Как уже известно, с самого раннего детства ребенок учится структурировать свои знания о мире, учится обобщать по возможности путем объединения предметов реального мира (и их имен) в определенные группы, обычно называемые категориями. Категориальные понятия (высший уровень) соотносятся в языке с именами классов слов, представляющими тематические группы (например, «Животные», «Мебель», Посуда»); примарные понятия (базисный уровень) – с гиперонимами («*собака», «стол», «ложка»);* сенсорные понятия (подчиненный уровень) – с гипонимами («*пудель», «парта», «поварешка*»).

В психологической и психолингвистической литературе под категорией обычно понимают такую группу слов (объектов), внутри которой прослеживаются связи по принципу «выше – ниже», т.е. преимущественно иерархические структуры. Ученые предлагают рассматривать и группы с отношениями со-частности, не сводимые к иерархии, как, например: {*рука, плечо, предплечье, локоть, запястье, кисть, ладонь, палец, фаланга, ноготь*}. При этом вместо понятия «категория» предлагается использование более удобного термина «концептуальный класс» [12, 47]. В иерархической структуре Э. Рош рассматривает только отношения вертикального подчинения, и «категории определяются свойствами прототипических объектов этих категорий. Например, степень соответствия некоторого существа категории «*птица*» – это функция от тех свойств, которые это существо разделяет с такими прототипическими птицами, как *воробей, малиновка* и т.п. (Под свойством понимаю «*свойство*, релевантное с точки зрения человека», то есть перцептуальные свойства, функциональные свойства, целевые свойства и т.п.). Категории, которые не являются фундаментальными с теоретической точки зрения, являются, как показали многочисленные эксперименты, психологически «базисными»» [4, 357]. В «Кратком словаре когнитивных терминов» прототип определяется как инструмент понимания и последующей квалифи-

кации предметов, с помощью которого человек воспринимает действительность.

Знакомство ребенка с окружающим миром начинается именно с категорий базового уровня: «*Собака*» и «*стул»* имеют зрительные прототипы, образы, «*млекопитающее»*, «*мебель»* и подобные родовые понятия являются мыслительными конструктами, им не соответствуют в нашем сознании определенные зрительные представления» [9, 89]. Система смысловых связей, стоящих за словом-понятием, оказывается неодинаковой у различных людей. Неодинаковым является и «соотношение наглядно-образных и логических связей… Если на низших этапах развития у человека преобладают наглядно-образные связи, то на более высоких этапах развития ведущее место занимают сложные системы логических связей» [5, 38].

В языковой системе «…ничто ничего не значит само по себе и по своему природному свойству, но в которой все имеет значение вследствие зависимости от целого; структура придает частям их «смысл», или их функцию. И это также обеспечивает безграничные возможности коммуникации: поскольку язык организован системно и функционирует по правилам кода, говорящий, отправляясь от очень небольшого числа основных элементов, может составлять знаки, затем группы знаков и, наконец, бесконечное количество разнообразных высказываний, каждое из которых может быть опознано воспринимающим, так как в его распоряжении находится та же самая система» [1, 25]. Сам термин «гипонимия» не относится к числу традиционных терминов семантики, был создан по аналогии с терминами «синонимия» и «антонимия» и рассматривается в лингвистической литературе как один из конституирующих принципов организации словаря.

Гиперонимизация является важнейшим направлением в семантическом расширении слов: «его влияние на развитие мышления велико; именно здесь, образно говоря, язык превращает *вещь* в *вещество*, *пищу* в *калории*, а *прогулки* в отвлеченность *движения*» [3, 210]. Для гиперогипонимической парадигмы характерно наличие слова, обозначающего родовое понятие, и слов, обозначающих видовые понятия (например, птица: *сорока, воробей, синица, ласточка, орел* и др.; рыба: *карась, сом, налим, сазан, щука, форель* и др.).

А.Р. Лурия отмечал, что «…за каждым словом развитого языка скрывается система связей и отношений, в которые включен обозначенный словом предмет, и то, что «каждое слово обобщает», и является средством формирования понятий, иначе говоря, выводит этот предмет из сферы чувственных образов и включает его в систему логических категорий, позволяющих отражать мир глубже, чем это делает наше восприятие» [5, 36]. Это позволяет говорить о том, что слово – это не только обозначение образа, но и введение предмета в богатейшую систему связей и отношений, в которой оно находится. Проследим переход от конкретных понятий к более общим: *ежевика, малина, клубника, смородина – ягоды*. В понятии «растение» в скрытом виде представлена наиболее богатая сеть связей, причем в конкретных понятиях, являющихся подчиненными категориями по отношению к «растению», выражается все богатство индивидуальных разновидностей деревьев, трав, злаков и т.д. Преимущество иерархически организованной системы заключается в наиболее эффективном использовании высших ступеней за счет освобождения от детальных расчетов и обработки информации и передачи этих функций низшим ступеням» [13, 19].

В самом процессе отнесения слов к определенному смысловому классу «главная опасность, как показала практика, кроется в увлечении внешней логичностью, за которой стоит, по сути дела, пренебрежение живыми связями и непосредственными ассоциациями» [6, 83]. «Анализируя смысловое строение слова, обозначающего понятие, легко увидеть, – указывает А.Р. Лурия, – что за ним стоит как ряд образов, координированных с ним, так и ряд субординированных образов, иначе говоря, каждое обобщенное слово имеет, по выражению Л.С. Выготского, свою «широту» и свою «долготу» (или «глубину»)» [5, 37]. Например, за употребленным словом «*собака»* стоит не только ряд координированных с ним образов: *«кошка», «лошадь», «овца», «заяц», «лиса», «волк»* и т.п., – но еще «…мы включаем этот образ в иерархическую систему более обобщенных категорий, в которые он входит (система различных по степени «*мер общности» – собака – животное – живое)* и одновременно вызываем ряд частных, подчиненных этому понятию образов, входящих в его пределы (*собака – овчарка – бульдог – такса* и т.п.)» [5, 37].

В классы слов, именуемых тематическими группами, объединяются в основном имена существительные с конкретно-предметными значениями. В основе объединения слов тематической группы лежит денотативный фактор. Денотат некоторой языковой (абстрактной) еди-

ницы (в данном случае речь идет о денотате лексической единицы) понимается как множество объектов действительности (вещей, свойств, отношений, ситуаций, состояний, процессов, действий и т.д.).

Тематические связи слов как отражение общих принципов классификации явлений действительности напрямую связаны со структурами мышления. В словарях любого языка различают «денотатные» и «сигнификатные» группировки слов: 1) *денотатная лексика* тяготеет к обозначению предметов внешнего мира, денотатов; 2) *сигнификатная лексика* тяготеет к обозначению понятий, сигнификатов. Обращаясь к опыту составителей идеографических тезаурусов, Ю.С. Степанов останавливается на этих двух типах семантических отношений: «С одной стороны, эти более общие термины могут быть словами типа *одежда* (для подводимых под них слов *юбка, рубашка, носки* и т.д.) *мебель* (для слов *стол, стул, шкаф* и т.д.), с другой стороны, такими словами, как *двигаться* (для слов *ехать, идти, бежать, ползти* и т.д.) или *животное* (для слов *волк, лисица, корова* и т.д.). Между первыми и вторыми такими группировками есть существенная разница. Первые носят ярко выраженный предметный, *денотатный* характер и предполагают перечисление их составных частей по принципу «часть – целое»; подчиняющий общий термин является названием определенной ситуации, а подчиненные ему слова составляют тематический класс; элементы такого класса неравноправны, не могут быть – в изолированном виде – подставлены один вместо другого и вместо общего термина: *палец* не заменит *ногу*, а *носки – рубашку*; такие слова называют неравнофункциональные элементы ситуации» [14, 60]. Вторые группировки слов отражают логические отношения рода и вида, и каждый из гипонимов по отношению к суперординате является равноправным и самостоятельным, может замещать родовой термин, или суперординату, так как имеет все те основные его свойства, повторяемые на всем множестве; «так, *цветком* будет и *ландыш*, и *лилия*, и *гвоздика*, а каждая из *птиц* – *тиркушка, авдотка, лопатень, шилоклювка* – все это *кулик*» [2, 133]. Так, например, «… *стул* или *шкаф* представляют собою скорее часть МЕБЕЛИ, чем ее вид, точно так же, как *тарелка* или *стакан* – часть ПОСУДЫ. Далее, если *костюм* – вид ОДЕЖДЫ, то *рубашка* или *штаны* – это только ее часть, и т.д. В то же время в оппозиции *ворона ~ птица*, например, не проявляется подобное соотношение» [2, 222].

Тематические связи слов являются отражением общих принципов классификации явлений действительности, которые формируются в ходе познавательной деятельности учащихся: «классификация строится по принципу последовательного вхождения одного класса (множества) в другой; внутри же класса соблюдается принцип единого основания членения (однородности элементов)» [8, 29]. В логике такие отношения называются отношениями вида и рода, части и целого; в языкознании соответствующие понятия получили названия гипонимов (с греческого, «под-имен») и гиперонимов («над-имен»), партитивов (имя «части») и холонимов (от греческого – «весь», «целый» – имя «целого»). Гипероним присуща более высокая степень принадлежности системе, чем любому из его гипонимов.

Слова тематической группы объединяются не только на основе экстралингвистических факторов. Их характеризует ряд общих семантических характеристик. Во-первых, в значениях слов одной тематической группы можно выделить единую категориально-лексическую сему, которая детализируется, уточняется в каждом отдельном слове с помощью дифференциальных сем. Например, в значении слова «семья» – «группа живущих вместе родственников (муж и жена, родители с детьми)» – можно выделить категориально-лексическую сему «*группа людей*» и дифференциальные семы: «*отношения между членами семьи» (родственники), «характер существования» (совместное проживание), «возраст» (взрослые и дети), «пол» (мужской и женский), «родитель» (отец, мать), «ребенок», «дети» (сын или дочь)*. Во-вторых, анализ многих словарных определений слов одной тематической группы свидетельствует о несоотносительности существенных для отдельных значений признаков.

Многие тематические группы характеризует, по мнению Д.Н. Шмелева, то, что «… видовые понятия не объединены каким-либо реально существующим в языке родовым обозначением; его недостаток отчасти восполняется тем, что одно из видовых обозначений имеет одновременно и более общее значение» [15, 31]. Если слова «*сапоги», «туфли», «ботинки*», «*босоножки*» и т.д. можно объединить общим родовым обозначением «*обувь*», то часто приходится сталкиваться с отсутствием в языке общих слов для объединения слов той или иной тематической группы слов. К примеру, в русском языке отсутствует обобщающее отдельное слово для слов «*шляпа», «шапка», «чепчик»,*

«кепи», «фуражка», «картуз», «панама». Или одно и то же слово в различных контекстах может выступать то видовым, то родовым его обозначением. В качестве примера можно сослаться на А.М. Пешковского, который писал: «Представим себе, что кто-нибудь видел большую толпу людей и описывает разные головные уборы этой толпы. Если в этой толпе у заметного числа людей не было ничего на голове, то он, перечисливши все сорта шляп, картузов, чепцов и так далее, обязательно прибавит, что «были и простоволосые», так что люди безо всякого головного убора составят в его рассказе особую группу на равных правах с другими группами» [Цитируется по кн.: 11, 53].

При отнесении слов к определенной тематической группе принимается во внимание, что «родовые признаки являются стержневыми, сущностными в значении слова, тогда как видовые выступают в роли квалификаторов, уточнителей значения» [6, 83-84]. Поэтому нельзя умалять значение и целесообразность иерархической организации в эффективных системах хотя бы даже потому, что «…высшие уровни должны постоянно получать сигналы обратной связи относительно того, как выполняются их команды» [13, 19].

Таким образом, исследование иерархии семантических связей слов в тематических группах может и должно составить особый предмет анализа специфики процессов категоризации в индивидуальном сознании, различий категориальной и схематической организации семантической памяти, возрастных различий классификационных схем. Все это дает основания заключить, что интерес ученых к характеру иерархической организации лексических единиц не случаен. И в этой связи следует выделить особую роль общественной практики в семантическом расчленении объективного мира.

Важно принимать во внимание разграничение семантической и понятийной классификаций: «семантическая классификация не выходит за пределы понятийных членений и структур, но сообразуется, во-первых, со структурой языка при определении уровня обобщенности понятий-значений и, во-вторых, с компонованием простых понятий в сложноструктурные понятия-значения. Понятийная классификация считается единственно с природой вещей, структурой действительности, тем членением сознания, которое обусловлено структурой человеческой деятельности. Семантическая классификация – та же понятийная классификация, но с оглядкой на знак, на выражение понятий в определенной знаковой системе» [7, 74].

Тематические группы как инструменты управления учебным процессом связаны с понятием концентра, так как лексические единицы первого концентра обеспечивают преемственность и последовательность для лексических единиц следующих концентров; идет расширение значений слов (усваиваются наряду с прямым и переносные значения слов), постепенное углубление информации обучаемых о мире и о слове.

Постановка проблемных задач на уроках русского языка способствует активизации мыслительной деятельности и успешному освоения тематических групп: «Река, озеро, ручей, родник. Это тематическая группа слов. Входит ли в этот ряд водопровод? Ученики сидят, думают. Учитель начинает рассказывать сам: «Если в этом ряду есть – вот мы продолжим этот ряд: река, озеро, ручей, родник... – ак-ве-дук (мост, по которому течет вода для жителей города, – обогащаем словарь учеников!), канал, арык, – то, значит, этот ряд включает и с к у с с т в е н н ы е источники воды – тогда, наверное, в него войдет и водопровод. А если таких слов нет, то все источники естественные и водопровод не входит.

А что это означает? Это означает, что слова о т н о с я т с я друг к другу. Задано одно отношение между словами – и водопровод вошло в эту группу. Задан другой ряд слов, с другими отношениями, – и слово водопровод не входит в этот ряд» [10, 37].

Детальное рассмотрение инвентаря отношений между словами в рамках тематической группы позволяет теоретически осмыслить понятие тематической группы, определить ее роль и место в семантическом пространстве, отношения между предметами и явлениями окружающей действительности и их отражением в мышлении. В основе тематической группировки слов лежит не только предметный ряд и обозначение, но и *осмысление* предметов и понятий о предметах в ходе предметной и/или познавательной деятельности обучаемого, т.е. осмысленная сознанием реальность. В отличие от аристотелевской классификации категорий: сущности, количества, качества, отношения, места, времени, положения, состояния, действия, претерпевания – обучаемый может менять границы категорий в зависимости от ракурсов, которые диктует сам язык. Тематическая организация лексического минимума в учебных

целях должна иметь когнитивную основу и отражать действие когнитивного, антропоцентрического, коммуникативного и функционального принципов. Поэтапное овладение тематической лексикой ориентировано на приобретение вместе с ней навыков оперирования учащимися когнитивными единицами как элементами системных знаний о мире – тезауруса.

Литература

1 Бенвенист Э. Общая лингвистика. Пер. с фр. / Общ. ред., вступит. ст. и коммент. Ю.С. Степанова. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.

2 Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.

3 Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб.: Петербургское востоковедение. – 2004. – 240 с.

4 Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // НЗЛ. Вып. X. Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981. – С. 350-368.

5 Лурия А.Р. Речь и мышление: М-лы к курсу лекций по общей психологии. Вып. 4. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 120 с.

6 Морковкин В.В. Идеографические словари и обучение языку // Вопросы учебной лексикографии /Под ред. П.Н. Денисова и Л.А. Новикова. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 72-92.

7 Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.

8 Норман Б.Ю. Грамматика говорящего. – СПб: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1994. – 230 с.

9 Ольшанский И.Г. Когнитивные аспекты лексической многозначности (на м-ле современного немецкого языка) // Филол.науки. – 1996. – № 5. – С. 85-93.

10 Панов М. В.Лингвистика и преподавание русского языка в школе. – М.: Фонд «Развития фундаментальных лингвистических исследований», 2014. –272 с.; ил.

11 Сахарный Л.В. Как устроен наш язык. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.

12 Семантика и категоризация // Р.М. Фрумкина, А.В. Михеев, А.Д. Мостовая, Н.А. Рюмина. – М.: Наука, 1991. – 168 с.

13 Сентаготаи Я., Арбиб М. Концептуальные модели нервной системы. – М.: Мир, 1976. – 198 с. с илл.

14 Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения (семиологическая грамматика). – М.: Наука, 1981. – 360 с.

15 Шмелев Д.Н. Введение // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С. 3-44.

References

1 Benvenist EH. Obshchaya lingvistika. Per. s fr. / Obshch. red., vstupit. st. i komment. YU.S. Stepanova. – Izd. 2-e, stereotipnoe. – M.: Editorial URSS, 2002. – 448 s.

2 Karaulov YU.N. Obshchaya i russkaya ideografiya. – M.: Nauka, 1976. – 355 s.

3 Kolesov V.V. YAzyk i mental'nost'. – SPb.: Peterburgskoe vostokovedenie. – 2004. – 240 s.

4 Lakoff Dzh. Lingvisticheskie geshtal'ty // NZL. Vyp. H. Lingvisticheskaya semantika. – M.: Progress, 1981. – S. 350-368.

5 Luriya A.R. Rech' i myshlenie: M-ly k kursu lekcij po obshchej psihologii. Vyp. 4. – M.: Izd-vo MGU, 1975. – 120 s.

6 Morkovkin V.V. Ideograficheskie slovari i obuchenie yazyku // Voprosy uchebnoj leksikografii /Pod red. P.N. Denisova i L.A. Novikova. – M.: Izd-vo MGU, 1969. – S. 72-92.

7 Nikitin M.V. Osnovy lingvisticheskoj teorii znacheniya. – M.: Vysshaya shkola, 1988. – 168 s.

8 Norman B.YU. Grammatika govoryashchego. – SPb: Izd-vo S.-Peterburg. un-ta, 1994. – 230 s.

9 Ol'shanskij I.G. Kognitivnye aspekty leksicheskoj mnogoznachnosti (na m-le sovremennogo nemeckogo yazyka) // Filol. nauki. – 1996. – № 5. – S. 85-93.

10 Panov M. V.Lingvistika i prepodavanie russkogo yazyka v shkole. – M.: Fond «Razvitiya fundamental'nyh lingvisticheskih issledovanij», 2014. –272 s.; il.

11 Saharnyj L.V. Kak ustroen nash yazyk. – M.: Prosveshchenie, 1978. – 160 s.

12 Semantika i kategorizaciya // R.M. Frumkina, A.V. Miheev, A.D. Mostovaya, N.A. Ryumina. – M.: Nauka, 1991. – 168 s.

13 Sentagotai YA., Arbib M. Konceptual'nye modeli nervnoj sistemy. – M.: Mir, 1976. – 198 s. s ill.

14 Stepanov YU.S. Imena. Predikaty. Predlozheniya (semiologicheskaya grammatika). – M.: Nauka, 1981. – 360 s.

15 SHmelev D.N. Vvedenie // Sposoby nominacii v sovremennom russkom yazyke. – M.: Nauka, 1982. – S. 3-44.

Луговская Е.И.,
Махметова Д.М.,
Несипбаева З.С.

Использование метода проектов в обучении иностранному языку как фактора, повышающего эффективность преподавания

В данной статье рассматривается вопрос, касающийся новых информационных технологий. Новые информационные технологии – это не только новые технические средства обучения, но и новые формы и методы преподавания иностранного языка. Такие современные педагогические технологии, как новые информационные технологии , интернет-ресурсы, обучение в сотрудничестве, проектная методика и другие помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения. Очень подробно рассматривается метод проектов, который позволяет решить очень многие задачи при обучении иностранному языку. Вы можете также ознакомиться с рекомендациями как использовать данный метод на своем уроке.

Ключевые слова: информационные технологии, новые технические методы обучения, интернет ресурсы, проектный метод.

Lugovskaiya E.I.,
Makhmetova Dj.M.,
Nesipbaeva Z.S.

Using of project method in teaching foreign language as a factor increasing teaching efficiency

This article concerns the problem regarding new informational technologies. New informational technologies are not only new technical means of teaching a foreign language, but they are also new forms and methods of teaching a foreign language. Such new informational technologies as internet-resources, teaching in collaboration, method of projects and others help us to realize a new approach in teaching a foreign language, provide individualization and differentiation of teaching. The method of projects is under thorough consideration in our article, as it helps us to solve very many tasks while teaching a foreign language. You may also get acquainted with the recommendations how to use the following method at your lesson.

Key words: information technologies, new technical methods of teaching, internet resources, project method.

Луговская Е.И.,
Махметова Д.М.,
Несипбаева З.С.

Шет тілдерін оқытуда жобалар әдісін сабақ берудің тиімділігін жоғарылату факторы ретінде қолдану

Бұл мақалада жаңа ақпараттық технологиялар мәселесі зерттеледі. Жаңа ақпараттық технологиялар – бұл оқытудың техникалық жаңа әдістері ғана емес, сонымен бірге шет тілін оқытудың жаңа формасы мен тәсілі. Жаңа ақпараттық технологиялар, интернет-ресурстар, әріптестікте оқыту, жобалық әдістер, т.б. сынды заманауи педагогикалық технологиялар оқытудағы тұлғалық-бағыттылықты жүзеге асыруға, оқытудың тұлғалық жекелену мен дифференциялдануды қамтамасыз етуге көмектеседі. Шет тілін оқытудағы көптеген міндеттерді шешудің жобалық әдістері терең қарастырылады. Сіз сонымен қатар аталмыш әдісті өз сабағыңызда қалай қолдану туралы нұсқаулықпен таныса аласыз.

Түйін сөздер: ақпараттық технологиялар, оқытудың техникалық жаңа әдістері, интернет-ресурстар, жобалық әдістер.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81:372.881

Луговская Е.И.[1], Махметова Д.М.[2], Несипбаева З.С.[3],

[1]старший преподаватель, [2]старший преподаватель,
[3]старший преподаватель Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: djamilya_gab@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ КАК ФАКТОРА, ПОВЫШАЮЩЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ

Использование инновационных технологий в учебном процессе взаимосвязано с совершенствованием содержания и методов образования при обучении иностранным языкам. Гуманистическая направленность обучения является основным направлением развития современной школы, в центре внимания – обучающийся, его личность. Использование новейших информационных технологий на занятиях по иностранному языку повышает мотивацию и познавательную активность обучающихся, позволяет применить личностно-ориентированный интерактивный подход, способствует преодолению психологического барьера в использовании иностранного языка как средства общения, повышает эффективность обучения и качество образования.

Задача педагога состоит в том, чтобы создать условия практического овладения языком для каждого обучающегося, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому проявить свою активность, свое творчество. Задача педагога состоит в том, чтобы активизировать познавательную деятельность обучающегося в процессе обучения иностранным языкам. Современные педагогические технологии, такие, как новые информационные технологии, интернет-ресурсы, обучение в сотрудничестве, проектная методика, проблемно-ориентированный подход и другие помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения.

Основная цель обучения иностранным языкам – формирование коммуникативной компетенции, что предусматривает не только практическое владение иностранным языком, но и умение работать с информацией. Речь идет об определенной организации содержания обучения и познавательной деятельности обучающихся, которая бы облегчала и ускоряла овладение знаниями, активизировала процесс их усвоения, обучала приемам самостоятельной работы с учебным материалом и информацией, способствовала формированию информационной и коммуникативной компетенций. Для реализации целей современной системы образования мировая педагогика взяла ориентир на личностно-ориентированный подход. А метод проектов

наиболее полно отражает основные принципы личностно-ориентированного подхода [1, 300].

Именно осмысление и применение этого метода позволяет говорить о проекте как о новой педагогической технологии, которая позволяет эффективно решать задачи личностно-ориентированного подхода в обучении подрастающего поколения. Поэтому, ориентируясь на те цели и задачи, которые стоят перед учителем иностранного языка, необходимо применять в своей работе данную методику, умело сочетая ее с инновационной технологией. В последние годы метод проектов является одним из популярнейших в мире, поскольку позволяет рационально сочетать теоретические знания и их практическое применение. Сегодня эта технология все более широкое распространение находит и в обучении иностранным языкам. Использование метода проектов позволяет обучающимся выступать в роли авторов, повышает их творческий потенциал, расширяет не только общий кругозор, но и способствует расширению языковых знаний. Популярность метода проектов обусловлена тем, что в силу своей дидактической сущности он позволяет решать следующие задачи:

– развитие творческих возможностей;
– развитие умений;
– самостоятельно конструировать свои знания и применять их для решения познавательных и практических задач;
– ориентироваться в информационном пространстве;
– анализировать полученную информацию.

Проект – это организованная преподавателем и самостоятельно выполняемая студентом работа, которая приводит к созданию творческого продукта. Проект ценен тем, что в ходе его выполнения, студенты учатся самостоятельно приобретать знания, получать опыт познавательной и учебной деятельности. Проектная методика характеризуется высокой коммуникативностью и предполагает выражение студентами своих собственных мнений, чувств, активное включение в реальную деятельность. С помощью проектной методики на уроке можно достичь сразу нескольких целей: расширить словарный запас, закрепить изученный лексико-грамматический материал, продемонстрировать уровень знаний по иностранному языку, подняться на более высокий уровень образованности, развития. Отличительная черта проектной методики – особая форма организации. Организуя работу над проектом важно соблюдение несколько условий:

– Тематика может быть связана как со страной изучаемого языка, так и со страной проживания, обучающиеся должны быть ориентированы на сопоставление и сравнение событий, явлений, фактов из истории и жизни людей разных стран;
– Проблема, предлагаемая обучающимся, формулируется так, чтобы ориентировать их на привлечение фактов из смежных областей знаний и разнообразных источников информации;
– Необходимо вовлечь в работу всю группу обучающихся, предложив каждому задания с учетом уровня его языковой подготовки.

Содержание изучаемого материала играет важную роль в развитии интереса к предмету. Если обучающиеся не вовлечены в активную деятельность, то любой содержательный материал вызовет у них созерцательный интерес к предмету, который не будет познавательным интересом. Для того чтобы разбудить в обучающихся активную деятельность, им нужно предложить проблему интересную и значимую. Метод проектов позволяет студентам перейти от усвоения готовых знаний к их осознанному приобретению. Проектная методика предполагает:

Разнообразие, как необходимую черту хорошего обучения, способствует поддержанию интереса к учебе – это и разнообразие тем, типов текстов (диалоги, монологи, письма, описания, инструкции), настольные игры, разнообразие форм учебной деятельности (индивидуальная, парная, групповая работа, работа в командах) и разнообразие типов упражнений.

Проблемность, которая предполагает, что обучающиеся иностранному языку используют язык для выполнения заданий, которые характеризуются как новизной результата, так и новыми способами его достижения.

Учеба с удовольствием. Безусловно, важно, чтобы студент обучался с удовольствием. Он учится продуктивно и много узнает, если он учится свободно, без принуждения, то он испытывает радость от своего обучения. Особое значение имеет эгофактор, т.е. возможность говорить о том, о чем вы думаете, о своих планах. При организации общения лучше применять, по возможности, такие ситуации, которые затрагивают интересы обучающихся, связаны с их личным опытом, т.е. в полной мере суметь реализовать личностно-ориентированный подход.

Новизна данного подхода заключается в том, что студентам дается возможность самим решать то, каким будет содержание его работы, начиная с первого занятия по проекту.

Овладение иностранным языком в процессе

проектной работы доставляет обучающимся истинную радость познания, приобщения к новой культуре. При выполнении проектной работы, которая может быть представлена в устной и письменной форме, необходимо придерживаться следующих рекомендаций:

Во-первых, поскольку проектная работа дает возможность выражать собственные идеи, важно не слишком явно контролировать и регламентировать выступающих, желательно поощрять их самостоятельность.

Во-вторых, проектные работы являются главным образом открытыми, поэтому не может быть четкого плана их выполнения. В процессе выполнения проектных заданий можно вводить и некоторый дополнительный материал.

В-третьих, большинство проектов может выполняться индивидуально, но проект будет максимально творческим, если он выполняется в группах. Некоторые проекты выполняются самостоятельно дома, на некоторые из проектных заданий затрачивается часть урока, на другие – целый урок. Данная рекомендация подчеркивает важность и эффективность учебного сотрудничества. Проект осуществляется по определенной схеме:

1. Подготовка к проекту

Приступая к созданию учебного проекта, следует соблюдать ряд условий:

– предварительно изучить индивидуальные способности, интересы, жизненный опыт каждого обучающегося;

– выбрать тему проекта, сформулировать проблему, предложить свою идею, обсудить ее [2, 390].

2. Организация участников проекта

Сначала формируются группы студентов работающих вместе, где перед каждым стоит своя задача. Распределяя обязанности, учитываются склонности каждого к логичным рассуждениям, к формированию выводов, к оформлению проектной работы. При формировании группы в их состав включаются обучающиеся разного пола, разной успеваемости, различных социальных групп.

3. Выполнение проекта

Этот шаг связан с поиском новой, дополнительной информации, обсуждением этой информации и ее документированием, выбором способов реализации проекта (это могут быть видеопоказы, доклады, рисунки, чертежи, викторины). Главное – не подавлять инициативу , с уважением относится к любой идее, поощрять, создавать ситуацию «успеха».

4. Презентация проекта

Весь отработанный, оформленный материал надо представить на суд всего коллектива и защитить свой проект. Для анализа предлагаемой методики обучения важны способы выполнения и представления проекта. Проекты могут выполняться на отдельных листах и скрепляться вместе, образуя выставку, монтаж. Это может быть стенгазета. Группы могут соревноваться друг с другом.

5. Подведение итогов проектной работы.

Количество шагов – этапов от принятия идеи проекта до его презентации зависит от его сложности. По итогам работы можно предложить самим студентам выбрать лучшие работы по следующим критериям: содержательность, качество оформления, насколько интересна была презентация проекта, научность его.

Проекты в области изучения иностранного языка могут быть такие, как

Конструктивно-практические проекты, например, дневник наблюдений, создание игры и её описание.

Игровые – ролевые проекты, например, разыгрывание фрагментов урока, драматизация пьесы автора страны изучаемого языка.

Информативно-исследовательские проекты, например, «Изучение географии страны», »Известные люди страны изучаемого языка», «Химические элементы в нашей жизни « и многие другие.

Сценарные проекты – сценарий воспитательного мероприятия для факультета или отдельной группы.

Творческие работы – свободное литературное сочинение, литературный перевод отрывка произведения на родной язык.

Издательские проекты – стенгазеты, материалы для стендов [3, 232].

Проектный метод предполагает активную работу обучающихся: они должны выполнять презентации, демонстрировать видеоролики, писать, вырезать, работать со справочной литературой, работать с Интернетом, брать интервью у других людей и самостоятельно делать записи на аудио или видеокассету, искать фотографии и рисунки. И, наконец, студенты с разным уровнем языковой подготовки могут участвовать в проектной работе в соответствии со своими возможностями. Например, тот, кто недостаточно хорошо говорит по-английски, может прекрасно рисовать или умело пользоваться Интернет – ресурсами.

По итогам вышесказанного можно сделать вывод, что использование метода проектов в

процессе воспитания обучающихся средствами английского языка связано с интегрированием в различные области образования и воспитания.

Кроме того, самостоятельный выбор содержания и способов деятельности способствует развитию эмоциональной сферы личности, ее способностей, склонностей, интересов.

Идеи, реализовать которые был призван метод проектов, вновь становятся значимыми в широких кругах педагогической общественности.

Литература

1 Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. – Изд. 3-е – Москва: Филоматис, 2007. – 480 с.

2 Махметова Д.М., Апекова Р.Н., Луговская Е.И. Модели языковых проектных работ в профессионально – образовательном процессе студентов естественных факультетов // Мат. Шестой межд. научной конференции «Актуальные вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков». – Санкт-Петербург, 19-21 февраля, 2015 г. – С. 388 -396.

3 Махметова Д.М., Апекова Р.Н., Луговская Е.И. Проектные работы проблемной те-матики в учебном процессе студентов научно-естественных специальностей, как путь со-вершенствования языковой компетенции // Мат. 44-ой научно-методической конферен-ции «Компетентностно-ориентированная система оценки знаний». – Алматы, 17-18 янва-ря 2014 г. – С. 230 -234.

References

1 SHCHukin A.N. Obuchenie inostrannym yazykam. – Izd. 3-e – Moskva: Filomatis, 2007. – 480 c.

2 Mahmetova D.M., Apekova R.N., Lugovskaya E.I. Modeli yazykovyh proektnyh rabot v professional’no – obrazovatel’nom processe studentov estestvennyh fakul’tetov // Mat. SHestoj mezhd. nauchnoj konferencii «Aktual’nye voprosy filologii i metodiki prepodavaniya inostrannyh yazykov». – Sankt-Peterburg, 19-21 fevralya, 2015 g. – S. 388 -396.

3 Mahmetova D.M., Apekova R.N., Lugovskaya E.I. Proektnye raboty problemnoj tematiki v uchebnom processe studentov nauchno-estestvennyh special’nostej, kak put’ sovershenstvovaniya yazykovoj kompetencii // Mat. 44-oj nauchno-metodicheskoj konferencii «Kompetentnostno-orientirovannaya sistema ocenki znanij». – Almaty, 17-18 yanvarya 2014 g. – S. 230 -234.

Саденова А.Е., Айтпаева А.С.

Шетелдік студенттерді қазақ және орыс тілдеріне проблемалық оқытудың түрлері

Бұл мақалада жалғастырушы деңгейдегі шетелдік студенттерді қазақ және орыс тілдерінде тілге бейімдеу сабағында оқытудың проблемалық түрлерін қолдану мәселелері қарастырылады. Мақалада шетелдік студенттердің қазақ және орыс тілдерінде ауызша тілдесу құзыреттіліктерін қалыптастырудың түрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады, шартты және шынайы жағдаяттардың қолданылуы талданады, ауызша тілдесу дағдыларын дамыту үшін ұсынымдар беріледі. Қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы жағдаят мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Оқу үдерісі барлық шынайы жағдаяттарды көрсете алмайды, сондықтан да шынайы тілдік қатынасқа жақын коммуникативтік оқу жағдаяттарының үлгілері ұсынылады. Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен мәтіндерді қолдану ұсынылады. Мақалада ұсынылған жаттығулардың жүйесі ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады.

Түйін сөздер: ауызша тілдесу, типтік диалог, проблемалық оқыту, тілге бейімдеу, коммуникативтік, құзыреттілік.

Sadenova A.Ye., Aytpayeva A.S.

Types of problem-based learning foreign kazakh and russian languages

This article discusses some problem- based training of foreigner students at an advanced stage, which can be used in the classroom for language adaptation. The article considers different methods of foreign students' oral communication in Russian and Kazakh, analyses the use of conditional and real situations, and proposes recommendations for oral communication skills' development. Important place among conditions required for speaking is get to situations and their components. Academic process cannot reflect all really existing situations, therefore, it is proposed to model academic communicative situations which imitate real speech communication. In the article, various methodic recommendations are provided, which correspond to various stages of education. It is given attention not only to linguistic form of expression, but to informal form. Interactive forms, use of dialogues and polylogues are proposed for speaking. Sistem of exercises, provided in the article, contributes to development of oral communicative.

Key words: verbal communication, situationally determined, standard dialogs, problem-based learning, language adaptation, communicative, competence, the continuing level.

Саденова А.Е., Айтпаева А.С.

Виды проблемного обучения иностранцев казахскому и русскому языку

В данной статье рассматриваются некоторые виды проблемного обучения студентов-иностранцев на продвинутом этапе, которые могут быть использованы на занятиях по языковой адаптации. Рассматриваются различные способы формирования компетенции устного общения иностранных студентов на русском и казахском языках, анализируется использование условных и реальных ситуаций, даются рекомендации для развития навыков речевого общения. Важное место среди условий, необходимых для говорения отводится ситуациям и их компонентам. Учебный процесс не может отразить все реально существующие ситуации, поэтому предлагается моделировать учебные коммуникативные ситуации, которые имитируют реальное речевое общение. В статье предложены разные методические рекомендации, соответсвующие разным этапам обучения. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной. Для обучения говорению предлагается интерактивные формы использование диалогов и текстов. Система упражнений, представленная в статье, способствует развитию устного общения.

Ключевые слова: речевое общение, типовые диалоги, проблемные обучения, языковая адаптация, коммуникативный, компетенция.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’243

Саденова А.Е.[1], Айтпаева А.С.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. д., оқытушысы [2], Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: sadenovaa@mail.ru; asaitpay@mail.ru

ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНЕ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Тіл меңгеру дегеніміз – тіл үйренушілердің коммуникативтік міндетті шеше алуы. Ал сөйлеудің нормалылығы дегеніміз – қажетті тұлғаны қолдана білуі – бұл меңгертудің аралық міндеті. Тіл меңгерту уәжділігі тіл үйренудегі негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Сөйлеу үдерісін жүргізудің маңызды түрткіжайты деп тіл меңгертудің уәжділігін айтуға болады. Психологтар мен лингвистер тіл үйренушілердің нәтижелі тілді меңгеруі осы уәждемелікке байланысты екенін айтады [1]. Бұл түсінікті жағдай, яғни уәждемелік тілді меңгеру құндылығын және қажеттілігін, елдің тілін, мәдениетін меңгеруге деген шығармашылық қатынасын, белгісіз нәрсені білуге ұмтылу ғана емес, оған өз өмірінен орын табуды мойындауды білдіреді.

Тілге оқытуда ең негізгісі коммуникативтік тәсіл болып табылады. Алайда, оқытудың бастапқы кезеңінде студенттер тілдің грамматикалық құрылымын, кейбір лексикалық минимумдарды біле бастағанымен, алған білімдерін коммуникацияда жеткілікті дәрежеде қолдана алмайды, ал жалғастырушы кезеңде студенттер түрлі дәрежедегі грамматика мен лексиканы біледі және еркін сөйлеуге талпынады. Оқытудың осы кезеңінде оқытушының да, студенттің де алдынан әртүрлі мәселелер шығады. Мысалы, жаттағандағы қателерін түзетудегі қиындықтар, сөздік қоры жеткіліксіз кезде сөйлеуге талпынуы, өздігінен сөйлеудегі түрлі қиындықтар, таза психологиялық мәселелер. Бұл, әсіресе, тілге бейімдеу сабағында көрінеді.

Таныс тақырыптық материал ұсынылғанда, студенттерге бір қарағанда таныс лексика және грамматика жағдаятты ойнау тапсырмасын орындауда оңай болып көрінеді. Бірақ бірнеше минуттардан кейін бұл оларда жақсы шықпай жатқанын түсінеді: олардың орысша немесе қазақша айтқысы келгені ойдағыдай болмайды, лексика дұрыс емес немесе сөздік қоры жетіспейді, сөйлем құрамындағы сөз қатары мүлдем басқа. Жалғастырушы деңгейдегі оқытудың мәселелерін шешу үшін және тілге бейімдеу сабағында жақсы нәтижелерге жету үшін проблемалық оқыту технологиясын қолдану ұсынылады.

Проблемалық оқыту деп сабақ барысында өзекті жағдаяттарды құру және оларды шешу бойынша студенттердің белсенді өзіндік жұмысын ұйымдастыруды көздейтін оқу үдерісін ұйымдастыруды түсінуге болады. Осының нәтижесінде комму-

никативтік құзыреттілік пайда болады, сонымен қатар ойлау және шығармашылық қабілеттері дамиды. Проблемалық оқыту теориясының негізін салушы американдық психолог Дж. Дьюи болып табылады. Ресейде осы теорияның дамуына А.В. Брушлинский, Т.В. Кудрявцев, И.Я. Лернер, А.М. Матюшкин, М.И. Махмутов және тағы басқа ғалымдар үлкен үлес қосқан.

Аталған оқыту түрі уәждемеліктің ерекше түрін құруға негізделген, оның пайда болуына материалдың дидактикалық мазмұнын белгілі түрде жобалау болып табылады.

Тіл меңгеру уәжділігі туралы сұрақты шешу уәжділіктің психологиялық негізі қарастырылғанда мүмкін болды. И.А. Зимняяның сөзі бойынша, «уәж – бұл сөйлеу әрекетінің сипатын түсіндіретін, яғни сөйлеушінің тыңдаушыға әсер ету формасын жоспарлай отырып, коммуникативтік дітін, дітті қандай мақсатты көздейтінін білдіруі» [2]. Тіл меңгеру жағы бойынша уәжділіктің психологиялық сұрақтары Г.М. Кучинский [3], Б.Ф. Ломов [4] және тағы басқалардың еңбектерінде қарастырылды. Шетелдік еңбектерде сондай-ақ шет тілін меңгертудегі шетелдік авторлар уәжділіктің рөліне үлкен көңіл бөлді [5].

Студенттерге мәтін беріледі, оны оқып белгілі бір тапсырманы орындау керек, мысалы, оқып болғаннан кейін мәтіннің мазмұны бойынша пікірталас ұйымдастыру үшін негіз болып табылатын мазмұны бір мағыналы болып келетін мәтін. Студенттің уәжділігі үшін сонымен қатар берілген тақырыпқа сай бейнематериалды көру маңызды болып есептеледі. Тілін үйреніп жатқан елдің тұрмысының, мәдениетінің элементтері көрсетілген бейнематериалды көріп болғаннан соң студенттерде жиі сұрақтар туындайды. Осы арқылы студенттердің өз ойын білдіру, аталған тақырыппен байланысты нәрселерді айту уәжділігі пайда болады. Осының бәрі пікірталасқа, талқылауға алып келеді. Мұндай жұмысқа денсаулық туралы, спорт туралы телебағдарламалар және тағы басқа да бағдараламаларды көру жұмысын жатқызуға болады.

Демек, тіл үйренушінің шығармашылық белсенділігін дамыту – тіл меңгертудегі уәждеме тудырудың бірден-бір жолы. Өзіне бұрын мәлім емес деректерді игеру үшін қарама-қайшылыққа құрылған проблемалық сөйлеу жағдаятының орны ерекше. Мұндай ойланып-толғану және санасында қорыту тек қана белгілі бір мәселелік тапсырмаларды шешу талабынан туындайды. Ал уәждемелігі жан-жақты тіл үйренушілер алдарына бір ғана мақсат емес, ұзақ та, еңбекті талап ететін бірнеше мақсат қояды. Тілді меңгеру – елді, ұлтты білудің, сол халықтың мәдениетін білудің кілті ретінде қарастырылады. Тіл үйренушілер үшін кейде үйреніп, оқып жүрген тілінің мәртебесі ана тілі сияқты жоғары болуы мүмкін.

Проблемалық оқытудың технологиясы тіл үйренушінің шығармашылық мүмкіндігін белсенді ету құралы ретінде оқу материалын бастағанда, сондай-ақ сөйлеу үдерісін бекіту кезінде кеңінен қолданылды. Мысалы, «Денсаулық» тақырыбымен жұмыс жасау кезінде студенттерге келесі жұмыс түрлері ұсынылады:

1. Лексикалық ойындар: а) аталған тақырыпқа сай келетін сөздерді атау. Мысалы, ауру, тұмау, баспа, аллергия, дәрігер, медбике, науқас, жөтел, суық тию, ыстығы көтерілу, ауру белгілері, емхана ж.т.б. Студенттердің нені атап тұрғандарын алдын ала білуге болады: зат есім, сын есім, етістік, нақты мағынаны білдіретін сөздер. Студенттер сөз тізбегін немесе топтық түрін атайды.

б) берілген етістікпен кеңейтілген сөйлем құрау керек. Студент берілген тақырыпқа қатысты етістікті атайды. Келесі студент бағытты есіне түсіріп нысанды қосады. Қалған барлық студенттер әңгімені кеңейте отырып сөз тізбегімен өздерінің мәліметтерін қосады. Аталған сөйлемді тақтаға мұғалім немесе студент жазып тұрады. Мысалы, «қабылдау» – дәрі қабылдау – ащы дәріні қабылдау – ащы дәріні тамақ ішкеннен соң қабылдау – науқас адам ащы дәріні тамақ ішкенен соң қабылдайды – ...;

в) «қар туралы» ойын немесе ұжымдық әңгіме. Студенттерге тапсырма беріледі: берілген тақырыпқа / жағдаятқа сәйкес бірнәрсе немесе біреу туралы айту. Бұл ойынды түрлендіріп өткізуге болады. Мысалы, бастайтын студент тақырып таңдайды және бірініші сөйлемді айтады. Келесі студент оны қайталап, мәліметпен толықтыру керек. Осылай студенттер өздерінің әңгімелерін құрастырады. Немесе топ үшке бөлінеді: 2 студент тыңдап, есіне сақтап, сұрақ қояды, ал қалған студенттер тізбекпен әңгіме құрастырады. Әңгіме аяқталған соң, екі студенттен сұрақ қояды, топ болып құрастырған әңгімені өз сөздерімен түсінгендерін айтып береді. Аталған ойындар студенттерді берілегн тақырыпқа сәйкес түрлі диалогтармен, мәтіндермен, бейнематериалмен, жұмыс істеуге дайындайды, сонымен қатар сөйлеу коммуникациясына бейімделуіне көмектеседі.

2. Диалогтарды тыңдау. Әрбір диалогты тыңдап болғаннан соң студенттер оны толық қалай

түсінгендері жайлы айтып береді. Түсінгенін бақылау үшін мұғалім диалог мазмұны бойынша сұрақтар қояды. Оқытушы қызық сөйлемдерді немесе сөз тіркесін, таныс емес сөздерді түсіндіріп, тақтаға жазады. Ары қарай студенттер диалогты есіне сақтау арқылы айтып береді.

3. Оқуға және тыңдауға арналған мәтін. Мәтінді тыңдап немесе оқып болғаннан соң: а) өзекті сұрақтар негізінде пікірталас өткізу;

б) мәтінді немесе диалогты түсінгені бойынша сөйлеушіге немесе мәліметке қатысты өз ойын білдіре отырып, айтып беру;

в) мәтіндегі мәліметті қолдана отырып, диалог құрастыру, мысалы, студенттерді жұп-жұпқа бөліп, «сұқбат» деп аталатын көріністі естіген мәліметтерді қолдана отырып ойнау керек;

г) ойын: студенттер мәтінді түсінгендерін жазып беру үшін парақ таратылып беріледі.

Студенттер бір бірінің қағаздарымен ауысады. Алдымен олар жазылғанды оқып, түсіну керек, тексеріп және қателерін түзеп (ойланатын жағдайда оқытушының көмегіне жүгінеді), одан кейін әңгімені жалғастырып жазу керек. Жұмыс аяқталған кезде оқытушы мәтінді алып оқиды және мәтінді жазу барысында туындаған өзекті мәселелерді студенттермен бірге талқылайды.

4. «Пессимист и оптимист» ойыны. Студенттер екі топқа бөлінеді. Әрбір топта көшбасшы таңдалады. Бірінші топ – «оптимисттер», ал екніші топ – «пессимисттер» болады. Студенттерге мәтін немесе диалог немесе бейнематериал ұсынылады. Екі топ та тапсырма алады: сұрақтарға жауап беру: «неге бұлай болды?» және «кейін қалай және неге болады?». Әрбір топ жауапты талқылайды. Әрбір топтың көшбасшылары өз тобының жауабын айтады. Немесе алдымен оқытушы студенттердің қайсысы сұраққа дұрыс жауап бере алмайтын анықтайды, мысалы, «Темекі шегуден бас тарту мүмкін бе?». Оқытушы әр топқа мәселені талқылауға, дұрыс жауабын дәлелдеуге дайындалуға ұсыныс жасайды. Одан кейн оқытушы сол студентке оптимистер мен пессимистердің ойларын тыңдауды ұсынады және оның ойынша кімдікі дұрыс және неге ол олай шешті. Әрбір топтың көшбасшысы таңдалған студентті өзінің дұрыстығына көзін жеткізу керек. Пікірталас соңында таңдалған студент өзінің шешімі туралы айтады және ол неге осындай шешім қабылдағаны туралы түсіндіреді.

5. Мәтіндегі мәліметті пайдалана отырып, диалог құрастыру керек. Мысалы, телефонмен достардың немесе бөгде кісілердің әңгімелесуі. Әңгімелесушілердің көңіл-күйлерін дауыс ырғағы арқылы көрсетуге талпыну. Мысалы, өтініш білдіру немесе таң қалу, ашулану, көңілі қалуды дауыс ырғағымен келтіру.

6. Сабақ барысында студенттерге берілген тақырып бойынша оқылған мәтін немесе диалог негізінде көрініс үшін сюжет құрастыруды ұсынуға болады.

Тілді меңгеруге деген ынталылық тіл үйренушінің тіл үйренуге деген талпынысының көрсеткіші, яғни уәжділік. Уәжділіктің бір белгісі – стимул болатындығы. Оған сырттан ықпал ететін фактор – ұтымды ұйымдастырылған тілдік жағдаят. Адамның сөйлеуге мүдделілігін туғызуға тілдік жағдаят ықпал етсе, тілдік әрекет жасауға түрткі – ынта болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін топтық жұмыс маңызды болып таблады. Мысалы, өтілген грамматикалық және лексикалық материалды қайталау кезінде студенттерге кіші жобалармен айналысуға тартуға болады. Әрбір студент топ алдында қандай да бір грамматикалық тақырып бойынша сөйлеуге дайындалады. Егер тақырып қиын болса, онда мұндай тапсырманы екі студентке бірігіп жұмыс істеу үшін бөліп беруге болады. Әрине, оқытушы әрбір кіші жобаның жетекшісі болады. Студент топ алдында сөйлей отырып, біріншіден, дұрыс сөйлеуі керек, екіншіден қалған студенттер тақырып бойынша оған сұрақ қоюға мүмкіндіктері болады. Ал бұл үшін студент өзінің сөйлейтін сөзін жақсылап ойластыру керек, қойылатын сұрақтарға дайын болу керек. Бұл сұрақтар оны да қызықтырады. Оны оқытушымен талқылаған соң, студент өзінің білімін сөйлеуде сенімді түрде қолдана алады.

Күнделік жазу, оқытушыға немесе бір-біріне хат жазу, орыс және қазақ тілдерінің түсініксіз жайттарын бірге талқылау, әзіл немесе күлдіргі әңгімелер айту және тағы басқа – тілді үйренудегі уәждемелік үшін жақсы негіз болып табылады.

Тіл үйренушілердің тілдік қатынас барысында әлеуметтену мүмкіндігіне себеп болатын тіл меңгертудің мынадай уәждері анықталды:

1) тілдік қатынас жасауға үйретететін тілдік жағдаятты табиғи жағдаймен үйлестіріп, тартымдылығын арттыру – қызықтыру.

2) тіл үйренушілерді қызығушылық байқататындай тақырыптар мен тапсырмалар арқылы тілдік қатынас жасауға бағыттау – ықыластандыру.

3) тіл үйренушінің тілдік қатынас жасауды меңгеру нәтижесінде қоғамдық ортаға ену мүддесін қолдау – ниеттендіру.

Бұл ұсынылған уәждердің диалог құрып, тілдік жағдаят жасау арқылы қазақ және орыс

тілдерін екінші немесе шет тілі ретінде барлық деңгей барысында тіл үйренушіге меңгерту үшін тиімді деп танылып отыруының себебі: келешектен үміт күткен әр адамның болмысында басқалармен араласуға деген ұмтылыс, тілдік қатынасқа түсу арқылы тіл табысуға деген қажеттілік, өмірде өз орнын иемденуге деген ниет жатады.

Аталған жұмыстар студенттердің білімін көтеріп, сөйлеуге, тыңдауға ынталандырады, сонымен қатар, студенттердің өздерінің мүмкіндіктеріне сенімін нығайтады.

Литература

1 Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М., 1969. – 307с.

2 Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1985. – 159 с.

3 Кучинский Г.М. Психологический анализ содержания диалога при совместном решении мыслительной задачи // Проблемы общения в психологии. – М.: Наука, 1981.

4 Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975.

5 Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. –255 с.

6 Авторские технологии в преподавании языков / Под общ. ред. Ж.А. Нуршаиховой. – Алматы: Бастау, 2010. – 233 с.

7 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2008. – 336с.

8 Земская Е.А. Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения. – М.: Наука, 2006. – 240 с.

9 Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Щукин А.Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. – Москва, 2008. – 160с.

10 Саденова А.Е. Диалогтық сөйлеу – сөйлеу әрекетінің өнімді түрі // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2009. – №1 (117). – С. 161-165.

References

1 Leont’ev A.A. Psiholingvisticheskie edinicy i porozhdenie rechevogo vyskazyvaniya. – M., 1969. – 307s.

2 Zimnyaya I.A. Psihologicheskie aspekty obucheniya govoreniyu na inostrannom yazyke. – M.: Prosveshchenie, 1985. – 159 s.

3 Kuchinskij G.M. Psihologicheskij analiz soderzhaniya dialoga pri sovmestnom reshenii myslitel’noj zadachi // Problemy obshcheniya v psihologii. – M.: Nauka, 1981.

4 Lomov B.F. Obshchenie kak problema obshchej psihologii // Metodologicheskie problemy social’noj psihologii. – M.: Nauka, 1975.

5 Petrovskij A.V. Lichnost’. Deyatel’nost’. Kollektiv. – M.: Politizdat, 1982. –255 s.

6 Avtorskie tekhnologii v prepodavanii yazykov / Pod obshch. red. ZH.A. Nurshaihovoj. – Almaty: Bastau, 2010. – 233 s.

7 Gal’skova N.D., Gez N.I. Teoriya obucheniya inostrannym yazykam. Lingvodidaktika i metodika. – M.: Akademiya, 2008. – 336s.

8 Zemskaya E.A. Russkaya razgovornaya rech’. Lingvisticheskij analiz i problemy obucheniya. – M.: Nauka, 2006. – 240 s.

9 Kapitonova T.I., Moskovkin L.V., SHCHukin A.N. Metody i tekhnologii obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu. – Moskva, 2008. – 160s.

10 Sadenova A.E. Di’’alogti’q so’ylew – so’ylew a’reketining o’nimdi tu’ri // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – 2009. – №1 (117). – S. 161-165.

Смағұлова Р.Қ.,
Каликбергенова Р.Қ.

Мәдениетаралық қатысымның шет тілін оқытуда маңыздылығы (неміс тілі)

Мақалада шет тілін оқытуда ерекше орын алатын мәдениетаралық қатысым ұғымы және тіл үйренушілердің мәдениетаралық қатысым құзыреттілігін қалыптастырудың жолдары мен тәсілдері жөнінде сөз болады. Тілдік қарым-қатынас сәтті де нәтижелі болуы үшін тілді ғана білу жеткіліксіз, сондай-ақ сол елдің мәдени өмірін, тыныс-тіршілігін білу, олармен жақын танысу, қарым-қатынас барысында өз тіл үйренушінің өз білімін қолдана алуы аса маңызды. Басқа елдің тілімен, мәдениетімен таныса отырып біз жаңа өмірлік тәжірибе, өзге қоғамдық нормалар, құндылықтар жайында ақпарат аламыз, осылайша басқа елдің рухани байлығына қол жеткіземіз. Әр елдің мәдени, рухани байлығының айнасы – мақал-мәтелдер. Зерттеу барысында студенттердің мәдениетаралық қатысым жасау құзыреттілігін қалыптастыруда мақал-мәтелдерді қолдану шет тілінің тілдік мәдени ерекшеліктерін анықтауға, олардың тарихи- мәдени көздерін табу әдістерін ойластыруға мүмкіндік беретіні анықталды.

Түйін сөздер: мәдениетаралық қатынас, құзыреттілікті қалыптастыру, мақал-мәтелдер, басқа ел мәдениеті, шет тілін оқыту, өзара түсіністік, мәдени қор.

Smagulova R.K.,
Kalikbergenova R.K.

Importance of intercultural communication in the teaching of foreign language (German language)

The article deals with the methods and of formation of intercultural competence to prepare competitive and competent professionals who meet the requirements of education in communication in a foreign language. Communication requires not only the knowledge of a foreign language but also a good knowledge of traditions and cultural particularities of the target language . Getting acquainted with the language and culture of another country, we receive the life experience, information on social norms, values of foreign countries, thus we enrich our spiritual experience. Proverbs reflect the cultural and spiritual formation of the studied language. During the research period there were identified characteristics and methods of proverb usage to form intercultural competence of students in learning of foreign language.

Key words: intercultural communication, the formation of competencies, proverbs and sayings, foreign language teaching, interrelated understanding, cultural fund.

Смагулова Р.К.,
Каликбергенова Р.К.

Значимость межкультурной коммуникации в преподавании иностранного языка (немецкий язык)

В данной статье рассматриваются понятие о межкультурной коммуникации и методы и приемы формирования межкультурной коммуникативной компетенции студентов при обучении иностранному языку. Для успешной коммуникации на иностранном языке важно не только знание иностранного языка, но и так же хорошие знания культуры, традиций и особенности культурной жизни страны изучаемого языка. Знакомясь с языком и культурой другой страны, мы получаем жизненный опыт, информацию об общественных нормах, ценностях другого народа, таким образом, мы обогащаемся не только языковым, но и духовным опытом. Особое место в общении на иностранном языке занимают пословицы, отражая культурно-духовную составляющую жизни страны, язык которой мы изучаем. Во время исследования были определены особенности и методы использования пословиц в процессе формирования межкультурной компетенций студентов при овладении иностранным языком.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, формирование компетенций, пословицы – поговорки, преподавание иностранного языка, взаимопонимание, культурный фонд.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 378.02:37.016

Смағұлова Р.Қ.[1], Каликбергенова Р.Қ.[2],

[1]ф. ғ. к. Қазақстан менеджмент, экономика және болжау институтының
аға оқытушысы, [2]п. ғ. м. Абылай хан атындағы
Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем ТілдеріУниверситетінің
аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан, Алматы, Қазақстан,
e-mail: raushans@kimep.kz; roza_mikosh@mail.ru

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМНЫҢ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ (неміс тілі)

Бүгінгі таңда дүние жүзінде, елімізде көптеген өзгерістер барлық салаларда орын алуда. Қазақстан Республикасы да дүниежүзілік аренада белсенді іс-әрекетімен мемлекетіміздің абыройын күннен-күнге асырып, елімізді әлемнің танып отырғаны кімге де болса мәлім. Осыған орай, тәуелсіз Республикамызда халықаралық қарым-қатынастардың дамуы шет тілін толық меңгерген мамандарға деген қажеттілікті, сұранысты арттырып отыр.

Осындай сұраныстарға сәйкес шет тілін оқыту саласы да көптеген өзгерістерге ұшырап, ғылым мен техниканың жетістіктері білім беруде кеңінен пайдаланылуда.

Біз жаһандану кезеңінде өмір сүріп жатқандықтан, күннен күнге шет тілін білудің маңызы зор. Бүгінгі күні шет тілін оқу тек қана сөйлеу әрекеті түрлерінің дағдыларын меңгеру ғана емес, сонымен қатар тілі оқытылатын елдің тарихы, мәдениеті және дәстүрлерімен жақынырақ танысу болып табылады. Басқа елдің тілімен, мәдениетімен таныса отырып біз жаңа өмірлік тәжірибемен, өзге қоғамдық нормалар мен құндылықтар жайында жаңа ақпарат аламыз, осылайша басқа елдің рухани байлығына қол жеткіземіз. Тілін оқып, үйреніп жатқан елдің ұлттық ерекшелігін, саяси-экономикалық, мәдени, қоғамдық өмірін танып білу- ең маңызды әрі күрделі процесс. Әсіресе, сол елдің мәдениетін тану, оны түсіну аспекстісі шет тілін оқытып- үйретуде ерекше орын алады. Мәдениетаралық қатысымдық бір жағынан ел тану, екінші жағынан тіл білімімен өте тығыз байланысты. Тілді үйреткенде тілді сол халық мәдениетімен байланыстырып отыру – ең маңызды фактор.

Мәдениет – халықтың ғасырлар бойындағы шығармашылығы, онда қоғам мен жеке тұлғаның ізденісі, халықтың парасаттылығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Адамзаттың рухы мен келбеті, оның тарихи істері, философиялық жүйелері, өсиеттері, ауыр да қиын замандары, өмірлік сабақтары, діні мен тілі, ділі мен мұраты – осының бәрі мәдениетпен бірге жүреді. Мәдениеттің қоғамда атқаратын қызметтері сан түрлі. Соның ішінде шет тілін оқытуда ерекше орын алатын мәдениеттің негізгі қызметтері: адамды қалыптастыру қызметі, жалғастық, мұрагерлік қызметі, танымдық қызметі, реттеу қызметі, қатысымдық, қарым-қатынастық қызметі. Біз қарастыра-

тын мәселенің негізі де осы аталған мәдениеттің қызметтерін қамтиды, өйткені бүгінгі күнде шет тілінен білім берудің басты көздейтін мақсаты-мәдениетаралық қатысым жасауда құзыреттілікті қалыптастыру арқылы заманға және бәсекеге лайықты, шет тілінде қатысым жасаудың іскерліктерін меңгерген, білікті маман дайындау.

Қатысым барысында адамдардың (серіктестердің) бір – бірінің мәдениет ерекшеліктерін білуі олардың өзара түсінісуіне алып келеді. Тілдік және мәдени ерекшеліктерді білу қарым-қатынас барысында қажеттілік болып табылады және де мұндай «мультимәдениетті тұлғаны» немесе «универсал тұлғаны», «делдал тұлғаны» қалыптастыру жоғары оқу орнында шет тілі мамандығы бойынша білім алу барысында мүмкін болып отыр. Мультимәдениетті тұлға басқа мәдениетті құрметтейді, басқа мәдениет өкілінің ойын, сезімін, мінез-құлқын түсінеді, яғни ол мәдениет медиаторы бола алады, әртүрлі мәдениеттер арасында өзара келісім жолын табады. Мұндай тұлға әртүрлі жағдаяттарға бейімделгіш, шешім тапқыш болады.

Оқылатын тіл мен мәдениет қатысы іске асатын мәдениетаралық қатысым дегеніміз не деген сұраққа, көптеген зерттеулерде ресейлік ғалым И.И.Халеева ұсынған анықтама кеңінен қолданылады: «Мәдениетаралық қатысым – әртүрлі лингвомәдени қауымдастықтарға жататын қарым-қатынас серіктестерінің өзара әрекеттерінің жиынтығы» [1, 22].

Шет тілін оқытуда тіл үйренушілердің мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыру қазіргі дүние жүзіндегі мәдени жағынан әртүрлі елдердің әлемдік аренада өзара қарым-қатынас жасауы үшін, олардың әлемдік интеграция үрдісіне қатысуы үшін қажетті.

Университет студентінің мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілігі университеттік шеттілдік білім берудің соңғы нәтижесі болып табылады. Енді сол мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалай қалыптастырамыз, біздің мақаламыз осы мәселе төңірегінде болмақ..

Мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілік О.А.Леонтовичтің айтуынша, үш құрамдас бөліктен, яғни тілдік, қатысымдық және мәдени құзыреттіліктерден құралады. Тілдік құзыреттілік тілдік қарым-қатынаста тілдік құралдарды дұрыс қолдана білу болса, қатысымдық құзыреттілік қарым-қатынас үрдісін ұйымдастыру механизмдері, әдістері мен тәсілдері, стратегиялары болса, мәдени құзыреттілік саяси релияларды, мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді, терминдерді, диалектизмдерді т.б.білу болып табылады [2, 32-33].

Плужник И.Л. мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікке терең түсініктеме береді: «...мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілік бөтен мәдениет өкілінің ойы мен пікірін түсіну, қарым-қатынас жағдаятына қарай өз мінез-құлқын ыңғайлай білу, түсініспеушілік болдырмау, әртүрлі құндылықтар, мінез-құлық нормалары, өзгешеліктері болатынын мойындау болып табылады» [3, 6].

Сонымен қатар неміс зерттеушілері К.Кнапп пен А.Кнапп-Поттхофф мәдениетаралық құзыреттіліктің мынадай сипаттамаларын атап өтеді:

– адам ойлауының, іс-әрекетінің, мінез-құлқының, тіпті қатысымдық әрекетінің мәдени когнитивтік сызбаларға байланысты болуы;

– мәдениетаралық перспективаны қабылдау және оған дайын болу;

– туған ел мәдениетін мәдениетін, ерекшеліктерін білу;

– тілі оқытылып отырған ел мәдениетін, ерекшеліктерін білу;

– қатысымда мәдени детерминанттарға қатысты іс-әрекетті түсіне алу және түсіндіре алу;

– әртүрлі қатысымдық стильдерді білу, оларды мәдениетаралық қатысым жағдаятына қарай таңдау;

– тұлғаралық қарым-қатынастың басты ережелерін білу;

– қатысымдық компенсаторлық стратегияларды меңгеру;

– қарым-қатынас барысында мәдени ерекшеліктерге байланысты түсініспеушілік жағдайын анықтай және талдай білу;

– қарым-қатынас барысындағы түсініспеушілік жағдайды болдырмауға тырысу, түсініспеушілік орын алған жағдайда тіл табысуға тырысу [4, 84–85].

Шет тілінен білім алуда қатысымдық құзыреттіліктің орны ерекше, бірақ тек қана шеттілдік қатысымдық құзыреттілік мәдениетаралық деңгейде қатысымның толыққанды іске асуын жеткілікті деңгейде қамтамасыз етпейді, сондықтан тіл үйреткенде мәдениетаралық қатысым құзыреттілігін қалыптастыру аса маңызды. Шет тілін оқи бастағанда студенттің өз әлеуметтік және мәдени қоры болады. Өз мәдени қорын сақтай отырып, тіл үйренуші басқа мәдениетпен танысып, сол мәдениетті түсініп, қабылдай алуы тиіс.

Мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілік – бұл функционалдық іскерліктер, яғни басқа мәдениет өкілінің сөзі мен ойын түсіну, өз мінез-құлқын қатысымға сай бейімдеу, конфликт болдырмау, әртүрлі мінез-құлық түрлерін, нормаларын, құндылықтарын қабылдау. Құндылықтар

дегеніміз – адамның әлеуметке, құбылыстарға, оқиғаларға, заттарға қатынасы, көзқарасы.

Нормалар болса моральдық кодтар, адамның әлеуметтік ортадағы стандартты әрекеттері, мінез-құлық эталондары болып табылады. Мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілік қазіргі кезде маман үшін аса маңызды, өйткені ол кәсіби ұшқырлық негізі болып табылады, қазіргі заман маманы өмірдегі жағдаяттарға, өзгерістерге бейімделе әрекет етуі тиіс. Жаңа заманның маманы шетел тілін жаңа деңгейде, мәдениетаралық қатысым құралы ретінде меңгеруі тиіс.

Қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Осыған орай, қазіргі кезде шет тілін оқытатын мамандарға қойылатын талап – жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып, сапалы білім беру.

Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Оқытудың жаңа технологиясы дегеніміз – оқу процесін жандандыру мақсатын ұйымдастыру, белгілі бір мақсатқа жұмылуда алдын ала ойластырудың ықпалы мен әсері және оқу процесін ойдағыдай жүзеге асырудың мазмұнды техникасы [5, 15].

Сол себепті біздер де әр кез үлкен ізденісте жүріп, әр сабаққа жан жақты дайындалуымыз қажет. Сабақтың қызықты, сапалы өтуі тікелей мұғалімнің шеберлігіне байланысты болады. Бір сабақтың әр кезеңдерінде түрлі әдістерді орнымен пайдалану арқылы, көп нәтижеге жетуге болады.

Көптеген әдіскерлер мәдениетаралық қатысымдық құзіреттілікті қалыптастыруды түрліше бағыттарда қарастырады.

Мәдениетаралық құзыреттілік бұл басқа лингвосоциум өкілімен өзара әрекет барысында тіл көмегімен мәдениеттер диалогын іске асыру болып табылады.Мәдениетаралық құзіреттілік өз туған ел мәдениеті мен бөтен мәдениетті, екі елдің әлемді қабылдауын салыстыра білу, өзгешеліктері мен ұқсастықтарын табу. Өз елінің мәдениетін тілі оқытылып отырған ел мәдениетін салыстыра отырып студентте кешенді біртұтас мәдениетаралық білім (ерекше когнитивті құрылым) қалыптасады, бұл білімдер өзара толық түсіністікке жету үшін мәдениетаралық қарым-қатынас үрдісінде қолданылады.

Мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында қолданылатын жаттығуларды неміс зерттеушілері У. Хойсерман мен Х.Пипо мынадай топтарға бөледі [6, 34-36]:

– қабылдау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жаттығулар;

– тілдік рефлексияны қалыптастыруға бағытталған жаттығулар;

– мәдениеттерді салыстыруға бағытталған жаттығулар;

– мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған жаттығулар.

Бірінші топ жаттығуларына өз мәдениетін және басқа мәдениетті қабылдай білуді үйретуге бағытталған жаттығулар жатады.

Мысалы:

– суреттерге немесе фильмдерге ассоциация жасау, оқушының қабылдауы мен түсінуін қалыптастыру;

– жағдаяттарды, оқиғаларды талдау; себеп-салдар байланыстарын табу; олардың мәдениетке қатысын анықтау;

– суретті қабылдау/түсіну, суреттеу, болжам жасау, өз ойын айту;

– әртүрлі мәдениеттерден алынған әңгімелерді, оқиғаларды талдау, пікірталас жүргізу.

Екінші топ жаттығуларына келсек, мұндағы жаттығулар тілдік рефлексияны қалыптастыруға бағытталған жаттығулар болып табылады:

– тіл лексикасындағы ұқсас және ұқсас емес жақтарын талдау;

– белгілі бір сөзге ассоциограмма жасау, жиі кездесетін сөздерді анықтау, түсініктеме беру.

Үшінші топ жаттығулары басқа мәдениетпен танысуға және әр түрлі мәдениетті салыстыруға бағытталған:

– әдеби мәтін арқылы халық мәдениетімен танысу;

– жарнама роликтері негізінде мәдени құндылықтарды анықтау;

– өз мәдениетіндегі және шетел мәдениетіндегі мақал-мәтелдерді салыстыру;

– интернеттен шетел мәдениеті туралы ақпарат іздеу немесе шетелдіктер арасында қысқа сауалнама жүргізу;

– белгілі бір жағдаятқа сәйкес келетін мінез-құлық түрін таңдау;

– фильм немесе көркем әдебиет негізінде мінез-құлық үлгілерін қарастыру /мысалы сериалдардағы амандасу түрлері/;

– мәдениетаралық қарым-қатынаста түсініспеушілікке алып келетін жағдаяттарды талдау.

Төртінші топ жаттығуларына мәдениетаралық қатысым жағдайларында мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған жаттығулар жатады:

– рөлдік ойындар, сахнамаларды, ойын түрлерін қолдану, осылайша вербалдық және бейрбалдық құралдарды есте сақтату, жаттату;

– симуляция ойындары, шет тілдік ортаға ену/ халықаралық келісімдер, БҰҰ жиналысы т.б./;

– этнографиялық жобалар / тілі оқытылып отырған елдің мәдениеті туралы ақпарат жинау/; шет ел өкілімен хат жазысу /электрондық пошта, факс, хат т.б. [6, 34-36].

Аталған жаттығулар арасынан мәдениетаралық қатысымдық құзіреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі ретінде шет тілін оқытуда мақал-мәтелдерді қолдануды ұсынамыз. Мақал-мәтелдер – өне бойы белгілі бір ғана елге тән ұлттық-мәдени белгілерге тұнып тұрған ақпарат.

Мақал – мәтелдер халықтың рухани мәдениеті мен тіл байлығының бөлінбейтін бөлшегі болып табылады, сонымен қатар, мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды орын алады. Мақал – мәтелдер мәдениет сақшылары, олар халықтың көпғасырлық тарихын және тұрмыс тіршілігін бейнелейді.

Жалпы мақал – мәтелдер шет тілін оқытуда қолданыс тапқанымен, оларға арналған тапсырмалар түрлері біртектес және жеткілікті емес.

Мақал мәтелдермен жұмысты түрлендіру үшін төмендегідей тапсырмаларды ұсынуға болады:

– мақалдағы түсініксіз сөздерді, ұғымдарды теріп жазып алу, аудару, анықтамасын іздеу;

– сұрақ-жауап;

– белгілі бір сөздің қандай жағдаяттарда қолданылатынын табу;

– жағдаятқа қарай лайықты мақалды қолдану;

– мақалдағы оймен келісу/келіспеу;

– мақалға түсініктеме беру;

– мақалдың басқа тілдегі баламасын табу, басқа тілге аудару;

– мақалды қолданып жарнама жасау;

– мақалдағы ой бойынша пікірталас жүргізу;

– өз мәдениетіндегі және шетел мәдениетіндегі мақал-мәтелдерді салыстыру;

– мақалды қолдана отырып белгілі бір тақырыпқа мәтін құру;

– мақалдағы ойға өз көзқарасын білдіру.

Неміс тілінде бірнеше мысалдар келтірсек:

1. Мына мақалдарды білесіз бе?

Мақалдың толық нұсқасын беріңіз.

1. Eigener _____ ist Goldes wert.

2. Man soll die _____ feiern, wie sie fallen.

3. Zum _____ ist niemand zu alt.

4. Kommt Armut durch die _____ ins Haus, fliegt Liebe gleich zum Fenster hinaus.

5. Wer _____ im sitzt, soll nicht mit Steinen werfen.

6. Ein blindes _____ findet auch einmal ein Korn.

2. Gibt es in Ihrer Muttersprache ähnliche Sprichwörter? Sammeln Sie diese und stellen Sie sie im Plenum vor.

Übung macht den Meister

……

Probieren geht über Studieren.

...

Ein voller Bauch studiert nicht gern.

...

Die dümmsten Bauern haben die dicksten Kartoffeln.

...

Ohne Fleiß kein Preis.

....

Es ist noch kein Meister vom Himmel gefallen.

...

Morgenstund‘ hat Gold im Mund.

...

Erst die Arbeit, dann das Vergnügen!

...

Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr.

…..

3. Жағдаятты оқып, лайықты мақалды қолданыңыз.

Lesen Sie die Situation und gebrauchen Sie ein passendes Sprichwort.

a. Wenn man etwas neues beginnt, gibt es meistens zunächst Schwierigkeiten.

Katrin lernt stricken. Anfangs ist sie ungeschickt, und immer wieder fallen Maschen von der Nadel. Die Großmutter tröstet sie: «Katrin, du darfst die Geduld nicht verlieren! Heut geht es schon viel besser als gestern.

b. Mann sollte sich nichts borgen. Das Zurückgeben bereitet oft Schwierigkeiten.

Herr Lehmann möchte sich gern ein Auto kaufen. Dazu müsste er aber einen größeren Geldbetrag leihen. Als er mit seiner Fraudarüber spricht, meint diese:

«Ist es nicht besser, wir warten noch mit dem Kauf und sparen erst das nötige Geld? Du weißt doch: Borgen bringt Sorgen!»

c. Die Kinder geraten nach den Eltern.

Herr Franke sagt zu seiner Frau: «Unser Dieter macht mir wirklich sorgen. So ein Dickkopf! Du siehst es ja, ständig geraten in Streit, weil er sich nichts von mir sagen lassen will. «Aber Walter! Habt ihr nicht beide harte Köpfe? Ich wundere mich gar nicht über Dieters Eigensinn. Es ist nun einmal so: _____.

d. Man handelt klug, wenn man rechtzeitig möglichen Schwierigkeiten vorbeugt.

Gespräch zwischen Studenten

«Wo hast du denn das Buch bekommen?Ich laufe schon in der ganzen Stadt umher.

In keiner Buchhandlung ist es mehr zu haben, und beim verlag soll es auch schon vergriffeb sein».

«_____. Als wir im vergangenen Herbst auf diese Neuerscheinung aufmerksam gemacht wurden, habe ich das Buch sofort vorbestellt».

e. Es kommt darauf an, auf welche Art man etwas sagt.

Nach einem Streit zwischen den Freunden

«Eberhard, warum bist du beleidigt? Du musst doch zugeben, dass ich mit meiner Kritik recht hatte».

«Deine Vorwürfe warendurchaus berechtigt. Das sehe ich ein. Aber du kannst es mir in einer anderen Form sagen._____!»

Қорыта айтсақ, студенттердің мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыру қазіргі мәдени жағынан түрлі болып келетін әлемде қарым-қатынас жасау үшін, әлемдік интеграция үрдісіне қатысу үшін қажет. Бұл құзыреттіліктің қалыптасуы студенттің мәдениеттер диалогына дайындық деңгейін көрсетеді. Студенттің мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілігінің қалыптасуы өз тілі мен мәдениетін, шет тілі мен сол елдің мәдениетін терең тани және түсіне білуінен, толеранттылық қалытасуы мен дамуынан, рухани баюынан, басқа елдің тілдік және тілдік емес құралдарын меңгеруінен көрінеді.

Мақал-мәтелдер халықтың рухани және тіл мәдениетінің бөлінбейтін байлығы, сондықтан да білімгердің мәдениетаралық құзіреттіліктігін қалыптастыруда мақал-мәтелдерді қолдану:

– студенттердің шет тілін оқуға деген ынтасын арттырады;

– студенттердің тілдік мәдениетін дамытады;

– оқытылып отырған шет тілі елінің мәдениеті туралы білімді тереңдетеді;

– жалпы адами құндылықтар жүйесін қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, мәдениетаралық қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру барысында студенттің жеке тұлғасын жан-жақты дамытамыз, ынтымақтастық, өзара құрмет, мәдени өзгешелікке түсінушілікпен қарау, мәдени кедергілерді жеңу негізінде мәдениеттер диалогына қатыса алу қабілеттілігін дамытамыз.

Әдебиеттер

1 Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. – М.: Высшая школа, 1989. – 236 с.

2 Леонтович О.А. Международное обучение на базе Центра американистики ВГПУ // Модернизация содержания и методов иноязычного обучения как приоритетное направление в условиях непрерывного языкового образования»: Тез. докл. II регион науч.-практ. Конференции. – Волгоград, 17-18 января, 2003. – С. 32-33.

3 Плужник И.Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов гуманитарного профиля в процессе профессиональной подготовки: автореф. докт. пед. наук. – Тюмень, 2003. – 326 с.

4 Knapp K., Knapp-Potthoff, A. Interkulturelle Kommunikation // Zeitschrift für Fremdsprachenforschung 1. – 1990. – S. 62-93.

5 Валиева М. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Әдістемелік нұсқау, 2002. – Б. 15.

6 Houssermann, U. / Piepho, H..-E. – 1996, Aufgaben – Handbuch Deutsch als Fremdsprache. Abriss einer Aufgaben und Ubungstypologie. – München. – 296 S.

References

1 Haleeva I.I. Osnovy teorii obuchenija ponimaniju inojazychnoj rechi. – M.: Vysshaja shkola, 1989. – 236 s.

2 Leontovich O.A. Mezhdunarodnoe obuchenie na baze Centra amerikanistiki VGPU // Modernizacija soderzhanija i metodov inojazychnogo obuchenija kak prioritetnoe napravlenie v uslovijah nepreryvnogo jazykovogo obrazovanija»: Tez. dokl. II region nauch.-prakt. Konferencii. – Volgograd, 17-18 janvarja, 2003. – S. 32-33.

3 Pluzhnik I.L. Formirovanie mezhkul’turnoj kommunikativnoj kompetencii studentov gumanitarnogo profilja v processe professional’noj podgotovki: avtoref. dokt. ped. nauk. – Tjumen’, 2003. – 326 s.

4 Knapp K., Knapp-Potthoff, A. Interkulturelle Kommunikation // Zeitschrift für Fremdsprachenforschung 1. – 1990. – S. 62-93.

5 Valieva M. Zhaңa pedagogikalyқ tehnologijalar. – Ədistemelik nұsқau, 2002. – B. 15.

6 Houssermann, U. / Piepho, H..-E. – 1996, Aufgaben – Handbuch Deutsch als Fremdsprache. Abriss einer Aufgaben und Ubungstypologie. – München. – 296 S.

Суттибаев Н.А.,
Тулеубаева Б.Б.,
Жиреншина К.А.

Мәдениетаралық қатысымға үйретудегі жоба технологиясы

Бұл мақалада мәдениетаралық қатысымға үйретудегі жоба технологиясының маңыздылығы туралы айтылады. Шетел тілін оқытуда жоба технологиясын қолдану өте маңызды. «Жоба» деген сөздің өзі еуропа тіліне латын тілінен еніп «алға тасталған ой, алға шығып сөйлеуші» деген мағынаны білдіреді. Өзі аты айтып тұрғандай алға тасталған ой, яғни біздің жағдайымызда ортаға студент – оқытушы болып тақырып тасталады. Содан кейін студенттер өз ойларын алға шығып айтады. Жобалық сабақтар әртүрлі кезеңдерден, қадамдардан тұрады. Жобалық сабақтарды бір күнде өткізе салу мүмкін емес. Дәстүрлі сабақтарға үйренген студенттер бір күнде жобалық сабаққа ауыса алмайды. Жобалық сабақтардың ұзақтығы әртүрлі ол қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болуы мүмкін. Жоба технологиясы шетел тілін оқыту зерттеу-ізденімпаздық іс-әректті қамтуы тиіс, мұнда студенттерге шетел тілін анағұрлым сапалы түрде меңгерулеріне септігін тигізеді. Шетел тілі сабағында жоба әдісін қолдану студенттерді еркін және креативті ойлауға дағдыландырады.

Түйін сөздер: жоба, технология, сыни тұрғыдан ойлау, мақсат, кезеңдер.

Suttibayev N.A.,
Tuleubayeva B.B.,
Zhyrenshina K.A.

Project technology of teaching intercultural communication

This article is about the importance of project technology for teaching of intercultural communication. It is important to use the project technology in a foreign language teaching. The word «Project» came to the European languages from Latin and means «an idea thrown, cast, or impelled forward, speech». As the title puts forward the idea, that is, as in our case, the topic is «the student – the teacher». Then the students come forward and share their opinions. Project lessons activities consist of different stages and steps. Project lessons are not possible to conduct within one day. The students who are accustomed to the traditional classes cannot shift to the project lesson activities within one day. Duration of project lesson activities is different; they may be short-term or long-term. The Project technology should include research and prospecting activities in learning a foreign language; it help the students to master foreign language with more quality. The use of the project methodology at foreign language lessons teaches the students free and creative thinking.

Key words: project technology, teaching, purpose, creative thinking, stages.

Суттибаев Н.А.,
Тулеубаева Б.Б.,
Жиреншина К.А.

Проектная технология обучения межкультурному общению

В данной статье рассказывается о важности проектной технологии обучения межкультурному общению. Само слово «проект» вошло в Европейский язык с латинского и означает «брошенная мысль, выступление». Как говорит само название, в группе выдвигаются идеи, то есть в нашем случае это тема «учащийся-преподователь». Затем студенты делятся своими мнениями. Проектные занятия состоят из различных этапов. Студенты, привыкшие к традиционным занятиям, не могут за день перейти к проектным занятиям. Продолжительность проектных занятий различная, они могут быть краткосрочными или долговременными. Технология проекта должна охватывать исследовательско-изыскательную деятельность в обучении иностранному языку, это способствует наиболее качественному овладению студентами иностранным языком. Использование метода Проекта на уроках иностранного языка приучает студентов к свободному и креативному мышлению. Проектная технология позволяет актуализировать учебно-познавательную деятельность и активизировать студентов как субъекта данной деятельности, реализовать его личностный потенциал. Это создает условия для развития креативности студента, обеспечивает по настоящему продуктивный характер учебной деятельности и продуктивность образовательного процесса.

Ключевые слова: проектная технология, креативное мышление, цель, этапы.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 378.016:811.111

Суттибаев Н.А.[1], Тулеубаева Б.Б.[2], Жиреншина К.А.[3],

[1]оқытушы, [2]аға оқытушы, [3]аға оқытушы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nurbahyt74@mail.ru

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМҒА ҮЙРЕТУДЕГІ ЖОБА ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жоба әдісі алғаш рет XX ғасырдың 20 жылдары АҚШ-та қолданыла бастаған. Бұл әдісті американдық философ және педагог Джон Дьюи және оның шәкірті Клипатрик зерттеп дамытқан [1, 23].

«Жоба» деген сөздің өзі еуропа тіліне латын тілінен еніп «алға тасталған ой, алға шығып сөйлеуші» деген мағынаны білдіреді. Өзі аты айтып тұрғандай алға тасталған ой, яғни біздің жағдайымызда ортаға студент – оқытушы болып тақырып тасталады. Содан кейін студенттер өз ойларын алға шығып айтады.

Жобалық сабақтар әртүрлі кезеңдерден, қадамдардан тұрады:

1. Дайындық кезені:

а) негізгі тақырыпты түсіндіру, талдау, өз ойларын айту;

ә) сабаққа қажетті жаңа сөздермен жұмыс жасау;

б) қосымша материалдар енгізу.

2. Тақырыпты бөлу:

а) студенттерді кіші топтарға топтасырып, әр топқа кіші тақырыпшалар беру;

ә) тақырыптарды талдау.

3. Тақырыптарды нақтылау:

а) сұрақтар құрастыру, жоспар құру, рөлдерді және тапсырмаларды бөлу;

Жобалық сабаққа дайындық кезінде жоспарды басшылыққа алған жөн. Бірақ сабақ жоспарынан ауытқуға болмайды. Себебі, жобалық сабақ барысында шығармашылық еркіндік болуы қажет.

4. Мәліметтерді жинау:

а) түп нұсқадағы кітап, газет-журналдар және т.б. мәліметтер;

ә) теле-радио хабарларындағы мәліметтер;

б) белгілі бір жерде зерттеуден алынған мәліметтер;

в) көшеде алынған сұхбат мәліметтер;

г) фото-сурет.

5. Жиналған мәліметтерді презентацияға дайындау:

а) реттеу, өндеу презентацияға дұрыстап дайындау;

ә) плакаттар дайындау, карта жасау, газет шығару, көрме жасау, брошюра жасау.

6. Презентация:

а) әрбір кіші топ өз презентацияларын басқа топтардың алдында түсіндіреді;

ә) әр жұмыстың нәтижесін брошюра, плакаттар түйінде дайындау;

б) жұмыстың нәтижесін көрме, брошюра көмегімен ауызша айтып беру;

в) қысқаша жұмыс жоспарымен, іс барысымен таныстыру, пікір таластыру.

Мұндай жобалық сабақтарды бір күнде өткізе салу мүмкін емес. Дәстүрлі сабақтарға үйренген студенттер бір күнде жобалық сабаққа ауыса алмайды. Жобалық сабақтар дайындап өткізу үшін ең алдымен студенттерді төмендегі дағдыларға үйрету қажет:

– топтарда жұппен жұмыс жасау;
– жұмыс кезінде бірін-бірі қолдап, көмектесу;
– басқалардың жетістіктерін бағалау;
– бір-бірімен тіл табысып жұмыс істеуге үйрету қажет [2, 54].

Жобалық сабақтар – бірнеше сабақтарға созылатын ұзақ әрекет деп ойлауға болмайды. Сабақтардың ұзақтығы әр түрлі, ол қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болуы мүмкін. Олардың кейбіреулері бірнеше айларға созылады, кейбіреулерін мақсатына қарай бір күнде ұйымдастыруға болады.

Жобалық сабақтарды өткізер алдында оқытушы ұсыныс жасайды, студенттердің инициативасын қолдайды, қажетті ақпарат көзін қайдан алуға болатыны жайлы кеңес береді, сабақтың құрылымын анықтауға көмектеседі. Оқытушы рөлі өзгереді. Яғни, бұрын барлық сұрақтарға жауап беруші басшы, үйретуші ретінде болса, ал жобалық сабақтар барысында керекті әдістерді, мақсатқа жетудің жолдарын көрсетуші кеңесші ретінде болады.

А.С. Комаров «оқыту кезінде бас, жүрек, қол» бірге жұмыс жасауы қажет деген. Осы жоба сабағында ұлы педагогтың айтып кеткен қағидалары пайдаланылады. Яғни, студент алдында шешімді талап ететін мәселені басымен ойлап, жүрекпен түсініп, қолымен жүзеге асырады [3, 12]. Нашар оқитын студенттер бір нәрсені дұрыс айтпай қалармын деген қорқыныштан арылып, сабаққа белсене қатыса алады. Студенттерге сабақтың кезеңдері – презентация кезінде өз еңбектерінің нәтижелі болуын қалайды. Қытай мақалында «мен естігенімді ұнатпаймын, мен көргенімді еске сақтаймын, мен қолмен істегенімді түсінемін» – деп айтылғандай, студенттер өздері дайындаған, өздері жүргізген сабақтарын, өздері тапқан мәліметтерді естеріне жақсы сақтайды.

Көптеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, жобалық сабақтарға төмендегідей сипаттамалар беруге болады:

1. студенттер мен оқытушылардың бірігіп жұмыс жасауы;
2. топпен жұмыс жұмыс істеу;
3. жұппен жұмыс істеу;
4. студенттердің белсенділігі;
5. басқа мекемелермен, ұйымдармен, мамандармен бірге жұмыс жасайды;
6. студенттердің шешім қабылдауға құқығы бар;
7. сабақ үстінде де, сабақтан кейін де жұмыс жасала береді;
8. білім алу студенттердің өз іс-әрекеттері арқылы жүзеге асады;
9. сабақ зерттеулерге, шығармашылықтарға бағытталған;
10. өз қателерін өздері түзету арқылы үйренеді;
11. сабақта теория мен практика ұштастырылады;
12. жиналған материалдар сабақтың соңы қандай болатынын анықтайды;
13. студенттер дербес, өз бетінше жұмыс жасайды;
14. оқытушының рөлі тексерушіден – кеңесшіге өзгереді;
15. сабақтың соңы – презентациямен аяқталады, яғни ақырғы нәтижесін көрсетеді [4, 148].

Жобалық сабақты дайындар кезінде төмендегідей әдістерді пайдалануға болады:

– Сұрау жүргізу;
– Сұхбат алу;
– Кітапханалардан мәліметтер іздеу;
– Әр түрлі мекемелермен байланысу;
– Мәліметтерді интернеттен іздеу;
– Эксперементтер жүргізу;
– Мамандармен әңгімелесу;
– Мәліметтер сұрастыру және салыстыру [5, 220].

Студенттер тақырып бойынша табысты жұмыс жасау үшін төмендегідей дағдыларға машықтануы қажет: жоспарлау, пікірталас, таңдау, пікірлесу, дәлелдеу, шешім қабылдау, бірлесіп істеу, зерттеу, іздестіру, ойлап шығару, безендіру бақылау, қорытынды жасау, құжаттандыру.

Презентацияға материалдарды төмендегідей дайындауға болады: брошюралар дайындау, плакаттар дайындау, коллаждар желімдеу, кестелер, карталар, перфокарталар, эмблемалар, газет-журналдар, үндеулер шығару, викториналар, фото викториналар дайындау, көрмелер дайындау, мақала жазу, репортаж жасау, хат жазу, видио фильмдер түсіру, реферат жазу, баяндама жазу [6].

Сонымен қорыта келе жоба технологиясы шетел тілін оқыту зерттеу-ізденімпаздық іс-әрекетті қамтуы тиіс, мұнда студенттерге шетел тілін анағұрлым сапалы түрде меңгерулеріне септігін тигізеді. Шетел тілі сабағында жоба әдісін қолдану студенттерді еркін және креативті ойлауға қабілеттендіреді.

Әдебиеттер

1 Жансериков А.Е. Проектная работы на занятиях иностранного языка // ИЯШ. – 2004. – №3 (09). – С.23.

2 Ломакина Л.М. Проектирование как ведущее направление модернизации современного педагогического образования // Вестник высшей школы. – 2004. – №1. – С. 54.

5 Комаров А.С. Творческий подход к планированию английского языка // ИЯШ. – 2003. – №4. – С. 12.

6 Гайпова Д.Э. Формирования коммуникативных умени у студентов ВУЗа на основе проектной технологии: маг. диссер. – Алматы. – 2003. – С. 148.

7 Атаханов Р. Проектік сабақ – берері мол сабақ // Поиск/Ізденіс. – 2002. – №4. – С. 220.

8 Қабықбаева Д.С. Тілдік жоғары оқу орнында студенттерді мәдениетаралық қатысымға үйретуде жоба технологиясын қолдану: маг. диссер. – Алматы. – 2009.

References

1 ZHanserikov A.E. Proektnaya raboty na zanyatiyah inostrannogo yazyka // IYASH. – 2004. – №3 (09). – S.23.

2 Lomakina L.M. Proektirovanie kak vedushchee napravlenie modernizacii sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya // Vestnik vysshej shkoly. – 2004. – №1. – S. 54.

3 Komarov A.S. Tvorcheskij podhod k planirovaniyu anglijskogo yazyka // IYASH. – 2003. – №4. – S. 12.

4 Gajpova D.EH. Formirovaniya kommunikativnyh umeni u studentov VUZa na osnove proektnoj tekhnologii: mag. disser. – Almaty. – 2003. – S. 148.

5 Atahanov R. Proektik sabaq – bereri mol sabaq // Poi’’sk/Izdenis. – 2002. – №4. – S. 220.

6 Qabi’qbaeva D.S. Tildik joghari’ oqw orni’nda stwdentterdi ma’deni’’etarali’q qati’si’mgha u’yretwde joba tehnologi’’yasi’n qoldanw: mag. di’’sser. – Almati’. – 2009.

Туребекова Р.С.

Работа над учебно-научными текстами на занятиях по РЯ

В статье рассматриваются особенности такого вида речевой деятельности, как чтение. Студенты казахских отделений естественных факультетов университета, изучая на первом курсе «Профессионально-ориентированный русский язык», получают универсальные знания по структурно-смысловому анализу научного текста и созданию вторичных тестов в письменной и устной форме. Работа по анализу научного текста представляет некоторые сложности, так как у студентов разный уровень владения русским языком. В связи с этим необходимой становится работа по развитию видов речевой деятельности, и особенно – для понимания содержания научного текста – работа по развитию навыков чтения. В статье говорится об основных видах чтения: изучающее, ознакомительное, просмотровое. Студенты особенно остро ощущают потребность в изучающем чтении, которое предполагает глубокое проникновение в текст. В статье рассматриваются трудности восприятия научного текста при его чтении и процесс извлечения смысловой информации из текста. Чтение, как вид речевой деятельности, и особенно изучающее чтение играют ведущую роль при структурно-смысловом анализе содержания научного текста.

Ключевые слова: вид речевой деятельности, грамматический материал, изучающее чтение, начальный этап обучения русскому языку, виды чтения, анализ научного текста.

Turebekova R.S.

Work on educational-scientific texts at the Russian language classes

The article deals with the features of the type of speech activity as reading. Students of the Kazakh branch of Natural Science faculties of the University, studying in the first year «Professionally-oriented Russian language», get the universal knowledge of the structural and semantic analysis of scientific text and the creation of secondary texts in written and oral form. Work on the analysis of scientific text is rather difficult, because there are students of different levels of proficiency in Russian. In this regard work for the development of speech activities become the most necessary, and especially – for understanding the content of the scientific text – work on the development of reading skills is the most important. The article deals with the main types of reading: learning, acquainting and viewing. Students are especially in urgent need of learning reading, which involves deep penetration into the text. This article discusses the difficulties of perception of the scientific text while reading and the process of extracting semantic information from the text. Reading, as a kind of verbal activity, and especially learning reading play a leading role in the structural and semantic analysis of the content of the scientific text.

Key words: type of speech activity, grammatical material, studying reading, types of reading, analysis of scientific text, learning reading, the initial stage of learning the Russian language.

Төребекова Р.С.

Орыс тілі сабақтарында ғылыми-тәлімдік мәтіндермен жұмыс істеу

Мақалада сөйлеудің даму ерекшелігінің бір түрі – оқыту. Қазақ бөлімінің 1 курста студенттері орыс тілін кәсібі тұргыда оқи отырып, ғылыми мәтінді құрылымдық мағынасына қарай жан жақты оқып біліп алады, сонымен қатар ауызша және жазбаша түрде екінші мәтінді шығарады. Ғылыми мәтіндерді оқуда қарап оқудың мәнісі зор. Осы мақалада ғылыми мәтіндерді дұрыс оқу мәнері туралы қаралады, сонымен қатар оқу түрлері туралы айтылады. Бұл оқыту кезеңін ұзаққа созу ғылыми стильді жақсы меңгерумен қатар, сапалы өтуін көтеру. Қазақ бөлімдерінде оқитын топтарға орыс тілін оқыту жүйелі түрде жаттығуды талап етеді. Мақалада ғылыми стильді оқытуда қиындық туылуымен қатар, мәтіннен негізгі ақпаратты алып шығу процессі де қиындық тудыратыны туралы айтылады. Құрылымдық-мағыналық талдау жасау ғылыми мәтіндерде қарап оқыту үлкен роль ойнайды.

Түйін сөздер: оқытудың түрлері, грамматикалық материал, қарап оқыту, оқудың түрлері, ғылыми мәтіндерді талдау.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81:372.881

Туребекова Р.С.,

ст. преподаватель Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: tore.raushan@mail.ru

РАБОТА НАД УЧЕБНО-НАУЧНЫМИ ТЕКСТАМИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РЯ

Первый учебный год для студентов казахских отделений университета начинается в ряду других дисциплин с изучения курса «Профессионально ориентированный русский язык». В рамках этой дисциплины студенты получают универсальные знания по структурно-смысловому анализу научного текста и созданию своих собственных текстов на заданную тему как в письменной, так и в устной форме. Студенты с удовольствием работают с учебно-научными текстами, хотя для некоторых из них эта работа представляет некоторые сложности, так как у студентов разный уровень владения русским языком. Это учитывается преподавателем в каждой конкретной аудитории. Есть ещё некоторые факторы, которые нужно учитывать в процессе обучения русскому языку – это специфика научной речи, особенности учебно-научных текстов для гуманитарных и для естественных факультетов, следовательно, и разный подход к изучению видов речевой деятельности. В этой статье рассмотрим особенности чтения научных текстов для студентов естественных факультетов. На естественных факультетах уже давно работают по рабочим программам, силлабусам и учебным пособиям, разработанным и составленным преподавателями кафедры русской филологии, русской и мировой литературы. Однако ещё остаются нераскрытыми некоторые вопросы, связанные с организацией и определением содержания обучения русскому языку студентов, слабо владеющих русским языком. К таким вопросам можно отнести: а. соотношение и взаимосвязь видов речевой деятельности, выделение среди них главных и второстепенных видов; б. обучение различным аспектам языка – особенно грамматике и лексике – с учётом специфики преподавания русского языка в нефилологической аудитории; в. требования к построению системы упражнений, направленной на формирование и развитие навыков и умений, которые обеспечивают нужный уровень активного и пассивного владения языковым материалом.

Анализ коммуникативных потребностей студентов естественных факультетов показывает, что для них «особенно актуальным представляется умение полно и точно извлекать нужную информацию из письменных первоисточников, общаться на русском языке в пределах определённого круга тем

и ситуаций, непосредственно связанных с повседневной профессиональной деятельностью будущих специалистов» [5, 83].Таким образом, цели обучения русскому языку на естественных факультетах можно охарактеризовать как рецептивно-продуктивные с установкой на чтение. Основные виды чтения – это изучающее, ознакомительное и просмотровое (поисковое) чтение. Студенты особенно остро ощущают потребность в изучающем чтении, предполагающем глубокое проникновение в текст, а также в ознакомительном чтении, требующем общего охвата содержания.

Особенности обучения русскому языку студентов естественных факультетов обусловливает необходимость выделения в курсе русского языка двух основных этапов: начального и основного. Такое деление обусловлено следующими факторами: а. значительное ограничение учебного времени, отводимого для изучения русского языка; б. слабый уровень подготовки студентов-первокурсников; в. различный характер языковой системы русского и казахского языков.

Начальным этапом можно считать достаточно продолжительный период времени, обеспечивающий качественный скачок обучающемуся в плане овладения содержанием изучаемого предмета. На этом этапе закрепляются основы знаний системы русского языка, вырабатываются навыки и умения владения языковым материалом. Для успешной реализации начального этапа можно использовать часы СРСП. Таким образом, в условиях преподавания русского языка на естественных факультетах решение вопросов, связанных с повышением эффективности обучения на начальном этапе, представляется весьма актуальным и нужным.

Как известно, при овладении иноязычной речью особую роль играет изучение её грамматического строя. Вся информация, содержащаяся в письменном тексте, передаётся исключительно средствами языка, в первую очередь лексическими и грамматическими единицами. Процесс извлечения информации из текста на неродном языке предполагает владение студентами языковыми средствами, используемыми носителями данного языка для передачи своих мыслей в письменном виде. Процесс овладения языковыми средствами русского языка требует от говорящих на казахском языке систематической тренировки. Поэтому к работе над развитием навыков чтения следует приступать уже на начальном этапе. При этом особое внимание необходимо уделять обучению грамматической стороне чтения, как основного вида речевой деятельности для студентов естественных факультетов. Процесс обучения грамматической стороне чтения заключает в себе определённые трудности. Эти трудности связаны с вопросами тренировки грамматического материала и формирования речевых и языковых автоматизмов по использованию изучаемых грамматических явлений русского языка на начальном этапе обучения. Практика показывает, что по окончании средней школы у выпускников недостаточно отработаны некоторые навыки и умения чтения. Как правило, студенты-первокурсники не умеют правильно ориентироваться в структурных особенностях русского предложения. Навыки узнавания морфологических и синтаксических особенностей слов, словосочетаний и предложений требуют более высокого уровня знаний. низкий уровень владения грамматическим материалом значительно затрудняет преодоление языковых трудностей, появляющихся как результат интерференции. Интерференция может влиять и на процесс становления речевых и языковых автоматизмов, подлежащих формированию при обучении неродному языку. Отсюда следует, что одной из основных практических задач курса русского языка на естественных факультетах является предупреждение и преодоление интерферирующего влияния устойчивых автоматизмов, действующих в родном для студентов казахском языке.

В результате анализа типичных для студентов-нефилологов грамматических ошибок, влияющих на понимание содержания текста, обнаружено, что автоматизированные действия, свойственные процессу извлечения информации в казахском языке, оказывают значительное интерферирующее воздействие на подобные недостаточно развитые механизмы чтения на русском языке. Нередко при чтении текста студенты не различают словообразовательные элементы слов и словосочетаний, поэтому они не могут определить значения новых лексических единиц, опираясь на изученные словообразовательные модели. Дистантное расположение главных членов предложения, употребление обособленных членов и причастных конструкций в русском языке вызывают затруднения у обучающихся, что свидетельствует о неотработанности нужных автоматизмов. Таким образом, можно отметить следующее.

1. Трудности, испытываемые студентами естественных факультетов в процессе извлечения информации из текста, обусловлены:

– отсутствием или недостаточным уровнем развитости рецептивных автоматизированных грамматических действий по узнаванию языковых средств на основе их формально выраженных отличительных признаков;

– интерферирующим влиянием характерных для зрелого чтения на родном казахском языке частично сходных автоматизмов.

2. Работа над формированием и развитием навыков и умений чтения и, в особенности, грамматических навыков должна проводиться уже на начальном этапе обучения.

3. В условиях обучения русскому языку студентов с явно выраженным низким уровнем владения этим языком, обучение грамматической стороне чтения призвано стать важным организующим элементом методики обучения этому речевому умению на начальном этапе.

По данным психологии обучения языку как неродному или иностранному, чтение как деятельность возможно благодаря развитию умения читать. Это умение включает в качестве творческих компонентов становление определённых автоматизированных действий-навыков, в том числе грамматических (морфологические и синтаксические). Навыки и умения вырабатываются в результате тренировки. Их формирование и развитие возможны лишь в процессе длительного систематического упражнения в данном виде речевой деятельности в процессе постепенного овладения ею. Большое значение при обучении основам чтения имеет владение изучающим чтением. Особенностью извлечения информации при изучающем чтении является умение студентов понимать сложные в языковом плане предложения. Такое требование предполагает минимальный уровень автоматизированности действий по сличению и различению сходных языковых (грамматических) явлений в изучаемом языке и частично сходных языковых явлений в родном и изучаемом языке.

Несомненную роль грамматического аспекта изучающего чтения подтверждают случаи интуитивного восприятия грамматической информации в предложении. Студенты, как правило, сталкиваются с трудностями, заставляющими их переключать своё внимание – до данного момента осуществляемое непроизвольно – со смыслового содержания читаемого на грамматические формы непонятых слов, словосочетаний, частей предложений. Такие случаи наиболее часто наблюдаются на начальном этапе обучения, когда основные базисные навыки и умения, обеспечивающие владение языковым материалом, ещё недостаточно сформированы.

Вышеуказанные трудности при извлечении информации заметно усугубляются в связи с особенностями грамматических явлений русского языка, полностью отсутствующих в грамматической системе казахского языка или частично представленных в ней. К таким явлениям можно отнести следующие:

– различный характер языковой системы русского и казахского языков;

– возможность сочетания флективных форм изменения слов с предложными формами;

– сложность видо-временной системы русского глагола, не имеющей полных соответствий в ряде языков;

– специфика словосочетания слов и предложений в обоих языках и т.д.

Стремление развивать навыки и умения чтения, обеспечивающие непроизвольное восприятие и понимание грамматической информации текста, возможно до степени совершенства. Такой подход будет способствовать развитию у будущих специалистов умения самостоятельного обращения с различными источниками информации – учебные пособия, научные журналы, научная литература, техническая документация и т.д. [1].

Итак, в процессе извлечения нужной информации из текста и при необходимости понимать сложные грамматические явления неродного языка студенты могут использовать те или другие отработанные автоматизмы. Исходя из всего вышеизложенного, можно сделать следующие выводы:

1. Коммуникативные потребности студентов естественных факультетов в практическом владении русским языком определяют необходимость выработки у них умения максимально полно и точно извлекать полезную информацию из научных текстов по специальности (при необходимости с помощью словаря). Поэтому при обучении чтению как основному виду речевой деятельности изучающему чтению целесообразно отводить ведущую роль.

2. Специфика условий обучения русскому языку на естественных факультетах указывает на необходимость развивать умения и навыки чтения уже на начальном этапе, акцентируя при этом внимание на овладение студентами основами изучающего и ознакомительного видов чтения.

3. Трудности, которые испытывают студенты-первокурсники в процессе извлечения смысловой информации из научного текста, вызваны,

главным образом, отсутствием или недостаточным уровнем развития рецептивных грамматических автоматизмов по узнаванию грамматических средств, используемых для языкового оформления письменного текста.

4. Изучающее чтение предполагает становление разных по своему назначению и характеру рецептивных грамматических автоматизмов (автоматизированные грамматические действия).

5. При обучении основам изучающего чтения особую роль играет работа над грамматическим аспектом. Обучение грамматической стороне изучающего чтения предполагает формирование рецептивных грамматических автоматизмов, функционирование которых делает возможным непроизвольное / произвольное восприятие и понимание грамматической информации, содержащейся в письменном тексте.

Литература

1 Акишина А., Шляхов В. Учим читать быстро и эффективно. – М., 2001. – 267 с.
2 Андреев О.А. Хромов Л.Н. Учитесь быстро читать. – М., 2005. – 180 с.
3 Бородина В.А., Бородин С.М. Учим читать. – СПб., 2010. – 320 с.
4 Демидова А.К. Пособие по русскому языку. Научный стиль речи: Учебное пособие. – М., 2001. – 118 с.
5 Миронова В.Г., Хмельницкая И.Б. Обучение научному стилю речи. – Алматы, 2003. – 144 с.
6 Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М., 2011. – 250 с.

References

1 Akishina A., Shlyahov V. Uchim chitat bistro i effectivno. – M., 2001. – 267 s.
2 Andreev O.A., Khromov L.N. Uchites bistro chitat. – M., 2005. – 180 s.
3 Borodina V.A., Borodin S.M. Uchim chitat. – S-Pb., 2010. – 320 s.
4 Demidova A.K. Posobie po russkomu yazyku. Nauchnyi stil rechi: Uchebnoe posobie. – M., 2001. – 118 s.
5 Mironova V.G., Khmelnitskaya I.B. Obuchenie nauchnomu stilyu rechi. – Almaty, 2003. – 144 s.
6 Solganik G.Ia. Stilistika teksta. – M., 2011. – 250 s.

4-бөлім

АУДАРМАНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСНАМАСЫ

Раздел 4

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ПЕРЕВОДА

Section 4

THEORY AND METHODOLOGY OF TRANSLATION

Sadykova A.K.,
Aushakhman A.T.

Electronic text corpus as a tool of a translator

The article analyzes the possibilities to optimize the translation process using modern methods of using the system of language corpus. Corpus Internet technologies can be used effectively in teaching translation, as well as in educational and methodological work of the teacher of higher education institution. The ability to access the meaning of the word in its contextual use is provided by systems of the language corpora, which are seen as a necessary complement to the translator toolkit to enhance and develop the translation competence. The advantages of concordances, translation memory programs, which are to improve the productivity of a translator's work are considered.

Key words: language corpora, concordance, context, translation, translation memory, teaching translation, TM-program.

СадыковаА.К.,
Аушахман А.Т.

Аудармашы құралы ретіндегі мәтіндердің электрондық корпусы

Мақалада тілдер корпусы жүйесін қолдану арқылы аударма үрдісін оптимизациялау мүмкіндіктеріне жан-жақты талдау берілген. Корпустық Ғаламтор-технологиялар аударманы нәтижелі түрде оқытуда, сонымен қатар, жоғары оқу орны оқытушысының оқу-әдістемелік жұмысында қолданылуы мүмкін. Сөздің контекстуалдық қолданылуы аясында сөз мағынасын анықтау әдістерін аудармашылық компетенцияны дамыту мақсатымен аудармашының жұмыс құралдарына қосымша ретінде қажетті болып қарастырылатын тілдер корпусының жүйелері қамтамасыз етеді. Осыған қоса, мақалада аудармашы жұмысының өнімділігін арттырушы конкорданс-бағдарламалар, аударма жадылары бағдарламаларының артықшылықтары да көрсетілген.

Түйін сөздер: тілдер корпусы, конкорданс, контекст, аударма, аударма жадысы, аударма жинақтаушысы, аударманы оқыту, ТМ-бағдарлама.

Садыкова А.К.,
Аушахман А.Т.

Электронный корпус текстов как инструмент переводчика

В статье проводится анализ возможностей оптимизации переводческого процесса за счет современных способов использования системы корпуса языков. Корпусные Интернет-технологии могут быть эффективно использованы в обучении переводу, а также в учебно-методической работе преподавателя высшей школы. Возможность доступа к значению слова в рамках его контекстуального использования предоставляется системами корпуса языков, которые рассматриваются как необходимое дополнение к инструментарию переводчика с целью повышения и развития переводческой компетенции. Указаны преимущества конкордансов, программ памяти переводов, которые заключаются в повышении производительности труда переводчика.

Ключевые слова: корпус языков, конкорданс, контекст, перевод, память переводов, накопитель переводов, обучение переводу, ТМ-программа.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81’322; 004.934; 004.912

Sadykova A.K.[1], Aushakhman A.T.[2],

[1]cand. of ped. sc., ass. professor,
[2]MA, tutor of KazNU named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aida_66@bk.ru; assel.aushakhman@gmail.com

ELECTRONIC TEXT CORPUS AS A TOOL OF A TRANSLATOR

Introduction

In modern society the important role is played by computer technology, which penetrates into the sphere of human activity, forming a global information space. The applicability of computer technology is extremely relevant today. The computerization of the translation process was one of the most important problems from the beginning of information technologies application in science. The dream of creating an automatic machine translation did not leave scientists from the beginning. The introduction of computer tools in the process, is initially focused only on the man, his ability to selecting appropriate option at the level of experience and sense of style, requires special attention to detail and technology. These successes are dependent primarily on the achievements in the study of human thought and verbal communication skills of engineering-linguistic modeling of these processes. Nowadays it is impossible to imagine the work of a translator without a personal computer that is used for the actual translation and to address related problems, for example, to search for background information and learning the terminology.

As it is known, translation is a complex form of human intellectual activity, the transition from the source language to the target language. Translation is a complex multi-faceted phenomenon, some aspects of which may be the subject of study of various sciences. It is a process of intercultural communication in which, basing on an analysis of the translation of the source text a secondary translated text is created to replace the original in the new linguistic and cultural environment.

In the process of translation the translator uses linguistic and extra-linguistic knowledge, and in addition, this process involves two fundamentally different stages: understanding of the text in the original language and the synthesis of the text in the target language. Because of this complexity of the translation process the science about it (Translation Studies) is interdisciplinary in nature and is related to linguistics, literary criticism, cognitive science and cultural anthropology.

The issue of translation has always attracted the attention of linguists and still is one of the most important. In order to overcome some of the difficulties of translation are used advances of comput-

er technology. With the development of computer technologies the number of tools used by the translators have increased many times.

The capabilities of corpus in teaching translation

Resources such as electronic dictionaries, encyclopedias, reference books have replaced the paper-based counterparts. The main advantage of digitized resources is to simplify and accelerate the work with them, which contributes to the rapid development of resources for linguists and translators in particular.

As it is known, the resolution of lexical ambiguity is one of the central tasks of word processing. The objective is to reveal the meaning of words or compound terms in accordance with the context in which they are used. Lexical ambiguity resolution is used to improve the accuracy of the methods of texts classification and clustering, increase translation quality of information retrieval and other applications. In order to solve the problem it is necessary to determine the possible meanings of words and the relationship between these meanings and the context in which the words are used. The linguists compile thesauri, semantic networks and other specialized structures to establish the connection between the meanings. However, the creation of such resources requires a huge effort.

Nowadays, many scientific experiments are carried out in line with the corpus linguistics, whose goal is the study of the process of translation. Prominent in this area are the works of M. Wilkinson, V.N. Shevchuk, N.V. Vladimova and R.K. Koshkin, where the corpus of electronic texts is seen as a means of identifying and addressing the factors that led to the set of «negative effect associated with the «inauthenticity» of the translated discourse.

«Corpora made up of specialised texts can be a useful source of terminology and content information. In the classroom, comparable corpora can be used to confirm translation hypotheses and to suggest possible solutions to actual translation problems related to a specific text. They can also provide a means to investigate similar domains or subdomains across languages. A specialised comparable corpus can offer information about terminology and concepts, and about the attestedness of expressions within a certain context [1].

The corpus of texts is characterized by four basic parameters: 1) it must be of a sufficiently large volume; 2) it should be structured or marked up; 3) the texts that make up a definite corpus should be in electronic form; 4) the concept of «electronic corpus» is, as a rule, special software to work with this corpus. The value of the corpus is defined as follows:

• corpus shows language data in their real environment that allows to explore the lexical and grammatical structure of the language, as well as continuous processes of language changes over a certain period of time;

• corpus is characterized by representative, or a balanced composition of the texts, it can be used to test the search machine, morphology, translation systems, and use it in various linguistic studies;

• corpus is essential to teaching of translation, as it can quickly and efficiently check the features of the use of an unfamiliar word or grammatical form.

Translation is a collection of micro studies that should be conducted by the translators in each case when they are faced with the necessity of solving a problem of translation. The more translators see weaknesses in their translation and the more often they turn to a variety of sources, including corpus of texts, in the search of their information about the use of lexical and grammatical units, the better is the quality of the translation. Additionally, the corpus should be used as a source of further information regarding the domain, in which the translation is implemented. The further development of specialized electronic enclosures texts on various subjects, and their introduction into practice of translation allows rationalizing the work of an interpreter.

Abstract or markup is the main characteristic of the corpus, which distinguishes it from the digital collections, libraries, encyclopedias, widely presented in the modern Internet. Marking up the text is the attribution of certain information for easier analysis of the text [2].

There are different types of markup: 1) the meta-text markup (author, title, date, volume, subject of the text, etc.), which characterizes the text as a whole; 2) structural markup is information about the structure of the text, which allows to distinguish one word from another, highlight border phrases, sentences, text; 3) linguistic markup is attributing certain linguistic units of text information (negative or interrogative sentences, management or contiguity, etc.). The richer and more varied the layout is, the higher is the scientific and educational value of the corpus.

The effectiveness of information retrieval in the corpus depends on special software – the so-called corpus-managers, or concordancer-programs. The space of electronic text corpora has enabled the effective use of electronic concordances, which offer the perspectives of modeling language picture of the

world. Concordance is a specialized language application program, through which the sample is automatically given language units of electronic texts [3, p. 77]. Thus, concordance to a corpus is a list of word tokens, elements of the corpus, with reference to all contexts. The differences between the dictionaries and concordances are in representativeness, orientation on invariant, semantic or grammatical analysis.

The function of concordance can be compared with the function of search in the text editor, but the capabilities of the concordance are much greater: it analyzes not one, but several texts or corpus of electronic texts at one time. Depending on the technical capabilities concordance can provide information about the frequency of use and compatibility of a given language unit, but also enables to access a specific text, in which the example was found.

The comprehensive features of concordancer-programs are limited by linguistic complexity of the search information in the corpus of texts, which depends on how the interpreter is able to put forward the suggestions on possible options for the translation, provide the basis for compiling queries in the search for information.

In other words, concordance is a «program that allows analyzing large amounts of texts in order to detect patterns of use of words and expressions in the language. Concordance-program searches the requested word in the corpus and produces a new window with a few fragments of sentences from different texts where the word or phrase is used. From the results of the corpus search the meaning of the word out of context, and an analysis of its use in the language can be obtained. The search results can be used to clarify the usage and elimination of rules for the use of certain words and phrases in the language, as well as for the study of the grammatical structure of the language» [4, 12-13].

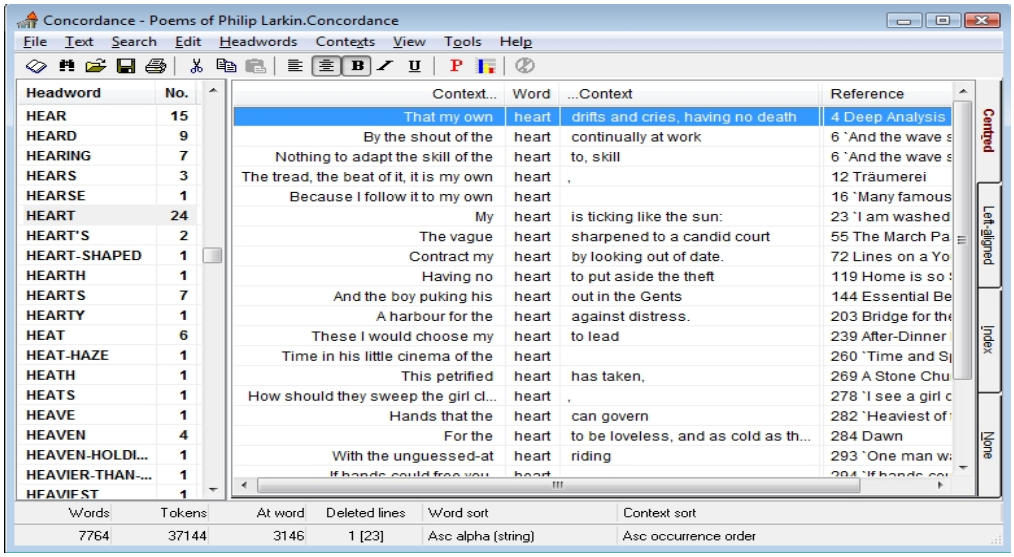

Picture 1 – shows the window of search results from program Concordance 3.3 for the word heart

Some researchers tend to consider concordance not as a program, but as a result of its work. In the interpretation of V.N. Shevchuk« concordance is a vertical list of occurrences of words in alphabetical order in the electronic corpus. Word is supplied together with its left and right environment» [5, 45].

The translator, who has access to the corpus, can see all the examples of words and phrases from the millions of words of text in a few seconds. Not limited (constantly developing) monitor corpora play a huge role in the structure of the dictionary, as they allow to follow the new words, piercing the language, or a pre-existing words to change their meaning or balance their use in accordance with the style. The method of presentation and storage of corpus texts are based on modern computer technology of data storage and processing.

The corpus of texts can be considered to be one of those means, the use of which in certain cases should be referred to a necessary condition for analysis of linguistic phenomena. For example, modern electronic corpus contains hundreds of millions of word tokens, which allows us to speak about their viability in terms of the language competence.

N.V. Vladimov notes that the «basic procedures that are available to the researcher in the analysis of corpus include:

• search for the specified words, phrases in the corpus;

• display of search results, taking into account the features of a specific field;

• counting the number of examples of use of the word in the corpus;

• sorting of search results based on the required parameters.

All these procedures are carried out quickly and accurately by a computer program of concordance compilation (searching for equivalents), which allows researchers to quickly and accurately find what they need» [6, 26].

At this point in the wide popularity acquires the possibility of using the Internet as the corpora of the texts. This became possible after the on set of online web-concordancers, the so-called «Web as well Corpus». This resource has a number of disadvantages, and it is less effective than thematic corpora working in anautonomous regime. However, given the shortage of time and lack of specialized corpora ready online-concordancers can be a source for reliable linguistic information.

Virtual (specialized) corpus is a vast in terms of volume on specific topics, specially composed to find certain linguistic information text selection for the translators. The texts are taken from various sources (periodicals, encyclopedias, the Internet) in a strictly defined category and always presented in an electronic form. We can say that virtual corpora produced by a translator on specific topics may help him in the following cases:

• to define the lexical and grammatical compatibility of words;

• to select from several options lexical equivalent of the original word, offered in different dictionaries or the Internet;

• to validate the decisions intuitively selected by the translator;

• to find additional encyclopedic information on the subject;

• to find terminological doublets, antonyms, holonyms, meronyms, identifying names and definitions of terms [5, 52-57].

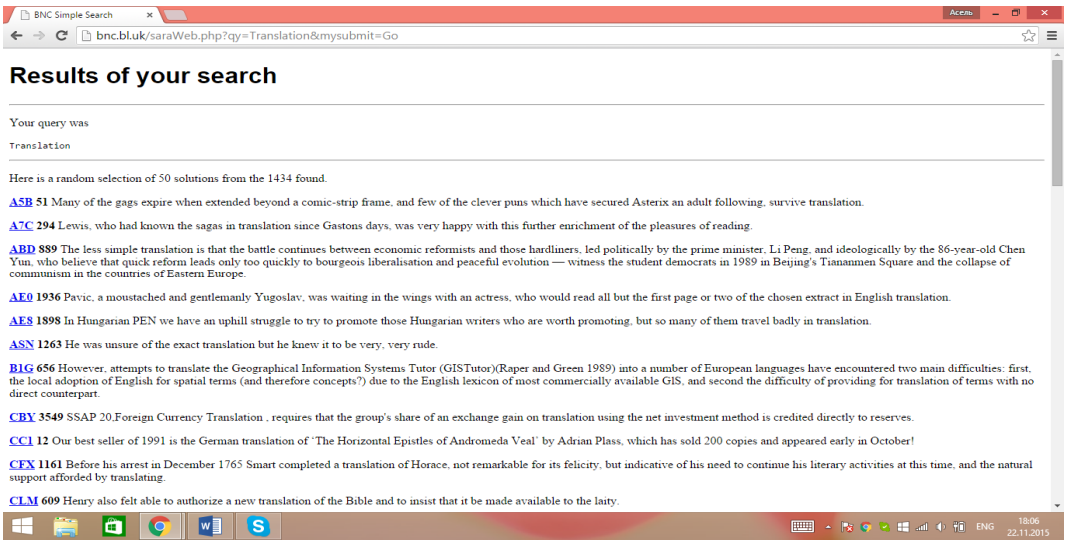

Picture 2 – shows an example of the search results of the word translation in the Web-based version of «British National Corpus.»

Many researchers in the field of corpus linguistics point out that the corpus gives the translator the opportunity to actually navigate the language and solve a certain number of linguistic and extra-linguistic problems in the translation process. V.N. Shevchuk notes, «This is a powerful and reliable electronic resource, in practice replaces the actual native speaker, and becomes the so-called «virtual native speaker», the use of which, no doubt, contributes to the quality of translation. The corpus gives a clear idea of the lexical, grammatical, stylistic, spelling and punctuation rules, operating in a modern language» [5].

Supporting programs for translation or CAT (computer assisted translation) are computer programs that automate the routine operations of

the translator, freeing him time for intellectual tasks. Unlike machine translation, where human intervention is required only to download the dictionary and to edit the resulting output of the text, the translation process using CAT-programs is constantly and entirely under the control of human. The automation means avoid the multiple translation of text fragments that have been translated before and store the translation variants in the so-called Translation Memory or TM. For example, if translator has already translated the phrase «actuator casing cap screws and hex nuts», then the next time he will meet this phrase in the text, the program will offer a translation automatically. CAT-programs allow the translator to accumulate in TM bilingual word pairs «original – translation.» During the work on the texts, similar in genre and subject matter, the translation process is accelerated due to the replenishment of TM [7, 57-62].

The segment of the original and compared with it segment of translation represent a translation unit (TU). The role of the segment is usually implemented by the sentence. TM-programs are distinguished by several criteria. Thus, by the technical realization are allocated local TM-programs and the programs available in the online regime. When using the online versions (for example, Google Translator Toolkit and Word fast Anywhere) the work is conducted in the browser window.

According to the second criterion, the additional functional possibilities: built-in programs to provide access to terminology databases, complement the translation memory (TM). This ensures consistency of terminology in the translation, to ensure compliance with the language policy in the framework of a single enterprise or domain. In order to build a translation memory the segments of original text and translation must be compared for their further entering into a database program. Thus, TM-programs are provided with a function of text segments grading (usually sentences). Furthermore, directly in the translation process for the resolution of lexical units disambiguate meaning may be required the viewing of a word in the context. TM-programs, as a rule, provide an opportunity to build a concordance of a word: to find a list of all occurrences of a word in the context, at the same time presenting ways of translating the lexical unit in each case.

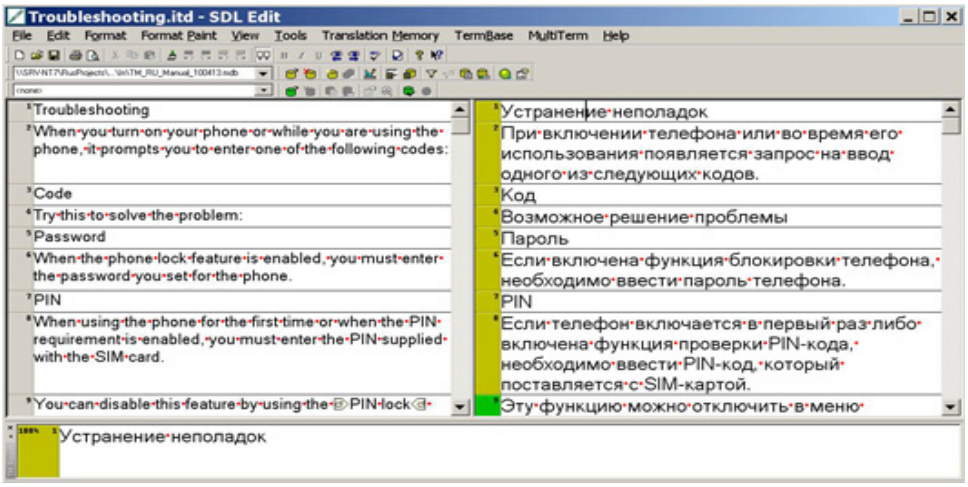

Picture 3 – presents the active window of the TM-program

According to O.I. Babina, P.G. Osminin, the actual process of translation with the use of translation memory involves several steps.

1. Preparation: At this stage should be solved the problem of creating a new translation memory, or make a selection of the translation memory to be used for the translation of the text, to make the necessary adjustments (for example, to focus on ways of translating the term corresponding to the previously created projects) and adjustments (e.g., replacing a specific term in all translation units in accordance with a certain project) of the selected translation memory.

2. Translation: provisional translation (pre-translation) is an automatic replacement of the exact segments of the source text to their equivalents in the target language. The segments of the text

that were not found in the database are translated manually or, if available, using the machine translation system. The TM-commercial programs, as a rule, have in-built systems of terminology extraction (e.g., Extract, SDL MultiTerm, PROMT TerM, MonoConc Pro, Simple Concordance Program, and others.). «Raw» text, including automatically replaced terminology and text segments in the final stage is subjected to post-editing.

3. Quality control: includes a formal check for completeness of the translation, grammatical accuracy, and correct translation of the relevant terminology, which can be carried out by a translator, (possibly) by the customer [8].

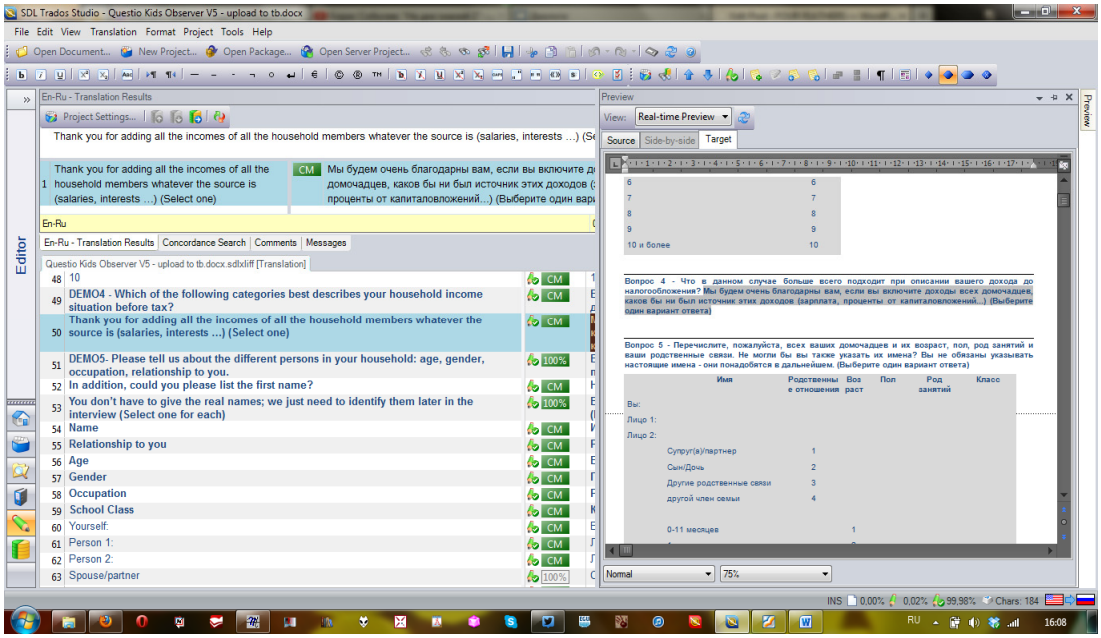

Picture 4 – shows the work with the TM-memory program TRADOS.

The types of tasks performed by students in the classroom for the translation can be diverse and reflect the specifics of the real work of a translator. These tasks may include:

• task on compiling a glossary of the text (the students receive a text of particular subject area and make up for it a translation glossary);

• task on the alignment of the text and its translation;

• task on a preliminary analysis of the efficiency and concordance of TM;

• task on translation using a concordance and TM;

• task on comparing translations, implemented with the use of the corpus and TM.

Conclusions and methodological recommendations

Concluding the above should be noted that almost all the shortcomings of concordances and tasks based on them are associated with considerable expenditure of time. Thus, students and teachers need to acquire special skills that take time and effort. In addition, currently there is practically no finished material of this type. This means that the teacher should develop special tasks and render a huge volume of the material.

However, the role of the corpus in teaching translation is great. In fact, all of the major mistakes of students take place because of the fact that they did not have a good example of using particular words, expressions, and are only theoretically aware of the structure of different text styles. Give the students the opportunity to understand the application of a rule in practice is realistic and necessary. It should also be noted that the knowledge obtained in the course of their own research, is mostly deposited in the memory than ready conclusions. Students will gladly share the results of their research, and promotion of this work will be the best stimulus for learning a foreign language.

The tasks prepared in advance to a definite corpus can be used at the lessons of foreign language and

practice of translation: ensure the use and translation of prepositions (for example, *about*); analyze the complex sentences, interrogative sentences; analyze the differences in the use of words *tell/say, listen/hear,* different terms; semantization of words (for example, *make* – analyze the use of verbs in different contexts); find international words and tell if their meaning is the same in the native and the target language, and etc.

Conclusion

In the objectives of teaching translation corpus of texts can be seen as abstract information and provide samples of professional translation in the study of methods and techniques of translation. An analysis of text corpora, the methods of corpus linguistics and achievements are a promising direction in the field of teaching foreign languages and translation. The world practice of development in this field proves their effectiveness. The toolkit of working with words and expressions the proposed by the corpus creates additional opportunities for saving the translator's time in finding the equivalents and contributes to the accumulation of knowledge of communicative-heuristic character, allowing the translator to cognize the language in a complex way, with the context, that is an effective strategy to address translation problems.

We believe that the corpus is more convenient and reliable means in comparison with dictionaries for several reasons. First, the corpus of texts is not a set structures as traditional dictionaries, but is constantly updated database. With it translator is able to keep up with the latest trends in the development of language-based analysis of the use of a word in the corpus. Secondly, the corpus is a vast source of wordtokens than a dictionary due to the fact that it is much larger in volume, and the information about the word, which can be obtained from the corpus, is more objective and accurate. Thirdly, work with the corpusis much easier than with the dictionary. The corpus is placed on a machine (computer), which is currently part of work place of a translator. By means of simple manipulations of the keyboard and «mouse» translator in a few seconds is able to get the needed linguistic information.

Литература

1 Pearson, J. Teaching Terminology using Electronic Resources, S. Botley, J. Glass, T. McEnery and A. Wilson (Eds), Proceedings of Teaching and Language Corpora 1996. UCREL technical Papers, Lancaster, UCREL. – P. 203-216.

2 Чепик Е.Ю. Политическое слово в структуре электронного словаря // Культура народов причерноморья. – № 69. – 2005. – С. 205-210.

3 Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика: Учебное пособие / А. Бовтенко. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 216 с.

4 Сысоев П.В. Иностранные языки в школе. – М.: ООО «Методическая мозаика», 2010. – Вып. 4. – С. 12-13.

5 Шевчук В.Н. Электронные ресурсы переводчика: Справочные материалы для начинающего переводчика. – М.: Либрайт, 2010. – С. 45-57.

6 Владимов Н.В. Корпусный подход к решению переводческих проблем: На материале письменных переводов с русского языка на английский: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.19. – Москва, 2005. – С. 26.

7 Грабовский В.Н. Технология TranslationMemory // Мосты. Журнал переводчиков. – 2004. – № 2. – С. 57-62.

8 Бабина О.И., Осминин П.Г. Память переводов в обучении переводчиков. – 2013. – Т. 5. – № 3.

References

1 Pearson, J. Teaching Terminology using Electronic Resources, S. Botley, J. Glass, T. McEnery and A. Wilson (Eds), Proceedings of Teaching and Language Corpora 1996. UCREL technical Papers, Lancaster, UCREL. – P. 203-216.

2 Chepik E.YU. Politicheskoe slovo v strukture ehlektronnogo slovarya // Kul'tura narodov prichernomor'ya. – № 69. – 2005. – S. 205-210.

3 Bovtenko M.A. Komp'yuternaya lingvodidaktika: Uchebnoe posobie / A. Bovtenko. – M.: Flinta: Nauka, 2005. – 216 s.

4 Sysoev P.V. Inostrannye yazyki v shkole. – M.: OOO «Metodicheskaya mozaika», 2010. – Vyp. 4. – S. 12-13.

5 Shevchuk V.N. EHlektronnye resursy perevodchika: Spravochnye materialy dlya nachinayushchego perevodchika. – M.: Librajt, 2010. – S. 45-57.

6 Vladimov N.V. Korpusnyj podhod k resheniyu perevodcheskih problem: Na materiale pis'mennyh perevodov s russkogo yazyka na anglijskij: dissertaciya ... kandidata filologicheskih nauk: 10.02.19. – Moskva, 2005. – S. 26.

7 Grabovskij V.N. Tekhnologiya TranslationMemory // Mosty. ZHurnal perevodchikov. – 2004. – № 2. – C. 57-62.

8 Babina O.I., Osminin P.G. Pamyat' perevodov v obuchenii perevodchikov. – 2013. – T. 5. – № 3.

4-бөлім
МӘДЕНИЕТ

Раздел 4
КУЛЬТУРА

Section 4
CULTURE

Картаева А.М.,
Сағатбекова А.М.

Шетелдегі қазақ баспасөзі

Мақалада шетелдегі қазақ баспасөзінің ұлттық журналистика тарихындағы орны, атқарып келген қызметі, қазіргі жағдайы, келешектегі бағыт-бағдары мәселесі қарастырылады. Қазіргі күні қоғамдағы тәрбиенің басты құралына айналған қазақтілді БАҚ-тың шетелдердегі жай-күйі сөз болады. Зерттеушілердің мәліметі бойынша қазіргі кезде әлемнің 40-тан астам мемлекетінде үш жарым миллиондай қазақ өмір сүріп жатқаны айтылады.Қытайда ең алғашқы қазақ газеті 1930 жылы жарық көрген. Одан кейінгі баспасөздің дамуы 1949 жылдан басталса, қауырт дамуы 1982 жыл делінген. 2001 жылдары қазақ тілінде оншақты журнал, жиырмаға тарта газет шығып тұрған. Шетелдердегі бұқаралық ақпарат құралдары ішінде Түркия, Өзбекстан, Монғолияның Баян-Өлгий аймағындағы баспасөздің алған беті мен бағытынаталдау жасалады. Мақала авторлары шетелдегі қазақ журналистикасының болашақта да өз жолынан таймай, сондағы қазақ қауымы үшін жұмыс атқара берсе деген тілек білдіреді. Әлем қазақтарының арқа сүйер жалғыз Отаны – Қазақстан мемлекеті деп қорытындылайды.

Түйін сөздер: қазақ баспасөзі, журналистика, шетелдергі БАҚ, бұқаралық ақпарат құралдары, мерзімді басылымдар,қазақ телеарналары,қазақтілді басылымдар.

Kartayeva A.M.,
Sagatbekova A.M.

Kazakh press abroad

The problem of the place of Kazakh press abroad in the history of national journalism, professional activity, up-to-date situation, purposes for the future are considered in this article. Conditions of Kazakh mass media abroad which is a main way of education are discussed too. According to the last research there are approximately 3,5 million Kazakh people in 40 countries of the world nowadays. The first Kazakh newspaper was published in 1930 in China. Next development of press began in 1949 and the progressive development was in 1982. In 2001 about 10 magazines and 20 newspapers were published in Kazakh language. Among foreign mass media, the direction of the press of Turkey, Uzbekistan and Bayan-dgy region of Mongolia is analyzed. The authors of the article are sure that Kazakh mass media and journalism will steadily develop and prosper in future. So it continues to serve to Kazakh society. In conclusion they say the only Motherland of all Kazakhs in the world and the only support is Kazakhstan.

Key words: the kazakh press, journalism, means are mass information, mass media abroad, printed magazines, kazakh TV channels, Kazakh language publishers.

Картаева А.М.,
Сагатбекова А.М.

Казахская пресса зарубежом

В статье рассматриваются проблемы места казахской прессы за рубежом в истории национальной журналистики, профессиональной деятельности, нынешнего положения, ориентира в будущем. Речь пойдет о состоянии казахскоязычных СМИ за рубежом, ставших на сегодняшний день главным средством воспитания в обществе. По сведениям исследователей, в настоящее время насчитывается приблизительно три с половиной миллиона казахов, проживающих более, чем в 40 странах мира. В Китае первая казахская газета была опубликована в 1930 году. Последующее развитие прессы началось с 1949 года, ее прогрессивное развитие приходится на 1982 год. В 2001 годы на казахском языке издавались порядка одного десятка журналов, двадцати газет. Проводится анализ принятому курсу и направлению прессы Турции, Узбекистана и Баян-Ольгийского округа Монголии среди зарубежных средств массовой информации. Авторы статьи выражают уверенность в том, что и в будущем казахская журналистика за рубежом будет неуклонно развиваться и процветать, тем самым продолжая служить на благо казахской общественности. В заключении говорится, что единой отчизной казахов мира, их единственно надежной опорой казахской государственностиявляется государство Казахстан.

Ключевые слова: казахская пресса, журналистика, СМИ зарубежом, средства массовой информации,периодическиепечатные издания, казахские телеканалы, казахскоязычные издания.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 070(4/9)

Картаева А.М.[1], Сағатбекова А.М.[2],

[1]ф. ғ. д., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, [2]Журналистика мамандығының 4 курс студенті, Өскемен қ., Қазақстан,
e-mail: kartaeva@mail.ru

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ

Шетелдегі қазақ баспасөзі – Қазақстан журналистикасының ажырамас бөлігі болып табылады. Сондықтан, қазақ диаспорасы баспасөзінің ұлттық журналистикамыздағы атқарған тарихи рөлін, орнын, қазіргі қызметін, келешектегі бағыт-бағдарын талдап, тану қазіргі кезде аса маңызды. Тағдырдың жазуымен шекара асып кеткен қазақтар атамекенінен жырақта жүрсе де, ұлттық құндылық пен салт-дәстүрімізді сақтап қалу үшін көптеген игі істер атқарып жүр. Сол мәселені мақалада сөз етпекпіз.

Қазіргі күні қоғамдағы тәрбиенің басты құралына айналған қазақтілді БАҚ-тың шетелдердегі жай-күйі қандай? Бұл жақта журналистер қауымы қазақтілді аудиторияға қандай үлгі-өнеге көрсетіп жүр? Осы сауалдарға жауап іздейтін болсақ.

Зерттеушілердің пікірінше қазіргі кезде әлемнің 40-тан астам мемлекетінде үш жарым миллиондай қазақ өмір сүріп жатыр екен. Олардың тарихи Отанынан қоныс аударуының әр түрлі жолы, себептері бар. Саяси ғылым шетелдердегі қазақтарды қоныстану, тарихи отанынан көшу себептеріне байланысты диаспора, ирридент және эмигрант деп қарастырады. «Диаспора – белгілі бір халық бөлігінің экономикалық, географиялық және саяси факторларға байланысты басқа елге күшпен көшірілуі», – деп Кеңестік энциклопедияда анықтама берілген [1, 239]. Ал эмигрант – өз Отанынан саяси, экономикалық, діни т.б. мәселелерге байланысты еріксіз қоныс аударушы болса [2, 162], ирридент – өзінің тарихи Отанында, яғни атамекенінде өмір сүріп жатқан, бірақ белгілі бір саяси жағдайларға байланысты өзге мемлекет құрамында қалып қойған халық бөлшегі. Осы анықтамаларды қазақ халқына байланысты айтар болсақ, Ресейдің Астрахань, Орынбор, Қорған, Омбы, Таулы Алтай автономиялық облысы, Қытайдың Алтай, Тарбағатай, Іле, Құлжа, Монғолияның Баян Өлгий аймағындағы, Өзбекстанның Сырдария, Шыршық, Қызылқұм, Мырзашөл аудандарында өмір сүріп жатқан қазақтарды ирриденттер деуімізге болады. Ал басқа шетелдердегі қазақтарды, сонымен бірге Қытайдан, Монғолиядан Еуропа елдеріне саяси, тарихи немесе басқа да жағдайларға байланысты қоныс аударуға мәжбүр болған қазақтарды эмигранттар деп атағанымыз дұрыс болар еді.

Ресей ғалымдары диаспора мен миграция мәртебесін бөліп қарастырып жүр. Тарихшы ғалым В.А.Тишков: «Диаспора

– саяси ықпалдың әсерінен қоныс аударушылар болса, миграцияда – әлеуметтік жағдай басым»,- дейді [3, 42-63]. Ал А.Зеленин: «Ресейден 1917 жылға дейінгі қоныс аударғандар мигранттар болса, 1917 жылдан кейін қоныс аударғандар эмигранттар. Бұлар XX ғасыр басындағы орыс диаспорасын қалыптастырды», – деген пікірді айтады [4, 30].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі 24 жыл ішінде тарих, мәдениеттану, этнография, философия, әдебиеттану, лингвистика ғылымдарында шетелдердегі отандастарымыздың өмір сүру салты, этнографиясы, тілі, әдебиеті және тағы басқа салалары зерттеле бастады. Ұлттық ғылымдағы мұндай өзекті мәселеден журналистика тарихын зерттеушілер де шет қалған жоқ. Р.Ш. Нуриденнің (Халықаралық радиожурналистика. Алматы, 2012), Р. Шәріпқызының (Қазақша хабар тарататын шетел радиолары. Алматы, 1997), Д. Баймолданың («Азаттық» радиосы. Тарихы мен тәжірибелері. Алматы, 2009), Н. Омашев пен Ш. Бегімтаеваның (Қазіргі шетел журналистикасы. Алматы, 2000) еңбектерінде шетелдерде шығатын және жарық көрген қазақ басылымдары туралы еңбектерінің жаңалығы мол зерттеулер деп атауға болады. Сондай-ақ, бұл тақырыпта бірнеше кандидаттық диссертациялар да қорғалды. Дей тұрғанмен, бұл шетелдерде жарық көретін қазақ басылымдары толыққанды зерттеліп болды дегенді білдірмейді. Журналистика тарихында әлі де жете зерттеу мен зерделеуді қажет ететін мәселелер жетерлік. Соның бірі – шетелдегі қазақ журналистикасы. Бұл бағыттағы алғашқы және тұшымды іргелі зерттеу тарих ғылымдарының докторы, профессор К.Есмағамбетовтің «Әлем таныған тұлға» атты монографиясын (Алматы, 2008) атауға болады.

Саяси ғылымдар шетелдерде өмір сүріп жатқан отандастарымызды диаспора, эмигрант, иридент мәртебесі тұрғысынан қарастырып отырған кезде, шетелдерде жарық көретін қазақ тілді басылымдардың шығу тарихын, ұстаным-бағыттарын зерделеп көрелік. Эмигранттық басылымдар немесе шетелдердегі қазақтілді басылымдар тұрғысынан айтатын болсақ, олардың мәртебелерін анықтау – бүгінгі ғылым, соның ішінде журналистика тарихы үшін өте қажет. Өйткені шетелдерде шығатын, бұрын жарық көрген барлық басылымдарды бірдей эмигранттық басылымдарға жатқыза алмаймыз. Белгілі саясаттанушы ғалым, көші-қон үрдістері мен отаншылдық, елжандылық мәселелеріне бірқатар еңбегін арнаған демограф ғалым Мақаш Тәтімов «Саясат» журналының 1997 жылғы жетінші нөмірінде жарияланған «Тар өткелде» деп аталатын мақаласында: «1992 жылы Қазақстаннан кеткен орыс жерлестеріміздің көпшілігі Ресейге барғаннан кейін «босқындардың» заңды құқығын алу үшін жандарынан қосып айтқан көпірме сөздерін ол жақтағы және бұл жақтағы кейбір саяси партиялар мен қозғалыстар отқа май құйған өршітіп отыр», – деп жазады ол. – Өмір ағысындағы өткір мәселелерді табиғи құбылыс ретінде, сабыр сақтап, салиқалы адамгершілік жолымен шешкен жөн. «Суын ішкен құдығыңа түкірме» деген қазақтың дана сөзі осындайда айтылмаушы ма еді».Біздіңше, республикадағы қоғамдық-саяси ахуалдың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін ел зиялыларының оқырман қауымға осындай арнау сөз айтуы елеулі роль атқарғаны сөзсіз. Осы мәселелерге орай профессор М.Тәтімов бірқатар бұқаралық ақпарат құралдарында қалың әлеуметке мәселенің мән-жайын түсіндірген мақала жариялағаны мәлім. Әсіресе, оның «Жұлдыз» журналының 1990 жылғы 9-нөміріндегі «Саннан сапаға», «Халық конгресі» газетінің 1993 жылы 15 шілде күніндегі нөмірінде жарияланған «Елдің туы – тыныштық», «Дала дидары» газетінің 1992 жылғы 5 желтоқсан күнгі нөміріндегі «Ұлы мақсат – ұлтты ұйыту» деп аталатын ойы толғамдары шын мәнінде қалың оқырман қауымнан лайықты бағасын алды. Бұл жарияланымдардың қай қайсысын алсаңызда оларда ең алдымен, өзің табан тіреп отырған Отаныңды сүю керектігі, қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың кезек күттірмес мәселелері көші-қон мен демографиялық зерделеу тұрғысынан қарастырылған. Осы бағытта оның қаламынан туған «Дербестіміз – демографияда» деп аталатын күрделі зерттеу еңбегінің мәні зор екендігін атап өткен де орынды болмақ [5, 34-35].

2001 жылы Алматыдағы Ғалымдар үйінде М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ұйымдастыруымен «Ұлттық әдебиеттанудың мәселелері: өткені, бүгіні, ертеңі» атты ғылыми конференциясы өткен болатын. Сол кезде Қытайдағы қазақ фольклоры қоғамының басшысы болған Оразамбай Егеубаев ақсақал қатысыпты.

Сол ол 1860 жылғы Петербург келісімінен кейін екі ірі империя – Цинь империясы мен Ресей патшалығы қазақ жерін екіге бөліп алғандығын айта келе, шекара бөлінісінен кейін, қазақтың байырғы қонысы – ең шұрайлы өлкелер кенді Алтай, Іле, Тарбағатай аймақтары Қытай жеріне қарап қалғандығын тағы да бір мәрте ел есіне түсірді. Демек содан бергі 1,5 ғасырдай уақытта Қытайдағы қандастарымыздың өзіндік

дүниетанымы мен әдеби мәдени ортасы қалыптасты деуге болады.

Тарихи деректерге сүйенсек, 1949 жылғы революциядан кейін, коммунистік жүйені қабылдаған Қытай Халық республикасы Совет үкіметімен бір кездері қоян-қолтық араласып тұрды да, белгілі себептерге орай 50-жылдардың ортасында байланысын шорт бұзыпты. Осы жылдары басталған «Мәдениет төңкерісі» ондағы зиялы қауымның қай-қайсысына да оңай тимегені де анық. Әсіресе, ұсақ ұлттардың бас көтерер зиялыларының әрбір қадамы аңдуда болып, тіпті, аңдаусызда айтылған ұлт мәселесі жөніндегі кейбір оңды пікірлері үшін ғұмырының үштен бірін түрмеде өткізгендер қаншама десеңізші.

Оразамбай ақсақалдың өз аузынан естіген әңгіміміз осы«Мәдениет төңкерісі» жылдарындағы қуғын-сүргіннен басталды. Өйткені, ол кісі 1958 жылы басталған «стиль түзеу», «оңшылдық, солшылдыққа қарсы күрес» науқанынан бастап, талай күреске алынған, 22 жыл айдауда болған ұлт қайраткері. «Мәдениет төңкерісінің» ажырғысы ұлт қамын ойлаған азаматтардың мойнынан тек 80-жылдардың орта шенінде ғана алынды. Осы кезден бастап қана ұлттық мәдениетке, әдебиетке көңіл аударуға мүмкіндік туады. Қытайда ұлт саясатын жолға қойып, бұратана халықтардың әдебиеті мен мәдениетін дамыту тек 1982 жылы қолға алынды.

Қытайда ең алғашқы қазақ газетін 1930 жылы Таңжарық Жолдыұлы шығарған. Одан кейінгі баспасөздің дамуы 1949 жылдан басталса, қауырт дамуы 1982 жылдың еншісіне тиеді. 2001 жылдары қазақ тілінде оншақты журнал, жиырмаға тарта газет шығып тұратындығын жеткізіпті [6, 7].

Шетелдердегі БАҚ өкілдерінің ішінде Түркия баспасөзінде мерзімді басылымдары қай тілде халыққа ақпарат таратса да, баспасөз формальды түрде төртінші билік орнында болғанымен, негізінде бірінші орында тұр екен. Бұл жақта журналистер қауымы Sari basin kartin» карточкасын көрсетіп, кез келген жерге рұқсатсыз кіріп, қала аралық қоғамдық көліктерде тегін жүруге мүмкіндік алады [7, 222].

2011 жылы 11 қарашада Ташкент қаласындағы Өзбекстан Республикалық Қазақ Ұлттық мәдени орталығының VII құрылтайы өтті. Құрылтайға Науаи, Сырдария, Бұхара, Ташкент облыстары мен Қарақалпақстаннан сайланған делегаттар мен қонақтар қатысты. Құрылтайды Республикалық қазақ ұлттық мәдени орталығы төрағасының орынбасары Шералы Садықов ашты. Орталықтың төрағасы Марат Үкібаев 2008 – 2011 жылдары атқарған жұмыстары туралы есепті баяндама жасапты.

Баяндамашы: «Әсіресе, ел Тәуелсіздігінің арқасында өшкеніміз жанып, салт-дәстүрлеріміз қайта жандана түсті. Тәуелсіздік туының желбіреуі ата-бабаларымыз арман еткен ұлы істерді жалғастыруға мүмкіндік берді. Бұл дәуірде қазақ, өзбек халықтары арасындағы достық, әдеби-мәдени байланыстар жаңа деңгейге көтерілді. Республикалық «Нұрлы жол» газеті қазақ тілінде шыға бастады. Өзбекстан телерадиокомпаниясының «Дидар» бағдарламасы, қазақ радио бөлімі қазіргі күнге дейін халқымыз үшін сүбелі қызмет атқарып келеді. Ташкент, Гүлістан, Науаи және Нөкіс қалаларындағы мемлекеттік университеттерде қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы жұмыс істеп, республикамыздағы 500-ге жуық қазақ мектептеріне ұстаздар дайындауда. Республикамыздың түрлі салаларында 300-ден астам қазақтан шыққан ғылым докторлары мен кандидаттары жұмыс істеп жүргендігін жеткізе келе, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің филиалын Ташкент қаласынан ашу, Өзбекстандағы қандастарымыз үшін Ұлттық театр ашу, қазақ тілінде жарық көретін Республикалық «Нұрлы жол» газетіне жазылымды жандандыру жайлы да әңгіме өрбітті.

«Атамекен – тұғырым, ана тілім – тұнығым» атты халықаралық жыр мүшәйрасына әлемнің 15 елінен 90-дай ақын қатысқан дүбірлі дода Алматыда өткен еді. Сонда аталмыш мүшәйраның жеңімпазы, Монғолияның Баян-Өлгий аймағының Ақпарат орталығының жетекшісі Сұраған Рахметұлы Азаттық тілшісіне берген сұхбатында қазір Баян-Өлгий радиосының толқын жиілігі 15 квт-тан аспайтыны айтыпты.Демек, алыс ауылдар қазақ тіліндегі жалғыз ақпарат құралының үнін естуге зар. Сұраған Рахметұлы осы тығырықтан шығудың жолын қарастырып жатқандығын айтады:

– Келешекте радионы ұлттық деңгейге жеткізуді көздеп отырмыз, Ол дегеніміз – Моңғолия көлеміне шығару, уақытын да аздап көбейтуді жоспарлап отырмыз. Онда Шығыс Қазақстан облысының бірнеше ауданы Өлгий қазақ радиосын тыңдайтын болады. Сондай-ақ, Жапон мемлекетімен өзара келіссөздер жүргізіп жатырмыз. Егер, осы келіссөздер жүзеге асатын болса, олар бізге 600 шақырымға дейін тарайтын радиопередатчик орнатып бермекші. Әзірге алыс ауылдарға тарай алмай отыр, – депті. Демек, ең қолайлы жағдай Түркиядағы тілшілерде қалыптасқан десек қателеспеспіз.

Қазақ ақпарат тілшісі Ерлік Ержанұлы Иран радиосындағы қазақ редакциясының жүргізушісі және аудармашысы Жапарбай Шаткаммен сұхбаттасқанда Иранға қоныс тепкен қазақтардың ана тілін сақтауы тұрмыста қолданылатын сөздердің аясында ғана шектелетінін анықтапты.

Ресми деректерге сүйенсек, Иран елінде қазір 5 мыңдай қазақ бар. Олар негізінен Горган, Бердітүрікмен, Домбат қалаларында шоғырланған. Қазақ тіліндегі хабарларды Иран мемлекеттік телерадио бірлестігінің 1 сағаттық қазақша бағдарламасынан алады. Жапарбай Шаткамның айтуынша, қазір Ирандағы қазақтар күнделікті тұрмыстағы сөздерді ғана қолданғандықтан, ана тілін сақтауы қиындап бара жатыр. Бұған соңғы жылдары Қазақстаннан жүйелі түрде мерзімді басылымдар алдырудың үзілуі өз ықпалын тигізуде екен.«Иран баспаларынан соңғы жылдары осы елде оқып жүрген қазақ жастарының парсы тілінен аударған 1-2 кітабы шықты. Сондай-ақ Қазақстан Елшілігінің қолдауымен Қажымұхамбет Шатқан деген азаматтың қазақшадан парсы тіліне аударған Абайдың қарасөздері жарық көрді. Енді оның 5 мыңнан астам сөзді қамтыған үлкен сөздігін Қазақстандағы «Арыс» баспасы шығарғалы отыр. Биыл сондай-ақ, Гүрдістан облысының орталығы саналатын Горган қаласында Қазақстан Елшілігі мен Консулдығы ашылды. Енді оның жанынан құрылған кітапханада түрлі мәдени шаралар қолға алынады деп үміт артып отырмыз», дейді Иран радиосы қазақ редакциясының жүргізушісі және аудармашысы Жапарбай Шатқам. Сол арқылы Ирандағы қазақтардың мәдени жағдайы бұрынғымен салыстырғанда әлдеқайда жақсаратынын жеткізіпті [8].

Ұлттық ой-сана – ұлттық мемлекеттік құндылықтарды сақтап дамыту бағытын ұстанғанда ғана, мемлекеттің іргесі берік болады. Осы тұрғыдан алып алғанда да мерзімді басылымдар мен журналист мамандардың қалыптасу тарихын жан-жақты зерттеудің, олардың қызметіне объективті тарихи баға берудің маңызы зор.

Бұл зерттеу жұмысының көтерер жүгінен әлдеқайда қомақты, сондықтан қазіргі тарих ғылымының алдына қойылып отырған талаптарға сай, әр түрлі кезеңдегі мерзімді басылымдарды жеке-жеке немесе сала бойынша тарихи дерек көзі ретінде ғылыми-методологиялық мынадай принциптерін игере отырып бөлуді ұсыныпты Д.А.Махат:

– Қазақ журналистикасы мен журналист мамандардың қалыптасу тарихы мен жаңа методологиялық көзқарас тұрғысынан қайта зерделеніп, шынайы тарихи баға берілуі, осы мәселе төңірегіндегі ақтаңдақтары ашылуда;

– Арнайы тақырыптық негізден жүйелі библиографиялық еңбектер жазылуы;

– Тақырыптық негізде немесе кезеңдерге бөлініп мерзімді басылымдар деректерін, әсіресе, XX ғасырдың басынан – 40-жылдарына дейінгі араб, латын әрпімен шыққан мерзімді басылымдар деректерін жариялау;

– Ғылыми зерттеу еңбектерде мерзімді басылымдар материалдарына, әсіресе тоталитарлық жүйенің орнығу тұсындағы басылымдардағы материалдарды ғылымға айналымға кеңіне енгізу;

– Кеңестік әміршіл-әкімшіл социализм жүйесінің саяси-идеологиялық, экономикалық, мәдени-рухани, ұлт пен ұлттық тіл салаларын коммунистік партия саясаты мен идеологиясына бағындырудағы мерзімді басылымдардың рөлін алдағы уақытта да ғылыми тұрғыда зерттеп жазуды жалғастыру қажет.

Сөзімізді қорыта айтсақ, шетелдегі қазақ журналистикасы болашақта да өз жолынан таймай, сондағы қазақ қауымы үшін жұмыс атқара берсе бұл үлкен қуаныш. Әрі әлем қазақтарының арқа сүйер жалғыз Отаны – Қазақстан мемлекеті үшін де зор мақтаныш. Ағымдағы жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы «Жібек жолы» атты бағдарламаға қол қойылғаны белгілі. Осы келісімнің аясында қазақ телеарналары мен отандық арналардың да арасындағы өзара әріптестік байланыстары нығая түссе екен деген ниеттеміз.

Тағдыр тәлкегіне ұшырап, өзге елде өмір сүріп жатса да, тілегі бір болса да тіккен байрағы басқа қандастардың ұлт журналистикасын дамытуда қосып жүрген үлесі ауқымды. Алайда алпауыт елде орналасқан қазақтілді басылымдардың басым көпшілігінің кемшілігі – шетел саясатының жаршысы болғандығында. Бірақ, өзге елде қоныс тепкен соң сол жақтың билігіне қарсы шығу үшін қауқар керек-ау. Десе де, атажұрттағы ағайын осы саусақпен санап аларлық басылымдардың қазақ тілінде шығып тұрғанына қуанып, сол жақтағы қазақтың тілеуін тілеу керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1 Совесткая энциклопедия. 8-том. – М.: Издательство БСЭ, 1972. – 230 с.
2 Совесткая энциклопедия. 30-том. – М.: Издательство БСЭ, 1972. – 334 с.
3 Тишков В.А.Исторический феномен диаспоры // ЭО. – 2000. – №2.– 121 б.
4 Зеленин А. Язык Русской эмигрантской прессы (1919-1939). – 2007. – 740 с.
5 Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз // Түркістан газеті. – 2001. – №29. – Б. 7.
6 Қозыбаев С. Әлем баспасөзінің тарихы. – Алматы: Санат, 1998. – 253 б.
7 Махат Д.А. Баспасөз сталиншілдік Қазақстанда орнығуы (1925-1956 жж.).

References

1 Sovestkaja jenciklopedija. 8-tom. – M.: Izdatel’stvo BSJe, 1972. – 230 s.
2 Sovestkaja jenciklopedija. 30-tom. – M.: Izdatel’stvo BSJe, 1972. – 334 s.
3 Tishkov V.A.Istoricheskij fenomen diaspory // JeO. – 2000. – №2.– 121 b.
4 Zelenin A. Jazyk Russkoj jemigrantskoj pressy (1919-1939). – 2007. – 740 s.
5 Kenjali’’n J. Ult rwhi’n uli’qtaghan urpaqpi’z // Tu’rkistan gazeti. – 2001. – №29. – B. 7.
6 Qozi’baev S. A’lem baspaso’zining tari’’hi’. – Almati’: Sanat, 1998. – 253 b.
7 Mahat D.A. Baspaso’z stali’’nshildik Qazaqstanda orni’ghwi’ (1925-1956 jj.).

Курманаев Е.М.

Исполнительский процесс как центральное звено в реализации замысла музыканта

Данная статья посвящена выявлению закономерностей исполнительского творчества. В настоящее время в рамках теоретического рассмотрения находится преимущественно результативная сторона интерпретационного процесса – анализ исполнительской интерпретации музыкального произведения. Недостаточность изучения только результатов исполнительского творчества следует из того, что результат производен от процесса, и в этом смысле именно процесс становится центральным звеном в реализации замысла музыканта. Раскрыть особенности функционирования процесса, развить представление о нем как о совокупности составляющих, совместное действие которых даёт импульс динамичному развертыванию каждого конкретного акта исполнения музыки, являются задачей нашего исследования. Мы рассматриваем исполнительскую интерпретацию в живой динамике исполнительской деятельности как процесс.

Ключевые слова: динамическая структура интерпретационного процесса, деятельностный акт исполнителя.

Kurmanaev E.M.

Performance process as a central core in realizing the musician's brainchild

This article concerns the revealing of performance art consistency. At the moment theoretical consideration puts emphasis on the result of an interpretive process – on the analysis of an interpretation of musical work performance. Lack of research of the results of performing art stems from the fact that the result is a derivative of a process, and in this regard the process becomes the central core in realizing the musician's brainchild. The task of our research is to disclose the peculiarities of process functions, to develop the notion of it as an aggregate of components, joint action of which stimulates the dynamic development of each specific act of musical performance. We consider the performance interpretation in live dynamics of performing activity as a process.

Key words: dynamic structure of interpretive process, performer's pragmatic activities.

Құрманаев Е.М.

Музыканттың түпкі ойын жүзеге асырудың негізі болып табылатын орындау үдерісі

Бұл мақала шығарманы орындау өнерінің заңдылықтарын ашуға бағытталған. Қазіргі уақытта мәселені теориялық қарастыру аясында шығарманы ашып көрсетудің нәтижесі, музыкалық туындыны өзінше орындауды талдау басым орын алады. Орындаушылық өнер нәтижелерін зерттеудің жеткіліксіздігі оның негізін құрайтын орындау үдерісінің аз зерттелгендігінен туады, бұл тұрғыда орындау үдерісі музыкант ойын жүзеге асырудың негізі болып табылады. Үдеріс ерекшеліктерін ашып көрсету, ол туралы бірлескен әрекеті музыканы орындаудың әрбір нақты кезеңдерінің серпінді өрістеуіне түрткі болатын құрамдас бөліктер жиынтығы туралы ойды дамыту зерттеуіміздің мақсаты болып табылады. Біз орындаушылық интерпретацияны орындаушылық әрекеттің жанды динамикасында үдеріс ретінде қарастырамыз.

Түйін сөздер: интерпретациялық үдерістің динамикалық құрылымы, орындаушы әрекеттерінің жиынтығы.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 7.072

Курманаев Е.М.,

старший преподаватель Казахского национального
университета искусств, г. Астана, Казахстан,
e-mail:bntb@mail.ru

ИСПОЛНИТЕЛЬСКИЙ ПРОЦЕСС КАК ЦЕНТРАЛЬНОЕ ЗВЕНО В РЕАЛИЗАЦИИ ЗАМЫСЛА МУЗЫКАНТА

Концертно-исполнительский акт не относится к классу стабильных систем. Как процесс, он характеризуется единством устойчивого и изменчивого. Непредсказуемый характер реального «существования» устойчивого и изменчивого в каждом исполнительском акте порождает вероятностный порядок получения результата, который хоть и обусловлен, но не предопределён во всей полноте. Неопределённость будущего результата, создает проблемную ситуацию для исполнителя любого уровня дарования, профессионализма и опыта. Каждый раз, возникая в повседневной практике, он особо остро встает в условиях публичного выступления.

Интерпретационный процесс как деятельностный акт исполнителя, направлен на «опредмечивание», объективацию интерпретационного замысла в звуковом материале. Входя в систему «интерпретационный замысел – интерпретационный процесс – исполнительская интерпретация», отражая процесс – движение от образа-цели (интерпретационный замысел) к образу-результату (исполнительская интерпретация), деятельностный акт исполнителя есть переход замысла из потенциального плана в актуальный. Функционируя в процессе двух начал: преднамеренного, – воплощающий в себе обусловленные замыслом относительно устойчивые элементы реализуемого звукового образа; непреднамеренного, – вносящий в эти элементы при каждом исполнении нечто новое, предметная область охватывает все виды профессионально-академического исполнительства, осуществляемого в условиях публичного выступления.

Динамическая структура интерпретационного процесса отражает единство преднамеренного и непреднамеренного начал. Закономерность вариантного развертывания интерпретации музыкального произведения музыкантом-исполнителем, требует раскрыть узловые моменты процессуальной сущности музыкального исполнительства.

О необходимости познания музыки в аспекте движения пишет Э. Ганслик [1]. Выдвинув категорию движения как «важную и плодотворную» для исследования сущности музыки, автор поднимает новую для музыкознания проблемную область – музыка и движение, обратив внимание на сферу «звучащих

подвижных форм», исследователь подготовил почву для процессуальной трактовки формы. Изначально проблематика процессуальности концентрировалась в сфере изучения музыкальной формы.

Динамический подход к анализу музыкальной формы предпринят Э. Куртом [2]. Автор предлагает рассматривать музыкальную форму в активном состоянии (в состоянии движения, «в процессе формования»). Движение у Курта становится характеристикой не только формы, но мелодии и полифонии. Работы Э.Курта дают расширенное представление о видах музыкальных процессов, высказывая идею о существовании в музыке «внутренней жизни движения», автор открывает новый пласт проблематики, связанный с познанием процесса «изнутри». Разрушая статическое представление о форме, автор дает общие контуры в понимании музыки как процесса.

Впервые слово «процесс» и процессуальная тематика становится сквозной линией музыкально-теоретической концепции в исследовании Б. Асафьева, автор связывает процессуальность с понятием формы и «бытием» интонации. Рассматривая форму-схему и форму-движение как две стороны одного и того же явления, исследователь раскрывает суть музыкальной формы в её диалектическом единстве, что свидетельствует о методологических новациях в исследовании процессуальных явлений. Б.Асафьев считает, что интонация как осмысленное звукоизвлечение существует только в процессуальном «бытии» [3]. Через интонационную проблематику из рамок познания формы «как текущего и изменчивого процесса» стала вырисовываться линия постижения процессуальной стороны исполнительского творчества.

К. Мартинсеном осуществлена попытка рассмотреть исполнительский акт таким, каким он бывает в действительности, то есть с учётом случайного фактора. Автор считает, что случайность в творческом акте исполнения музыки – не патологический атрибут, а закономерность («норма»), природа которой коренится в активности иррациональной «звукотворческой воли», в вечном движении внутренней жизни музыканта-исполнителя [4]. Тенденция рассмотрения процессуальных вопросов применительно к музыкально-исполнительской специфике, свидетельствует о начале отпочкования процессуально-динамической области исполнительского музыкознания от области теоретических проблем музыкальной формы. Труды Б.Асафьева и К. Мартинсена положили начало истории познания процессуальной динамики музыкального исполнительства.

Существуют четыре ракурса познания музыкально-исполнительских процессов. Традиционный ракурс – в эволюционном аспекте, где предконцертная деятельность музыканта анализируется в широком процессуальном контексте: как система поэтапного (стадиального) развития исполнительского замысла и средств его претворения, диахронный подход не позволяет проникнуть в «скрытый» уровень творческого процесса, дать представление о том, как объективируется замысел.

Н.Н. Токин, как инициатор типологического анализа, выдвинул проблему классификации типов творческого процесса исполнителей [5]. Вопрос о включении категории «художественная случайность» в структуру научного знания о творческом процессе принадлежит Н. Пугачевой [6], А. Соколову [7]. Анализ процессов через противоречивые стороны принадлежит А. Арлычеву, А. Лосеву, Г. Панкевичу. Е. Бодина, Н. Венгеренко, Г. Панкевич, рассматривающие проблему структурирования художественных процессов.

Синергетический подход к анализу музыкального исполнительства принадлежит Д. Дятлову. А. Вицинский пишет о целесообразности научного осмысления творческого процесса интерпретатора в психологическом аспекте, в частности, вопросы, связанные с концертно-исполнительской объективации музыкального образа как процессуально разворачивающейся предметной деятельности. Не рассматривая концертно-исполнительский акт в процессуальном ключе, автор привлекает внимание к проблеме закономерностей претворения музыкального образа на эстраде, при котором происходят частные изменения интерпретации музыкального образа.

О вариантности как о природе процесса говорят Е. Гуренко и М. Михайлов; в структуре процесса видит истоки вариантности Г. Панкевич; о том, что процесс характеризуется сочетанием вариативных и инвариантных элементов, пишет Б. Мейлах.

Диалектика стереотипного и импровизационного стала предметом исследования Л. Сабуровой, автор за стереотипную сторону принимает текст. Во взаимодействии указанных сторон Л. Сабурова усматривает источник развития творческой деятельности, механизм её обогащения.

В статье Я.Мукаржовского рассматривается противоречие между преднамеренностью и неп-

реднамеренностью, составляющие одну из основных антиномий искусства. Автор считает, что постижение одного только непреднамеренного, недостаточно для понимания художественного произведения, что непреднамеренность воспринимается лишь на фоне преднамеренного, что преднамеренность является основным фактором впечатления, вызываемого художественным произведением, указывает на существование разновидностей непреднамеренного. Высказанные положения иллюстрируются примерами из области живописи, ваяния и поэтического искусства.

Как видим, процессуальная проблематика музыкального исполнительства постепенно входила в сферу познания, и все же наука об исполнительстве не располагает концепцией, базирующейся на представлении о концертно-исполнительском акте как процессе.

Нас интересует в первую очередь художественно-творческий тип процесса, включённый в его структуру личностный фактор, отражающий индивидуально-неповторимые интерпретаторские устремления музыканта. Интерпретационный процесс представлен в виде взаимодействия двух противоречивых начал – преднамеренного (как средоточие устойчивого в процессе) и непреднамеренного (как средоточие изменчивого в процессе). Именно эти два крупных и сложных пласта составляют структуру процесса. Развертывание данной структуры во времени, совокупность и связь её элементов образуют движущуюся звуковую целостность, которая и является интерпретационным процессом. Такая структура отражает сущность внутреннего бытия процесса, обеспечивает специфику его протекания и составляет основу его функционирования. Размежевание преднамеренных и непреднамеренных элементов возможно лишь в процедуре теоретического анализа, в исполнительском процессе они функционируют в нерасторжимом единстве.

Преднамеренное начало есть обобщенное выражение заданности в процессе, к ним относятся элементы, качественные параметры которых запрограммированы музыкантом до начала исполнительских действий и которые он предполагает реализовать в предстоящем процессе. В совокупности данные элементы образуют сознательно планируемую часть исполнительской интерпретации и составляют количественную доминанту процесса. Отличительными признаками являются: внутренняя мотивированность, определённость и семантическая значимость. Преднамеренность охватывает все уровни структуры замысла, несёт печать индивидуального художественного сознания музыканта, являясь знаком его творческой уникальности.

Непреднамеренное начало – динамическая составляющая процесса, элементы которой возникают самопроизвольно и выступают в виде отклонений от заданного исходным замыслом курса, образуя «бытийное поле» неопределённости. Данный компонент, отражая иррациональный аспект исполнительского творчества, становится носителем самой возможности непредсказуемого, самопорождающегося изменения образа-замысла. Непреднамеренное начало включает элементы разного характера. При рассматрении их в содержательно-смысловой плоскости, возникает необходимость деления непреднамеренных элементов на два подвида:

1. семантический (импровизационный) объединяет группу привходящих элементов, наделенных художественно-выразительным смыслом. Являясь творческим продуктом «свободной» (незаданной) активности бессознательного, результатом сиюминутной «деятельности» интуиции, воображения, фантазии и внутренних движений чувств, именуемых обычно художественным переживанием, они образуют художественно-продуктивный слой непреднамеренного начала. Их признаки: непреднамеренность, новизна и семантическая значимость, последнее составляет основу единства и родства импровизационных и преднамеренных элементов, восходящих к одному источнику – звуковому образу. Непреднамеренное начало включает в себя импровизационность, но не сводится к ней.

2. Асемантический (хаотический) вид объединяет группу непреднамеренных элементов, появление которых вызвано не художественными факторами, а «сбоем» в деятельности. Происхождение этих элементов связано с нарушениями в технологической и регулятивной сферах исполнения, выступающие в виде исполнительских ошибок, дефектов и моментов дезорганизации процесса. Асемантические элементы наносят ущерб задуманному, не дают «предметного» семантического результата, а лишь привносят в процесс более или менее существенные разрушения, поэтому составляют художественно-непродуктивный слой непреднамеренного начала. Учитывая исключительно нецелесообразный, однозначно деструктивный уровень функционирования этой составляющей, её можно назвать «хаотической».

При их сопоставлении контрастность структурных компонентов очевидна. Генетически, преднамеренное находится в сфере сознания,

непреднамеренное – в сфере бессознательного. Преднамеренное начало – это длительно формируемое образование, непреднамеренное – экспромтное образование, которое сразу дано исполнителю в готовом виде. Онтологически компоненты связаны друг с другом отношением «старое-новое»: преднамеренное начало, составляющее костяк каждого последующего процесса, представляет категорию «старого», непреднамеренное – категорию «нового».

Преднамеренное начало несёт собою стабильность, что не исключает его способности к изменению. С наращиванием объёма преднамеренных элементов (фиксированных в своем качестве) процесс всё более стереотипизируется. Чрезмерное упрочение константных основ процесса ведёт к образованию особого вида устойчивости – исполнительскому штампу. Подвижное, ненормативное, непостоянное в изучаемом процессе концентрируется в непреднамеренном начале. Как фактор новизны, разнообразия и подвижности, переменные непреднамеренные элементы импровизационного вида препятствуют превращению стереотипных интерпретаторских намерений в шаблонные. Сами импровизационные элементы, будучи однократной, сиюминутно присущей данностью, не поддаются стереотипизации. Преднамеренное начало представляет относительно предсказуемую часть процесса, заранее невыводимое непреднамеренное начало становится источником неопределённости.

Двуединство преднамеренного и импровизационного как «пульсирующее сердце» интерпретационного процесса, признак живой художественной структуры, необходим для общей гармонии исполнения. Вне импровизационности теряется изначальная сила художественного высказывания, поэтому названные составляющие являются необходимым условием творческого процесса.

Литература

1 Ханслик Э. О музыкально-прекрасном / Пер. с анг. и предисл. Г.А. Ларош. – М., 1910.

2 Курт Э. Основы линеарного контрапункта / Пер. с нем. З. Эвальд, под ред. Б. Асафьева. – М., 1931. – 310 с.

3 Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. – Л., 1971. – 376 с.

4 Мартинсен К.А. Индивидуальная фортепианная техника на основе звукотворческой воли / Пер. с нем. В.Л. Михелис. Редакция, примечания и вступительная статья Г.М. Когана. – М.: Музыка, 1966. – 220 с.

5 Токина Н.Н. Вопросы психологии музыкально-исполнительского творчества. – Саратов: Изд-во СГУ, 1972. – 31 с.

6 Пугачева Н.В. Место и роль случайного в художественно-эстетическом воспроизведении действительности: Дис. . канд. филос. наук. – Киев, 1978. –135 с.

7 Соколов А.С. О роли звукового материала в системе выразительных средств: Автореф. дис. . канд. искусствоведения. – М., 1980. – 16 с.

8 Мукаржовский Я. Преднамеренное и непреднамеренное в искусстве / Пер. с чешс. В.А. Каменской. – М.: Искусство, 1994. – С. 198 с.

References

1 Xanslik EH. O muzykal’no-prekrasnom / Per. s ang. i predisl. G.A. Larosha. – M., 1910.

2 Kurt EH. Osnovy linearnogo kontrapunkta / Per. s nem. Z. EHval’d, pod red. B. Asaf’eva. – M., 1931. – 310 s.

3 Asaf’ev B.V. Muzykal’naya forma kak process. – L., 1971. – 376 s.

4 Martinsen K.A. Individual’naya fortepiannaya tekhnika na osnove zvukotvorcheskoj voli / Per. s nem. V.L. Mihelis. Redakciya, primechaniya i vstupitel’naya stat’ya G.M. Kogana. – M.: Muzyka, 1966. – 220 s.

5 Tokina N.N. Voprosy psihologii muzykal’no-ispolnitel’skogo tvorchestva. – Saratov: Izd-vo SGU, 1972. – 31 s.

6 Pugacheva N.V. Mesto i rol’ sluchajnogo v hudozhestvenno-ehsteticheskom vosproizvedenii dejstvitel’nosti: Dis. . kand. filos. nauk. – Kiev, 1978. –135 s.

7 Sokolov A.S. O roli zvukovogo materiala v sisteme vyrazitel’nyh sredstv: Avtoref. dis. . kand. iskusstvovedeniya. – M., 1980. – 16 s.

8 Mukarzhovskij YA. Prednamerennoe i neprednamerennoe v iskusstve / Per. s cheshs. V.A. Kamenskoj. – M.: Iskusstvo, 1994. – S. 198 c.

5-бөлім

ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 5

МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 5

YOUNG AUTHORS

Абдрасилова А.К.

Словотворчество как способ представления детского мира (на материале произведений А.А. Усачёва)

В статье рассматриваются вопросы исследования поэтических текстов, передающих особенности смысловой и стилистической организации детской речи. На материале произведений детского писателя А.А. Усачёва показана специфика восприятия ребенком окружающего мира и его языкового представления. Важную роль при этом играют индивидуально-авторские новообразования (окказионализмы), в большинстве своем созданные по моделям общеупотребительных слов. Новообразования в поэтическом тексте А.А. Усачёва не просто имитируют детскую речь, они позволяют погрузиться в языковой мир ребенка. Окказионализмы, в силу необычности формы слова привлекают внимание ребенка и заставляют его обратить внимание на значение слова. Зачастую новые слова создаются с целью назвать несуществующую реалию, а в поэтических текстах А.А. Усачёва они позволяют создать юмористический эффект. Исследование индивидуального словотворчества – актуальная проблема современной лингвистики. Авторские новообразования являются наглядной иллюстрацией путей и форм развития языка, их изучение способствует выявлению тенденций словообразовательных процессов, в то же время авторские новообразования дают представление об особенностях идиостиля художника слова.

Ключевые слова: детская речь, детская литература, словотворчество, окказонализм, редеривация, языковая игра.

Abdrassilova A.K.

Creation of words as way of presenting of children`s world (on materials of work A.A. Usachev)

In article considered questions about researching of poetic texts, transmission feature notional and stylistic organization of children`s speeches. A.A. Usachev shows on his material works, specific children perception of the world and their representation of language. At the same time important role perform individual-author`s neoplasms (occasional), in the majority, creation by commonly used model words. A.A. Usachev used on his work neoplasms not just for imitation children`s speech, in this case they can plug children`s traditional speech. Occasional invite children`s attention and to force him to pay attention meaning of the word. Frequently, new words create to named non-existent reality, on poetical texts of A.A. Usachev`s they create humorous effect. Exploration individual word creation – problem of the modern linguistics. Author`s neoplasms present illustration path and form to develop language, their study helps to identify trends to the word-formation processes, a the same time authors neoplasms give an idea about the features of the artist idiostyle word.

Key words: children`s speech, children's literature, word creation, occasional, rederivation, language game.

Абдрасилова А.К.

Шығармашылық сөз бала әлемін танудың бір жолы (А.А. Усачёв туындылары негізінде)

Мақалада поэтикалық мәтінді зерттеудегі сұрақтар және бала тілінің мағыналық, стилистикалық ерекшелігін беретін өзгешеліктер көрсетілген. Балалар жазушысы А.А. Усачёв туындылары негізінде, балалардың өзгеше тілді қабылдауы және қоршаған өмірді тануы қарастырылған. Бұл ретте, автордың жеке окказионализмдері, көбінесе жалпылама жолмен жасалатын жаңа сөздері маңызды болып саналады. А.А. Усачёвтің жаңа сөздері поэтикалық мәтінде бала тіліне ғана ықпалын тигізбейді, сонымен қатар бала тілі әлеміне шолу жасайды. Окказионализмдер баланың назарын тек ерекше формасына ғана назарын аудартпай, сол сөздің мағынасына да көңіл аудартады. Автордың жеке шығармашылығындағы сөздерді зерттеу – қазіргі лингвистиканың көкейкесті мәселесі болып табылады.

Түйін сөздер: бала тілі, бала әдебиеті, шығармашылық сөз, окказионализмдер, редеревация, тілдік ойын.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’366

Абдрасилова А.К.,

магистрант II курса Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: altinai_555@mail.ru
Научный руководитель – к. ф. н. доцент Э.Р. Когай

СЛОВОТВОРЧЕСТВО КАК СПОСОБ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ДЕТСКОГО МИРА (на материале произведений А.А. Усачёва)

Детский мир как особая форма существования человека в определенном возрасте во многом определяется законами родного языка ребенка: именно в языке, в детской речи проявляется особое видение мира, присущее человеку в этом возрасте, поскольку язык, в соответствии со знаменитой формулой М. Хайдеггера, – «дом Бытия». Войти в этот «дом», познать его позволяют не только непосредственные наблюдения над детской речью (см., в частности, знаменитую книгу К.И. Чуковского [1, 77]), но и произведения детской литературы.

Детской литературой называют произведения, которые изначально были предназначены для детского чтения, а также те, которые со временем оказались пригодными для него. Как и вся художественная литература, произведения для детей подвергаются эстетической критике. Автор детских книг обязан воздерживаться от описания бесчеловечных и жестоких сцен. С другой стороны, тон его повествования должен быть правдивым и искренним. Самым главным условием популярности литературного произведения является такое содержание, которое затрагивает разум и сердце читателя, волнует его до слез, заставляет переживать и волноваться. Нужно говорить с детьми на страницах художественного произведения просто, откровенно, а главное – искренне. Тогда дети смогут все осознать и осмыслить, а также многому научиться. Писать для детей, наверное, не все имеют моральное право. Детский писатель просто обязан любить детей и быть очень талантливым и оптимистически настроенным на жизнь. Ведь он имеет дело с хрупкой и ранимой детской душой.

Детская литература – особенный «инструмент», с помощью которого ребенок познает окружающую среду, учится. Она имеет специфические черты, которые отличают ее от любой другой речи, развивается по особым законам и представляет собой уникальный языковой «мир». Детская литература вступает с маленьким читателем в своеобразный диалог, перенимая черты своего адресата. Такое заимствование отражено в языковом строе, сюжете, поэтике литературного произведения.

Особое место в детской литературе занимает поэзия. Поэтическая речь, имеющая установку на устное цитирование и запоминание, как нельзя лучше воспринимается детьми, для

которых письменная речь до определенного возраста является труднодоступной. Поэтическая речь становиться одним из первых средств, позволяющих ребенку соприкоснуться с опытом предыдущих поколений. В этом смысле детская литература – это преемница фольклора, который также зачастую облачен в поэтическую форму. Можно перечислить блестящую плеяду детских поэтов, произведения которых составляют «золотой фонд» детской литературы: Корней Чуковский, Самуил Маршак, Агния Барто, Борис Заходер и многие другие авторы.

Как отмечает С.В. Мамаева, «детская речь – это та сквозная тема, которая смыкается с ведущей темой современной лингвистики – изучением языковой личности» [2, 10]. «Значимыми особенностями детской речи являются «детерминизм форм языковых знаков; большее число по сравнению с речью взрослых звукоподражаний и изобразительных слов, употребление нерегулярных форм по регулярным моделям, окказиональное словообразование, случайность обобщения при номинации» [3, 131].

Как объект специальных исследований детская речь подробно и с самых разных сторон рассматривается в фундаментальных работах Л.С. Выготского, Е.С. Кубряковой, Н.В. Гагариной, Н.И. Лепской и других ученых. Наблюдается большой интерес к проблемам изучения детского словотворчества таких исследователей, как Т.А. Гридина, А.В. Захарова, М.Б. Елисеева, Т.Н. Ушакова, С.Н. Цейтлин и многих других.

Авторскими коллективами под руководством В.К. Харченко, С.Н. Цейтлин, Т.А. Мехович созданы словари детской речи. Говоря о языковой личности, способной достаточно продуктивно порождать новые (окказиональные) слова, используется термин словотворчество, обозначающий создание, изобретение новых слов. Общепризнанно, что исследование индивидуального словообразования дает представление о словотворческих возможностях системы языка.

Создание окказионализмов – это сознательное отклонение от нормы, которое выступает как образное средство, как средство показа какой-либо характеристики речевой, социальной, диалектной, профессиональной, возрастной и т.д. [4, 48]. С этой точки зрения окказионализм может быть образован как по действующей словообразовательной модели, так и с ее нарушением.

Достойное место в детской литературе занимает творчество А.А. Усачёва. Андрей Усачёв – знаменитый детский поэт и писатель, автор современных детских книг как для малышей, так и для подростков. Его книги пользуются огромной популярностью, выпускаются большими тиражами. В России вышло более 100 книг Андрея Усачёва для детей. Пять книг Андрея Усачёва рекомендовано Министерством образования России для изучения в школах в качестве учебных пособий: «Основы Безопасности Жизнедеятельности» 1, 2, 3, 4 класс, «Декларация Прав Человека», «Мои географические открытия». Музыку на его стихи писали известные композиторы: Максим Дунаевский, Теодор Ефимов, Павел Овсянников, Александр Пинегин.

А.А. Усачёв – автор сценариев Новогодних представлений для детей в Кремлевском дворце съездов и Московской мэрии. Нет таких жанров в литературе для детей, где бы он не работал, его песни звучат по радио и телевидению, он написал целую серию занимательных веселых учебников, по его сценариям снимаются мультфильмы и художественные фильмы для детей. В чем же секрет его популярности, секрет активно захватывать и удерживать внимание детей, читающих его книги? Его детские стихотворения доступны для понимания, ритмичны, они в простой форме рассказывают о довольно сложных явлениях мира и несут познавательную нагрузку.

Языковой особенностью стихотворений А.А. Усачёва является активное использование окказионализмов. Например, в стихотворении «Глинчики» поэт на глазах читателя по модели «блин+чик» создает новое слово «глин(а)+чик»:

Сижу в песке, пока
Мама жарит блинчики
Я из глины и песка
Приготовлю глинчики
Глинчики песочные
Вкусные и сочные [5, 16].

Или другой пример:
Мы сидели на *Сиделке*,
И свистели в две *Свистелки*,
И глядели в небосвод...
Вдруг глядим – летит *Леталка*...[5, 16].

Окказионализмы *«сиделка, свистелка, леталка, проезжалка, бежалка, оралка, соображалка, гавкалка»* в данном случае имитирует одну из особенностей детской речи – создание новообразований – и в то же время являются одним из приёмов, реализующих языковую игру.

Не менее интересным приемом видится соединение разноязычных морфем, или прием

построения окказионализмов по модели «исконная морфема + заимственная морфема» в стихотворении «Пудинг». Английский суффикс -инг- (-ing) проецируется на русские слова «блюдо», «гость», «худой», «толстый», изначально такового не имевшие, в результате появляются новые слова *«блюдинг»,«гостинг», «худинг», «толстинг»:*

Англичане любят
Есть на ужин пудинг,
Потому что пудинг -
Очень вкусный *блюдинг.*
Тот, кто любит пудинг
И часто ходит в *гостинг,*
Не бывает *худинг,*
А бывает *толстинг*! [5, 27].

В одном из поэтических текстов А.А. Усачёва обнаруживаем и такой приём детского словотворчества, как редеривация, при помощи которого от основы существительного «ботинок» создаётся окказиональное «*ботин»* с размерно-увеличительным значением:

В лопухах лежит Ботинок,
Здороveннейший *Ботин*.
– Где, Ботинок, твой Братинок?
Почему лежишь один?
Вы друг с другом разошлись
И друг с другом не нашлись? [5, 31].

Помимо игры с использованием деривационных особенностей языковой системы, в поэтических текстах А.А. Усачёва обнаруживается имитация речевой ошибки на уровне образования формы. Несклоняемое слово «пальто» намерено склоняется поэтом и употребляется форма «в пальте», графическая выделенность данной словоформы в тексте сигнализирует о необходимости обратить внимание на данное слово. Как правило, тексты с подобными словоформами имеют ярко выраженную прагматическую установку, связанную с оценкой их неправильности, высмеиванием:

Жил в нашем подъезде Иван Петушков.
Он был чемпионом среди чудаков:
Когда все гулять выходили в пальто,
Иван выходил в ПАЛьТЕ. [5, 20].

Активно поэт использует и словосложение. В результате «соединения двух мотивирующих слов» [6, 42] возникает новое слово. Например, в стихотворении «Паповоз»:

Мы играли в *паповоз,*
В самый быстрый *паповоз,*
В самый лучший *паповоз:*
Ехал я, а папа – вёз.
Папа, не сбавляя ходу,
Рассекает грудью воду
И – подняв волну, плывёт –
Настоящий *папоход!*
Из тумана перед нами
Айсберг вырос, как гора...
Папоход взмахнул руками,
Паполёт летит –
Ура! [5, 7-8].

Окказионализм «паповоз», созданный по аналогии со словом «паровоз», на фоне канонического слова приобретает необычайную выразительность, привлекает к себе внимание. В стихотворении автор продолжает этот ряд, пополняя его такими новообразованиями, как *папоход* – пароход, *паполет* –самолет. Подобные новообразования одновременно выполняют и номинативную функцию – называет «новое транспортное средство в игре с ребенком – папу», и изобразительно-выразительную, и комическую. Игра со словом привела к появлению новых единиц «паповоз», «папоход», «паполет», по внешней форме напоминающих детскую речь, и по этой самой причине понятных ребенку.

Кроме описанных способов словообразования А.А Усачёв прибегает к наложению слов и актуализации части слова. Рассмотрим примеры в стихотворениях А.А. Усачёва «Лягушачий букварь» и «В первый класс»:

Трудно в первом классе
Лягушонку *КВАсе:*
Нужно выучить слова -
Все слова со слогом *КВА:*
КВАс, КВАдрат, КВАртира, КлюКВА,
ТыКВА, смоКВА, брюКВА, буКВА.
И, конечно же, на КВА
Слово главное –*Мос-КВА!* [5, 24].

Поросенок:
- *ХРЮ-ХРЮ-ХРЮ*
Стал читать по букварю.
Должен он закончить с мамой
Подготовку к сентябрю.
В школе и простые звуки
Нужно *ХРЮкать* по науке! [5, 19].

В заключении подчеркнем, что исследование индивидуального словотворчества – интересная

и актуальная проблема современной лингвистики. Авторские новообразования являются наглядной иллюстрацией путей и форм развития языка, их изучение способствует выявлению тенденций словообразовательных процессов, в то же время авторские новообразования дают представление об особенностях идиостиля художника слова.

Литература

1 Чуковский К.И. От двух до пяти. – М.: Мелик-Пашаев, 2013.
2 Мамаева С.В. Речевой портрет школьника 5-7 классов. – Кемерово: Изд-во КГУ, 2007.
3 Шахнарович А.М. Детская речь // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1990. – С. 198.
4 Лыков А.Г. Современная русская лесикология: русское окказиональное слова. – М., 1974.
5 Усачев А.А. Стихи для детей. – М.: Эксмо, 2005.
6 Лопатин В.В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования. – М.: Наука, 1973.

References

1 Chukovsky K.I. From two to five. – M.: Melik-Pashayev, 2013.
2 Mamayeva S.V. Speech portrait of the school student of 5-7 classes. – Kemerovo: Publishing house of KGU, 2007.
3 Shakhnarovich A.M. Children`s speech//Linguistic encyclopedic dictionary. – M.: Science, 1990. – Page 198.
4 Lykov A.G. Modern Russian lexicology: Russian occasional words. – M, 1974.
5 Usachev A.A. Verses for children. – M.: Eksmo, 2005.
6 Lopatin V.V. Born of the word. Neologisms and occasional educations. – M.: Science, 1973.

Арзиева Е.Р.

Вербальная репрезентация концепта «будущее» в «Чернобыльской молитве» С. Алексиевич

Статья посвящена анализу концепта «будущее» на материале произведения С. Алексиевич «Чернобыльская молитва». Автора данной статьи излагает результаты наблюдений над вербальным воплощением лексемы «будущее». В настоящей статье проводится параллельмеждубудущем временем воображаемых перспектив и гипотетических допущений. На приведенном фактическом материале показана репрезентация анализируемого концепта в футуральной семантике языковых единиц. Автор исследуемого материаларассматривает вопросы терминологического характера, связанные с неоднозначностью категории времени, при этом указывает, что ряд ученых, таких, как: Н.Д. Арутюнова, В.В. Колесов, Н. Федорови др. относят будущее время к сфере ирреальных наклонений. Наглядный материал позволил автору статьи доказать то, что концепт «будущее» в произведении передается посредством глаголов будущего времени и реализуется в речевых актах: предсказании, предположении, угрозе. В заключение подчеркивается взаимосвязь темпоральных планов, составляющих определенноеединствоконцептуального поля.

Ключевые слова: вербальная репрезентация, концепт «будущее», лексема, футуральная семантика, виртуальный мир, темпоральный характер, языковые единицы, имплицитность.

Arziyeva E.R.

Verbal representation of concept «the future» in «Chernobyl prayer» S. Alexiyevich

This article analyzes the concept of «future» on a material product Alexiyevich «Chernobyl Prayer». The author of this article presents the results of observations of verbal incarnation of tokens «future». This article draws a parallel between the future prospects of the time imagined and hypothetical assumptions. The figure shows a representation of factual data analyzed concept in future semantics of language units. An illustrative material allowed the author to prove that the concept of «the future» in the product is passed through the future tense of verbs and implemented in the speech acts: prediction, assuming, threat. In conclusion, it highlights the temporal relationship, constitute a certain unity of the conceptual field.

Key words: verbal representation, the concept of «future», token, future semantics, virtual world, temporal character, linguistic units, implicit.

Арзиева Е.Р.

С. Алексиевичтің «Чернобыльская молитва» шығармасындағы «болашақ» тұжырымының ауызша репрезентациясы

Мақала С. Алексиевичтің «Чернобыльская молитва»шығармасындағы «болашақ» тұжырымының анализіне арналған. Аталған мақала авторы «болашақ» лексемасының ауызша берілуін бақылау нәтижелерін ұсынады. Мақалада қиялдағы көріністің болашақ уақыты мен гипотетикалық жорамал арасында параллель жүргізіледі. Берілген іс жүзіндегі материал негізінде анализ жасалатын тұжырымның репрезентациясы тілдік бірліктердің футуралдық семантикасында көрсетіледі. Көрнекті материал мақала авторына шығармадағы «болашақ» тұжырымының келер шақ етістіктері арқылы берілетінін және сөйлеу актілерінде: болжамда, шамалауда, қатерде жүзеге асырылатынын дәлелдеуге мүмкіндік берді: Қорытындыда тұжырымдамалық өрістің белгілі бір бірлігін құрайтын темпоралдық жоспардың өзара байланысы атап өтіледі.

Түйін сөздер: ауызша репрезентация, «болашақ» тұжырымы, лексема, футуралдық семантика, темпоралдық сипат, тілдік бірліктер, виртуалдық әлем, имплициттілік.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81:1

Арзиева Е.Р.,

докторант PhD I курса Казахского национального педагогического университета им. Абая, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: belong_to_dreams@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Л.Т. Килевая

ВЕРБАЛЬНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «БУДУЩЕЕ» В «ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ МОЛИТВЕ» С. АЛЕКСИЕВИЧ

«Чернобыльская молитва» С. Алексиевич – художественно документальное произведение, имеющее закономерный, связанный с его идеей подзаголовок «Хроника будущего» [1]. Он представляет собой словосочетание, совмещающее две на первый взгляд несовместимые в семантическом отношении лексемы *хроника* и *будущее*. Лексема *хроника*проецирует на план прошлого, поскольку ведущей ее семой является ориентация на достоверность прошлых событий. В данном же словосочетании с помощью лексемы *будущее* актуализируется план будущего. Не случайно, повествуя о прошлом, С. Алексиевич подчеркивает: «Не раз мне казалось, что я записываю будущее [1,2]. Несомненная значимость концепта «будущее», обозначенная в том числе и в приведенном высказывании писательницы, обусловливает актуальность исследования данного концепта. Одному из фрагментов проведенного анализа посвящена даннаястатья, целью которой является изложение результатов наблюдений над вербальным воплощением его роли в идейном замысле произведения.

Собранный материал свидетельствует о репрезентации анализируемого концепта в футуральной семантике языковых единиц. Семантическая категория футуральности, включающая целый спектр семантических составляющих, в качестве ядерного компонента содержит будущее время. И хотя статус данного грамматического значения в составе категории времени не находит единодушной интерпретации в трудах лингвистов, в большей части исследований последнего времени ученые признают его темпорально-модальный характер. В частности, на это указывает Н.Д. Арутюнова. Говоря о представленности будущего времени в «Русской грамматике -80», ученый указывает на отсутствие в ней акцента на специфику статуса будущего времени, которая «состоит в том, что будущее время глубоко модализировано» [2, 6]. Не случайно ряд ученых относят будущее время к сфере ирреальных наклонений, поскольку передаваемое им действие еще не осуществилось [3,136]. Предполагаемая говорящим его реализация после момента речи обусловливает связь будущего времени с идеальным, виртуальным, следовательно, с модальностью действия.

Обоснованность темпорально-модального свойства будущего времени представлена в исследованиях В.В. Колесова. С опорой на труды Н. Федорова ученый отмечает ментальную характеристику русского человека – «жизнь по мечте» в соответствии с поставленной целью [4, 25]. На тот факт, что эта мечта может не осуществиться даже в дальней перспективе, указывает закрепившийся в русских социально-философских исследованиях термин «маниловщина» [5, 143].

В анализируемом произведении будущее время носит делокализованный характер. План будущего сопряжен с миром воображаемых перспектив и гипотетических допущений. Это передается путем использования форм будущего времени в наглядно-примерном значении. Частотность такого употребления даже в речи только одного рассказчика в произведении свидетельствует о будничностичеловека, оставшегося в местах, пораженных радиоактивными частицами. В наглядно-примерном значении глагола передается некая атемпоральности этого человека, например:(о коте Ваське) Без Васьки бы погибли… Мыс ним *поговорим, пообедаем* [1, 4]; (о бомжах) Вот они *напьются*, песни поют [1, 4]; Живу я и котик … Милиция *посигналит*, мы с ним *обрадуемся* [1, 4]; Ночью *приснится* – кто-то позвал…Зайду на могилки. Мама там лежит… *Посижу* возле всех. *Повздыхаю* [1, 5].

В приведенных конструкциях глаголы будущего времени выражают значение, сопряженное с наречиями *постоянно, всегда*. В отдельных же случаях в наглядно-примерном значении они сопряжены с негативной перспективой: И дочки уменя есть, и сыны… А я никуда отсюда не хочу… дети *потерпят, потерпят и обидят* [1, 3].

Концепт «будущее» посредством глаголов будущего времени реализуется в рассматриваемом произведении в речевых актах: а) предсказание, например: Вы все *умрете*… надо уезжать… Эвакуироваться [1, 3]; б) предположение: Постучали солдаты: «Что, хозяйка, собралась?» Спрашиваю: «Силой *будете* мне руки и ноги *связывать*?» [1, 3]; в) угроза: А я *пригрозила*, который до меня *дотронется*, силу свою *покажет*, тот кием *получит* [1, 3]. В последнем из приведенных примеров глаголы будущего времени, как видно, передают гипотетическую семантику, что еще раз подчеркивает модальный характер этого грамматического значения.

Наблюдения над воплощением концепта «будущее» в «Чернобыльской молитве» свидетельствуют о предпочтительном употреблении в нем глаголов прошедшего и будущего времени. Глаголы настоящего времени используются лишь спорадически. Интерес представляют глаголы в прошедшем времени, семантика которых направлена на будущее. Это относится к глаголу *ждать*, используемому в прошедшем времени в единой конструкции с глаголами будущего времени положительной коннотации: Сначала я людей *ждала*, думала – все *вернутся* [1, 2].

Примечательно, что будущее через прошлое передается в произведении также посредством сочетания в используемых конструкциях лексем, с одной стороны, соотносимых с планом прошлого, с другой – с планом будущего. Так, если лексема *воспоминани*е проецирует на план прошлого, то лексема *догадка* связывается с планом будущего: Зачем тогда люди *вспоминают*? Чтобы восстановить истину? Справедливость? Освободиться и забыть? Понимаю, что они участникиграндиозного события? Или ищут в *прошлом* защиты? И это притом, что *воспоминания* – хрупкая вещь, эфемерная, это не точные знания, а *догадка* человека о самом себе [1, 1].

Анализ данного фрагмента текста свидетельствует об актуализации прошлого, воплощаемого в том числе и в словосочетании *ищут в прошлом*, где лексема *прошлое* представляет собой субстантивированное прилагательное. Кроме того, лексема *догадка* представлена в данном контексте как интерпретация слова *воплощение*. Это свидетельствует о неразрывной связи двух взаимопересекающихсятемпоральныхпланов: прошлом и будущем.

Примечательно, что данная взаимосвязь позволяет автору воплотить основную идею «Чернобыльской молитвы». Как известно, речевые акты, связанные с планом будущего, представляют собой законы, запреты, заповеди, предсказания, советы, предписания, заветы, ходатайства. На основании такого рода актов формируются нормы, которые должны соблюдаться человеком. Нарушение этих норм в прошлом (или настоящем, которое, несомненно, с течением времени трансформируется в прошлое) предполагает социальное наказание или возмездие судьбы. Поведенческие нормы человека несоотносимы с тем или иным временем, они атемпоральны. Неслучайно библейские заповеди, воплощающие эти нормы, представлены глаголами в форме повелительного наклонения *не укради, не убий, не лги* и т.д.

Концепт «будущее» в анализируемом произведении также, на наш взгляд, носит достаточно атемпоральный характер. Он репрезентируется не только в виде определенных языковых еди-

ниц, но и путем презентации плана содержания всего текста, передавая идейную основу произведения. Она заключается в предупреждении людей о том, что мир ждет катастрофа, если человек будет безответственно относится к использованию атомной энергии. Это предупреждение, несомненно, на будущее. Но имплицитное представление плана прошлого очевидно, поскольку трагедия уже произошла.

Ответ на вопрос, как жить в будущем людям, по вине которых произошла авария, и не только им, а всем людям вообще, содержится, на наш взгляд, в названии произведения «Чернобыльская молитва» Ключевым словом в этом словосочетании является слово *молитва*. Единственным средством спасения от содеянном греха (чья-то невнимательность к агрегату, его техническому состоянию; безответственность) является покаяние в виде молитвы. Нетрудно заметить, что данные деяния как взаимосвязанные составляющие определенного единства также проецируют на два обозначенных выше темпоральных плана, что схематически выглядит следующим образом:

Таким образом, концепт «будущее» в «Чернобыльской молитве» С. Алексиевич является наиболее значимым компонентом реализуемого концептуального поля. Он репрезентируется как в отдельных языковых единицах плана выражения, так и в содержании всего текста произведения.

Литература

1 Алексиевич С. Чернобыльская молитва (хроника будущего). – 2-е издание. – М.: Издательский дом: Время, 2006. – 304 с.

2 Арутюнова Н.Д. Будущее в языке //Логический анализ языка. Лингвофутуризм. Взгляд языка в будущее //Под ред. Н.Д. Арутюновой. – М.:Изд-во. «Индрик», 2011. – С.6-11.

3 Килевая Л.Т. Картина мира древних славян. Категория наклонения: Монография. – Алматы: АГУ им. Абая, 2002. – С.136-147.

4 Колесов В.В. «Жизнь происходит от слова….» – СПб.: Златоуст, 1999. – 368 с.

5 Вьюнов Ю.А. Русский народ: национальный характер и духовные ориентации //Методическое пособие к дистанционному курсу повышения квалификации преподавателей русского языка как иностранного: В 2-х частях: Часть II: Современная русская литература; Страноведение России //Под ред. Э.Г. Азимова. – М.: МАКС Пресс, 2004. – С.127-163.

References

1 Aleksievich S. Chernobyl’skaja molitva (hronika budushhego). – 2-e izdanie. – M.: Izda-tel’skij dom: Vremja, 2006. – 304 s.

2 Arutjunova N.D. Budushhee v jazyke //Logicheskij analiz jazyka. Lingvofuturizm. Vzg-ljad jazyka v budushhee //Pod red. N.D. Arutjunovoj. – M.:Izd-vo. «Indrik», 2011. – S.6-11.

3 Kilevaja L.T. Kartina mira drevnih slavjan. Kategorija naklonenija: Monografija. – Almaty: AGU im. Abaja, 2002. – S.136-147.

4 Kolesov V.V. «Zhizn’ proishodit ot slova….» – SPb.: Zlatoust, 1999. – 368 s.

5 V’junov Ju.A. Russkij narod: nacional’nyj harakter i duhovnye orientacii //Me-todicheskoe posobie k distancionnomu kursu povyshenija kvalifikacii prepodavatelej russkogo jazyka kak inostrannogo: V 2-h chastjah: Chast’ II: Sovremennaja russkaja literatura; Stranovedenie Rossii //Pod red. Je.G. Azimova. – M.: MAKS Press, 2004. – S.127-163.

Байсалова Х.М.

Семантические трансформации прецедентных текстов на страницах газет

В статье рассматриваются проблемы смысловой организации газетного текста, в котором широко представлены прецедентные тексты. Под прецедентным текстом понимаются часто цитируемые тексты, значимые для представителей той или иной культуры (строки из популярных произведений, пословицы, фразеологизмы, цитаты из литературных произведений, афоризмы, строки из песен и др.). Основная функция прецедентных текстов не в информировании читателя или слушателя, а в воздействии на него, формировании у него определенного мнения о том или ином событии, ситуации. Прецедентные тексты включаются в газетный текст не только в неизменном, но и в трансформированном виде. Семантические трансформации прецедентных текстов в газетной публикации раскрываются с помощью анализа различного рода семантических функций или отдельного слова, или словосочетания, или всего предложения. Фактическим материалом послужила отечественная русскоязычная пресса.

Ключевые слова: прецедентный текст, семантические трансформации, газетный текст, адресат, реципиент, цитирование.

Baisalova Kh.M.

Semantic transformation of the precedent text in newspapers

The article d eals with the problem of semantic organization of newspaper textin which is widely represented precedent texts. Under the precedent text is understood frequently quoted texts important for members of a particular culture (the line of popular works, proverbs, idioms, quotations from literary works, aphorisms, lines from songs and others.). The main function of precedent texts are not to inform the reader or listener, and the impact on him, shaping his particular opinion about a particular event, situation. Precedent texts are included in the text of a newspaper not only unchanged, but also in a modified form. Semantic transformation of precedent texts in the newspaper are disclosed by analysis of different kinds of semantic functions or a particular word or phrase, or a whole sentence. As a factual material served a domestic Russian-language press.

Key words: precedent text, semantic transformation, newspaper text, the recipient, the recipient, citation.

Байсалова Х.М.

Газет беттеріндегі прецеденттік мәтіндердің семантикалық өзгерістері

Мақалада прецеденттік мәтіндеркеңінен қолданылатын газет мәтінінің мәндік құрылымы мәселелері қарастырылады. Прецеденттік мәтін ретінде көп жағдайда белгілі бір мәдениет өкілдеріне (танымал шығармалардан жолдар, мақалдар, фразеологизмдер, өлең жолдары және т.б.) маңызды деп саналатын сілтеме мәтіндер қарастырылады. Прецеденттік мәтіндердің негізгі міндеті оқырман немесе тыңдармандарға ақпарат беру емес, кеісінше оған әсер етіп, белгілі бір оқиғаға, жағдайға қатысты көзқарасын қалыптастыру болып табылады. Прецеденттік мәтіндер газет мәтініне өзгертілген күйде де енгізіледі. Прецеденттік мәтндердің газет баспасындағы семантикалық түрлендірулері әртүрлі формадағы семантикалық қызмет немесе жеке сөздер, немесе сөз тіркестер, немесе толық сөйлем талдауы көмегімен беріледі. Нақты материал ретінде отандық орыстілді баспасөз беттері алынды.

Түйін сөздер: прецеденттік мәтін, семантикалық түрлендіру, газет мәтіні, реципиент, қабылдаушы, дәйексөз.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.1/.2

Байсалова Х.М.,

магистрант II курса Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: kbaysalova@mail.ru
Научный руководитель – к. ф. н. доцент Ж.С. Абаева

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ТЕКСТОВ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТ

Термин «прецедентный текст» впервые ввел в научный оборот Ю. Н. Караулов в докладе «Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности» на VI Международном конгрессе преподавателей русского языка и литературы в 1986 г. [1]. Сейчас этот термин широко и активно используется исследователями.

Под прецедентным текстом понимают часто цитируемые тексты, значимые для представителей той или иной лингвокультуры (строки из популярных произведений, пословицы, фразеологизмы, цитаты из литературных произведений, афоризмы, строки из песен и др.).

Ю. Н. Караулов определяет прецедентные тексты как «значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая её предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [1, 216]. Текст, не обладающий эмоциональной и познавательной значимостью, как замечает Ю.Н. Караулов, прецедентным не является (заявление об отпуске, тексты специальных работ или газетный фельетон) «ввиду недостаточной одновременной информированности членов общества» [1, 217]. Ю. Н. Караулов отмечает неправомерность отнесения прецедентных тестов только к художественной литературе, так как «они существуют и до нее — в виде мифов, преданий, устно-поэтических произведений». Он относит к прецедентным текстам библейские тексты, виды устной народной словесности, публицистические произведения историко-философского и политического звучания. «Знание прецедентных текстов есть показатель принадлежности к данной эпохе и ее культуре, тогда как их незнание, наоборот, есть предпосылки отторженности от соответствующей культуры» [1, 220].

Ю. Н. Караулов выделяет такое свойство прецедентных текстов, как «реинтерпретируемость», когда они выходят за рамки художественной литературы и выражаются в других видах искусства. В этом случае к прецедентным текстам относятся и невербальные единицы: произведения архитектуры, живопи-

си, музыки. Языковыми средствами, с помощью которых репрезентируется прецедентный текст, являются заголовки, цитаты, упоминания персонажей или авторов, их высказываний.

Прецедентные тексты используются во всех регистрах и стилях речи. В публицистическом стиле они призваны выполнять информативную и воздействующую функции, но в последние десятилетия функция воздействия на читателя выходит на первый план. Для реализации этой функции журналист использует различные приёмы, помогающие сделать газетную статью яркой и расставить необходимые акценты. В неизменной форме при сохранении значения, сформированного традицией употребления или смыслами источника, прецедентный текст ориентируется на формирование стандарта. Подвергаясь обыгрыванию, различным трансформациям, он вносит стихию экспрессивности. Прецедентные тексты – это «особое средство выразительности в современных печатных СМИ, которое привлекает внимание читателя, заставляет его остановиться на данной цитате, заголовке» [2, 54].

Показателем активности прецедентных текстов в современной газетной речи служит частотность использования одних и тех же первичных текстов, при этом рассматриваемые тексты-прецеденты превращаются в модель, по которой производятся новые языковые единицы.

«В современной массовой коммуникации последовательно обнаруживаются две, казалось бы, противоположные тенденции: первая – это стремление к максимальной свободе, к обнаружению творческой индивидуальности автора, а вторая – это активное использование уже зарекомендовавших себя способов выражения мысли, что позволяет хотя бы отчасти скрыть свою субъективность и соотнести свой текст с существующими традициями» [3, 2].

Различные типы прецедентных текстов, широко используемые на страницах казахстанских газет, помогают сформировать определённую читательскую оценку адресата. Современные авторы газетного текста активно используют большое количество прецедентных феноменов как в тексте, так и в заголовках. Такие языковые средства, как прецедентные тексты, могут говорить о степени начитанности авторов, об уровне культурных знаний. Прецедентные тексты способствуют экономии газетного пространства и привлечению внимания читателя к ключевым моментам. Кроме того, выбор того или иного типа прецедентного текста может быть продиктован жанром публикации, требованиями к объёму материала и его стилистике. Прецедентные тексты дают возможность не только подтвердить актуальность использования данного типа языковых средств, но и предположить возрастные и интеллектуальные особенности авторов, наличие у них чувства юмора, такта и языкового вкуса. Они позволяют соотносить прошлое и настоящее, увидеть динамику жизни, расширить кругозор и развивать художественный вкус.

Журналистика, как известно, выполняет две основные функции – информирования и воздействия. Прецедентные тексты являются составляющими второй функции. Апеллируя к фоновым знаниям реципиента, журналистский текст тем самым оказывает влияние на характер восприятия читателем информации. Показателем попытки адресанта воздействовать на сознание адресата является эмоционально-экспрессивная окраска высказывания.

Из всех стилей современного русского литературного языка именно публицистический стиль напрямую связан с общественной жизнью страны, имеет социальную подоплеку. Язык здесь является не только средством общения и познания, но и несет в себе прагматическую функцию. «...материалы средств массовой информации интересны с точки зрения их организации, так и более частных особенностей, характерных для определенных изданий. СМИ создают конкретный мир, в котором живет современный человек и который служит четкой концептуализацией действительности» [4, 9].

По Ю.Н. Караулову, есть три способа существования и обращения к прецедентным текстам: натуральный способ, вторичный способ и семиотический (намек). При натуральном способе текст доходит до реципиента в неизменном виде, то есть посредством цитации. Вторичный способ предполагает трансформацию исходного текста. Семиотический, который, в отличие от двух предыдущих, присущ только прецедентному тексту. При семиотическом способе обращение к прецедентному тексту происходит намёком, отсылкой.

Е.А. Земская выделяет две группы прецедентных текстов: включённые в текст в неизменном виде (цитация) и в трансформированном, переиначенном (квазицитация), поскольку они хорошо известны широкому кругу лиц, обладают свойством повторяемости в разных текстах [5, 105].

В современном газетном тексте чаще встречаются прецедентные тексты в виде трансформации, реже – в виде дословного воспроизведения

или отсылки. Большинство текстов в неизменном виде, созданных посредством цитации, имеют песенный характер:

1. *Думайте сами, решайте сами...* (статья о коммунальном скандале жильцов в городе Алматы) – фраза из песни «Если У Вас Нету Тети» (здесь и далее примеры взяты из газеты «Время»).

2. *Не надо печалиться!* (статья об Александре Пахмутовой и николае Добронравове) – фраза из одноименной песни группы «Самоцветы».

3. *То ли еще будет* (статья об единой информационной системе технического осмотра автомобилей) – фраза из «Песенки первоклассника».

4. *Непогода нынче в моде* (статья о чемпионате мира среди юниоров) – фраза из песни Павела Смеяна «Непогода»

5. *Дерева вы мои, дерева* (статья о самом зеленом городе мира) – ср. со словами из песни Евгения Бачурина «Дерева».

Как можно заметить, в основе использования приведенных примеров лежат разного рода смысловые ассоциации, вызванные семантическими трансформациями в языковом сознании коммуникантов. При этом прецедентные тексты на страницах газет подвергаются следующим трансформациям: замена, усечение или добавление лексических единиц.

Один из самых распространенных видов трансформации – замена одного или нескольких слов цитаты на слова, связанные с содержанием газетной статьи, которые представляют суть ее содержания. Например, *Бибигуль* – птица певчая (статья о Бибигуль Тулегеновой) – ср. с названием турецкого сериала «Королек — птица певчая», *Наша крыша – небо голубое, наше горе – жить такой судьбою* (статья о судьбе полуразвалившегося дома) – ср. с песней из мультфильма «Бременские музыканты» «Наша крыша – небо голубое. Наше счастье – жить такой судьбою!»

Иногда опора делается на структуру исходного текста, так как формальное сходство вызывает у реципиента нужные ассоциации. Это приводит к выразительности текста, наполняет его смысловыми оттенками. Так, строка из басни «Лебедь, Щука и Рак»: *Да только воз и ныне там* и различные ее трансформации: *«Но воз и ныне там»* (статья о проблемах жителей поселка под этим названием), *«А ВИЧ и ныне здесь»* (статья о проблеме лечения ВИЧ-инфицированных иностранцев), *«А вуз и ныне там»* (статья о качестве обучения в школах и вузах), *«Навоз и ныне там»* (статья о споре в мажилисе об аграрных инновациях). Или *«Слово о полковнике Игоре»* (статья о полковнике Игоре Гиркине) – ср. с памятником литературы Древней Руси «Слово о полку Игореве».

Все эти средства способствуют выразительности текста, наполняют его смысловыми оттенками. Трансформированный и исходный тексты могут находиться в синонимических отношениях (*Золота много не бывает* (статья о незаконном обороте драгоценных металлов) – ср. с *Денег много не бывает. Делу – время, веселью – план* (статья о 550-летии Казахского ханства) – ср.: Делу – время, потехе – час.

Исходный и трансформированный тексты могут находиться и в антонимических отношениях: (*Наша крыша – небо голубое, наше горе – жить такой судьбою* (статья о судьбе полуразвалившегося дома) – ср. с песней из мультфильма «Бременские музыканты» «Наша крыша – небо голубое. Наше счастье – жить такой судьбою!») и паронимических (*«Мы почитать ее заставим*» (в статье о проекте по книгочтению для молодежи). Ср.: *Он уважать себя заставил, и лучше выдумать не мог*»).

Следующий способ преобразования прецедентного текста – усечение лексических единиц, например: За двумя зайцами... (статья о налогоплательщиках) – ср. с За двумя зайцами побежишь – ни одного не поймаешь.

Открытость, незавершенность такого заголовка призвана заинтриговать читателя.

В ряде случаев могут одновременно реализовываться сразу несколько способов преобразования исходного текста, например, замена компонента и усечение части высказывания: Бодун не тетка (статья об отравлении химикатами) – ср. с Голод не тетка, пирожка не поднесет.

Добавление компонента принадлежит, несомненно, к более редким способам преобразования прецедентных текстов: *Из своей песни чужого слова не выкинешь* (статья о метро в городе Алматы) – ср. с поговоркой «Из песни слова не выкинешь».

Таким образом, прецедентный текст, широко используемый в современных средствах массовой информации, позволяет автору публикации не просто донести до читателя и слушателя ту или иную информацию, но и выразить свою позицию по рассматриваемой проблеме. С другой стороны, использование прецедентных текстов помогает журналисту достичь главной цели публикации – сформировать у читателя определенное мнение о сообщаемом событии или ситуации.

Литература

1 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 216, 217, 220.
2 Жаева Р. Р. Прецедентные тексты в заголовочных конструкциях региональной прессы // Вестник ПГУ. Сер. филологическая. – 2010. – № 2. – С. 54.
3 Нахимова Е. А. Прецедентные имена в массовой коммуникации. – Екатеринбург, 2007. – С. 3.
4 Журавлева Е. А., Капарова Ж. Д. Прецедентные тексты начала XXI века. – М.: Флинта, 2007. – С. 27.
5 Земская Е.А. Язык и культура. – М., 1996. – С. 56.

References

1 Karaulov Iy.N. Russkij jazyk I yazykovaia lichnost. – M., 1987. – S. 216,217,220.
2 Zhayeva R.R. Precedntnyje texty v zagolovochnyh konstruktsyjah regionalnoj pressy // Vestnik PGU. Ser. Philologicheskaja. – 2010. – № 2. – C. 54.
3 Nahimova Ie.A. Precedntnyje imena v massovoj kommunikatsiji. – Yekaterinburg, 2007. – P. 3.
4 Zhuravleva JE.A., Kaparova Zh.D. Precedntnyje texty nachala XXI veka. – M.: Flinta, 2007. – P. 27.
5 Zemskaja Je.A. Jazyk I kultura. – M., 1996. – S. 56.

Данченко А.А.

Категория времени в новостном дискурсе

В данной статье рассматривается категория временной локализованности в новостном дискурсе. Все события, описываемые в информационных выпусках новостей относятся к определенному временному плану, использование которого может менять подачу самой информации и ее восприятие зрителем. Таким образом, мы постарались сопоставить использование категории времени при подготовке новостного материала на казахском и русском языках, выявить совпадают ли в двух языках значения, передаваемые временными планами при различии их грамматических показателей. Так, формируется логичный во временном отношении дискурс, который реализует основную стратегию информирования.

Ключевые слова: категория времени; дискурс; сообщение новостей; информационные выпуски.

Danchenko A. A.

Time category in news discourse

This article discusses the categories of time localization in news discourse. All the events described in the newscasts of news related to a specific time schedule, the use of which can change the flow of the information itself and its perception of the viewer. Thus, we tried to compare the use of the category of time in the preparation of news material in the Kazakh and Russian languages, to reveal whether the same two languages values passed time schedule at the difference of grammatical indicators. Thus, it formed a logical temporally discourse, which implements the basic communication strategy.

Key words: the categories of time, discourse; news reporting; newscasts.

Данченко А.А.

Жаңалықтар дискурсындағы уақыт категориясы

Мақалада жаңалықтар дискурсындағы уақыт категориясы қарастырылады. Жаңалықтар топтамасындағы барлық оқиғалар белгілі уақытқатәуелді болғандықтан, оны қолдану мен мәтін арқылы жеткізу көрермендердің ақпаратты қалай қабылдайтындарына тікелей байланысты. Осы мақалада біз қазақ және орыс тілдерінде шығатын жаңалықтардың мәтіндеріндегі уақыт категориясын салыстырып көрдік. Сонымен қатар, екі тілде олардыңграмматикалықкөрсеткіштердіңайырмашылықтарына ескере отырып уақыт белгілерінің жиелілігін анықтауға тырыстық. Осылайша,негізгікоммуникациялықстратегияны жүзеге асыру арқылы логикалықуақыт дискурс, қалыптасады.

Түйін сөздер: уақыт категориясы, дискурс, жаңалықтар топтамасы, ақпараттық шығарылымдар.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81-13

Данченко А.А.,

докторант PhD II курса Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: shaikenova@list.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Л.М. Шайкенова

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ В НОВОСТНОМ ДИСКУРСЕ

Большой интерес к изучению сферы массовой коммуикации и языка, используемого в СМИ, объясняется, прежде всего тем, что сфера СМИ является областью наиболее приближенной к массам. В современном обществе огромную роль, безусловно, выполняет информация. Являясь гланым инструментом распространения сообщений, массовая коммуникация оказывает наибольшее воздействие на общественное сознание. СМИ фактически контролируют всю нашу культуру, пропуская через свои фильтры, выделяют отдельные элементы из общей массы культурных явлений и придают им особый вес, повышают ценность одной идеи, обесценивают другую, поляризуют, таким образом, все поле культуры. То, что не попало в каналы массовой коммуникации, в наше время почти не оказывает влияния на развитие общества [1, 47]. Таким образом, современный человек попадает под воздействие СМИ.

Само слово media – «посредник» – наводит на мысль о том, что средства массовой информации являются неким связующим звеном между публикой (слушателями, читателями, зрителями) и той объективной действительностью, в которой мы живем и которая существует где-то рядом с нами. И, действительно, СМИ – это не только канал, по которому мы получаем информацию или «магическое окно», через которое мы смотрим на мир, но и «дверь» через которую идеи проникают в наше сознание [1, 54].

Исходной целью средств массовой информации является объективный анализ происходящих событий, однако следует иметь ввиду, что информационные сообщения поступают в эфир после того, как журналисты и редакторы тщательно проанализируют материал и определят, какая информация наиболее актуальна на сегодняшний день. Отсюда и идет построение верстки информационного выпуска (от наиболее значимых до менее важных событий). Отобранный материал обязательно должен соответствовать установленной повестке дня. Заглавные новости выводятся на первый план, с них то и начинается выпуск. Это должна быть тема, интересующая всех жителей страны, так как новости транслируются по всей республике. Далее может следовать информация о событиях в разных регионах и городах, и лишь в конце выпуска истории

о частных случаях, репортажи о культурных и развлекательных мероприятиях, новости спорта. Информация не навязывает зрителю, что следует думать по поводу той или иной конкретной темы или события. Таким образом, телевизионных программах журналист не имеет право высказывать свою точку зрения, а лишь констатирует факты. При этом эмотивная характеристика текста зависит от национально-культурной специфики участников данного речевого акта. Обзор определенной лексики, акцент на ключевых словах, выбор определенной коммуникативной стратегии и тактик зависят от конкретной культуры создателя текста и от поставленных целей, в данном случае – подача информации. «Эмоции не могут быть идентифицированы без помощи слов, – пишет А. Вежбицкая, – а слова принадлежат какой-то одной конкретной культуре и приносят с собой культуроспецифическую точку зрения» [2, 272].

Однако наряду с коммуникативной задачей, объединяющей информационный дискурс в единое целое, есть еще одна важная категория, которая связывает все тематические блоки программы между собой – это категория временной локализованности, или категория таксиса. Таксистные отношения по линии всех предикативных категорий – не только времени, но и модальности – реализуют связь между всеми предикативными единицами текста [3, 19]. С точки зрения Л.А. Козловой, «в числе многочисленных и разноуровневых средств создания структурной, смысловой и коммуникативной целостности текста значительное, если не центральное место принадлежит видо-временным формам глагола» [4, 59].

Многие ученые сходятся во мнении, что категория временной локализованности свойственна всем текстам высказываниям [5, 352], [4, 69]. При этом А.В. Бондарко указывает на то, что действия могут быть локализованными и нелокализованными во времени в рамках одного и того же временного плана [6, 239]. Например, повторяющееся действие рассматривается им как нелокализованное во времени.

В.Г. Герасименко, опираясь на типологию предикатов Т.В. Булыгиной, критикует эту точку зрения, считая, что повторяющиеся действия нужно рассматривать в аспекте неопределенной временной локализованности [7, 106-111].

А.В. Бондарко выделяет абсолютное и относительное время в зависимости от того, выступает ли в роли временного дейктического центра момент речи (абсолютное время) или какой-либо иной момент (относительное время) [5,13].

Не вызывает сомнений тот факт, что информационная программа представляет собой в основном абсолютное время, выражающее реальную позицию говорящего во времени по отношению к событиям, при этом момент речи является временным центром для описываемых событий: «Что касается времени, то оно в публицистике не играет столь важной роли, как в художественной литературе. Оно соответствует реальному историческому времени, не уплотняется и не интенсифицируется. Рассказ о событиях в публицистике отмечает вехи, периоды, действия, изложение же идей имеет, как правило, временной характер» [8, 30].

В целом вся телепрограмма является единым дискурсом, подчиненным одной общей целеустановке: дать зрителю полную сводку событий за определенный промежуток времени.

Стратегия информирования, как правило, имеет объективный, независимый от говорящего субъекта характер. Основными языковыми маркерами данной стратегии в информационных выпусках новостей на русском и казахском языках, служат лексико-семантические, грамматические и синтаксические средства.

Среди лексико-семантических средств главная роль принадлежит семантике вопросительных слов, а также словам и выражениям со значением времени. Последние, в свою очередь, на ряду с коммуникативной задачей, объединяющей дискурс новостей в единое целое, связывают все тематические блоки программы между собой.

В новостных программах часто встречаются различные обстоятельства времени или упоминаются конкретные даты, указывающие на принадлежность действия к тому или иному временному плану (*сегодня, вчера, завтра, только что; бүгін, қазір, жаңа ғана,осы аптада),* которые и подчеркивают связь событий с моментом говорения. Это и является основным критерием информационного жанра, характерным для выпусков новостей, как на русском, так и на казахском языках. Новость всегда начинается с точного указания места и даты (времени).

*– **Сегодняшний день** по праву можно назвать историческим. (29.05.2014)*

*– **Сегодня** в Министерстве образования Казахстана прокомментировали многочисленные скандалы, сопровождающие ЕНТ. (06.06.2014)*

*– **Завтра, первого июля** в северных и центральных областях республики ожидаются усиление ветра и осадки. (30.06.2014)*

*– **Буквально два часа назад стало известно**, что на 93-м году жизни скончался Талгат Бегельдинов, **до сегодняшнего дня** – единственный из ныне живущих дважды Героев Советского Союза, обладатель «Золотых Звезд» за подвиги в Великой Отечественной войне. (11.11.2014)*

*– Жаңалықтарымызды **жаңа ғана** тілшілерімізге телефон арқылы белгілі болған шұғыл жаңалықтан бастаймыз. (19.12.2013)*

*– **Бүгін** Қазақстанның мемлекеттік Күзет қызметі құрылды. (21.04.2014)*

*– Атыраудан **жаңа ғана** суыт хабар келіп түсті. (28.01.2014)*

*– **Бүгін таңертең** Петропавлда бүтін бір отбасының өліміне үйде тұтанған өрт себеп болды. (30.01.2014)*

*– **Бірер сағат бұрын** Ұлттық банк төрағасы Қайрат Келімбетов Астанада не бәрібір жарым минутқа созылған орыс тілінде брифинг өткізіп, осы оқиғаға «бұл – жалған, шындыққа сай келмейтін, банк жүйесін тұрақсыздандыруға бағытталған арандату әрекеті» деген баға берді. (18.02.2014)*

Именно эти обстоятельства времени указывают на актуальность событий и их связь с моментом говорения. Межу тем, позиционирование телевизионных выпусков новостей, как СМИ, оперативно реагирующего на происходящие события, позволяет воспринимать данные сообщения как недавно созданные. Осуществляется это при помощи в водных слов.

*– **Через несколько часов** наступит Новый год по старому стилю.(13.01.2014)*

*– **На данный момент** известно о 20 погибших. (15.07.2014)*

*– **Не прошло и суток**, а от стихийной свалки в парковой зоне столицы не осталось и следа. (03.07.2014)*

*– **В эти дни** решается судьба пятилетнего воспитанника талдыкорганского детского дома. (24.06.2014)*

*– Үйқысыздық **қазіргітаңда** жастыңда, кәрінің де дертіне айналып кетті (07.02.2014)*

*– **Дәл қазіргі сәтте** ақша айырбастау бөлімшелерінде 1 доллардың бағамы – 186 теңгеніңмаңайында. (11.02.2014)*

Следует отметить, что рассматриваемые нами выпуски новостей программы «Информбюро», в отличие от остальных информационных программ на других телеканалах, выходят в эфир только в будние дни, но события, происходящие в выходные или праздничные дни также освещаются в эфире.

*– **Минувшей ночью** отряды «Беркута» и внутренних войск попытались вытеснить протестующих с занятых позиций. (11.12.2013)*

*– **Этой ночью** в космос запустили второй казахстанский спутник дистанционного зондирования Земли «KazEOSat-2». (20.06.2014)*

*– **В эти выходные** алматинцы стали свидетелями грандиозного музыкального события. (09.06.2014)*

*– Землетрясение в Караганды, неожиданно произошедшее **в минувшие выходные**, наделало немало шума. (23.06.2014)*

*– Необычный фестиваль отмечали **накануне** испанцы. (23.06.2014)*

*– **Завтра** в Сочи состоится официальное открытие зимних Олимпийских игр. (06.02.2014)*

*– **Кеше** көптен күткен қуаныш, Олжас Смағұловпенәнші Мадина Садуақасованың үйлену тойы болып өтті. (03.02.2014)*

*— **Кеше кешке** халық арасында «оптовка» аталып кеткен базардың өртке орануына – ондағықұрылысжұмыстарыныңжүргізілуісебеп. (04.02.2014)*

Все события, о которых рассказывается в передаче, произошли в недавнем прошлом или происходят в настоящий момент, при этом сами события и их последствия актуальны на момент создания передачи. То есть весь дискурс новостей относится к прошедшему или настоящему временному плану. Следовательно, глагольное время представляет собой основное *грамматическое* средство реализации стратегии информирования. Блоки, содержащие рассказ о том, что происходит в настоящий момент содержат настоящее актуальное локализованное время, выражающее и в казахском и в русском языке одинаково.

*– В Уральске **начался** судебный процесс в отношении Баруха Питера – гражданина Великобритании, которого подозревают в изготовлении порнопродукции с участием казахстанских школьниц. (10.06.2014)*

*– Казахстанские кинопросторы с успехом **покоряет** новая лента отечественных кинематографистов «Ограбление по-казахски». (13.11.2014)*

*– Сейфуллин даңғылы түнгі көбелектерден **тазартылып жатыр**. Алматы полициясы әйгілі көшені көйлекті кезбелерден құтқару үшін, күшейтілген режимде **жұмыс істеуде**. (22.05.2014)*

*– Жазасын өтеп жатқандарды жазықсыз **жазалауда**. Тараздағы 158/2 түзету колониясының алдында осылай деп шу шығарған жұрт*

түрмеге басып ***кірмек болды****. Қамаудағы жақындарының жағдайына алаңдаған қараша әскерилер жоспарлы тінтуді желеу етіп түрмедегілерді аяусыз ұруда деп* ***айыптайды****. Жарақаталғандарды көзімізбен* ***көрдік деп отыр****. (19.06.2014)*

В русских передачах используются особые формы выражения прошедшего временного плана, которые представлены глаголами совершенного и несовершенного вида в прошедшем времени:

– Министерство обороны Азербайджана ***сообщило*** *об обстреле своих позиций в зоне карабахского конфликта. (05.08.2014)*

– Питьевую бутилированную воду сомнительного качества ***продавали*** *в Атырау. Две популярные в городе торговые марки* ***уличены*** *в нарушении санитарных норм. (11.12.2013)*

– Уральские полицейские ***задержали*** *нетрезвого водителя,* ***разъезжавшего*** *по городу с двумя маленькими детьми в салоне. (05.08.2014)*

В новостях на казахском языке для описания события используется простая форма прошедшего времени (өткен шақ).

– Шымкентте қаржы полициясы жасөспірімдер үйінің директорын ***қамауға алды****. (15.01.2014)*

Довольно часто в новостях используется план будущего времени. В русском языке он может быть представлен как расширенное настоящее время, так и как будущее конкретно-единичного действия. Последняя форма будущего времени наиболее характерна и для казахского языка.

– ***С этого дня*** *в России* ***увеличиваются*** *пенсии.(10.01.2014)*

– ***Биылдан бастап*** *елімізге ТМД еңбек мигранттарының келуі* ***заңдастырылатын болды****. (17.01.2014)*

– Жаңа жылмен қатар келетін әдеттегі қымбатшылық ***басталды****. Сегіз күннен соң, темір жолкөлігінің жолақысы тағы жетіп айызға* ***өспек****. (23.12.2014)*

Иногда встречается и относительное время, когда, например, говорится о планах или возможных последствиях с точки зрения момента события. В таких случаях, в русском языке, употребляется форма будущего времени:

– «Гражданка Казахстана Эльфуза Абдрисова полгода ***проведет*** *в американской тюрьме».* (*21.12.2014)*

В казахском же языке будущее время намерения образующееся при помощи «мақсатты келер шақ», а также вводного слова «мүмкін»-«возможно»:

– Теміртауда белгісіз кәсіпкер бес қабатты үйдің алдына көп қабатты қонақүй кешенінің құрылысын ***бастамақ****.(18.09.2013)*

*– «Көлік тізгініне ашы су ішіп, кісі өліміне себепкерболғандаржетіжылғадейін бас бостандығынан****айырылмақ****».(23.10.2013)*

– Алматы облысында жерінен қағылған екі бірдей отбасы ***далада қалуы мүмкін****.(15.01.2014)*

– Алдағы жылы теңге девальвацияға ***ұшырамайды****.(23.12.2013)*

– Әлемнің мұнай нарығында қара алтынның құны 5 есе арзандауы ***ықтимал****. (27.12.2013)*

Таким образом, все события, описываемые в информационных выпусках новостей, относятся к прошедшему или настоящему временному плану, реже к будущему. При этом дискурс передач построен так, что прошедший план событий помещен в рамку настоящего (момента говорения). Значения, передаваемые определенными временными планами, совпадают в двух языках при различии их грамматических показателей. Так, формируется логичный во временном отношении дискурс. Ход повествования не нарушается, информация легче воспринимается аудиторией. Все это реализует основную стратегию информированности и ее коммуникативную тактику «сообщения новости». В тоже время, следует также отметить, что наряду с информационными выпусками новостей на других телеканалах, новости на «31 канале» выходят исключительно по будням и в вечерние время, что в определенной мере задает тон всему выпуску и употреблению определенных форм категории времени.

Сравнивая новостной дискурса в русскоязычной и казахоязычной культурах, мы пришли к выводу, что различия в использовании категории временной локализованности базируются лишь на разнице в структуре самого языка. Объясняется это тем, что в информационных выпусках новостей имеются определенные стандартные модели организации дискурса и, в частности, подача материала, которая преследует определенную цель – информирование. А каким образом она будет подана и как воспринята зрителем зависит исключительно от заранее определенной стратегии и тактик, правильно сформулированной мысли и написанного текста. Таким образом, категория времени в новостном дискурсе играет огромную роль, так как служит основой построения новостного материала и последовательной передачи хода событий.

Литература

1 Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. – С. 47-54. (http://evartist.narod.ru/text5/04.htm)

2 Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.

3 Золотова Г.А. О возможностях грамматической науки // Вопросы языкознания. – 2006. – №3. – С. 14-21.

4 Козлова Л.А. Текстообразующие потенции видо-временных форм глагола (на материале английского языка) // Текстоообразующие потенции языковых единиц и категорий: Межвуз.сб.научн.тр. – Барнаул: БГПИ, 1990. – С. 59-69.

5 Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. – Л.: Наука, 1987. – 352 с.

6 Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.

7 Герасименко В.Г. Роль видо-временных форм в организации различных видов текста // Филологические науки. – 1991. – №5. – С. 106-111.

8 Солганик Г.Я. О структуре и важнейших параметрах публицистической речи (языка СМИ) // Язык современной публицистики. – М.: Флинта, Наука, 2005. – С. 13-30.

References

1 Harris R. Psihologiya massovyh kommunikacij. – S. 47-54. (http://evartist.narod.ru/text5/04.htm)

2 Vezhbickaya A. Sopostavlenie kul’tur cherez posredstvo leksiki i pragmatiki. – M.: YAzyki slavyanskoj kul’tury, 2001. – 272 s.

3 Zolotova G.A. O vozmozhnostyah grammaticheskoj nauki // Voprosy yazykoznaniya. – 2006. – №3. – S. 14-21.

4 Kozlova L.A. Tekstoobrazuyushchie potencii vido-vremennyh form glagola (na materiale anglijskogo yazyka) // Tekstooobrazuyushchie potencii yazykovyh edinic i kategorij: Mezhvuz.sb.nauchn.tr. – Barnaul: BGPI, 1990. – S. 59-69.

5 Bondarko A.V. Teoriya funkcional’noj grammatiki. – L.: Nauka, 1987. – 352 s.

6 Bondarko A.V. Vid i vremya russkogo glagola. – M.: Prosveshchenie, 1971. – 239 s.

7 Gerasimenko V.G. Rol’ vido-vremennyh form v organizacii razlichnyh vidov teksta // Filologicheskie nauki. – 1991. – №5. – S. 106-111.

8 Solganik G.YA. O strukture i vazhnejshih parametrah publicisticheskoj rechi (yazyka SMI) // YAzyk sovremennoj publicistiki. – M.: Flinta, Nauka, 2005. – S. 13-30.

Жусупова А.У.

Проблема этнокультурной эквивалентности слова в переводах стихотворения Абая на русский язык

Проблема понимания этнокультурной информации при переводе с одного языка на другой представляется чрезвычайно важным, что связано в первую очередь с глобализацией культурного пространства. На сегодняшний день проблема понимания осуществляется через субъектно-объектные отношения «человек — текст». При понимании текста, относящегося к культуре другого народа, адресант и реципиент речевого произведения оказываются носителями разных культур, а это в свою очередь может привести к неверной интерпретации при переводе. Данная статья посвящена проблеме перевода этнокультурных элементов. В ней освещаются проблемы и методы перевода реалий – понятий, относящихся к материальной и духовной культуре определенного народа. В статье рассматривается стихотворение Абая «Тұлпардан тұғыр озбас шабылсада», которое насыщено лексическими единицами с этнокультурным компонентом значения. В качестве примера анализируются переводы М. Дудина «Тулпара не обгонит в скачке кляча» и М. Замаховской «Тулпара не обгонит конь простой».

Ключевые слова: реалий, вольный перевод, дословный перевод, коннотативное значение, транслитерация, генерализация, национальная окраска, элиминация этнокультурной специфики.

Zhussupova A.U.

The problem of ethno-cultural equivalence of a word in the translations of Abay's poem into the russian language

In the modern world, the problem of understanding the ethno-cultural information is exceedingly important, and it is primarily due to the globalization of cultural space. The problem of understanding is now regarded as the implementation of communication between the subjects through a subject-object relationship «man – the text». When understanding a text of foreign culture, an addresser and a recipient of verbal work are appeared to be carriers of different cultures, and this in its turn may lead to misinterpretation in translation. The article under review deals with the problem of translation of ethno-cultural elements. The article highlights the translation of realities – concepts related to material and spiritual culture of a particular nation. The article discusses the poem of Abay, which is full of lexical units with ethno-cultural component values. Translations of M. Dudin and M. Zamakhovskaya are analyzed.

Key words: realities, free and literal translation, connotative meaning, transliteration, generalization, national colour, elimination of ethnic and cultural specificity.

Жусупова А.У.

Абай шығармасының орыс тіліндегі аудамасындағы сөздің этномәдени баламасы мәселесі

Қазіргі таңда этномәдени ақпаратты түсіну аса өзекті болып табылады. Бұл мәдени кеңістіктің жаһандануымен байланысты. Түсіністік проблемасы қазіргі кезде субъектілер арасындағы байланыс арқылы, яғни субъекті-нысанды қарым-қатынас «Адам – Мәтін» арқылы жүзеге асырылады. Шетел мәдениетіне жататын мәтінді түсіну барысында жіберуші мен қабылдаушы әр түрлі мәдениеттің өкілдері болып табылады, ал бұл жағдай аудару кезінде түсінбеушілікке әкеліп соқтыруы мүмкін. Берілген мақалада этно-мәдени элементтердің аударылу мәселесі қарастырылады. Мақалада реалилерді – белгілі бір халықтың материалдық және рухани мәдениетіне жататын ұғымдарды аудару қиындықтары мен тәсілдері қамтылады. Мақалада Абайдың «Тұлпардан тұғыр озбас шабылсада» өлеңі қарастырылады. Бұл шығарма этномәдени сөздерге бай. М. Дудин және М. Замаховская ұсынған өлеңнің орыс тілдегі аудармалары жан- жақты талданады.

Түйін сөздер: реалилер, еркін және сөзбе-сөз аударма,коннотативті мағына, транслитерация, жалпылау, ұлттық рең, этно-мәдени спецификаның жойылуы.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’25

Жусупова А.У.,

PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: celestial80@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Ашимханова С.А.

ПРОБЛЕМА ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ СЛОВА В ПЕРЕВОДАХ СТИХОТВОРЕНИЯ АБАЯ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

При переводе с одного языка на другой необходимо сопоставлять не только различные языковые системы, но и разные культуры. Понятия, относящиеся к материальной и духовной культуре определенного народа, называются реалиями.

Прежде чем приступить к вопросу перевода реалий, следует определить, что понимается под данным термином.

А.Н. Соболев рассматривает термин «реалия» как «бытовые и специфические национальные слова и обороты, не имеющие эквивалентов в быту, а следовательно, и в языках других стран, и слов из национального быта, которых нет в других языках, потому что нет этих предметов и явлений в других странах» [1, 281].

Л.С. Бархударов в своих работах обозначает реалий следующим образом: «… слова, обозначающие предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке» [2, 95].

Исходя из данных определений, мы понимаем, что речь идет о словах, относящихся к классу безэквивалентной лексики, и передача их на другом языке представляет особую сложность. Среди трудностей, возникающих при переводе реалий можно выделить следующие:

– Отсутствие в ПЯ соответствия (эквивалента) из-за отсутствия у носителей этого языка обозначаемого реалией объекта (референта)

– Необходимость, наряду с предметным значением (семантикой) реалии, передать и колорит (коннотацию) — ее национальную и историческую окраску.

Однако на практике при переводе можно решить любую проблему и об этом свидетельствуют прекрасные переводы, проделанные талантливыми переводчиками.

При переводе реалий Е.В. Бреус предлагает следующие правила [3, 113]:

– «При передаче реалии, хорошо известных получателю, используется прием транслитерации и калькирования. Менее известные или неизвестные читателю реалии сопровождаются поясняющим комментарием, название реалии берется в кавычки, а поясняющие элементы располагаются до или после поясняемого слова»;

– «Если обозначаемые реалиями понятия не являются предметом сообщения, переводчик может принять решение о снятии реалии и передаче соответствующего понятия посредством функционального аналога, используя трансформации генерализации, конкретизации и метонимии».

Следует отметить, что данные правила хорошо применимы для перевода художественной литературы. А если взять во внимание перевод поэтического текста, то задача намного усложняется, так как перевод поэзии является одним из самых сложных видов перевода. К данному виду перевода предъявляются довольно строгие требования. Помимо того, что переводчик должен воспроизводить смысл произведения, он должен также суметь воспроизвести ритмические и метрические особенности.

Более того, следует учитывать особенности языка, с которого переводят и на который делается перевод. Потому как, сохраняя число строк, размер рифм, передавая непосредственно все образы, игру слов без учета особенностей языков можно получить буквальный перевод, непоэтичный, непонятный, иногда и просто смешной для читателя. Именно по данной причине переводчики прибегают к вольному переводу, в основном верному по смыслу, но не учитывающему языковую форму и стиль оригинала. При вольном переводе допускаются произвольные сокращения, добавления и изменение оригинала. А это к великому сожалению, в свою очередь приводит к утрате самого главного в произведении – национального духа, колорита, специфики.

Рассмотрим переводы стихотворения Абая Кунанбаева, великого казахского поэта-демократа, мыслителя и общественного деятеля, в произведениях которого освещается судьба и быт казахского народа, национальные реалия занимают особое место.

Произведение Абая «Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да» насыщено лексическими единицами с этнокультурным компонентом значения.

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі, тұмар тағылса да.
Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,
Кім желігіп, қай шеттен қағынса да.
Күшік ит бөрі ала ма жабылса да?
Тәңірі сақтар, табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсаңдап, арсылдайды,
Әр жерде-ақ керегеге таңылса да [4, 94].

В данном стихотворении *тұлпар, тұғыр, үкі, тұмар, күшік ит, бөрі, тәңірі, керегеге таңылу* являются реалиями, выражающие этнонациональные особенности казахского народа.

Так, например, оригинальный текст:

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі, тұмар тағылса да

в переводе М. Дудина:

Тулпара в скачке не обгонит кляча,
Соревнованье – не ее задача [5, 90],

а в переводе М. Замаховской:

Тулпара не обгонит конь простой,
Будь он украшен пестрой бахромой [6, 41].

При переводе лексической единицы *Тұлпар* в двух случаях использован метод транслитерации. Данная единица несет этнокультурную информацию. Толковый словарь Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі) дает следующие объяснения данной лексической единице:

– Ұзақ сапар, ауыр шайқастарда батырлар мінген асқан жүйрік әрі белді ат [7, 1286] (Особо быстрый конь, которого использовали войны в длительном путешествии или в тяжелой битве).

Согласно казахско-русскому словарю издания Дайк Пресс:

– *Тулпар* – крылатый конь, боевой конь, скакун [8, 843].

В устном творчестве казахского народа *Тулпар* – это летящий конь, соответствующий Пегасу в древнегреческой мифологии.

В данном случае, по видимому переводчики стремились вызвать у читателя ощущение национального колорита. В целом, говоря о передаче реалии приемом транслитерации, следует подчеркнуть, что этот метод часто используется переводчиками, и этому есть довольно серьезные причины. Этот прием в полной мере передает специфику реалии, не искажая ее. При использовании приема транслитерации не происходит вкрапления иностранного слова в русский текст, как это происходит при транскрипции. Тем не менее, прием транслитерации нужно использовать весьма осторожно при переводе поэзии. Если реалия слишком специфична, то она просто не будет понятна. Не каждый русский читатель может быть знаком с реалием *Тулпар*. Поэтому правильнее было бы сопроводить данную реалию поясняющим коментарием.

При переводе лексической единицы *Тұғыр* М. Замаховская использовала метод лексичес-

кой трансформации – генерализацию. Перевод в определенной мере адекватный, хотя утерян национальный колорит.

М. Дудин при переводе реалия *тұғыр* использует слово *кляча*.

Согласно словарю Қазақ сөздігі:

Тұғыр

– міністе төзімді, жабы тұқымдас жылқы, жұмыс көлігі [7, 1284] (выносливая, рабочая лошадь).

Казахско-русский словарь издания Дайк-Пресс толкует данное слово следующим образом:

Тугыр

– обозная лошадь, лошадь не породистая, но крепкая выносливая. [8, 839]

В русской культуре *Клячей* называют немощную, старую или больную лошадь. В.Л. Даль в толковом словаре живого великого русского языка дает следующее объяснение слову *Кляча*:

– плохая, изнуренная лошадь [10, 124].

Возможно что, в данном случае переводчик решил применить принцип оппозиционной бинарности. *Тулпар* противопоставляется слову *кляча*. Однако, как видно из вышеуказанных толкований, значение слова *Тұғыр* не соответствует значению слова *кляча*. Перевод является неадекватным.

2. При переводе следующей строки *Оған да үкі, тұмар тағылса да* М. Дудину удалось передать мысль Абая методом вольного перевода. Однако, при переводе произошла элиминация этнокультурной специфики. Утрачен национальный колорит. Речь идет о передаче казахских реалий *үкі* и *тұмар*. Толковый словарь Қазақ сөздігі под редакцией Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақова, Р. Шайбекова трактует данные единицы следующим образом:

Үкі – түнде ұшып қоректенетін, жүні тырнығы бойтұмар саналған ірі жыртқыш құс;

– қазақ халқында қасиетті құс саналады, оның қауырсынындағы бедер құранның құпияланып жазылған нұсқасы деп, баланың бесігіне, бас киіміне жүнін қадаған, бақыт табыс әкеледі деген сеніммен сал-серілер, ақын-әншілер, батырлар, бас киімдерін, ат әбзелдерін, домбыраларын, аттарын укілеген;

– әйел адамның (қыз-келін) бас киіміне (тақия, бөрік, сәукеле) тіл-көзден, жағымсыз күштерден қорғайды деген нанымен әрі сәндік үшін тағатын, қадайтын үлпілдек жүні;

– тіл көзден, жағымсыз күштерден қорғайды деген нанымен әрі сәндік үшін тағатын ат әбзелдерінің бірі;

– батырлардың, сал-серінің, жігіт желеңнің бас киіміне (бөрік, дұлыға) тіл көзден, жағымсыз күштерден қорғайды деген нанымен әрі сәндік үшін тағылатын үкінің жүні» [7, 1347].

Согласно вышеуказанным толкованиям *Үкі* – это украшение-оберег, обладающий магическим свойством, ограждающий человека от воздействия внешних недобрых сил. С перевода с казахского *Үкі* – это филин. Казахи использовали в качестве оберегов перья филина, потому как принимали его как священную птицу. Казахи верили в то, что тисненный узор на маховых перьях филина является зашифрованной надписью из Корана . Данный оберег вешали на колыбели младенцов, как защиту от сглаза, акыны украшали домру, батыры оберегали своих коней, женщины (девушки, невестки) украшали свои головные уборы.

Тұмар – жас бала, не жаңа туған төлді, жүйрік атты тіл-көзден ауру-сырқаудан сақтайды деген ұғыммен ішіне құран сөзі жазылған, үш бұрышты мата не былғарымен тысталған дұғалық қағаз [7, 1287]. (*Тумар* – это слова из Корана, написанные на бумаге, сложенной треугольником и обернутой в материю, либо в кожу, защищающая младенца, быстрого скакуна, новорожденного молодняка, от сглаза и болезней).

Согласно казахско русскому словарю издания Дайк пресс:

Тумар – талисман, амулет, ладанка (обычно заклинание, написанное на бумаге, которая складывается треугольником, зашивается в материю и надевается на шнурке на шею ребенка [8, 843].

М. Замаховская применила метод приближенного перевода. Лексическая единица *Үкі* передается словосочетанием *пестрая бахрома*. *Бахрома* так же как и *Үкі* относится к предмету украшения. Согласно толковому словарю русского языка под редакцией С.И. Ожегова:

– Пестрый – разноцветный [11, 443].

– Бахрома – тесьма для обшивки чего-либо. с рядом свободно свясающих кистей, нитей [11, 35].

Следовательно *пестрая бахрома* – это разноцветная тесьма, используемая для общивки в целях украшения чего-либо.

Однако, при переводе М. Замаховская не учла коннотативного содержания реалия *Үкі*, то есть то, что данный предмет является оберегом. Переводчик передал денатотивное содержание в ущерб коннатотивному. Переводчик не перевел реалию *тұмар*, применив метод опущения. Утрачен национальный колорит, произошла элиминация этно-культурной специфики.

Оригинал:

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да? [4, 94]

Перевод М. Дудина:

И стая псов не одолеет волка [5, 90]

Перевод М. Замаховской:

Собакам в чаще волка не догнать [6, 41]

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да фразеологизм, используемый казахами для характеристики межличностных отношений. Лескические единицы *пес, собака* не передают истенного значения словосочетания *Күшік ит*. Ведь в реальности стая псов может одолеть волка. В данном случае переводчик не верно трактует мысли Абая.

Толковый словарь Қазақ сөздігі под редакцией Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақова, Р. Шайбекова дает следующее объяснение данному фразеологизму:

– Әлі келмейтін, шамасы жетпейтін адамдар бірігіп, косылып кіріссе де қолдарынан келмейді деген мағынада. [7, 711]

Согласно данному толкованию *Күшік ит бөрі ала ма жабылса да* фразеологизм, используемый казахами для характеристики слабых людей, чьи объедененные усилия не могут одолеть настоящего героя.

Словарь Қазақ сөздігі трактует реалию *Бөрі* следующим образом:

– түркі халқтарының тарихы жағындағы киелі ұғым, қасқырдың жағымды атауы. [7, 258] (В истории тюркских народов *Бөрі* – это волк в благородном значении). То есть *Бөрі* выступает в роли положительного героя.

Более того, в двух переводах наблюдаются структурно-семантические нарушения. При переводе риторический вопрос передан повествовательным предложением. Утерена эмоциональная окраска. В данном случае целесообразнее было бы сохранить структурно-семантическое строение предложения, так как, риторический вопрос, как правило, используется авторами для усиления выразительности сказанной фразы.

Оригинал:

Тәңірі сақтар, табандап тап ұрса да. [4, 94]

Перевод М. Замаховской:

Поможет бог осилить вражью рать [5, 41]

Согласно словарю Қазақ сөздігі: *Тәңірі* – құдірет иесі, бүкіл жаратылыстың бастауы, құдай, алла тағала. [7, 1230]

То есть *Тәңірі* – это аллах, бог, всевышний. В оригинале говорится о том, что бог спасет от нападков (врагов). Перевод М. Замаховской адекватный.

Перевод М. Дудина:

Волк – враг собакам страшно и надолго [5, 90]

Вариант М. Дудина развивает совершенно иную мысль. В оригинале о волке и о вражде с собаками нет и речи. Неэквивалентный, неадекватный перевод. Является отсебятиной со стороны переводчика.

Оригинал:

Әр жерде-ақ керегеге таңылса да [4, 94]

В переводе М. Замаховской:

Хотя не раз мы их на цепь сажали [5, 41]

Толковый словарь Қазақ сөздігі под редакцией Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақова, Р. Шайбекова объясняет лексическую единицу, относящуюся к к этно-бытовым реалиям казахского народа, следующим образом:

– *Кереге* – жас қайыннан, талдан тор көздеп жасаған киіз үй суйегінің жиналмалы қабырғасы; Керегеге таңылды – сынға түсті, айыбы бетіне басылды». [7, 630]

По данному толкованию *Кереге* – это тонкие деревянные решетки, формирующие нижнюю часть юрты. *Керегеге таңылу* – фразеологизм, (дословно быть привязанным к кереге, к деревянным решеткам юрты) означающий: подвергаться критике, быть обвиненным в чем-либо. В культуре древних казахов *Керегеге таңылу* являлось наказанием для нарушителей общественного порядка. В данном случае при переводе конечно же целесообразно было применить метод прагматической адаптации для достижения коммуникативной цели. Данный фразеологизм несет в себе экстралингвистичекую информацию, которая может быть понятна только носителю языка. Следовательно при передачи данного фразеологизма переводчик применил ближащий эквивалент, схожий по смыслу, который понятен рецепиенту.

Перевод М. Дудина:

И погибает, как всегда, без толка [5, 90]

Вольный перевод, несоответствующий оригиналу, так как в оригинале представлена совсем другая мысль. Речь идет не о том, что кто-то погибает без толку, а о том, что кто-то подвергается критике.

В заключении следует отметить, что перевод лексических единиц с этнокультурным компонентом значения очень кропотливый и нелегкий труд.

При переводе переводчик должен максимально приблизить перевод с оригиналом. Переводчик должен суметь наряду с предметным значением реалии передать и коннотативное – ее национальную и историческую окраску. От адекватного, точного перевода данной лексики зависит судьба произведения на языке перевода.

Литература

1 Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. – М.: Лит. иностр. яз, 1967. – С. 281.
2 Бархударов Л.С. Язык и перевод ИМО. – М.: Международные отношения,1975. – 240 с.
2 Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. – М.: УРАО, 2000. – 208 с.
3 Абай. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1977. – 240 б.
4 Абай. Стихи. Слова назидания. – М.: Русская книга, 2003. – 240 с.
5 Абай. Лирика. – Алма-ата: Жалын, 1980. – С. 41.
6 Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М., Шайбеков Р. Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
7 Казахско-русский словарь. – Алматы: Дайк Пресс, 2002. – 1008 с.
8 Виноградов В.С. Введение в переводоведение. – М.: ИОСО РАН, 2001. – 224 с.
9 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1989. – С. 124.
10 Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – С. 443.

References

1 Sobolev L.N. Posobie po perevodu s russkogo yazyka na francuzskij. – M.: Lit. inostr. yaz, 1967. – S. 281.
2 Barhudarov L.S. YAzyk i perevod IMO. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya,1975. – 240 s.
3 Breus E.V. Osnovy teorii i praktiki perevoda s russkogo yazyka na anglijskij. – M.: URAO, 2000. – 208 s.
4 Abay. O'lengder. – Almati': Jazwshi', 1977. – 240 b.
5 Abaj. Stihi. Slova nazidaniya. – M.: Russkaya kniga, 2003. – 240 s.
6 Abaj. Lirika. – Alma-ata: ZHalyn, 1980. – S. 41.
7 Wa'li'' N., Qurmanbayuli' Sh., Malbaqov M., Shaybekov R. Qazaq so'zdigi. – Almati': Da'wir, 2013. – 1488 b.
8 Kazahsko-russkij slovar'. – Almaty: Dajk Press, 2002. – 1008 s.
9 Vinogradov V.S. Vvedenie v perevodovedenie. – M.: IOSO RAN, 2001. – 224 s.
10 Dal' V. Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka. – M.: Russkij yazyk, 1989. – S. 124.
11 Ozhegov C. I. Slovar' russkogo yazyka. – M.: Russkij yazyk, 1986. – S. 443.

Қожахметова А.Қ.

Көркем мәтін прагматикасын корпустық лингвистика кеңістігінде зерттеу

Қазіргі таңда технологияның жедел дамуы тіл білімінде жаңа салалардың тууына алып келді. Осындай саланың бірі – қолданбалы лингвистиканың аясында пайда болған – корпустық лингвистика саласы. «Корпус» дегеніміз компьютердің жадына электронды түрде негізделген лексикалық, грамматикалық бірліктері толықтай қамтылған мәтіндер жиынтығы. Корпустың маңыздылығы оның мәтінді аннотациялауында, соның негізінде сөз қолданысының коммуникативтік-прагматикалық қызметін айқындайтын мәтіндерге талдау жасау мақсаты қойылуында. Корпусқа енгізілетін мәтіндер әр түрлі жанрларды (көркем әдеби тіл, публицистика, ғылыми-техникалық мәтіндер т.б.) қамтиды. Мәтіндерді іріктеу семантикалық талдау жасау компьютердің мүмкіндігіне орай жасалады. Яғни бұл жүйедегі зерттеу ауқымының сандық сипаты мен сапалық мәні сабақтастығы. Компьютерлік технологияның көпқырлылығы мәтін лингвистикасы, мәтіндік талдау мәселелерінің қарқынды дамуына үлкен мүмкіндік туғызады. Осы ғылымның пайда болуы және ақпараттандыру жүйесі мен ғаламтордың жаһандануы, тіл біліміне үлкен өзгерістер енгізілді. «Корпустық лингвистика» ғылым саласы ретінде қазақ тіл біліміне енді ғана еніп келеді. Қазақ тіл білімінде корпустық лингвистиканың бастапқы теориялық негіздері, бастау ұғымдары туралы ұлттық әдеби мәтіндер корпусының мақсат-міндеттері мен оларға қойылатын талаптар және т.б. мәселелер ғылыми талқыға түсуде.

Түйін сөздер: компьютер, корпустық лингвистика, корпус, мәтін, прагматика.

Kozhahmetova A.K.

Research in Artistic Texts Pragmatics in Corpus Linguistics

At present, the growing development of informational technologies gave rise to new directions in the sphere of linguistics. One of these directions in linguistics, in the frameworks of applied linguistics, is Corpus Linguistics. «Corpus» is informational and referential system based on collecting texts in electronic format. Corpus is firstly designed for carrying out scholarly research in the spheres of lexis and grammar of language as well as revealing not explicitly reflected changes in language in the process of its development during relatively small periods of time – from one to two centuries. The other goal of Corpus is providing necessary information related to such spheres of language as lexis, grammar, accent study, history of language etc. The texts of different genres such as of fiction, informative, scientific and technical contents etc. are put into Corpus. Semantic analysis of text, thus, is carried out by computer programs. The modern software in computer technologies in many regards simplifies and accelerates operations of linguistic processing of the texts of small and big quantitatively and qualitatively sizes. Processes of globalization in the field of science and informational technologies, as well as Internet, remarkably contributed in the modern development of linguistics.

Key words: computer, corpus linguistics, corpus, text, pragmatics.

Кожахметова А.К.

Исследование прагматики художественного текста в корпусной лингвистике

В настоящее время, стремительное развитие информационных технологий привело к возникновению новых направлений в области лингвистики. Одно из этих направлений в лингвистике, в частности в рамках прикладной лингвистики, является корпусная лингвистика. «Корпус» – это информационно-справочная система, основанная на собрании текстов в электронном формате. Корпус предназначен, в первую очередь, для проведения научных исследований в сферах лексики и грамматики языка, а также для выявления неярко выраженных изменений в языке в процессе его развития на протяжении относительно небольших отрезков времени – от одного до двух столетий. Другая задача корпуса – обеспечение необходимой справочной информацией относящейся к таким областям языкознания как лексика, грамматика, акцентология, история языка и др. В Корпус вносятся тексты различных жанров: язык фантастики, публицистика, научные и технические тексты и т.д. Семантический анализ текста, таким образом, выполняется компьютерными программами. Современное программное обеспечение компьютерных технологий во многом упрощает и ускоряет процессы лингвистической обработки текстов больших количественных и качественных объемов.

Ключевые слова: компьютер, корпусная лингвистика, корпус, текст, прагматика.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81:001.12/.18

Қожахметова А.Қ.,

«Ғылым ордасы» РМК базасындағы ҚР БҒМ ҒК ҒЗИ-лардың
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-мен бірлескен А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты магистратурасының II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: akony_8484@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.д. профессоры Ж.А.Манкеева

КӨРКЕМ МӘТІН ПРАГМАТИКАСЫН КОРПУСТЫҚ ЛИНГВИСТИКА КЕҢІСТІГІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Қазіргі таңдағы мәдени-экономикалық белсенді коммуникация мен интеграцияға негізделген жаһандану үдерісі кеңістігінде ақпараттық технологияның қарқынды дамуы кез келген ғылым саласының қоғамдағы жаңалықтармен бірге жаңарып, жетілуін талап етеді. Мұндай жаңашыл даму үрдісін тіл білімінінен де көруге болады. Соңғы он жылдықта компьютерлік технологияның мүмкіндіктерін пайдалану нәтижесінде қазақ тіл білімінде компьютерлік лингвистика саласының өрісі кеңге жайылып келеді. Компьютермен тіл білімін ұштастыру лингвистиканың одан әрі қарай жаңа мүмкіндіктер мен жетістіктерге қол жеткізуіне және кей проблемаларды компьютерлік әдістәсілдер арқылы қол жұмыстарын жетілдіру, автоматтандыру мәселесін шешуге мүмкіндіктер туғызып отыр. Оның алғашқы нышандары ретінде 70-ші жылдардағы есептеуіш машиналардың (ЭВМ) көмегімен жасалған әртүрлі жиілік сөздіктердің жасалуын атауға болады.

Осы бағыттағы жұмыстардың жетілуі тілді зерттеудің қазіргі заманауи бағыттары мен кешенді сипаты негізінде анықталатын тілдің коммуникативтік жаңа деңгейіне тікелей қатысты ақпараттандыру технологиясы тіл білімінде жаңа бағыттардың қалыптасуына ықпалын тигізіп отыр. Сондай тың бағыттардың бірі – корпустық лингвистика. Бүгінгі заманда техникамен, компьютердің қарқынды дамуына байланысты қалыптасушы корпустық лингвистиканың теориялық маңыздылығы мен практикалық құндылығы, ең алдымен мәліметтердің бәрін компьютерге алдын ала енгізу арқылы зерттеушілердің қажет мәліметті тауып алуы үшін қор жинақтауына мүмкіндік беруінде.

Компьютерлік технологияның мүмкіндігіне сүйене отырып дамушы тіл біліміндегі бұл бағыттың халықтың рухани және материалдық мәдениетінің жарқын айнасы ретіндегі тіл қазынасын әр қырынан кең көлемде зерттеуі түрлі деңгейде талдауы, инновациялық әдістерді қолдануы – қазіргі тәуелсіздік кеңістігіндегі «ұлт болмысын тіл арқылы таныту» қағидасына сәйкес өзекті мәселе.

Осыған орай корпустық лингвистика кеңістігінде көркем сөздердің тілін кең арнада зерттеудің маңызы зор. Себебі, ол өз кезегінде зерттеуге алынған мәтіндердегі компьютердің мүмкіндігі арқылы көркем сөз қызметінің кең арнасын кешенді

зерттеуге көмектесіп, ғылыми-әдістемелік негізін антропоөзектік бағыт құрайтын қазақ тіл білімінің лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика психолингвистика, прагмалингвистика т.б. салаларымен өзара үндесіп, өзекті мәселелерді шешуге тиімді үлес қосатыны байқалуда.

Осымен байланысты қазіргі лингвистикалық зерттеулерде тілдің қолданысы, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тілдің коммуникативтік қызметінің жаңа деңгейі мен жаңа ақпараттық әлеуметтік санада анықталуының нәтижесінде олардың жұмсалымдық ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Бұл жағдай тілді жеке өз алдына емес сонымен қатар *тіл-компьютер-адам* кешенінде жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Осымен байланысты корпус мәтінін жасауды мақсат еткен арнайы еңбек ең алдымен, мәтіндердің таңдалуынан басталады. Корпусқа енгізілетін мәтіндер зерттеу мақсаты мен нысанының қажеттілігін толықтай қамтамасыз ететіндей болуы аса маңызды болып табылатындықтан көлемді мәтіндер іріктеліп алынады. «Корпус» дегеніміз компьютердің жадына электронды түрде енгізілген мәтіндер жинағы болып табылады десек, *корпустық лингвистика* кеңістігіндегі зерттеулер компьютердің мүмкіндіктеріне сүйене отырып, ауқымды электронды мәтіндер арқылы іске асырылады. Демек, бұл арада корпустық лингвистика мен мәтін лингвистикасының өзара тығыз байланыстылығына мән беру аса маңызды.

Тілді зерттеудің антропоөзектік жаңа дейгейіне сәйкес қазақ тіл білімінде *мәтін теориясы, мәтіндік талдау, дискурс* т.б. мәтін лингвистикасына қатысты жөніндегі зерттеулер соңғы уақытта қарқынды жүріп жатқаны белгілі. Осы арада мәтін лингвистикасына қатысты бастапқы ойлар қазақ тіл білімінің негізін қалаушы проф. Құдайберген Жұбанов еңбектерінде кездесетінін атап өту орынды.

Қ.Жұбанов еңбектерінде *мәтін* ұғымы «сөз бұйымы» деген атаумен беріледі. Ғалым мәтін мәселесіне қатысты былай дейді: «*Сөз бұйымын* дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сипатын білу керек. Сөзді дұрыс құраудың жолын білу – жазылған сөзге ала-бөле қарау. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің ондай-мұндай қисығын білдіртпейтін басқа жағдайлар бар. Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын қалай жазылған болса, солай оқылады, қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет [1, 148]». Бұдан көріп отырғанымыздай, «жазған кісіден қайта сұрап алуға болмайтын» мәтіннің өзіндік сипаты бар, өзіндік жүйесі бар құбылыс ретіндегі маңыздылығына қатысты ғалымның *мәтін* ұғымын «сөз бұйымы» деп атауы оның (мәтіннің) белгілі бір тілдік бірліктерден құралған, жүйелі құбылыс екенін көрсетеді.

Бұл пікір А.Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» деген тұжырымымен үндесетінін байқау қиын емес. Осыған сәйкес қазіргі уақытта мәтін әр қырынан, әр түрлі бағытта жан-жақты зерттелуде. Қазақ тілінің шұрайлы да құнарлы бай қазынасында сақталған және көрініс табатын көркемдік әлеуеті, құндылықтық т.б. коммуникативті-прагматикалық әлеуеті ретінде жинақталып, мәтіндердегі көрнекті ақын-жазушылардың шығармасынан іріктелген мәтіндер енгізім жұмысы арқылы корпусқа енгізілуі А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында қолданбалы лингвистика саласының маманы проф. А.Жұбановтың жетекшілігімен жүргізілуде. Соның нәтижесінде жинақталған көркем мәтіндерден құралған «Қазақ әдеби тілінің ұлттық корпусын» жасау – қазіргі қазақ тіл біліміндегі аса өзекті мәселенің бірі.

«Мәтіннің көмегімен тілдің өмір сүруін, оның заңдылықтарын тануға болады» деп көркем мәтін тілін зерттеуші проф. Б.Шалабай жазғандай мәтіннің алатын орны ерекше [2,44].

Ал мәтінді дискурстық талдау барысында антрополингвистикалық қағидаға сүйенген зерттеуші ғалым А.Ж.Шайкенова мәтінге төмендегідей анықтама береді: «Мәтін – коммуникативтік бағыттағы, нақты бір ақпаратты өз бойына жиған, әрі өзгеге жеткізе отырып, белгілі бір уақыт пен кеңістіктен мәлімет (дерек) беретін, жеке тұлғаның рухани әлемін ашуға ықпал зор күрделі тілдік таңба» [3, 8].

Жоғарыда мәтінге берілген анықтамалар мәтіннің өзіне тән ерекшелігі ретінде жалпы адамға қатыстылығы, яғни дүниетаным мен оның көрінісі ең алдымен адамдардың танымына бағытталатынын айқындайды. Ал көркем шығармада жазушы өз идеясын, көзқарасын жеткізуде оқырманның қажетіне жарайтындай, түсініп отырып, қызығып оқитындай тілдік бірліктерді қолданатыны белгілі. Сондықтан кез келген мәтін дүниетанымдық және прагматикалық аспектіден құралып, тілдің сан қырлы бірлігін бір тұтастықта құрайды. Соның нәтижесінде, сайып келгенде, көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық қызметі арқылы сол халықтың танымдық аясы, сол ортаның мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі нақты да, айшықты көрінеді, танылады.

Осы қызметті тануға бағытталған мақсаттың тиімді орындалуына септігін тигізетін корпустық лингвистика мәтіндерді іріктеуде танымдық-деректік мәні бар халқымыздың ұлттық құндылықтарынан, мәдениеті мен тұрмыс тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабар бере алатын тілдік деректер айшықталған шығармалардың іріктеліп алынуы аса маңызды. Демек корпусты ауқымды мәтіндерді қамтып, жинақтайтын қор ретінде ғана емес, болашақ ұрпағымызға қалдырар мұрамызды жеткізуші құрал ретінде де тиімді пайдалану – қазіргі қазақ тіл білімінің, мемлекеттік тіл қызметін жүзеге асырудың жолындағы ыждағатты іс-шара.

Осы арада бұл саланың тілді зерттеудегі сапалық мәні мен сандық мәнінің сабақтастығын атап өткен жөн. Нақты айтқанда, корпустық лингвистиканың зерттеу нысанына енген мәтіндердің көлемі миллион сөзқолданыстан асып түседі. Миллиондап жиналған мәтіндердің ішінен белгілі бір автордың еңбектерін іріктеп алып, оның электронды нұсқасы арқылы, зерттеуімізді біршама жеңілдете аламыз. Осыған дейінгі ғылыми еңбектерде белгілі бір автордың тілдік тұлғасын зерттеу үшін оның шығармаларын оқи отырып, зерттеу мақсатына сай қажетті сөйлемдерді тауып, оны қағазға әр тілдік ерекшеліктерін картотека түрінде жазып жинақталып отырған. Ал корпустық лингвистика бұл жұмысты біршама жеңілдетуге мүмкіндік береді. Мысалы, көнерген сөзқолданысын талдау үшін, компьютердің көмегі арқылы қажетті сөзді табуды белгілі бір бағдарламалар арқылы жүзеге асырып, қажетті мәліметті оп-оңай тауып алуға болады.

Ең алдымен, корпустық лингвистика шеңберіндегі зерттеулерде, ізденістерде метабелгіленім қойылып отырады. Метабелгіленімдер – корпустың лингвистика жүйесінде жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарында белгілі бір кезеңге, стильге авторға, тақырыпқа т.б. қатысты материалдар жинаудың таптырмас дереккөзі. Себебі, метабелгіленімдер қойылған корпустардан зерттеушілер өзіне қажетті стиль, кезең, автордың аты-жөні, шығарманың аты, жылы ақпараттар бойынша мәлімметтерді тез тауып алуына мүмкіндік алады. Бұл жетістікті қазіргі дамыған тіл біліміндегі электронды мәтінді талдауда тиімді қолданылатын маңызды әдіс деп бағаланады. Оның нақты бір үлгісін былайша көрсетуге болады:

<Жанр> Проза<\Жанр>
<Автор> Әбіш Кекілбаев <\Автор>
< Тақырыбы > Бір шөкім бұлт <\Тақырыбы >
<Жылы> 1966 <\Жылы>

Жоғарыда атап көрсетілгендей, көркем мәтіндерде қолданылған түрлі теңеулер, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер автордың танымын, оның шығармасында бейнелеп отырған ортасының мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін байқауға анықтауға болады. Демек, сол байлықты ауқымды көлемде жинақтаған көркем мәтіндерді зерттейтін корпустық лингвистика тіліміздің байлығын көрсетумен қатар, тілді байытатын оның ары қарай дамуына, сақталуының бірденбір жолы. Сонымен бірге ұлт тілінің құдіретін, оның бүкіл болмысын танытуға қызмет ете ұлт болмысымен сабақтас тіл қазынасын зерттеуде де орны айрықша. Соның негізінде әр жазушының тұтас қарастырылған шығармашылық қолданысындағы көркем сөздің прагматикасын, мағыналық астарын аша отырып, әрбір тілдік тұлғаның шеберлік өрісіне орай сөз қолданыстарының жанданып, даму сипаты айқындалады.

Осы орайда көркем мәтіндегі этномәдени мазмұнды сөздердің маңызы жоғары екені белгілі. Осы мақалада, ойымыздың дәйегін корпусқа енгізілген Ә.Кекілбаевтың мәтінін талдау арқылы көрсетейік. Зерттеу барысында электронды мәтін көмегімен корпусқа енгізілген «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» көмегімен қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуына үлес қосып келе жатқан сөз зергері Ә.Кекілбаевтың шығармаларынан («Бәйгеторы», «Бір шөкім бұлт» т.б.) жинақталған 500 000 сөзқолданыстан компьютердің «табу» («найти») нұсқаулығы арқылы этномәдени мазмұнды сөздерді тауып, келесі бір файлға жинақтадық. Бұл жерде қол жұмысы біраз жеңілдеп, жартылай автоматты түрде жүзеге асырылды. Алдымен «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» этнонимдерді жеке бір файлға жинап, сол сөздерді көркем мәтіндерден ізделіп, көшіріп алынып жазушының электронды мәтінінен ізделіп, табылды.

Мысалы, АБАЖА з а т. к ө н е. э т н. *Ыдыс-аяқ, тамақ сақтайтын ағаш кебеженің үлкен түрі* [4].

Абажа бөлмеде атымен жат бір әйел, бір еркек не бітірмек, не сөйлеспек?, Осындай абажа шатырдың әр бұрышынан қақ ортаға созылған, әрқайсысының басында айдың суреті салынған төрт ұзын бақан бір-бірімен айқұшақ қауып байласыпты да, соларды тіреу қып үстіне шағын мұнара орнатылыпты [5].

АСАДАЛ з а т. э т н. *Тамақ пен ыдыс-аяқ сақталатын кебеже.*

Кемпір біткен асадалдың түбіндегі өлі астың бәрін қазанға салады (Құс қанаты).

ҚОЗЫКӨШ з а т. э т н. *Халықтық өлшем* [4].

Ал патшадан, қонтайшыдан, торғауыт ханы мен Хиуа, Бұхардан әдейілеп келетін елшілер алдын-ала үй тігіліп, кілем жайылып, қозыкөш жерден нөкер шығып қошаметпен қарсы алынады [5].

ӘБДІРЕ з а т. э т н. *Киім-кешек, әртүрлі бұйымдар салатын үлкен ағаш сандық, кебеже. Екеуі ә б д і р е н і ашып, жаулықтық ақ нәрсені алады* [4].

Ық жаққа апарып төрт-бес сіліксең жетіп жатыр. Аузы қисайып кеткен атамзаманғы жүк аяқ, ұста қайнысы қалай болса солай лекерлей салған абажадай әбдіре тек көшкен-қонғанда ғана қозғалады [5].

БАҚАН з а т. э т н. *Киіз үй тіккенде шаңырақ көтеруге, үзіктер мен түндіктерді көтеріп жабуға керекті, дауыл тұрғанда тіреу болатын ашалы ағаш* [4].

Осындай абажа шатырдың әр бұрышынан қақ ортаға созылған, әрқайсысының басында айдың суреті салынған төрт ұзын бақан бір-бірімен айқұшақ қауып байласыпты да, соларды тіреу қып үстіне шағын мұнара орнатылыпты [5].

Бүгінгі күні бұл сөздер күнделікті қолданыста өте сирек қолданылатын сөздердің қатарында. Алайда, қазақ халқының өзіне ғана тән тілдік атаулары төл мәдениеттің дерегі ретінде, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, сол арқылы ұлтымыздың құндылықтарын өз деңгейінде сақтап, басқа халықтан ерекше екенін айғақтайтын тілдік қоры танымдық-ақпараттық асыл қазынасы екені белгілі. Олай болса, рухымызды жаңғырту мен төл тарихымыз бен мәдениетімізді танытуға бағытталған заманауи талапқа, сұранысқа сай корпустық лингвистика саласының ғылыми-техникалық әлеуетін қолжетімді мүмкіндіктер арқылы көркем тілде бейнеленген құндылығымызды бере алады.

Алдағы уақытта корпустық лингвистиканың ғылыми-әдістемелік негізін пайдаланып, Ә.Кекілбаевтың сөз зергерлік шеберлігін айшықтайтын шығармаларындағы көркем сөздерге кешенді талдау жүргізу міндеті тұр. Соның нәтижесінде корпусты басқа да зерттеулер жүргізуге, пайдалануға болатындығына көз жеткізу. Тіл білімінде корпустық лингвистиканың мүмкіндігі шексіз бағыт екенін көрсетпек. Өз кезегінде осы тектес талдауларды жүргізу болашақта ол арқылы тағы да тіл болмысын анықтауда қандай жетістіктерге қол жеткізе алатындығымызды білуге жол ашпақ.

Мысалы, корпусты пайдаланушы көнерген сөздерге қызығушылық танытып, оның мағынасын білуге тырысатыны хақ. Сондықтан да халқымыздың мәдениетінен ақпарат беретін сөздерді жинау арқылы болашақта этникалық сөздер корпусын жасауға деген қажеттілік туындауы әбден мүмкін. Бұндай корпус түрі қай халық үшін болмасын, өз маңыздылығын ешқашан жоғалтпасы анық. Қайта заманауи технология мүмкіндігі арқылы басқа да халықтардың, немесе басқа елде жүрген қандастарымыз үшін тиімді болмақ. Олар кез келген жерде, кез келген уақытта корпус арқылы өз халқының құндылығынан ақпарат ала алады.

Сондықтан корпустық лингвистика тіл қазынасын, тіл қолданушының қолданыс әлеуетін дәйектейтін ауқымды мәтіндерді қамтып, жинақтайтын қорымыз болғандықтан, болашақ ұрпағымызға қалдырар мұрамызды жеткізуші құрал ретінде тиімді пайдалану – заманауи тіл білімінің басты мақсаттарының бірі болмақ.

Тілдік қазынаны игеру мен зерттеудің заманауи мүмкіндіктерін ұлтымыздың ежелден келе жатқан құндылықтарын танытумен ұштастыра білу осы бағыттың дамуын жандандыра түспек.

Әдебиеттер

1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010, – 148 б.

2 Шалабаев Б. Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері. Филол. ғыл. д ... дисс. – Алматы, 1977. – 44 б.

3 Шайкенова А.Ж. Көркем мәтін және дискурстық талдау. Филология студенттеріне арналған оқу құралы. – Петропавл, 2012. – 8 б.

4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Электронды нұсқасы.

5 Кекілбаев шығармалары Ә. Электронды нұсқасы.

References

1 Jubanov Q. Qazaq tili jo'nindegi zerttewler. – Almati', 2010, – 148 b.
2 Shalabaev B. Ko'rkem proza tilin zerttewding ghi'li'mi''-teori''yali'q negizderi. Fi''lol. ghi'l. d ... di''sc. – Almati', 1977. – 44 b.
3 Shaykenova A.J. Ko'rkem ma'tin ja'ne di''skwrsti'q taldaw. Fi''logi''ya stwdentterine arnalghan oqw quali'. – Petropavl, 2012. – 8 b.
4 Qazaq a'debi'' tilining so'zdigi. E'lektrondi' nusqasi'.
5 Kekilbaev shi'gharmalari' A'. E'lektrondi' nusqasi'.

Koshutskaya L.V.

Russian and English Magazine Advertisements: Gender Differences in Language Use

The article examines gender peculiarities in printed advertising texts in modern English and Russian-language journals. Gender linguistics is young and not completely explored area of science, and in this paper we are trying to see one of its aspects, which is very relevant in today's society. Advertising texts as means of speech manipulation are used ubiquitously, and the stereotypical male and female images imposed by advertising are recorded in the language and behavior of people. Our purpose is to consider how linguistic stereotypes in English and Russian differ for men and women, and to show whether there is a difference between the texts for male and female audience in the studied languages.

Key words: gender linguistics, advertising texts, language stereotypes, masculine speech, feminine speech.

Кошутская Л.В.

Орыс және ағылшын журналдық жарнама: тілдің пайдалануында гендерлік айырмашылықтары

Мақалада қазіргі баспа жарнамалық мәтіндердің ағылшын тілінде және орыс тілінде журналдарда гендерлік ерекшеліктері қаралды. Гендерлік лингвистика жас және аз зерттелген ғылым облысы болып табылады, сондықтан біз оның аспектілерінің қазіргі қоғамдағы өте өзекті бірі қарауға тырысамыз. Жарнамалық мәтіндер тілдік манипуляция құралы ретінде барлық жерде пайдаланылады, сонымен стереотип ерлер және әйел бейнелер, жарнамамен таңыған, тілінде және адамның мінез-құлқында әсер етеді. Біздің мақсатымыз ағылшын және орыс тілдерінде тілдік ерлер және әйел стереотиптер қалай ерекшеленеді қарастыру, сонымен ерлер мен әйел аудиториялармен айырма шын мәнінде бар ма көрсету.

Түйін сөздер: гендерлік лингвистика, жарнамалық мәтіндер, тілдік стереотиптер, ерлер сөзі, әйел сөзі.

Кошутская Л.В.

Русская и английская журнальная реклама: гендерные различия в использовании языка

В статье рассматриваются гендерные особенности печатных рекламных текстов в современных англоязычных и русскоязычных журналах. Гендерная лингвистика является молодой и не полностью исследованной областью науки, и в данной работе мы пытаемся рассмотреть один из её аспектов, который является весьма актуальным в современном обществе. Рекламные тексты как средство языковой манипуляции используются повсеместно, и стереотипные мужские и женские образы, навязанные рекламой, отражаются как в языке, так и в поведении людей. Нашей целью является рассмотреть, как отличаются языковые стереотипы в английском и русском языке для мужчин и женщин, и показать, действительно ли существует разница между текстами для мужской и женской аудитории в исследуемых языках.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, рекламные тексты, языковые стереотипы, мужская речь, женская речь.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 811.111

Koshutskaya L.V.,

Magistrant of a II course of Kazakh National University of the name al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: koshut-lydia@yandex.kz
Scientific leader – D. f. n. professor G.B. Madieva

RUSSIAN AND ENGLISH MAGAZINE ADVERTISEMENTS: GENDER DIFFERENCES IN LANGUAGE USE

21st century is the age when time-tested sciences and modern trends can collapse, where in attempts to discover something new and uncover creativity it is necessary for humanity to both cover ancient ideas and add something neoteric into their beliefs. This statement is especially relevant when we describe the sphere of advertising. Advertising is a means of communication with the users of a product or service. Advertisements are messages mostly intended to either inform or influence people who receive them, they target auditory, as defined by the Advertising Association of the UK [1].

In this exact article we are particularly interested in one of the aspects of advertisement – in advertising text and the linguistics point of view on adverts. As advertising texts need to meet the people's expectations and attract their attention, the sphere of advertisement has been evolving and revolving with the paradigm shifts in human minds or in scientific fields. That is why, undoubtedly, through the ages marketers were interested in how to make a precise and catching text to sell their product or service. In order to complete this task successfully, they needed to understand human psychology, culture, social issues, etc. One of the main issues important for the sphere of advertising became the gender.

The concept of «gender» means the combination of social and cultural norms that society prescribes for people to perform according to their biological sex [2, 15]. In the early 20th century the theme of «Language and Gender» attracted the attention of Jespersen. Jens Otto Harry Jespersen also believed that women are conservative in the use of language, which was illustrated by the example of the emigrant communities, where the native language is maintained while at the same time a second language is acquired. Thus, men will learn a new language faster [3, 51-54].

During the 70-s of the 20th century, broad sociolinguistic researches were made and focused mainly on syntactic, morphological and phonological variations. Primarily, gender was considered a sociolinguistic factor, just like social position, age, or ethnicity. The science which linked gender and language was established in the middle of 1970-s. The basic work which has launched this area of knowledge became Robin Lakoff's essay «Language and Woman's Place» [4].

In Soviet and Post-Soviet space there are also several researchers in this sphere. For instance, Veylert A.A. studied the use of different parts of speeches by men and women [5, 139]. Ryzhkina O.A. and Resnyanskaya L.I. proved in their research that the same lexeme is perceived by men and women as possessing a different degree of positive or negative connotation [6, 42]. Zemskaya E.A. highlighted that most of the words with feminine suffixes denoting occupation are assessed as having «less dignity» than the corresponding masculine names [7, 45].

In Kazakhstan, the question of gender linguistics was studied by such scientists as Sabitova Z.K. and Nurseitova K.K. [8].

Our main objectives in this inquiry were to find out the language differences in advertising texts for men and women between English and Russian magazines. Primarily, this would lead us to comparative analysis of the differences between texts for men and texts for women, that is, we would indicate gender stereotypes used in the sphere of advertisement. Secondly, this would also be a comparative analysis of Russian and English languages in terms of gender: which language tends to be more gender-neutral or, on the contrary, reveals more gender stereotypes, and how they are expressed on every level of language?

Within our research work, we have analysed in total 120 advertising texts, including:

– 30 advertising texts in English for female target audience from *Cosmopolitan USA, December, 2014*;

– 30 advertising texts in Russian for female target audience from *Cosmopolitan Kazakhstan, March, 2014*;

– 30 advertising texts in English for male target audience from *Esquire UK, September 2015*;

– 30 advertising texts in Russian for male target audience from *Esquire Kazakhstan, December 2015 – January 2016*.

Within this paper, we have chosen four main aspects for the analysis of advertising texts.

The first aspect that we have chosen was phonographic and phonetic aspects combined. We have decided to observe them both together, as in printed advertisement graphons, or phonographic language means, usually reflect the same aims as phonetic means in radio or television commercials. Besides, even though phonetic level itself is rarely used in printed texts, there are still some examples that we have found in adverts in the magazines analysed.

Graphons are widely used in advertising texts in both languages: female-oriented texts in English used graphons in 24 texts out of 30, which makes 80 % of adverts; in male-oriented English texts, the amount was approximately the same – 25 advertising texts out of thirty (83 %). However, in Russian adverts the differences is more significant: 100 % of advertising texts for men included graphons, while only 47 % of texts for women (that is 14 texts) had them. The most widely used graphon was type with all capital letters, followed by bold type. The most seldom graphon used was italic type.

As we have mentioned before, phonetic devices are not that common in printed adverts, as they possess more effect in oral advertisement. However, in English language they are still more common, especially in adverts for women: 40 % of the texts used phonetic stylistic devices, such as paronomasia, assonance, onomatopoeia and, the most common one, rhyme. For men, the amount of these devices was 10 % and included only rhymes and assonance. The authors of Russian advertising texts did not consider phonetic devices useful for their target audiences – we can see only one example of phonetic devise used in adverts for women and no phonetic devices for men.

The following are the examples from advertising texts, showing the use of graphons and phonetic devices in English language:

1. For male target audience:

AL TERRAIN

NO PAIN [9, 52]

This extract from advertisement uses both a graphon (all capital letters type) and a phonetic stylistic device – rhyme.

2. For female target audience:

COVERGIRL

easy breezy beautiful

SAY SOMETHING JUICY! [10, 103]

In this case we also observe the same graphon and rhyme (*easy – breezy*).

Thus, the phonetical level shows significant difference between advertising texts in Russian and English and between men and women as well.

The second aspect that we have observed was the morphological aspect. For this research we were particularly interested in the prevailing use of certain parts of speech in texts for men and women. The inquiry has shown the difference between texts for men and women. English advertising texts for women used the abundance of adjectives, as in the example below:

Lara Stone is wearing Féria Absolute Platinum in Extreme Platinum. Platinum to dye for. Multifaceted. Shimmering. White-hot.

Defy the convention of haircolour. White this pure is Féria Absolute Platinum, an extreme light-

ening system. Lightens up to 7 levels without ammonia for multi-faceted, shimmering platinum. Tinted conditioner neutralizes brassiness. This is the cool, new white [10, 26].

In this abstract, 14 adjectives were used. Russian advertising texts use approximately the same morphological patter, preferring to utilize adjectives as much as possible:

Новый блеск для губ «сияние грез» от Faberlic отлично подойдет для свидания. Перламутровый 3D-эффект придает губам эффектный объем и зеркальное сияние, а активные компоненты в его составе стимулируют кровообращение и ухаживают за кожей, сохраняя губы мягкими и нежными. Тебе понравится нелипкая текстура блеска и его естественный оттенок – то, что надо для первых весенних дней! [11, 60]

In this case, 10 adjectives are used. On the contrary, in advertising texts for men we cannot meet this amount of adjectives. In Russian advertising texts, prevailing part of speech is nouns:

Смартфон для тех, кто всегда в движении

Мощный аккумулятор, 4000 мАч

Возможность подзарядки других устройств

Покрытие с функцией защиты от брызг [12, 13]

We can see that this advertising text almost completely consists of nouns.

Even though English adverts with male target audience also show the prevalence of nouns and verbs, they have some peculiarities that are almost never used in other observed cases. They are distinguished by abundance of numerals, as in the following example:

This intelligent hybrid decides when it's more efficient to use petrol or electricity, giving in the ability to deliver a staggering 148 mpg. With an electric range of up to 32 miles the Outlander PHEV easily tackles the UK's average daily drive on a single charge – and on longer journeys the petrol engine helps out to achieve a combined range of up to 510 miles. The battery can be charged in just a few hours via a domestic plug socket, a low-cost home Charge Point or one of over 7,500 Charge Points found across the UK. With ultra-low CO2 emissions the Outlander PHEV is exempt from Road Tax and the London Congestion Charge – as well as being eligible for drastically reduced Benefit in Kind taxation. There's even £5,000 off the list price through the Government Plug-in Car Grant, which means an Outlander PHEV will cost you from just £28,249, the same price as the Outlander Diesel – and it comes with a 5 year warranty [9, 56].

There are seven numerals in this advert – this much could never be met neither in advertising texts for women, nor in Russian advertisements for men.

Thus, we can see that both English and Russian adverts for women tend to use more adjectives in accordance with stereotypical female language perception peculiarities. On the other hand, advertising texts for men tend to use more nouns, verbs, and, in case of English adverts, more numerals.

The next aspect we have analysed was dedicated to lexis, mostly – to lexical stylistic devices.

English advertising texts for women showed us the use of 14 lexical stylistic devices, which are: metaphors, idioms, foreign words, tautology, epithets, terms, hyperboles, oxymoron, cliché, irony, pleonasm, simile, abbreviation and occasionalism. The most frequent device used was metaphor. Russian adverts have slightly less texts then English ones, 11: tautology, terms, cliché, personification, analytical transformation of phraseological unit, epithets, metaphors, simile, idioms, hyperboles. However, the frequency of using lexical stylistic devices is still higher in Russian language. Metaphors and epithets here are the most frequent devices.

Below are some examples from advertising texts with female target audience.

1. From Russian magazine:

Верная тональность.

Обновленный тональный крем capture Totale от Dior освежит тусклый (привет, авитаминоз!) цвет лица и сделает его визуально моложе. Средство не забивается в мелкие морщинки, а пигменты цвета адаптируются к освещению таким образом, что несовершенства кожи «стираются» [11, 44].

In this advertising text we can observe:

- two metaphors: *верная тональность, несовершенства «стираются»*;
- personification: *привет, авитаминоз!*;
- use of foreign words: *capture Totale, Dior*;
- terms: *пигменты адаптируются*.

2. From English magazine:

LUNA mini. Give them the gift that keeps on giving.

Give them clearer, healthier-looking skin with the LUNA mini by FOREO.

This stylish device delivers deep yet gentle cleansing for amazing skin day after day – so they'll be thanking you for years to come [10, 76].

In this case we observe:

- repetition: *give them*;
- idioms: *keep on giving; day after day; for years to come*.

If we speak about male-oriented adverts, they may also use a variety of lexical stylistic devices.

Russian texts use the following devices: foreign words, metaphors, personification, abbreviations, terms, epithets, idioms, repetition, borrowings, cliché, hyperbole. However, in this case prevailing means are abbreviations and terms. English advertising texts use abbreviations, terms, slang, metaphors, obscene lexis, simile, pun, hyperbole. The most frequent ones are also terms and abbreviations. In Russian texts, lexical stylistic devices were expressed in 29 cases out of 30. In English, however, only 20 texts showed us the use of lexical stylistic devices. The following are examples from male-oriented advertising texts:

1. From English magazine:

*There's not a single cloud in the sky and yet it's the Jeep Grand Cherokee that really shines. With its dynamic looks, luxurious interior, innovative technologies and strong, yet efficient engines things really don't get any better. Perhaps that's why it's the most awarded SUV ever. And should the weather take a turn for the worse, you can always turn on the heated seats.^*

[…] Model shown is the Jeep Grand Cherokee 3.0 litre V6 Summit at £51,995 OTR. Official fuel consumption figures for the Jeep® Grand Cherokee Diesel range in mpg (l/100km): Extra Urban 43.5 (6.5), Urban 30.4 (9.3), Combined 37.7 (7.5), CO2 Emissions: 198 g/km [9, 76].

Lexical stylistic devices here include:

- metaphor: *Jeep… really shines*;
- epithets: *dynamic looks*;
- hyperbole: *thing's really don't get any better*;
- terms: *fuel consumption*;
- abbreviations: *mpg*.

This advert is the one that uses the largest number of lexical devices in English male magazine; the others either express these means less or do not express them at all.

2. From Russian magazine:

RADO
S W I T Z E R L A N D
ОЩУТИ ХОД ВРЕМЕНИ
*RADO DIAMASTER GRANDE SECONDE**
ПЛАЗМЕННАЯ ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНАЯ КЕРАМИКА. СОВРЕМЕННАЯ АЛХИМИЯ.
Сети магазинов SWISS TIME (ТРЦ MEGA Alma-Ata, ТРЦ MEGA 2 Alma-Ata, Esentai Mall, ТРЦ Dostyk Plaza, ТЦ Promenade, ТРЦ «Алмалы»), магазин швейцарских часов CHRONOS [12, 1-2].

These are lexical means from this ad:

- foreign words (English): *Switzerland, Swiss Time*;
- personification: *ход времени*;
- abbreviations: *ТРЦ, ТЦ*;
- epithet: *современная алхимия*;
- terms: *плазменная*.

There is one peculiarity in Russian advertising texts both for men and women which causes abundance of lexical devices used almost in every advert. English words (either non-translated or borrowed) are used in almost every Russian text – as the name of brands, slogans, in descriptions, as metaphors, as terms, etc. This increases the rate of lexical devices in Russian adverts.

We can also see that advertising texts for women use more stylistic devices on lexical level than adverts for men.

The fourth aspect was syntactic one. Here we were interested in the following parameters of advertising texts:

- complete or incomplete sentences;
- extended or non-extended sentences;
- simple or complex sentences;
- use of imperative mood;
- use of interrogative sentences;
- stylistic devices: parallelism, antithesis, quotations, bullet lists, rhetorical questions, gradation, etc.

Our analysis showed that there is no significant difference on syntactic level between the texts analyzed in all four categories. The most common pattern of sentences was complete simple extended sentence. Stylistic devices were not used frequently on this level: 9 for English adverts for women; 2 for Russian adverts for women; 9 for English adverts for men; 4 for Russian adverts for men. Thus, syntactic devices are slightly more common for English texts than for Russian ones.

Thus, we can conclude that there are the following main differences between the observed advertising texts:

1) English texts use phonetic stylistic devices more than Russian ones, and they are more frequent in adverts for women, not for men;

2) prevailing part of speech in advertising texts for women is adjective, for men – nouns; there is not much difference between English and Russian texts in this case;

3) Russian advertising texts typically use more lexical stylistic devices both for men and women;

4) the most common lexical means for women are metaphors, for men – terms and abbreviations in both English and Russian;

5) syntactic devices are used in English slightly more than in Russian and are not bounded to gender of the target audience.

We assume that the area of our interests needs more research and future investigation, especially in the sphere of how men and women actually perceive advertising text with these gender stereotypes.

Литература

1 The case for advertising // Advertising Association – http://www.adassoc.org.uk.

2 Словарь гендерных терминов / под ред. А. А. Денисовой / Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М.: Информация XXI век, 2002. – 256 с.

3 Jespersen Otto. Selected writings. – New York: Routledge, 2010. – 471 p.

4 Lakoff R. Language and Woman's Place. – New York: Harper and Row, 1975. – 328 p.

5 Вейлерт А.А. О зависимости количественных показателей языка от пола говорящего. – М.: Вопросы языкознания, 1976. – С. 138-143.

6 Рыжкина О.А., Реснянская Л.И. Психо- и социолингвистический анализ языкового портрета горожанина // Живая речь уральского города. – Свердловск, 1988. – С. 39-47.

7 Земская Е.А., Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. О чем и как говорят женщины и мужчины. – М.: Русская речь, 1989. – С. 42-46.

8 Известные ученые стран СНГ – http://www.cis-scientists.ru/scientists/12988/.

9 Esquire UK / edited by Chater D. – UK: Hearst Magazines, September 2015. – 191 p.

10 Cosmopolitan USA / edited by Coles J. – USA: Hearst Magazines, December, 2014. – 221 p.

11 Cosmopolitan Kazakhstan / под ред. Акишевой М. – Алматы: ML Press, март 2014. – 211 с.

12 Esquire Kazakhstan / под ред. Хайбуллина И. – №12. – Алматы, декабрь 2015 – январь 2016. – 137 с.

References

1 The case for advertising // Advertising Association – http://www.adassoc.org.uk.

2 Slovar' gendernyh terminov / pod red. A. A. Denisovoj / Regional'naja obshhestvennaja organizacija «Vostok-Zapad: Zhenskie Innovacionnye Proekty». – M.: Informacija XXI vek, 2002. – 256 s.

3 Jespersen Otto. Selected writings. – New York: Routledge, 2010. – 471 p.

4 Lakoff R. Language and Woman's Place. – New York: Harper and Row, 1975. – 328 p.

5 Vejlert A.A. O zavisimosti kolichestvennyh pokazatelej jazyka ot pola govorjashhego. – M.: Voprosy jazykoznanija, 1976. – S. 138-143.

6 Ryzhkina O.A., Resnjanskaja L.I. Psiho- i sociolingvisticheskij analiz jazykovogo portreta gorozhanina // Zhivaja rech' ural'skogo goroda. – Sverdlovsk, 1988. – S. 39-47.

7 Zemskaja E.A., Kitajgorodskaja M.V., Rozanova N.N. O chem i kak govorjat zhenshhiny i muzhchiny. – M.: Russkaja rech', 1989. – S. 42-46.

8 Izvestnye uchenye stran SNG – http://www.cis-scientists.ru/scientists/12988/.

9 Esquire UK / edited by Chater D. – UK: Hearst Magazines, September 2015. – 191 p.

10 Cosmopolitan USA / edited by Coles J. – USA: Hearst Magazines, December, 2014. – 221 p.

11 Cosmopolitan Kazakhstan / pod red. Akishevoj M. – Almaty: ML Press, mart 2014. – 211 s.

12 Esquire Kazakhstan / pod red. Hajbullina I. – №12. – Almaty, dekabr' 2015 – janvar' 2016. – 137 s.

Мусырманова Ф.А.,
Сансызбаева С.К.

К вопросу о сопоставительном анализе фразеосочетаний с компонентом глаз/көз (на материале русского и казахского языков)

Данная статья посвящена фразеосоматизмам русского и казахского языков с компонентом глаз/көз в сравнительном аспекте. В рамках данной статьи рассматриваются фразеологические единицы (ФЕ) исследуемого фразеосемантического поля, имеющие в своем составе компонент-соматизм глаз/көз, которые в свою очередь ярко отражают языковую картину мира казахского и русского народов. Анализируется компонентный состав фразеологизмов, принадлежность к семантическому полю. Лексемы с соматическим компонентом глаз/көз чрезвычайно активны во фразеообразовании как в русском, так и в казахском языках, так как они непосредственно связаны с восприятием мира, его познанием, изменением и вызывают ассоциации с жизнью, чувствами, физической и умственной активностью, характером человека. В фольклорных традициях народов с ними связано множество символов, означающих как определённые понятия и состояния, так и выражение конкретных эмоций. Делаются выводы об универсальности и национальном своеобразии ФЕ с компонентами-соматизмами.

Ключевые слова: соматизм, фразеосоматизмы, соматический компонент, лексико – семантические группы, языковая картина мира.

Musyrmanova F.A.,
Sansyzbayeva S.K.

To the question about the comparable analysis of phraseological units with the component of eyes/көз (on material of the Russian and Kazakh languages)

This article focuses on frazeosomatizms of Russian and Kazakh languages component eye / kөz in a comparative perspective. In this article we are considered phraseological units (FU) investigated Frazeosemantick field, having in its composition component somatism eye / kөz, which in turn clearly reflect the linguistic picture of the world of Kazakh and Russian peoples. We analyze the component structure of phraseology, belonging to the semantic field. Tokens with a somatic component eye / kөz extremely active in frazeocomposition both in Russian and in Kazakh languages, since they are directly related to the perception of the world, his knowledge, change and evoke associations with life and feelings of physical and mental activity, the nature of man. The folk traditions of the people associated with them a set of symbols, signifying how certain terms and conditions as well as the expression of specific emotions. The conclusions of the universality and national identity FU with somatism-components.

Key words: somatizm, frazeosomatizm, somatic component, lexical – semantic groups, language picture of the world.

Мұсырманова Ф.А.,
Сансызбаева С.Қ.

Глаз/көз компоненті бар фразеотіркестерді салыстырмалы зерттеу мәселелері жөнінде (орыс және қазақ тілдерінің материалдарында)

Бұл мақалада құрамында глаз/көз компоненті бар орыс және қазақ тілдеріндегі фразеосоматизмдерге арналады. Мақалада зерттеліп отырған фразеосемантикалық өрістің қазақ және орыс халықтарының әлемнің тілдік бейнесін айқын көрсететін құрамында глаз/көз компоненті бар фразеологиялық бірліктер (ФБ) қарастырылады. Тұрақты сөз тіркестердің компонентік құрамы талданады. Орыс және қазақ тілдерінде фразеологиялық жасауда глаз/көз соматикалық компоненттері бар лексемалар белсене қатысады, себебі олар адамның дүниетануымен, өмірімен, сезімдерімен, ақыл-оймен, мінез-құлықпен, көзқараспен тығыз байланысты. Фольклорда да ұғымдар мен көңіл-күй білдіретін бұл фразеологиялық бірліктер (ФБ) көптеген символдармен байланысты. Құрамында соматикалық компоненттері бар фразеологиялық бірліктер ұлттық ерекшеліктері туралы тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: соматизм, фразеосоматизмдер, соматикалық компонент, лексико – семантикалық топтар, әлемнің тілдік бейнесі.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’367

Мусырманова Ф.А.[1], Сансызбаева С.К.[2],

[1]магистрант II курса, [2]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: musyrmanova74@mail.ru, sk_sansyz@mail.ru

К ВОПРОСУ О СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АНАЛИЗЕ ФРАЗЕОСОЧЕТАНИЙ С КОМПОНЕНТОМ ГЛАЗ/КӨЗ (на материале русского и казахского языков)

На современном этапе лингвистика может характеризоваться поворотом к семантической стороне языка и к слову как его основной единице. Именно поэтому соматические компоненты фразеологизмов не перестают являться важным объектом исследований. Ключевой фигурой фразеологической картины мира является человек, соматические фразеологизмы напрямую связаны с ним, потому что, во-первых, в основе описания лежит человеческое тело, во-вторых, соматические фразеологизмы описывают не только внешность и фигуру человека, но и внешность, поведение, состояние и т.д.

Ученые признают, что проведение параллелей между реальным миром и отражением его при помощи соматизмов не случайно, поскольку семантическая информация, передаваемая изучаемыми словами, является указанием на определенные объекты из окружающего нас реального мира. При помощи языка, слова человек не только отображает процессы реального мира и мира субъективной оценки, эмоций и чувств, но и сам выступает одним из звеньев этого мира. Это является сутью антропоцентрической парадигмы в лингвистических исследованиях.

Активными во фразообразовании русского и казахского языков проявляют себя соматические компоненты, связанные с восприятием мира, его познанием и изменением, вызывающие ассоциации с жизнью, чувствами, физическим и умственным трудом, характером человека.

В ходе анализа фактического материала, мы обратили внимание на частотность использования соматизмов с компонентом *глаз/глаза*. Это обусловлено тем, что глаза – это орган-инструмент, орган «смотрения». Основным каналом восприятия внешнего мира, визуального контакта с ним является зрительный. Именно посредством глаз человек усваивает до 80% информации. По этой причине глаза считаются важнейшим из органов, им приписывается таинственная магическая сила. Так, Солнце и Луна считались глазами могущественного божества. В традициях древних людей, глаз символизирует всевидящее око, способность к интуитивному видению. Глаз олицетворяет всех солнечных богов, обладающих оплодотворяющей силой солнца, которая воплощается в боге-царе. Платон называет глаз

«главным солнечным инструментом». С одной стороны, здесь за основу взяты символические значения мистического глаза: свет, озарение, знание, ум, бдительность, защита, стабильность и целеустремленность, но с другой – ограничение видимого. В архаических представлениях луна и солнце – это глаза неба; при этом нередко солнце воспринимается как благой, а луна – дурной глаз.

Во все века люди верили, что взгляд человека обладает магической силой. Некоторые ученые и медики даже утверждают, что из глаз исходят особые лучи, сила которых может и исцелить, и навредить. Науке известно о так называемом «третьем глазе». Ведь об этом существует большое количество легенд. Учёные уверены в существовании третьего глаза. И это вовсе не мистический глаз, а вполне реальный орган тела, который закладывается у нас при внутриутробном развитии, но затем по неизвестной причине рассасывается. Согласно поверьям, когда-то давно земляне легко общались с небожителями, и помогал им в этом третий глаз: словно радар, он улавливал нисходящую «космическую энергию». «Голова у наших предков работала лучше самой совершенной спутниковой тарелки, – утверждает Александр Белов. – Но со временем связь с высшими силами пропала. Третий глаз атрофировался за ненужностью» [1, 4]. Художник Леонардо да Винчи, получивший мировую известность, считал, что в этом органе сосредоточена душа человека.

Известное утверждение Л.Н.Толстого о том, что «глаза – зеркало души» является подтверждением вышеуказанного. Так, по мнению психологов, в глазах находят отражение не только особенности характера, прошлый опыт, интеллектуальные способности индивида, но и внутренние переживания и душевные качества человека. Глаза человека играют существенную роль в искусстве распознавания людей. Подтверждением данного высказывания могут служить следующие фразеосочетания с компонентом – соматизмом*: глаза на мокром месте* – часто плачет, плакса; *көзінің жанары бар* – жизнерадостный человек и др.

Как органом зрения человек при помощи глаз видит мир, внутренним взором он его чувствует. Эти навыки настолько привычны, что придавать им значение человек начинает, по мнению ученых, лишь теряя данные способности. Несовершенство человеческой природы и его небрежное отношение к окружающему миру породили, на наш взгляд, многие выражения, которые являются описанием физического состояния человека. Так, например, произошли выражения: *искры из глаз посыпались* – о неожиданном и сильном ударе*, испепеляющий взгляд*; *стеклянные глаза* – о непредсказуемом и бесчувственном человеке; *затуманенный взгляд* – о состоянии изменённогосознания. А пацан на меня поднимает стеклянные глаза и отвечает: так это же поля, я до них и пишу.[Алена Зайцева (Киров). Шестиклассники пришли переписывать диктант под кайфом // Комсомольская правда, 2011.03.30]

Помимо недовольства или гнева, существуют и позитивные эмоции, которые передаются другими выражениями, такими как *лучистый взгляд* и *улыбаться глазами*. Такого человека невозможно не заметить в толпе. Он располагает к себе, вызывает доверие, поскольку обладатель *искристых глаз* неизменно производит впечатление счастливого и доброго человека. Влюблённые – яркий пример *счастливых глаз*.

В качестве примера оппозиции «внешнее – внутреннее» подходит фразеологизм *грусть в глазах*, как отражение грусти в душе.

В русских устойчивых словесных комплексах, кроме компонента глаз, функционируют старославянские варианты *око, очи*. Слово глаза обозначает орган зрения любого живого существа. Очи выступают компонентом описания красивых, больших, выразительных глаз. Именно очи характеризуют в русском языке не только физические, но и духовные способности человека к постижению явлений, т.е. внутреннее зрение, они – орган интуиции. Кроме основного понятия как «органа зрения» и «самого зрения», глаз означает «манеру видеть, представлять реальность мысленно», а также – «присмотр, надзор». Широко распространён оборот *не успел и глазом моргнуть* – сделать что-то быстро, моментально, в мгновение ока. Оборот возник под влиянием фразеологизма «в мгновение ока», где мгновение означает «мигание».

Эквивалентами данного фразеологизма в казахском языке являются *выражения көзді ашып-жұмғанша, қас пен көздің арасында, көз ілеспес жылдамдықпен,* которые имеют значение неожиданности, быстроты течения события. Существует много выражений, в которых слово *глаз* получило особое, фразеологически связанное значение.

Компонент *глаз о*бразует следующие лексико-семантические группы:

1. Небходимость концентрации внимания: *глаз да глаз, не спускать глаз, смотреть во все глаза.* В казахском языке эта группа представле-

на более широким рядом фразеосочетаний. Таковы следующие: *көз алдында болу, көз алдында ұстау, көзден таса етпеу*; *көзінен таса қылмау, көз алмау; көз болу* (букв.: присматривать); *көз жазып қалу* (букв.: проглядеть); *көзден ғайып болу* (букв.: исчезнуть)*; екі көзі төрт болу*. Но здесь за ребенком, как говорится, нужен глаз да глаз, чтобы малыш ненароком не вдохнул или не проглотил маленькую игрушку. [николай Копытов. Через игру можно узнать, что беспокоит ребенка // Комсомольская правда, 2011.05.04]. Қален Райды *көзінен таса қылмай* жүр еді [Ә. Нұрпейісов].

В этой связи активно используются императивные конструкции, которые содержат побуждение: *С глаз долой! Прочь с глаз! – Көзден жоғал! Көз алдымнан кет! Не показывайся на глаза! – Көзіме көрінбе!*

2. Физическое состояние: *глаза слипаются – көзі жұмылу; рябит в глазах, в глазах помутнело – көзі қарауыту; искры из глаз посыпались -көзінің оты шықты; глаза на мокром месте – көз жасы дайын, көзі құрғамайды; глаза налились кровью – көзі қанталады, көзі қарайды; көз жұму* – умереть. В глазах рябит от флагов на трибуне – здесь и российский триколор, и флаги Чечни, и конечно же официальные флаги Бразилии. [Бекмурзаев А. Грозные бразильцы. В столице Чеченской республики ветеранская сборная Бразилии одолела местную команду // Советский спорт, 2011.03.09]. Абай жүрейін десе, көзі қарауытып, басы айналып құлап қалады [М. Әуезов].

3. Чувство-отношение: *глаза на лоб полезли – көзі шарасынан шықты; глаза разбегаются; пялить глаза; и глазом не повёл; не верить своим глазам, для отвода глаз, с глазу на глаз – көзбе көз*; *не в бровь, а в глаз; көздің қарашығындай – как зеницу ока*, *көзін жұмып қарау* эквивалентно русскому *смотреть сквозь пальцы*; *глаз не отвести – көз алмай қарау, көзін тайдырмай қарау, көзімен қадала қарау; хоть глаз выколи – көз түртkісіз қараңғы; за красивые глаза; көзге күйік болу – мозолить глаза;көзге шыққан сүйелдей – как бельмо на глазу, ала көзбен қарау – посмотреть косым взглядом (бросить косой взгяд)*. До Твери и Волоколамска около 60 километров, а до Москвы и того больше – 150. Природа здесь – глаз не отвести. Воздух чистый, лесной [Трохин Андрей. Обмелели молочные реки // Труд-7, 2000.07.26]. Зәуренің көзі шарасынан шығып бара жатты [Қ. Исабаев].

4. Качественная характеристика человека (внешние и внутренние свойства): *глаз-алмаз; орлиный глаз; соколиный глаз; верный глаз; дурной глаз; совиные глаза – жапалақ көз; көзі ойнау//көзінде от ойнау//екі көзі шоқтай жанды*-глаза горят *көзі ашық* – грамотный; *ашкөз; өзі тойса да, көзі тоймас* – о ненасытном человеке; *бота көз, қой көз* – о красивых глазах; *көзі тірісінде* – при жизни. В последнее время Водонаева стала говорить товарищам по телепроекту, что во всем виноват «дурной глаз» [Ника Ардова. Водонаеву лечат от сглаза // Комсомольская правда, 2006.05.31].

В казахском языковом сознании выражение *көзі тұздай* (букв.: глаза как соль) используется в пренебрежительном значении по отношению к холодным, ледяным, неприятным глазам и характеризуют не столько внешний показатель (цвет), а внутренние свойства человека. Стандартным эталоном, выражающим привычное представление казахов о цвете глаз, являются карие глаза (ср. известные в казахском языке выражения: *қой көз, құралай көз, бота көз* и другие, которые восходят к данной семантике).

Қолтықтасқан бір әйел мен еркек бұлардың тұсынан өте беріп, таңырқаған адамдай тұра қалды. Тырнадай сорайған, мұрны имиген, *көзі тұздай* әйел екен [Б.Майлин]. В данном примере показаны собирательные признаки непривлекательной внешности женщины, в котором, на наш взгляд нашел отражение факт этнической дифференциации цветового обозначения глаз в русском и казахском языковом сознании.

5. Действия и поступки человека: *глядеть другими глазами; пускать пыль в глаза; раскрыть глаза кому–то*; *положить глаз на кого–то;смотреть смерти в глаза; көзбен жеді – пожирать глазами; көзін жасқа толтыру, көзінің жасын көл қылу – выплакать все глаза, лить слезы в три ручья; көзіне айту – говорить в глаза*; *көз өту – сглазить, көзіне көк шыбын үймелету* аналогично русскому фразеологизму *показать где раки зимуют*. Что ж, попробуем объяснить. Раскрыть глаза, так сказать. Внимание: пугаем! [Юлия Жуковская, Дмитрий Полухин. Почему ты должен худеть? // Комсомольская правда, 2003.04.02]. Не болса да өзімді Тапсырдым сізге налынып. Толтырып *жасқа көзімді*, Есірке деймін жалынып [Абай].

6. Оценка и восприятие: *расти в глазах, глаз радуется – көз қуанады; на глаз (глазок) – көз мөлшермен; көзімен ату. С*мотришь на «Шкоду Фабию», и глаз радуется. [Анна Амелькина. Как современной женщине выбрать машину? // Комсомольская правда, 2002.04.30]. Қызының

қылығын шешесі ұнатпай, бір шайды көзімен ата жүріп, зорға берді [Т. Нұртазин].

7. Сбор и обработка информации*: хлопать глазами – көзін жыпылықтату; стоять (маячить) перед глазами -көз алдында тұру;; пелена падает с глаз – басқа көзбен қарау.*А четырехлетний Мишка так и продолжал непонимающе хлопать глазами: «А что такое «умерли»?» [Юлия Шалимова. Родители Саши и Миши не вернулись с мюзикла «Норд-Ост» // Комсомольская правда, 2002.11.18]. Жеті-сегіз атты жақындағы кішкене қораға қарай келе жатыр, Райханның көз алдына келді, Асқар есіне түсті [М. Әуезов].

Следует отметить, что такое тематическое разнообразие свидетельствует о том, что во фразеологической картине мира, представленной соматическими фразеологическими единицами, отражены практически все стороны человеческой жизни. Большое количество соматических компонентов в составе фразеологизмов с негативной оценкой среди проанализированных единиц свидетельствует о склонности носителей русского и казахского языков обращать внимание на недостатки. Возможно, здесь отразилась подсознательная попытка социумов к усовершенствованию с помощью критики и иронии. Фразеологизмы в данном случае выполняют некую воспитательную функцию. Отклонение от нормы в положительную сторону не вызывает такой острой реакции и не провоцирует возникновение такого количества фразеологизмов, как негативные отклонения. С помощью таких фразеологических единиц мы можем описать практически любое состояние человека, его внешность.

Таким образом, мы можем говорить о центральном значении соматических компонентов в составе фразеологии русского и казахского языков, как способа презентации русской и казахской языковых картин мира.

Литература

1 Белов А.И. Третий глаз исцеляющий. – М.: Амрита-Русь, 2008. – 160 с.
2 Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 797 б.
3 Маслова В.А. Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – 125 с.

References

1 Belov A.I. Tretij glaz iscelyayushchij. – M.: Amrita-Rus’, 2008. – 160 s.
2 Kеңesbaev S.K. Қazaқ tilinің frazeologiyalyқ sөzdigi. – Almaty: Arys, 2007. – 797 b.
3 Maslova V.A. Svyaz’ mifa i yazyka // Frazeologiya v kontekste kul’tury. – M., 1999. – 125 s.

Пиязбаева А.Б.,

Жарнама мәтінін түсіну және оның инференциялану үдерісі. Инференция ұғымы

Жарнама мәтіндерін түсіну кезінде тіл иелменінің (наситель языка) танымдық процесі мен механизмдері іске қосылады. Сондықтан жарнаманың санада көрініс табуына қатысты лингвистикалық мәселелерді шешу үшін таным процесі мен оның механизмдеріне жүгінеміз. Жарнама мәтінін түсіну оның анық берілген мағыналарын оқумен ғана шектелмейді, сондай-ақ инференция үдерісі арқылы жүзеге асатын астыртын мағыналарды ажыратумен де жүзеге асырылады. Сондықтан мақалада жарнама коммуникациясындағы мәтіннің инференциялану үдерісі қарастырылады.

Түйін сөздер: жарнама, инференция, креолданған мәтін, когнитология, имплицитті ақпарат, импликаттар.

Pyiyazbaeva A.B.

Understanding of the advertising text and the process inference

Because,that the understanding of the advertising text is not limited to reading only express meanings,a significant role in understanding the structure of the advertising text given to the process of inference. Any form of language, including text indicates notonly about that it really is present, but also that that is subject to the conclusion that the semantic inference. The article discusses the process of inference in advertising communication.

Key words: advertising, inference, creolized text, cognitive science, implicit information,implicants.

Пиязбаева А.Б.

Понимание рекламного текста и процесс инференции

В связи с тем, что понимание рекламного текста не ограничивается прочтением только явно выраженных смыслов, значительная роль в структуре понимания рекламного текста отводится процессу инференции. Любая языковая форма, в том числе текст сигнализирует не только о том, что в ней реально присутствует, но и о том, что подлежит семантическому выводу, т. е. инференции. В статье рассматривается процесс инференции в рекламной коммуникации.

Ключевые слова: реклама, инференция, креолизованные тексты, когнитология, имплицитная информация, импликаты.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 373.1.02:372.8

Пиязбаева А.Б.,

«Ғылым ордасы» РМК базасындағы ҚР БҒМ ҒК ҒЗИ-ның
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-мен бірлескен А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты магистратурасының II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: akacha_83@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. к. доценті А.М. Фазылжанова

ЖАРНАМА МӘТІНІН ТҮСІНУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ИНФЕРЕНЦИЯЛАНУ ҮДЕРІСІ. ИНФЕРЕНЦИЯ ҰҒЫМЫ

Жарнама мәтіннің прагматикалық әлеуетіоны адамның қаншалықты жақсы қабылдап, қаншалықты жақсы түсінгеніне және мәтіннің қоғам санасында интерпретациялануына тікелей байланысты.

Мәтінді түсіну проблемасы, яғни «хабарды жеткізушінің» интенциясын анықтау бағыттары ұзақ уақыт бойы риторика мен герменевтика пәндерінің зерттеу еншісінде болды [1, 87]. *Герменевтика (гр. Hermeniа – ұғындыру, баяндау, түсіндіру)* – кең мағынада философия мен әлеуметтік болмыстың мәнін түсінудің шарты ретінде қарастырылатын бағыт. Тар мағынада – білімнің біраз салаларында (философия, әдебиет, тарих, филология, дінтану т.б) мәтінді түсіндірудің, ұғындырудың ережелері мен техникаларының жиынтығы [2, 68]. Бұл жерде біз герменевтиканы соңғы мағынасында қолданып тұрмыз.

Жарнама мәтіндерінің түсінілуін зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін соңғы онжылдықта лингвистика ғылымында пайда болған жаңа бағыт когнитология жүзеге асырып келеді. *Когнитология* (лат cognition – білім, түсінік, көзқарас) – тіл біліміндегі бағыт, тілді игеру, табиғи тіл механизмін түсіндіру үшін білім жинау, қолдану және оны түсіну моделін құру тұрғысынан зерттеу, яғни тілдің танымдық теориясы мен танымдық қызметін зерттеп, адамзат білімінің түзілуі мен оның қызмет болмысын қарастырады [3, 80]. Қазіргі уақытта, танымдық процестер мен механизмдердің көмегінсіз жарнама мәтіндері мен креолданған мәтіндерді түсіну, яғни олардың санада көрініс табуының лингвистикалық мәселелерінің шешімін табу мүмкін емес.

Жалпы мағынасында *түсіну* үдерісі когнитология ғылымының зерттеу нысаны болып табылады, оның негізгі мақсаты зерттеуге алынған объектінің санадағы мәнін белгілеу [4, 9]. Мәтінге қатысты *түсіну* ұғымы перцептивті-танымдық-аффективтік және *қабылданатынды* өңдеуді қамтитын кешенді көпсатылы үдеріс. Бұл білімнің тілдік және энциклопедиялық түрлерінің өзара қатынас жасауын қажет етеді.

Жарнама мәтіндерін қабылдау мен түсіну процессі мерзімі жағынан қысқа, яғни өту уақыты шектеулі болатындығымен ерекшеленеді. Бұл жағдай жарнама коммуникациясының өту жағдаятына және оның сипаттамалары мен шарттарына байланысты түсіндіріледі. Сондықтан тиімді жарнама мәтінін құру

талабы бойынша копирайтерлер қысқа хабарламада ақпараттың максималды көлемін беруге ұмтылады, сонымен қатар хабарлама формасының ерекшелігін сақтауға да тырысады. Бұл процесс «минимум қаржы, максимум ақпарат» ұстанымы бойынша жүзеге асады. Осының салдарынан ақпараттың жарты бөлігі таңбалармен белгіленбей қалады, алайда адресант арқылы тұспалданып тұрады, яғни имплицитті түрде беріледі. *Имплицитті* (*лат.implicite жасырын, анық емес*) – тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы білініп тұратын жасырын мағына, бір сөзбен айтқанда, *имплициттеу дегеніміз* – тұспалдау, бір нәрсені тілдік құралдар арқылы тікелей емес, жанамалай көрсету, меңзеу[5, 337-369]. Мысалы, *«Тиімді бағадағы премиум кластық үй»*деген жарнаманы алатын болсақ, бұл жарнама«жоғары сапалы, жайлы өмір сүруге қажетті нәрселердің барлығымен жабдықталған, отандық танымал құрылыс компаниясы салған үй» дегенді меңзейді. Жарнамадағы бұл ақпаратты «*премиум кластық*» деген анықтауыштық тіркес арқалап тұр. Мұндай тұспалды жарнама тұтынушылары дұрыс түсінуі де мүмкін немесе оған мән бермеуі де ықтимал. Осыдан барып имплициттілікті «айтылмайтын», алайда «тұспалданатын» деп анықтайтын тұжырымның көңілге қонымдылығы байқалады.

Ю.К. Пирогова жарнама коммуникациясына ықпал ететін имплицитті ақпараттың негізгі үш ерекшелігін көрсетеді:

1) жарнамада берілген нақты ақпараттан имплицитті ақпараттың басты айырмашылығы – имплицитті ақпарат адресаттың түйсінуінен тыс, яғни оның ойлау шеңберін айналып өтіп, ақпаратты өңдеу үдерісінен тысқары жүзеге асатын құбылыс. Сондықтан адресат мұндай ақпаратты бағалауға, оған күмән келтіруге бейім емес.

2) адресат мұндай ақпаратты дайын күйінде емес, хабарламаны интерпретациялау кезінде өзі шығарады, сондықтан оны қаз-қалпында, еш өзгеріссіз қабылдайды.

3) имплицитті ақпаратты пайдаланудың үшінші себебі жарнама қызметінің құқықтық аспектісімен байланысты. Жарнама берушіні жарнамада анық берілмеген ақпарат үшін жауапқа тарту (жарнама қызметіне байланысты заңнамаға сәйкес) мүмкін емес [6, 86-88].

Д.Р. Теркулова жарнама дискурсындағы имплицитті ақпараттың берілу ерекшеліктеріне кешенді зерттеу жүргізді. Бұл зерттеуде жарнама мәтінінде тілдік ерекшеліктерді жүзеге асырудың жанама түрлері импликатуралар қарастырылды:

1. *теориялық импликатуралар*дүниенің бейнесі туралы жалпы білімге негізделеді;

2. *дәстүрлі (конвенциональные) импликатуралар* дүниенің тілдік бейнесі туралы білімге негізделеді;

3. *коммуникативті импликатуралар* ауызша қарым-қатынас ережелеріне сүйенеді.

Мәселен, жоғарыда біз беріп өткен *«Тиімді бағадағы премиум кластық үй»*деген жарнама теориялық имплекатуралардың көмегімен батыс мәдениетінің құндылықтарын жетік білетін және оны ұстанатын белгілі бір әлеуеттік топтың дүниенің бейнесі туралы жалпы біліміне негізделіп берілген жарнама болып табылады. Себебі, мұндай топтың санасында «премиум кластық үй» деген анықтауыштық тіркес *«жақсы өмір, өзің үшін өмір сүр, жақсы сервис т.б.»*секілді концептілік білімдер жүйесін құрайды. Ал егер де біз осы жарнаманы дәстүрлі импликатуралардың көмегімен, дүниенің тілдік бейнесіне сүйеніп беретін болсақ, онда ол: *«Тиімді бағадағы сенің отбасыңа арналған үй»* деп басқаша көрініс табар еді. Себебі, қазақтың дәстүрлі санасында дүниенің тілдік бейнесі туралы жалпы білімінде *«үй»* концептісі «отбасы, бірлік, бала-шаға т.б» ұғымдарынантұрады.

А.Н. Баранов импликатураларды «айқын көрсетілмеген нәрсе» деп анықтайды. Кейбір лингвистердің еңбектерінде импликатуралар тек бір жақты түсіндіріледі. А.Н. Баранов сөздігі бойынша, импликатура – сөйленім мағынасының бір бөлігі. Ол айтылған нәрсенің сөзбесөз мағынасынан бөлініп шығарылады [7, 647]. Г.П. Грайстың айтуынша, *импликатуралар* деп имплициттенген нәрсені түсінеміз [8, 52-58]. Г.Г. Молчанова импликатты түсіндіруде логикалық терминдерге сүйенеді. Қазіргі таңда когнитивті лингвистиканың аясында, когнитивті семиотика мен когнитивті модельдеу терминологиясы бойынша біз, *импликатты* жарнама мәтінінде имплициттенген ақпараттың қамтылғанын көрсететін белгілер екенін түсінеміз. Импликаттар ретінде адресаттың санасында берілген білімдер жүйесін анықтайтын креолданған жарнама мәтінінің вербалды және бейвербалды, индекстелген элементтері қолданылады. Г.Г. Молчанова импликатураларды логикалық деңгейде вербалды түрде көрініс беретін имплициттенген мәтіннің жасырын деңгейін көрсететін шартты бірлігі ретінде қарастырды. Оның ойынша, импликатуралар жадыда іске қосылатын фреймдерді танудың импульсі болып табылады.*Фрейм* – санада концепт түзеуші оқиға бірліктерінің бірінен кейін бірінің жүйелі, тәртіпке

сай өтілуін қадағалайтын ақпараттар жинағы, концептілік жүйенің құрылымдық элементтерін танытатын қарапайым нобай [9, 6]. Фрейм жарнама мәтінінің интерпретациялану және инференциялану процестерін моделдеуге мүмкіндік туғызады. *ЖАРНАМА ОБЪЕКТІСІ* ретінде санада танылатын фреймдер жарнама мәтіні туралы ақпарат беретін «тұтынушы, өнімнің мінездемесі, өндіруші туралы ақпарат, мақсатты аудитория» т.б. сияқты бірнеше элементтерден тұрады. Сондықтан жарнама мәтінінде фрейм эксплицитті және имплицитті формаларда беріледі. Мысалы, «Арманыңыздан асқақ әлем Анталияға ұшамыз» деген жарнама мәтінінде негізгі импликат – Анталия, бұл элементмәтінде инференцияға ұшырайтын имплицитті формадағы фреймді білдіреді. Ал, «Арманыңыздан асқақ әлемге ұшамыз» деген вербалды компоненттер мен әуе тасымалдаушы компанияның логотипіқосалқы импликаттар болып табылады.Сонымен берілген жарнама мәтіні«сенімді әуе тасымалдаушы компанияның көмегіне жүгініңіз, Ekonom Plus компаниясының билеттерін сатып алыңыз» деген имплицитті мағынаны береді.

Сонымен, жарнама мәтінін түсіну оның тек анық берілген мағыналарын оқумен ғана шектелмейді, сондай-ақ оның құрылымының айтарлықтай бөлігін инференция арқылы ажыратып, толық мағынаны сол арқылы қалпына келтірумен жүзеге асады. Е.С.Кубрякованың айтуы бойынша кез келген тілдік форма, оның ішінде мәтін өзінде анық барды ғана емес, сонымен қатар астыртын семантикалық мағынаны, яғни инференция құбылысын да береді [10, 256-260].

Инференция ой процессі ретінде түсіндіріледі. Инференция кезінде адам өзі қарастырып отырған тілдік формалардың, тілдік бірліктердің дәлме-дәл, сөзбе-сөз мағынасынан шығып, оның негізгі мағынасынан бөлек, тереңірек мазмұнын анықтай алады [11, 53-61].

Инференция құбылысы жарнама коммуникациясы барысында адамның адресант пен адресаттың аражігін ажырата алатындай базалық білімі болған жағдайда ғана жүзеге асады. Т.В.Дроздова өзінің зерттеу жұмысында белгілі бір білім түрлерінің инференцияның нақты бір формасымен сәйкестігінің матрицасын құруға талпынған. Алайда бұлай жасау мүмкін болмай шықты, себебі инференция құбылысында бірінбірі өзара толықтыратын білімнің бірнеше түрі жүзеге асады [12, 217-237].

Инференция процессі кезінде жарнама мәтінінде инферентті ақпараттардың келесі түрлері беріледі:

– жарнама объектісінің қызметі туралы;
– жарнама өндіруші туралы;
– жарнама объектісінің ерекшелігі оның мінездемесі туралы;
– жарнама тұтынушысы туралы.

Осы фреймдік ақпараттардың көмегімен импликатар өзара байланысқа түсіп инференция құбылысы жүзеге асады. Әртүрлі импликаттардың өзара байланысуы арқылы жүзеге асатын инференция процессінің ерекшеліктерін қарастырса, жарнама объектісі белгілі бір қызметтер жүйесінен тұратыны, оның қызметі жөніндегі ақпарат имплицитті түрде берілетіні айқын байқалады.Мысалы,

1. Мезим. Асқазанға таптырмас ем! (Мезим для желудка незаменим!)
2. Аллергия ма? Шешімі бар – Кларотодин! (Аллергия? Есть выход – Кларотодин!)
3. Тежелме, сникерстен! (Не тормози сникерсни!)

Бірінші, екінші масалдардың негізгі импликаттары *Мезим* мен *Кларотадин*, бұл екі импликат жарнама мәтінінің интерпретациялануының негізі болып табылатын жарнама объектісін құрайды. Жарнаманың қосалқы импликаттары *асқазан* және *аллергия*жарнама мәтінінде вербалды түрде берілген, олар жарнамаланып отыраған дәрілік құралдардың қолданыс аясын көрсетеді. Имплицитті ақпараттардың түпкі мағынасы импликаттар арасында олардың қолданыс аясын меңзеп тұратын концептуалды байланысорнаған кезде анықталады: *Мезим – асқазан, Кларотадин – аллергия*. Мұндай концептуалды байланыс негізгі импликаттар мен қосалқы импликаттар арасында олардың мәтіндегі қызметтеріне сәйкес орнайды. Сонымен, бірінші жарнама мәтіні «*Мезим асқазан ауруы кезінде ауруды басатын емдік құрал*», ал екіншісі – «*Кларотадин аллергиядан құтылуға көмектесетін дәрі*» деген инференцияланған ақпаратты беріп тұр. Ал үшінші жарнамада негізгі импликат рөлін «*тежелме (не тормози)»*сөзі атқарып тұр. Себебі бұл жарнаманың мақсатты аудиториясы – жасөспірім балалар. Жарнама ең алдымен солардың тілінде сөйлеп, «сникерс жесең кешке дейін тоқ жүресің» деген астыртын мағынаны беріп тұр.

Сонымен, қорытындылайтын болсақ, инференция құбылысын анықтауға арналған бүгінгі қолданыстағы тәсілдер бізге жарнама мәтінінің инференциялануының анықтамасын қисынға келтіруге мүмкіндік берді.*Инференция* – бұл адресаттың жарнама мәтінінің вербалды түрде және белгілі құралдар арқылы берілмеген мазмұнын ойша қалпына келтіру операциясы. Ол

санада жарнама мәтіні элементтерін жаңартуға негіз болатын белгілі бір құрылым түрінде сақталған білімге негізделеді. Қазіргі кезде зерттеулердің көптеп жүргізіліп жатқандығына қарамастан, тілтаным тарихында бұл құбылыс өте аз зерттелген құбылыстар қатарына жатқызылады.

Әдебиеттер

1 Авдеева З.К., Коврига С.В., Макаренко Д.И., Максимов В.И. Когнитивный подход в управлении // ControlSciences. – 2007. – №3. – С. 87.

2 Зағыпаров Қ.Ф. Философиялық терминдердің сөздігі. – Павлодар: ПМПИ, 2011. – 68 с.

3 Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 80 с.

4 Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход): Автореф. дисс.докт.филол.наук. – М., 1990. – С. 9.

5 Кифер Ф. О прессупозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. – М., 1978. – Вып.8. – С. 337-369.

6 Буряков Е. Эпидемия убеждений // Рекламодатель: теория и практика. – 2004. – №2. – С. 86-88.

7 Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – М., 1996. – С. 647.

8 Драздова Т.В. Научный текст и проблемы его пониамния (на материале научных экономических текстов): Дисс. докт. филол. наук. – М., 2003. – С. 52-58.

9 Дудина Е.П. Семантика и функции лексико-грамматических единиц в рекламе: Автореф. дисс. канд. фидол. наук. – Архангельск, 2006. – С. 6.

10 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 256-260.

11 Караулов Ю.Н. Способы существования элементарных единиц знания в обыденном языковом сознании // Язык и действительность: Сб. науч. тр. памяти В.Г. Гака. – М.: Ленанд, 2007. – С. 53-61.

12 Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 217-237.

References

1 Avdeeva Z.K., Kovriga S.V., Makarenko D.I., Maksimov V.I. Kognitivnyj podhod v upravlenii // ControlSciences. – 2007. – №3. – S. 87.

2 Zaghi’parov Q.F. Fi’’losofi’’yali’q termi’’nderding so’zdigi. – Pavlodar: PMPI, 2011. – 68 s.

3 Til bilimi termi’’nderining so’zdigi. – Almati’: So’zdik-Slovar, 2005. – 80 s.

4 Baranov A.N. Lingvisticheskaya teoriya argumentacii (kognitivnyj podhod): Avtoref. diss.dokt.filol.nauk. – M., 1990. – S. 9.

5 Kifer F. O pressupoziciyah // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Lingvistika teksta. – M., 1978. – Vyp.8. – S. 337-369.

6 Buryakov E. EHpidemiya ubezhdenij // Reklamodatel’: teoriya i praktika. – 2004. – №2. – C. 86-88.

7 Baranov A.N., Dobrovol’skij D.O. Anglo-russkij slovar’ po lingvistike i semiotike. – M., 1996. – S. 647.

8 Drazdova T.V. Nauchnyj tekst i problemy ego poniamniya (na materiale nauchnyh ehkonomicheskih tekstov): Diss. dokt. filol. nauk. – M., 2003. – S. 52-58.

9 Dudina E.P. Semantika i funkcii leksiko-grammaticheskih edinic v reklame: Avtoref. diss. kand. fidol. nauk. – Arhangel’sk, 2006. – S. 6.

10 Karaulov YU.N. Russkij yazyk i yazykovaya lichnost’. – M., 1987. – C. 256-260.

11 Karaulov YU.N. Sposoby sushchestvovaniya ehlementarnyh edinic znaniya v obydennom yazykovom soznanii // YAzyk i dejstvitel’nost’: Sb. nauch. tr. pamyati V.G. Gaka. – M.: Lenand, 2007. – S. 53-61.

12 Grajs G.P. Logika i rechevoe obshchenie // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. 16: Lingvisticheskaya pragmatika. – M.: Progress, 1985. – S. 217-237.

Сапарходжаева Н.П.

Функция мифологем в структуре романа Дж.Ф. Купера «Последний из могикан или повествование о 1757 годе»

Мифопоэтика романа «Последний из могикан...» носит системный характер, что свидетельствует о продуманной авторской стратегии – идеологически концептуализировать духовную культуру индейцев Северной Америки, в частности делаваров и гуронов, интерпретировать ее в свете политической и военной борьбы Англии и Франции в XVIII веке, дифференцировать племена по принципу «свои и чужие». Мифопоэтика романа и ее значимые маркеры реализуются полностью в свете этой сверхзадачи. Вместе с тем, мы должны быть благодарны писателю за то, что он сохранил для будущих поколений мифы индейцев, выразительно показал их психологию и культуру, верования, воинскую магию, обычаи и обряды. Анализ романа позволяет выявить центральные (универсальные) культы индейцев, восходящие к временам тольтеков, майя и ацтеков, а также локальные тотемистические культы – функционально сопоставить их с целью более глубокой реконструкции духовного космоса аборигенов – народов Северной Америки. Современные исследования показывают, что для структурно-семантического анализа произведений Дж.Ф. Купера имеет важное значение.

Ключевые слова: Миф, парадигма, тотемистический культ, геральдика, маркер, функция, концепция.

Saparkhojayeva N.P.

Function of mythologems in the structure of the novel «The Last Mohicans: a narrative of 1757» by J.F. Cooper

In this article functions of mythologemes in the structure of the novel «The Last of the Mohicans ...» by J.F. Cooper are described. Mythopoetics of the novel «The Last of the Mohicans ...» has a systemic character, that declares the author's deliberate strategy ideologically conceptualizes the spiritual culture of the Indians of North America, in particular the Delawares and the Hurons, to interpret it in the light of the political and military struggle of England and France in the XVIII century, to differentiate tribes of the Natives on the principle of «their own and others». Mythopoetics of a novel and its significant markers function fully in the light of this most important task.However, we should be thankful for the great writer that he preserved the Indian myths for future generations, demonstrated impressively their psychology and culture, beliefs, magic military, customs and rituals. Analysis of the novel reveals the central (universal) cults of the Indians; dating back to the days of the Toltecs, Mayans and Aztecs, as well as local totemic cults, functionally compare them with the purpose of deeper probing for the reconstruction of spiritual cosmos of Aboriginals – the peoples of the North America. Modern studies show that in this plan the material of J. F. Cooper's works have important meanings.

Key words: myth, paradigm, totemic cult, heraldry, marker, function, conception.

Сапарходжаева Н.П.

Дж. Ф. Купердің «Могиканның соңғы тұяғы немесе 1757 жыл туралы» романы құрылымындағы мифологемалардың қызметі

«Могиканның соңғы тұяғы немесе 1757 жыл туралы» романының мифопоэтикасы жүйелі сипатқа ие және Солтүстік Америка үндістерінің, соның ішінде делаварлар мен гурондардың, рухани мәдениетін идеология тұрғысында тұжырымдау автордың ойлап тапқан стратегиясы болып табылады. Сонымен қатар, XVIII ғ. Франция мен Англия арасындағы саяси және әскери тартыс аясында оны түсіндіру, жергілікті тайпаларды «өзіміздікілер және бөгделер» деп бөлу қарастырылады. Романның мифопоэтикасы және оның маңызды белгілері басты зерттелетін мақсат. Сондай-ақ, ұлы жазушыға өзіміздің алғысымызды білдіруіміз керек, себебі ол үндістердің мифтерін, олардың психологиясын және мәдениетін, наным-сенімдерін, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын және әскери күшін болашақ ұрпаққа анық жеткізді. Романның құрылым-семантикалық талдауы тольтек, майя және ацтек тайпаларының кезеңіне жататын үндістердің негізгі табыну денелерін анықтауға, сонымен қатар жергілікті тотемдік табынушылық және оларды аборигендердің, Солтүстік Америка халқының, рухани әлемінің құрылымының анықтау мақсатына қарама-қарсы қоюға мүмкіндік береді. Қазіргі зерттеулердің көрсетуі бойынша, бұл тұрғыда құрылыс-семантикалық талдау үшін Дж.Ф.Купердің туындысы үлкен маңызға ие.

Түйін сөздер: миф, парадигма, тотемдік салт, рәміз, маркер, қызмет, тұжырымдалма.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82:801.6; 82-1/-9

Сапарходжаева Н.П.,

докторант PhD, ст. преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: nuri1379@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор А.Ж. Жаксылыков

ФУНКЦИЯ МИФОЛОГЕМ В СТРУКТУРЕ РОМАНА ДЖ. Ф. КУПЕРА «ПОСЛЕДНИЙ ИЗ МОГИКАН ИЛИ ПОВЕСТВОВАНИЕ О 1757 ГОДЕ»

Роман Дж.Ф. Купера «Последний из могикан…» – одно из культовых произведений американского писателя, оказавший огромное эстетическое воздействие на сознание молодых поколений многих стран на протяжении ряда веков [1]. Популярность этого произведения заключается в исключительной романтической обаятельности образа благородного индейца Чингачкука, – воина, следопыта, вождя. В исторической плоскости тема коренных народов Мезоамерики глобальна, трагична, многопланова. Она выходит за пределы не только пенталогии Дж. Ф. Купера, но и всей художественной литературы. Через ее многовековой контекст красной нитью проходит растущее осознание человечеством сложности и глубокой обусловленности надлома цивилизации аборигенов Мезоамерики, начавшегося с вторжения испанских конкистадоров в 15 веке.

Джеймс Фенимор Купер – один из первых американских писателей, который, как и Джек Лондон, Майн Рид, Вашингтон Ирвинг начал переосмысление индейской темы, встав на позицию сочувствия туземным народам. Особенно это заметно в его романах «Последний из могикан…» и «Следопыт» [2]. Эти же писатели заложили основы романтической вестернизации и схематизации этой темы. Поверхностное отношение читателей к индейской теме, выражавшееся в спонтанном сочувствии к туземцам, повальном игровом увлечении этой проблематикой, что как следствие влекло неизбежную вестернизацию в XX веке сменилось более глубоким изучением всего комплекса вопросов индейской культуры и ее цивилизации. Во второй половине XX века актуализировался вопрос об индейско-тюркских языковых и мифологических параллелях [3]. Этот вопрос является отражением комплексной теории происхождения человека на территории Мезоамерики путем поэтапной миграции с территории Сибири и Азии через Берингов пролив, а также морским путем.

С идеологической точки зрения роман Фенимора Купера выглядит оправданием англо-саксонской экспансии в Северной Америке. Типичная вестернизация индейской темы, проведение грани между туземными племенами по принципу: лояльные – свои и не лояльные – не свои обусловлена этой позицией. Показ событий XVIII века, когда шла война за террито-

рии американского континента между Англией и Францией, особенности понимания писателем индейской проблематики целиком и полностью связаны со стратегией автора сформировать оправдательную базу для английской экспансии. С точки зрения сегодняшнего дня, эта позиция автора представляется тенденциозной. «Американская литература богата романами, повестями об индейцах Америки, в том числе и о сиу, в которых они выведены как воинственные, экзотические и неуживчивые аборигены с точки зрения белых колонизаторов. Подобной односторонностью грешат даже произведения таких писателей, как Дж.Ф. Купер, М. Рид и др. Имеется богатая литература на английском языке об индейцах Северной Америки, которая посвящена описанию войн с индейскими племенами, а также описанию их жизни, быта, обычаев, антропологических особенностей, их истории со времен колонизации Америки, в которой показывается превосходство белого человека» – пишет по этому поводу А. Каримуллин [3, 31].

Нет сомнений, что иной французский писатель показал бы в своем произведении добрыми, умными и хорошими те племена, которые сражались на стороне Франции, то есть тех же ирокезов, гуронов, мохоков, а могикане и делавары выглядели бы зловещими и недобрыми. По этому поводу логично заметить, что во все времена колонизаторы любых мастей стремились внести раскол в среду туземных народов, посеять смуту, а то и разжечь войну. Характерно, что исследователь Джон Мэнчип Уайт пишет следующее: «В более северных районах во время войны с пекотами в 1637 г. колонисты прибегли к тактике использования одного индейского племени против другого. При помощи могикан и наррагансетов колонисты уничтожили большую часть пекотов, а оставшихся в живых сослали в качестве рабов на Бермуды. Пекоты были первыми из более, чем 400 племен, прекративших свое существование в течение ближайших 250 лет» [4, 149-150]. В свете этого вывода читатель должен понимать, почему именно могикане показаны в романе Ф.Купера добрыми, хорошими индейцами. Мы должны обратить внимание и на то, что образ Чингачкука значительно сакрализирован, а Ункас – его сын показан последним из могикан. Эта тенденция, конечно, выразительно характеризует авторскую позицию.

Вопрос о позиции индейских племен обострился и во время войны между молодым американским государством и Англией. Джон Мэнчип Уайт ясно показывает жесткость действий представителей американских колонистов, которые пошли на самые решительные действия по отношению к недружественным индейским племенам, и пишет в своей работе: «В конце концов, в Лиге пяти ирокезских племен возникли разногласия по вопросу о том, кого поддерживать: англичан или поднявших восстание американских колонистов. Те, кто встал на сторону англичан, начали творить такие зверства, которые напугали даже самих англичан, а Джордж Вашингтон в самый критический момент Войны за независимость вынужден был послать внушительную армию под командованием генерала Дж. Салливана в самый центр сосредоточения ирокезских поселений. Салливан сжег дотла 40 поселений и влиянию ирокезов был положен конец раз и навсегда» [4, 73].

Антропологический аспект индейской темы в романах Д.Ф. Купера затушеван, ибо писатель не заинтересован в погружении в космос культуры туземцев, в этом плане выгодно отличается поэма Генри Лонгфелло «Песнь о Гайявате» [5]. Романы Дж.Ф. Купера преследуют другую сверхзадачу, приключенческий романтический дух произведения говорит о том, что в жанровопознавательном отношении эти произведения апеллируют к сознанию малосведущего обывателя и молодого поколения, увлеченного вестерном об индейцах.

В мифологическом плане романа Дж.Ф. Купера «Последний из могикан…» противопоставлены образы героев – индейцев Чингачкука и Магуа. Антитеза Чингачкука и Магуа как персонажей носит системный характер, она проистекает из политизированной тенденции автора представлять лояльных индейцев хорошими, а нелояльных – недобрыми и злыми. Чингачкук из племени могикан, откуда, как выясняется в романе, издревле выбирали вождей для всего делаварского союза племен, он – хороший индеец. Магуа же, представляющий мохоков, тускароров, отрицательный персонаж, обрисован в тексте зловещими красками: *«На суровом лице туземца военная краска расплылась, и от этого его темные черты невольно выглядели еще более дико и отталкивающе, чем в искусных узорах, наведенных для устрашения врагов. Лишь глаза его, сверкавшие, словно яркие звезды между туч, горели дикой злобой»* [1, 24].

В таком же экспрессивном ключе изображен портрет Чингачкука: *«Краснокожий сидел на краю мшистого бревна и спокойными, но выразительными движениями рук подчеркивал свои слова. Его почти обнаженное тело являлось*

ужасной эмблемой смерти: оно было расписано черными и белыми красками, что придавало человеку вид скелета. На бритой голове индейца была только одна прядь волос, украшением служило лишь орлиное перо, спускавшееся на левое плечо. Из-за пояса виднелись томагавк и скальпировальный нож английского производства. На мускулистом колене небрежно лежало короткое солдатское ружье, одно из тех, какими англичане вооружали своих краснокожих союзников» [1, 35].

В атрибутике портрета Чингачкука выделяются следующие детали:

– прическа, говорящая о родовой принадлежности,

– орлиное перо, намекающее на статус вождя,

– боевая раскраска тела в виде скелета.

В этом символическом ряду наиболее значимыми являются знаки: *орлиное перо и боевая раскраска*. О геральдическом значении орлиного пера у индейцев написано следующее: «Команчи, например, верили, что медведь помогает в лечении ран, волк предостерегает людей об опасности, олень вызывает и лечит болезни, койот предсказывает счастье, хорек считался сильнейшим духом помощников, а орел – покровителем воинов» [4]. Представление об орле как покровителе воинов имело вообще широкое распространение в степях. Необходимо отметить, что в образе орла представлялась индейцам мифическая гром-птица, считавшаяся покровительницей воинов и хозяйкой грома, молнии и дождя. О дакотах К. Уисслер писал, например, что «гром-птица считается важным божеством войны и отождествляется дакотами с орлом» [6, 145-156]. Выдающий антрополог Мирча Элиаде также обращал внимание на значение орлиного пера во внешней атрибутике северных индейцев: «Обратим внимание на значение орлиного пера в североамериканском шаманском лечении: этот символ магического полета, вероятнее всего, связан с экстатическими переживаниями шамана» [7, 152].

Таким образом, орлиное перо указывает на сакральную, мистическую связь Чингачкука с верхом, то есть с небом, в то же время боевая раскраска в виде скелета амбивалентно представляет самую смерть, функционально это должно навевать на врагов страх. Символ скелета недвусмысленно намекает и на связь Чингачкука с хтоническим нижним миром. В этом плане требует раскодировки и имя Чингачкука, которое на делаварском наречии означает «Великий Змей» [1, 67]. Как выясняется в контексте произведения, это великое в геральдике всех индейских народов и племен Северной и центральной Америки слово имеет содержательную воинскую семантику: «…его имя не означает, что он и в самом деле змея, нет, его имя говорит, что ему известны все изворотливости, все уголки человеческой природы, что он молчалив и умеет наносить своим недругам удары в такие мгновения, когда они совсем этого не ожидают» [1, 68].

Образ Змея в мировых мифах – это глобальный символ. Змей – это повелитель нижнего мира, ибо он обитает внизу, под землей. В этом аспекте ему поклонялись многие народы Азии, например, прототюрки как Бапу хану, месопотамские народы как Апату-Напату, древние египтяне как Апопе, как Шеше древние индоарийцы, как Урею древние греки и народы германской группы и т.д. [8, 388]. В мифологии народов Северной и Центральной Америки Змей предстает как зооморфное хтоническое и небесное существо, то есть «крылатый Змей». В энциклопедии «Мифы народов мира» так определяется образ крылатого Змея: «Например, «летучий», «крылатый» или «пернатый» змей-дракон (*Кетцалькоатль* у индейцев Центральной Америки), соединяющий в себе признаки змеи и птицы; для японской и ряда индейских традиций характерен образ «рогатый змей». В архаических космогонических мифах Евразии и Америки «Змея» осуществляет разъединение и соединение Неба и Земли. Согласно мифам индейцев Восточной Боливии, говорится, что небо некогда упало на землю, но змей, обвившийся вокруг них, вновь разъединил их и продолжает держать разъединёнными. Аналогичный мотив в Ацтекской мифологии связан с Кетцалькоатлем (Кецалькоатлем) и Тецкатлипокой (Тескатлипокой), которые превратились в двух змей для того, чтобы разорвать на две части прожорливое земное чудовище (древнемексиканский аналог месопотамской Тиамат), плававшее в первоначальном океане. Из одной части чудовища они сделали землю, из другой – небо. Кетцалькоатль плавал по воде на плоту, сделанном из змей» [8, 387].

Таким образом – Змей в индейской мифологии – это сложный, амбивалентный образ, атрибутика которого архетипически объединяет признаки и неба, и земли. Змей, разрывающий единое хтоническое существо изначальных вод, несет в себе черты творца мироздания. «Крылатый змей» – божество, посредник между мирами, верхом и низом, инициирующий воинов как

носителей смерти, ее посланников. Знак «Змея» мог носить воин только из особой, посвященной касты или ведущего рода, претендующего на власть над племенными союзами. «Крылатый змей» в тольтекской и ацтекской (Кетцалькоатль), да и в мифологии майя (Тепеу и Кукумац) не случайно выступает главной и соборной мифологемой. «*Тепеу*» и «*Кукумац*» – «Завоевательница, Могущественная» и «Змея, покрытая зелеными перьями». Супружеская пара божеств, возглавлявшая пантеон киче. Название «Змея, покрытая зелеными перьями, ведет к божеству тольтеков Кетцалькоатлю, имя которого имеет то же значение» – так определяет атрибутику божеств майя Р.В. Кинжалова [9, 29-30].

Исходя из всего этого, мы можем предполагать о том, что Чингагчкук, как и его сын Ункас, последний из могикан, отмечен особыми знаками, он словно тайный посланник архаических времен, когда культ Великого Змея освящал власть древних имперских народов – тольтеков, ацтеков, майя. Знание о Великом Змее, его священная и сакральная атрибутика сакрализирует самого Чингачкука, опосредованно и его древний род могикан. Его великая миссия – напомнить разрозненным индейским племенам о Великом Змее, объединить их под магическим символом священной древности. Такова главная функция мифологемы Великий Змей в движении смыслов романа Дж.Ф. Купера. Особенно отчетливо эта функция проявляется в кульминации сюжета и в ее развязке, когда перед потрясенными делаварами Ункас открывает свой истинный лик носителя священной эмблемы – изображения черепахи, то есть великого вождя всего делаварского союза.

Мифопоэтика романа «Последний из могикан…» структурно сложно организована и несет в себе признаки особо продуманной авторской стратегии. Одним из таких признаков является дуальность мифологем. Так, мифологема «Великий Змей» противопоставлена мифологеме «Хитрая Лисица». Именем Хитрая Лисица прикрыт Магуа, один из вождей гуронов. Декодировка тотемных символов индейских народов показывает, что лисица также присутствует в тотемистическом ряду народов Северной Америки, однако ее культовое значение локально, другими словами лисица в пантеоне не может соперничать с такими универсальными образами, как Великий Змей и Великий Орел, тем более с их единой ипостасью – Крылатым Змеем. В мифологических комментариях к образу Лисицы выделяются следующие качества – *трикстера*, то есть отпетого плута, обманщика, пройдохи [8, 592]. Индейцы Северной Америки нередко также и воспринимали образ Хитрой Лисицы, зачастую обводящую вокруг пальца другого трикстера – Койота или даже Ворона – стратификатора. Именно ввиду своих качеств – прожженной хитрости, лукавства, оборотничества, изощренной мимикрии Лисица и привлекала индейцев, которые вовлекали ее на арену магических воинских действий. В такой роли и выступает Магуа – Хитрая Лисица, не раз успешно заводя в заблуждения Великого Змея – Чингачкука. Об этом свидетельствует следующий фрагмент: *«Хитрая Лисица доказал, что он достоин почетного прозвища, данного ему канадскими отцами, – начал Хейворд. – Я вижу всю его мудрость, понимаю, как много он для нас сделал и не забуду этого в час благодарности. Да, Лисица не только великий вождь – он умеет обманывать своих врагов»* [1, 108].

В этом тексте для нас значимо то, что за личиной Хитрой Лисицы скрывается один из великих вождей гуронов. Следовательно, антитеза Магуа и Чингачкука (Хитрой Лисицы и Великого Змея) за формой личных персонификаций маскирует более масштабную коллизию – борьбу двух сил в извечном пантеоне индейцев, политическое противоборство союзов племен, вовлеченных в войну Франции и Англии. Магуа и Чингачкук (Лисица и Змей) противопоставлены в эмблематике и как знаковые бестиалии, занимающие свои места в шаманизме, и в тотемизме северо-американских индейцев. В этом плане образ Великого Змея масштабен, универсален, генетически укоренен в форме маркеров имперской идеологии майя и ацтеков, образ Лисицы в мифологическом пространстве локален, семантически фигурирует он в основном в геральдике воинских кланов нескольких племен. Видимо, это не случайно. В структуре романа смысл противостояния двух тотемных фигур раскрывается в кульминации, где «снятие масок» происходит во время собрания одного из больших делаварских племен.

План социально-политических событий в романе стянут к узловому кульминационному моменту особым образом. Все развитие действий в сюжете сводилось к тому, что союз делаварских племен, куда некогда входили и могикане как ведущий род, и из которого выбирали великого вождя, неуклонно вовлекался в более крупный союз с гуронами, склоняясь к сотрудничеству с французскими колониальными войсками. Тактика Хитрой Лисицы как одного из вождей гуронов

заключается в том, чтобы пресечь действия Чингачкука и Ункаса в их попытках остановить это сближение. Магуа почти удается добиться этой цели, своей речью на собрании вождей и воинов делаваров он производит большое впечатление. Более того, хитрый гурон яркой речью апеллирует к общему расовому сознанию индейцев, напоминая об общей обиде индейцев по причине натиска белого человека. *«Своим языком белый человек затыкает уши индейцам; сердце бледнолицего учит его нанимать за плату воинов, чтобы они сражались за белых людей; хитрость помогает ему собирать блага земли, а руки его захватывают всю землю от берегов соленой воды до островов Большого озера. Великий Дух дал ему достаточно, а он хочет иметь все. Таковы бледнолицые»* – говорит Магуа [1, 329]. При этом личная цель воина – Лисицы заключается в том, чтобы уговорить делаваров отдать ему пленников – Хейворда и разведчика.

Следовательно, личный мотив – месть Чингачкуку и Следопыту, ненависть к родовым врагам – могиканам, желание заполучить белую женщину, скрыто превалирует в действиях Магуа. Эта личная цель Магуа все же весомее, нежели общая индейская задача борьбы с колониальной экспансией. Следовательно, Магуа – демагог, он осознанно и коварно использует доверие делаварских и гуронских вождей. Демагог же всегда потенциальный провокатор. Далее мы видим, что Магуа удается столкнуть делаваров и гуронов в братоубийственной схватке. Следовательно, внутренняя природа Магуа вполне оправдывает его геральдическое имя «Хитрая Лисица». Такова, по мысли автора, внутренняя природа Магуа – Хитрой Лисицы. Авторская концепция такова, что и сочувствие читателя и логическая победа отдаются Чингачкуку – Великому Змею. Таким образом, автор отстраняется от традиционного для христианской парадигмы змееборческого мотива, который присутствует повсеместно в западной культуре практически во всех ее жанрах [10, 66-71].

Для нас значимо еще и то, что Хитрая Лисица апеллирует не только к истории индейской расы, к теме общего врага, но и упоминает Великого Духа, не без оснований уповая на то, что имя Великого Духа произведет впечатление на вождей делаваров. Но, в ходе исследования мы должны узнать имя Великого Духа, почитаемого всеми племенами Северной Америки. Образ Великого Духа семантически наполняет контекст романа Фенимора Купера, делает его идеологически сложным, обогащает функцию парадигматических мотивов. Нет сомнений, что писатель осознанно вводит в контекст произведения метаплан индейской мифологии и онтологии. По материалам исследований историков, мы знаем, что в XVIII и XIX веках в культуре индейцев Северной Америки в связи с обострением антиколониальной борьбы аборигенов появилось движение вождей – пророков, предпринимались попытки сформировать единую религию племен под эгидой Великого Духа. «В начале 60-х гг. XVIII столетия в Мичигане объявился индеец из племени делаваров, которого стали называть Делаварским пророком. Он рассказывал о посетившем его видении, согласно которому индейцы смогут отстоять свою свободу и независимость, если объединятся, будут относиться друг к другу как братья, откажутся от алкоголя, огнестрельного оружия и будут поклоняться только лишь Великому Духу. Учение Делаварского пророка быстро распространилось по центральным и северо-восточным районам континента; именно оно вдохновило алгонкинские племена на крупное восстание против англичан, которое возглавил знаменитый вождь оттавов Понтиак», – писал Джон Мэнчин Уайт [4, 119].

В этом контексте следует прокомментировать статус божества по имени Маниту, к которому и апеллирует в своей речи Магуа. В энциклопедии так определяется содержание этого слова: «*Маниту* (на языке индейцев-алгонкинов Северной Америки – «дух, бог») – обозначение таинственной колдовской силы, а также личных духов-покровителей. По поверьям и обычаям североамериканских индейцев, каждый мужчина – воин и охотник – должен был приобретать Маниту путём особых испытаний и «видений». Христианские миссионеры пытались на основе представлений о Маниту развить у индейцев веру в небесного бога («Великий Маниту»), что нашло отражение в поэме Г. Лонгфелло «Песнь о Гайавате» [11].

Несмотря на попытки вождей-пророков алгонкинов придать Великому Духу – Маниту статус монотеистического бога, надо отметить, что им это не удалось. Хотя к двадцатому веку аборигены резерваций США были приобщены к единому пейотному культу [4, 122], до сих пор у индейцев Северной Америки нет представления о едином боге, нет единого культа, нет традиции единого Священного писания. Причина этого заключается в архаическом и узко локализованном характере культа Великого Духа – Маниту. Скорее всего, некогда Маниту был божеством одного или нескольких охотничьих племен, оби-

тавших по берегам Великих озер, лишь затем в эпоху колониальных войн произошло семантическое и идеологическое расширение этого образа.

В этом контексте становится понятной причина популярности эпопеи Карлоса Кастанеды «Дон Хуан», она объясняется попыткой сформировать универсальное духовное учение не только для индейцев Мезоамерики, но и всех землян, так или иначе приобщенных к пантеизму, анимизму и шаманизму. Примечательно, что через Карлоса Кастанеду тольтекские маги сообщают о Мировом Духе – Великом Орле, создателе всех вселенных [12]. Однако не забудем, что Великий Змей – Кетцалькоатль, он же Тепеу и Кукумац, он же Кукулькан, представляется как существо пернатое, с крыльями. Эта его ипостась несет черты универсализма, понятного индейцам, носителям сокровенного знания древних тольтеков.

На собрании делаваров сын Чингачкука – Ункас, скромный воин, разведчик, выходит на первый план, демонстрируя потрясенным индейцам татуировку черепахи – великий знак, послание времен, голос древности. В романе это показано так: *«Глаза делавара, казалось, выкатились из орбит, рот открылся, и вся фигура словно окаменела от изумления. Медленным движением он поднял руку и показал пальцем на грудь пленника. Товарищи его стопились вокруг, и все взгляды с удивлением устремились на прекрасное, татуированное голубой краской изображение маленькой черепахи на груди пленника»* [1, 337].

Реакция столетнего патриарха – вождя делаваров не менее показательна. Он потрясен до глубины души: *«– Последний час Таменунда близок! – воскликнул мудрец.– День наконец близится к ночи! Благодарю Маниту за то, что здесь есть тот, кто заменит меня у костра совета! Ункас, внук Ункаса, наконец найден! Дайте глазам умирающего орла взглянуть на восходящее солнце»* [1, 338]. Великое удивление, по сути, транс как вождя, так и делаваров объясняется следующим ментальным фактором: *Ункас* – это не просто имя, а своего рода маркер наследника великого вождя делаваров. Ункас всегда выбирался из древнего рода Унамис – Черепахи. Как показано в романе, с одряхлением патриарха этот род исчезал, некогда он сам был Ункасом, чертой же перед небытием рода стали последние воины – Чингачкук и его сын Ункас. Демонстрация знака черепахи перед посвященными индейцами свидетельствовала о новом явлении великого вождя, древние законы требовали от соплеменников несомненного подчинения и признания явленного вождя.

Если абстрагироваться от ритуальных связей могикан и делаваров, находящихся в отношении царского рода и черной кости, то надо выяснить каково значение символа черепахи в мифологической матрице индейцев. «Согласно преданию ирокезов, в самом начале миротворения верховное божество решило посадить в первозданном океане гигантское мировое дерево. Но, для него нужна была прочная опора. Собравшиеся на совет звери решили извлечь со дна океана землю. Когда же эта задача была решена, встал вопрос: на чем укрепить ее? Взять на себя ответственность подпирать вселенную согласилась черепаха Хах-ху-нах. На ее крепкий панцирь были помещены извлеченные со дна кусочки ила, которые, постепенно разрослись, образовали землю. По другой легенде, входящей в «Валам олум» – знаменитое эпическое сказание североамериканских индейцев, в давние времена могучий и громадный змей, живым кольцом охвативший землю, чтобы погубить все живое, стал извергать из своей пасти нескончаемые потоки воды. Великий герой по имени Нанабуш, предок людей и животных, решил спасти своих погибающих потомков. Для этого он сотворил громадную черепаху, подобную плавучему острову. На ее спине и укрылись от опасности люди и звери. Этот миф полностью аналогичен преданиям о миротворении, а черепаха играет в нем роль не просто опоры земной тверди, но самой земли» – пишет В.В. Евсюков [13, 68].

Следовательно, в архетипическом смысле черепаха – ипостась самой земли. Она – опора, столп бытия. В китайской и тунгусской мифологии *черепаха* – это символ вечности, во многих мифах народов Азии земля покоится на спине исполинской черепахи. Таким образом, черепаха – символ надежности, оплота, верности, традиции. Совершенно не случайно Ункас отмечен родовым символом черепахи Унамис, это один из высших символов в сакральной геральдике коренных народов Северной Америки.

Таким образом, Чингачкук – Великий Змей, отмечен знаком Змея и Орла, что говорит о связанности с высшим культом индейцев Северной и Центральной Америки – Кетцалькоатлем. Ункас – его сын несет на себе знак более древнего и тайного тотемного культа, не менее универсального, чем Великого Змея – культ Черепахи (матери-земли). Эти два могиканина, по мысли автора, выступают великими вождями – объединителями туземцев. Их миссия – не толь-

ко сплотить всех делаваров, но и вернуть им заветы прошлого, священные культы предков. По воле Великого Духа – Маниту – они имеют право повелевать судьбами целых союзов племен, определяя их политическое будущее. Здесь же и приоткрывается подоплека авторской стратегии Дж.Ф. Купера как англоязычного писателя [14].

Литература

1 Купер Д.Ф. Последний из могикан или повествование о 1757 годе. – М.: Правда, 1983. – 384 с.

2 Купер Д.Ф. Следопыт или на берегах Онтарио. – Алма-Ата: Жалын, 1988. – 432 с.

3 Каримуллин А. Тюрки и индейцы Америки – истоки происхождения. – Алматы: Кочевники, 2004. – 112 с.

4 Уайт Д.М. Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура. – Перевод: С.Меркулов. – М.: Изд-во: Центрполиграф,, 2007. – 251 с.

5 Лонгфелло Г. Песнь о Гайавате. – Перевод И. Бунина, Библиотека всемирной литературы. Серия вторая. Том 119. – М.: Художественная литература, 1976. – 154 с.

6 Аверкиева Ю.П. Индейское кочевое общество XVIII-XIX вв. – М., 1970. – С. 145-156.

7 Элиаде М. Шаманизм. Архаические техники экстаза. – М.: Ладомир, 2015. – 552 с.

8 Мифы народов мира. Энциклопедия. Гл.редактор С.А.Токарев (электронное издание) – М.: 2008. – 1147 с.

9 Священные письмена майя. – СПб.: Амфора, 2007. – 397 с.

10 Асемкулов Т., Наурызбаева З. Мифологический образ змеи/дракона: драма человеческой предыстории. – Рух-Мирас, №2-3 (9), 2006. – С. 66-71.

11 Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1969–1978, том 38 (глава «Маниту»).

12 Кастанеда К. Дар Орла. – т. 6. – Киев: София, 1995. – 467 с.

13 Евсюков В.В. Мифы о вселенной: научно-популярная литература. – Новосибирск: Наука, 1988. – 169 с.

14 Даирбекова А.М. Передача экзотизмов и антропонимов в переводе романов Ф. Купера на русский язык. Магистерская диссертация. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2013. – 85 с.

References

1 Kuper D.F. Poslednii iz mogikan ili povestvovanie o 1757 gode. – M.: Pravda, 1983. – 384 s. (In Russian)

2 Kuper D.F. Sledopyt ili na beregah Ontario. – Almaty: Zhalyn, 1988. – 432 s. (In Russian)

3 Karimullin A. Turki i indeisy Ameriki – istoki proishozhdenya. – Almaty: Koshevniki, 2004. –112 s. (In Russian)

4 Uait D.M. Indeitsy Severnoi Ameriki . Byt, religiya, kul’tura. – Perevod: S.Merculov. – M.: Isd-vo: Sentrpoligraf,, 2007. – 251 s. (In Russian)

5 Longfello G. Pesn’ o Gayavate. – Perevod I. Bunina, Biblioteka vsemirnoy literatury. Seriya vtoraya. Tom 19. – M.: Hudogestvennaya literatura, 1976. – 154 s. (In Russian)

6 Averkieva U.P. Indeiskoe kochevoe obshestvo XVIII-XIX vv. – M., 1970. – S. 145-156. (In Russian)

7 Eliade M. Shamanizm. Arhaicheskie tehniki ekstaza. – M.: Ladomir, 2015. – 552 s. (In Russian)

8 Mify narodov mira. Entsiklopedia. Gl.redaktor S.A.Tokarev (elektronnoe izdanie). – M.: 2008. – 1147 s. (In Russian)

9 Svaychennye pis’mena maiya. – Sankt-Peterburg: Amfora, 2007. – 397 s. (In Russian)

10 Asemkulov T., Nauryzbaeva Z. Mifologicheskii obraz zmei/drakona: drama chelovecheskoi predyctorii. – Ruh-Miras, №2-3 (9), 2006. – S. 66-71. (In Russian)

11 Bo’lshaya sovetskaya entsiklopediya. – M.: Sovetskaya entsiklopedia, 1969-1978, tom 38 (glava «Manitu»). (In Russian)

12 Kastaneda K. Dar Orla. – t.6. – Kiev: Sofiya, 1995. – 467 s. (In Russian)

13 Evsukov V.V. Mify o vselennoi: nauchno-populyarnya literatura. – Novosibirsk: Nauka, 1988. – 169 s. (In Russian)

14 Dairbekova A.M. Peredacha ekzotizmov i antroponimov v perevode romanov F. Kupera na russkii yazyk. Magisterskaya dissertasiya. – Almaty: KazNU im. Al’-Farabi, 2013. – 85 s. (In Russian)

Керімова С.М.

Түр-түс атауларының мәдениаралық қатынастағы семантикасы мен символикасы

Мақала әртүрлі лингвомәдениеттегі ұлттық дүниетанымның бір маңызды элементі болып табылатын түр-түс атауларының феноменін сипаттауға арналған. Қазақ және орыс мәдениеттеріндегі түр-түс атауларының символикасын салғастырмалы бейнелеу негізінде сол халықтардың тарихы, өмірлік философиясы және менталитетімен негізделген айырмашылықтар мен ұқсастықтар талқыланады. Автор мәдени символдар болып табылатын дәстүрлі тілдік формулалар мен тіркестердің интерпретациясын келтіреді. Дәл осындай сипаттау түр-түс атауларының мәдени семантикасын тек қана әлеуметтік-тарихи деректермен ғана сәйкестендірумен шектемей, сонымен қатар, субъективті-психологиялық және эмоционалды факторлармен шартталған түр-түс концептісінің бейнелі-ассоциативті байланыстарын орнатады. Мақалада ұлтаралық қатынастағы этномәдени стереотиптердің айырмашылықтарына аса назар аударылады, себебі осы үрдістің нәтижесінде ұлттық болмыс ерекшеліктері мен мәдениаралық диалогтың қатысушыларының белгілі бір этнос өкіліне жатуы айқын көрініс табады. Осыған байланысты мақалада тәржімалық үрдісте кездесетін трансформацияларды сипаттайтын мәнмәтіндер алынып талданады.

Түйін сөздер: мәдениаралық қатынас, түс атаулары, мәдени семантика, мәдени символдар.

Kerimova S.M.

Symbolics and semantics of colours designation in cross-cultural communication

Article is devoted to the description of a phenomenon of colours designation as element of a national mentality in different lingvokultura in which their knowledge and experience of certain people is most brightly shown. On the example of the comparative description of color symbolics in Kazakh and Russian the lingvokulturakh the distinctions caused by history of the people, their vital philosophy and mentality are traced. In article it is given interpretations of the traditional language formulas and expressions representing cultural symbols thus such description allowed the author to correlate cultural semantics of colours designation not only to the sociohistorical facts, but also to establish figurative and associative connection of the concepts of color caused by subjective and psychological and emotional factors. Special attention is paid on distinction of ethnocultural stereotypes in cross-cultural communication in the course of which features of national character and an ethnic origin of its participants are shown. In this regard in article contexts of the translation transformations allowing to define distinctions and similarities not only are given in the compared cultures, but also to establish the figurative and associative potential of symbolics of color

Key words: cross-cultural communication, of colours designation, cultural semantics, cultural symbols.

Керимова С.М.

Символика и семантика цветообозначений в межкультурной коммуникации

Статья посвящена описанию феномена цветообозначений как элемента национального мировидения в разных лингвокультурах, в которых наиболее ярко проявляется знание и опыт определенного народа. На примере сопоставительного описания цветовой символики в казахской и русской лингвокультурах прослеживаются различия, обусловленные историей народов, их жизненной философией и менталитетом. В статье приводится интерпретации традиционных языковых формул и выражений, представляющих собой культурные символы При этом такое описание позволило автору соотнести культурную семантику цветообозначений не только с социально-историческими фактами, но и установить образно-ассоциативные связи концептов цвета, обусловленных субъективно-психологическими и эмоциональными факторами. Особое внимание обращается на различие этнокультурных стереотипов в межкультурном общении, в процессе которого проявляются особенности национального характера и этническая принадлежность его участников.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, цветообозначения, культурная семантика, культурные символы.

© 2015 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’25

Керімова С.М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
II курс PhD докторанты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sunny-dos@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессор Г. Смағулова

ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ СЕМАНТИКАСЫ МЕН СИМВОЛИКАСЫ

Бірнеше ілімнің тоғысында қалыптасқан пәнаралық және интеграцияланған мәдениаралық қатынастың негіздері американдық мәдени антропология мен коммуникативистика мектебінде іргесі қаланған, сонымен қатар еуропалық және ресейлік прагмалингвистика, әлеуметтік психология мен этнология синтезінің нәтижесінде пайда болған. Мәдениаралық қатынастың теориясы сөйлеу әрекет теориясына қатысты іргелі еңбектерге сүйенеді (Выготский 1982; Жинкин 1998; Леонтьев 1969; Лурия 1998; Пиаже 1983). Мәдениаралық қатынас теориясының қалыптасып, ары қарай дамуына М. Беннет, В.С. Библер, В.П. Кузовлев, С.Г. Тер-Минасова, М. Хупс және т.б. ғалымдардың еңбектері негіздемесін құрады.

Қазіргі мәдениаралық зерттеулердің негізгі ғылыми мәселесі – ол соңғы онжылдықтарда жарық көрген еңбектерде белсенді дамып жатқан анропоцентристік лингвистика жағдайында мәдениаралық коммуникация феноменін жаңа теориялық көз қарастар негізінде қарастыру (Бергельсон 2005; Грушевицкая, Попков, Садохин 2002; Гудков 2003; Донец 2004; Клюканов 1999; Красных 2002; Леонтович 2002; Тер-Минасова 2000; Bennet 1998; Dahl 1998; Hall 1976**;** Hofstede 1980; Jandt 1995; Klopf 1998; Lewis 1998; Samovar, Porter 1995; Ting-Toomey 1999). Ішкі лингвистиканың көптеген жаңа салаларының қалыптасуына еңбектері ықпал еткен орыс ғалымы Е.С. Кубрякова антропоцентризмді келесі параметрлермен белгілейді: интегративтік, экспланаторнорлық, комплементарлық [1, 15].

Осы орайда мәдениаралық сұхбат шеңберіндегі тілдік феномендер көптеген гуманитарлық ғылымдардың базистік методологиясы және негізгі категориясы болып мойындалған адами фактор тұрғысынан зерделенеді. Қазіргі заманауи ілімдерде мәдениаралық қатынас әрекет ретінде талқыланады және субъект пен қоршаған ортаның өзара байланысының динамикалық жүйесі, ішкі (концептуализация мен категоризация) және сыртқы (арнайы саланың заттануы) әрекеттің көрінісі болып табылады. Аталған әрекеттердің нәтижесінде саналуан мәдени кодтар пайда болады, олардың анықтамасын зерттеушілер келесідей тұжырымдайды: «мәдени кодтар – ол белгілі бір социумның дүниетанымына, жалпы әлем бейнесіне негізделген, бір мағынаны жинақтау үшін әртүлі материалдық

және формальдық құралдарды пайдаланатын екінші деңгейлі таңбалық жүйелер» (аударма біздікі – *С.М.*) [2, 8].

Қазіргі заманда қарқынды дамып келе жатқан әлем және оның мәдени кеңістік шекаралары ұлғайған жағдайында мәдениаралық қатынас аса маңызды, яғни мәдениаралық сұхбат үрдісінен туындайтын мәдениет қақтығыстарын ымыралы реттеу ғаламдық мәселелерді шешеді. Дәл осындай этномәдени таптаурындар мәдениаралық қатынас үрдісінде өзара түсінбеушіліктің бір де бір себебі болады. Әртүрлі лингвоқауымдастықтың тілдік таңбаларының мәдени семантикасын зерделеу ұлтаралық қатынаста аса маңызды мағынаға ие. Аталмыш мақалада ұсынылған материал өзара әрекеттес қазақ және орыс мәдениеттерін салыстыруына негізделген, себебі ұлттық-таңбаланған тілдік бірліктерді зерттеу тек қана тілдер мен мәдениеттерді контрастивті (салғастырмалы) сипаттау барысында жүзеге асады, яғни мәдениаралық қатынас теориясы шеңберінде.

Қазіргі ғылыми ілімнің антропоцентрикалық парадигмасы тілдік құбылыстарды лингвомәдениеттану қырынан зерделеудің мәнділігін жандандырады. Осы орайда тілдік таңбалардың мағынасындағы мәдени компонентіне және олардың мәдениаралық қатынастарға ықпалы зерттеушілердің назарын аудартып, қызығушылығын тудыруда.

Тілдік таңбалар мен бірліктер мәдени ақпарат тасымалдаушы ретінде әртүрлі мағыналар мен сипаттамаларға ие: «ұлттық-мәдени реалия» (С. Влахов, С. Флорин); «ұлттық-мәдени компонент және мәдени семалар» (Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров); «фондық білімдер» (Ю.А. Сорокин); «мәдени коннотация» (В.Н. Телия); лингвокультурема» (В.В. Воробьев); «логоэпистема» (В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова).

Тіл мен мәдениеттің ұқсастығы сөздің мәдени семантикасымен белгіленеді және олардың өзара байланысы біркелкі міндеттерді жүктейді: коммуникативтік (қатынас жасау құралы ретінде пайдалану), кумулятивтік (жинақтаушы), рефлексивті (психофизиологиялық), трансмиссиялық (ақпарат тасымалдау). Тіл – белгілі бір халықтың өмір сүру салтын, менталитетін, ұлттық болмысы, мәдени ұстанымдар мен сол этностың құндылықтарының көрсеткіші болып табылады. Сондықтан, «мәдениет – ол халықтың өзіндік қасиеті бар тарихи жады. Сонымен қатар, тіл атқаратын кумулятивті (жинақтаушы) міндетіне орай, сол тарихи ақпаратты сақтай отырып, ұрпақтар арасындағы диалогты қамтамасыз етеді (аударма біздікі – *С.М.*) [3, 226].

И.В. Привалованың ұлттық–мәдени санадағы тілдік маркерлердің таксономиясына сәйкес, барлық «ұлттық–маркіленген бірліктер үш түрге бөлінеді: лингвоқұрылымдық, лингвомәдениеттік және лингвокогнитивтік» (аударма біздікі – *С.М.*) [4, 70]. Сонымен қатар, біздің зерттеуіміз үшін салыстырылып отырған лингвомәдениеттегі заттар мен ұғымдарды көрсететін, санадағы бейнелердің үйлеспеушілігі нәтижесінде туындайтын лингвомәдени үлгісіндегі таксон қызығушылық танытады. Ұлттық дүниетаным элементтері аса айқын байқалатын тілдік феномендерге белгілі бір этнолингвомәдениеттің тәжірибесі мен білімін пайымдайтын, сонымен қатар мәдени негізделген семантикаға ие болған түр-түс атаулары жатады. «Этникалық "түр-түс көзқарас" ұлттық-мәдени сананың тілдік маркері ретінде оның "түр-түс палитрасын" белгілейді, ол өз қатарында, индивидтің қабылдауындағы бағалауды, таптаурындарды және мақсаттарды негіздейді. Бір жақты көмескі түр-түс атаулары белгілі бір жергілікті фауна (*buff, peacock blue, dun, periwinkle*), флора (*avocado, heather, heliotrope, mistletoe*) және өмір салты ерекшеліктерімен (*moccasin, maple syrup, pop-corn white*) сипатталады» (аударма біздікі – *С.М.*) [4, 73].

Ұлттық-мәдени өзгешелік, әсіресе қарама-қарсы сипатталған түс символикасында аса айқын көрініс табады. Мысалы, қазақ халқының түр-түс символикасында ассоциативті өрісі кеңінен тараған екі түс – *ақ* және *қара* басым. Көп мағыналы *ақ* эпитеті әртүрлі мәнмәтіндерде тазалық пен пәктік, мінсіз сезімдер, сұлулық, адалдық пен әділдік, сонымен қатар, сүттен жасалған ұлттық тағамдардың молшылығына сәйкес ассоциацияларды тудырады. Аталмыш эпитет фольклорлық және көркем шығармалардағы кейіпкерлердің, ұлттық әндер мен өлеңдердің, жер-су атауларында жиі кездеседі. Мәселен, *ақ* эпитетінің жиілік қолданылуы ақын-жыраулар поэзиясында да кездеседі: *ақ мамығын таранған, аппақ мәрмәр інжіні* («Асан қайғы»); *ақ желкен, ақ қағаз, ақ ала тау, ақ ала жылқы, ақ киік* («Шалкиіз»); *ағала ордам қонған жұрт* («Қазтуған»); *ақ білегін жастанып, ағарып атқан таңды деп, Ақ Жайық, ақ балта, ақ найза, «ақ шымылдық»* («Доспамбет»); *ақ табан ару торы ат* («Ер Шобан») т.б.

Тілдік бірліктердің «мәдени жадымен» байланысты семантикасының компоненті тілдік таңбаның мағынасын белгілейді, тіл және

мәдениет иеленушінің рухани құндылықтар жүйесінің көрсеткіші болып табылады. Ұлттық-мәдени дискурстың құрылу ерекшелігі дәстүрлі тілдік формулаларда айқын көрініс табады. Мысалы, шығыс күнтізбесіне сәйкес келетін жылдың басы, күн мен түннің теңелген кезі, барлық түркі тілдес халықтарға ортақ Наурыз мейрамын қарсы алғандағы негізгі дәстүр, мерекенің маңызды бір оқиғасы – ол жақсы тілек айтып, жылы лебіз білдіріп, адамдардың бір-бірімен амандасуы. Сол тілектер мен ниеттердің ең маңыздысы – «*Ақ мол болсын*!», осы бейнелі сөйлемшедегі *ақ* кілт сөзі сүттен жасалған ұлттық тағамдардың жалпылама атауы болып міндет атқарады.

Қазақ халқының көшпелі тұрмысы және салт-дәстүрі қазақ тілінің бейнелі жүйесінде тікелей көрінісін табады. Мысалы, құрамында *ақ* эпитеті бар тұрақты тіркестер мен сөйлемдер ізгі бастамалар мен ниеттерді, белгілі бір оқиғаның және жағдайдың салтанаттылығын, молшылық пен берекені білдіреді. *Ақ киіз* тіркесі қазақ хандарының ұлықтау рәсімін бейнелеумен байланысты: «***Ақ киіз*** *қайтадан жерге түскенде, Ораз-Мұхамедтің үстіне алтын, күміс ақшалар жаңбырдай жауды. Жаңа ханды жақынырақ жерден көрмек болып, жапырлай ұмтылған халық үстіне де шашу шашылған*» (М. Мағауин. Аласапыран).

Ақ түйенің қарны жарылды – молшылыққа, қуанышқа, жақсылыққа, үлкен тойға кенелді деген мағынада қолданылатын дағдылы сөз тіркесі – тоқшылықтың тағы бір метафоралық кеңістік образы. Бұл тіркестің мағынасы өте терең – қазақ халқы ақ түсті малды, әсіресе, байлықтың өлшеміне саналған түйе малының ақ түстісін ұстау бақыт әкеледі деп санайды. Себебі, ақ түйеге қасиетті Халифа Хазірет Әлінің мәйіті артылып келген-мыс. Қазақ халқы ақ түсті аруана, ақ інген, ақ бураларды төрт түлік малдың «басы», «киесі» деп қасиеттеп салтанат пен байлықтың көрсеткіші ретінде бағалаған.

Біздің ойымызша, осындай тарихи-мәдени мәні терең ұлттық ақпаратты басқа тілге аударып, мағынасын ашу және дәлме-дәл бейнелеу сипаттама аудару немесе жолма-жол түсіндіру тәсілдерін қолдануды талап етеді. І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан алынған үзіндінің сәтсіз аударма үлгісін қарастырайық: «*...он жеті жасар Әбілқайырды азулы тілектестері Дешті Қыпшаққа хан етіп* ***ақ кигізге*** *көтерді. Бақ құсы басына қонып,* ***ақ түйенің қарны жарылды***» [4, с. 19]. М. Симашканың тәржімалауында жоғарыдағы үзінді осылай беріледі: «*Семнадцати лет от роду был поднят* ***на белой кошме*** *Абулхаир, в знак правозглашения его ханом. Птица счастья опустилась на его голову и в* ***жертву был принесен белый верблюд***». Әрине, сөзбе-сөз аудару *ақ түйенің қарны жарылды* тіркестің мағынасын және аударма мәтінінің мәдени коннотациясын бұрмалайды.

Алайда, қазақ мәдениетінде *ақ* эпитеті сол «түр-түсті» тек көру арқылы қабылдау нәтижесі ретінде ғана қабылдаумен шектелмейді, сонымен қатар белгілі бір тарихи-мәдени деректермен, қазақ халқының дүниетанымы және көшпелі тұрмыс жағдайы ерекшеліктерімен, түр-түс атаулары тудыратын бейнелі-ассоциативті байланыстарымен пайымдалған басқа да мағыналық коннотацияларға ие. Осындай үдеріс әсіресе этномәдени феномендер болып табылатын омонимдерде – антропонимдер, топонимдер, гидронимдер көрініс табады: *Ақерке, Ақжол, Ақтілек, Ақторе, Ақтобе, Ақтау, Ақмола, Ақтерек, Ақсу* және т.б.. Сонымен қатар, *ақ* эпитеті көптеген ұлттық әдеби-көркем бейнелерде, халық әндері мен аңыздарда жиі кездеседі: *Аққайың, Аққасқа, Ақбаян* және т.б.

Ақ түс мүлде бір жақсы, оңтайлы бастама ретінде қараңғылық пен түнекке қарсы тұрады, нұрлы қуанышқа үміт артады. Мысалы, орыс халқының тілдік әлем бейнесінде *ақ* (белый) эпитеті көбінесе тазалық, пәктілік, киелілік пен қасиеттіліктің символы болып табылатын «жарық» түсінігімен байланысты: «***Радостные, белые, белые*** *цветы*» (З. Гиппиус). Сонымен қатар, ақ түс бақыт, қуаныш және оларға қарама-қарсы сезім уайым мен қайғы эмоциялардың концептілерімен тығыз ассоциативті байланыста: «*Рождество, праздник детский,* ***белый****, Когда* ***счастливы*** *самые несчастные*» (З. Гиппиус); «***Белыми*** *светлыми крыльями веют и реют во мгле*» (К. Бальмонт). Ақ түс үшін түптұлғаның бірі ретінде орыс қысының атрибуты болып саналатын қалың қарды бейнелейтін табиғи көріністер сипатталады, себебі ақ қар шексіз қарлы жазықтар, жалғыздық пен жүректегі үрей, суықтық пен көңілсіздік, шарасыздық пен үмітсіздік ұғымдар тізбектерін тудырады. Алайда, *белая ворона, белые люди* сияқты тұрақты тіркестер түр-түсті сипаттайтын коннотацияларымен байланысы жоқ, әдетте бұл белгілі бір топ тұлғаларды сапалы түрде белгілеуде қолданылатын идиоматикалық жинақтама бейне.

Ақ эпитетіне қарама-қарсы *қара* түр-түсі көптеген лингвомәдениеттерде қайғы-қасірет, торығу мен қажу, өшпенділік пен жек көру

символы. Бірақ, қазақ мәдениеті мен қазақ тілінің бейнелі жүйесінде *қара* сын есімі тек қана түр-түс эпитеті ғана емес, сонымен қатар қалыптасқан ұлттық-мәдени танымдық ой-өріс салтын анықтайды. Мысалы, *қара көз*, *қарақат көз*, *бота көз* сияқты теңеулер арқылы қазақ қызының әдемі, нәркес көздері бейнеленеді. Әдетте, осындай тіректі теңеулер мәдени негізделген семантикаға, ауқымды бейнелі әлеуетке, сан алуан ассоциативті типтерге ие.

Қоңыр түр-түс эпитеті – қазақ көшпелі халықтың мәдени әдет-ғұрпында кең таралған және метафорланған түр-түс атауы, ол дала пейзаждары, күз мезгіліндегі әсем табиғат көріністері, майсаң, жағымды қоңыр салқын табиғат құбылыстарымен ассоциация туғызады: *қоңыр күз*, *қоңыр жел*, *қоңыр кеш*, *қоңыр салқын*.

Орыс лингвомәдениетінде *красный* сөзі айрықша бір орын алады, бұл сөздің тарихы ерекше – ол көне орыс тілінде ‘красивый’ (әдемі) деген мағынаны білдіретін. Мысалы, *красна девица* және *добрый молодец* тұрақты фольклорлық сөз тіркестері қатынасушы кісілерді белгілейтін синкретикалық атауларды ғана емес, оларға қатысты жағымды бағалауларды да анықтайды. *Красный* сын есімі нақты мәнмәтіндерде әртүрлі коннотативтік мағыналарды жүзеге асырады: ‘приятный’, ‘нарядный’, ‘радостный’, ‘почетный’, ‘сладостный’, ‘пышный’, ‘цветущий’.

Қорыта айтқанда, түр-түс атаулары әртүрлі лнгвомәдениеттегі эмоционалды концептілер туралы түсініктерді терең ұғынуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1 Кубрякова Е.С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М.: Наука, –1994. – Т. 53. – №2. – С. 5–23.

2 Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2007. – 288 с.

3 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 228 с.

4 Привалова И.В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации): Монография. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2005. – 472 с.

References

1 Kubryakova E.S. Paradigmyi nauchnogo znaniya v lingvistike i ee sovremennyiy status // Izvestiya Akademii nauk SSSR. Seriya literaturyi i yazyika. – M.: Nauka, –1994. – T. 53. – #2. – S. 5–23.

2 Gudkov D.B., Kovshova M.L. Telesnyiy kod russkoy kulturyi: materialyi k slovaryu. – M.: ITDGK «Gnozis», 2007. – 288 s.

3 Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspektyi. – M.: Yazyiki russkoy kulturyi, 1996. – 228 s.

4 Privalova I.V. Interkultura i verbalnyiy znak (lingvokognitivnyie osnovyi mezhkulturnoy kommunikatsii): Monografiya. – M.: ITDGK «Gnozis», 2005. – 472 s.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1
Әдебиеттану Литературоведение

Кибальник С.А.
Специфика философского интертекста в романе Ф.М. Достоевского «Идиот» 4

Ашимханова С.А.
Концепция характера в пьесе Артура Миллера «Последний янки» 10

Бисенбаев П.
Шығыс халықтары әдебиетіндегі ортақ сарындар 16

Дәрібайұлы С.
Ақын-жыраулар поэзиясындағы дін негіздері 22

Дәдебаев Ж.Д., Мұсалы Л.Ж.
Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы көркемдік шындық 28

Есембеков Т.У., Солтанаева Е.М.
Поэтические функции персонажей без «орнаментума» в поздней прозе О. Бокеева 34

Жаксылыков А.Ж.
Предтечи слова в поэтической культуре жырау 40

Жанабаев К., Акбердикызы У.
«Устная теория» Парри-Лорда: позитивная критика 52

Жанұзақова Қ.Т., Үсеева Б.
Алтын Орда дәуірі әдебиетіндегі қисса-дастандар және «Хұсрау Шырын» дастаны 58

Кулумбетова А.Е., Джунисова А.А.
Экзистенциальное изображение темы любви как страдания в стихотворении «Когда читала ты мучительные строки…» А.А. Фета 64

Отарбаева Ғ.Н.
О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі мифтік танымның көркемдік-идеялық қызметі 70

Салханова Ж.Х.
Особенности жанра трилогии в творчестве И.П.Шухова 76

Сарсекеева Н.К., Таттимбетова Ж.О.
Философско-нравственные основы личности в творчестве А.И. Солженицына 82

Шортанбаев Ш.А.
Қилы кезеңнің көркем шежіресі 88

2-бөлім Раздел 2
Тіл білімі Языкознание

Oktay Cetin
Meaning of some turkish idioms that contain the name of Allah 94

Әлкебаева Д.А.
Функционалды грамматиканың негізгі ұғымы – категориялық жағдаят туралы 100

Айсұлтанова Қ.Ә., Алиярова Л.М.
Қазақ тіліндегі терминжасам мәселелері 106

Байтуова А.Н.
Сравнительная характеристика согласных фонем *l* (л), *m* (м), *n* (н) в казахском, турецком и узбекском языках 112

Боранбаев С.Р.
Тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындаудағы ортатүркі жазба ескерткіштерінің рөлі 116

Дәрменқұлова Р.Н., Доскеева Б.Ж.
Сөз тіркесі жүйесінің қалыптасуы және оның нормалық сипаты 122

Yegizbaeva N.Zh., Esimova Zh.D., Bekisheva R.M.
Anthropocentrism as a new direction of modern linguistic paradigm 128

Жұмағұлова А.Ж.
Терминтаным – жаңа ғылым саласы 134

Какильбаева Э.Т., Сабитова З.К.
Художественный текст как гипертекст и гипертекст как способ организации текста 138

Қондыбаева Р.Ж.
Фонетикалық зерттеулерде қолданылатын компьютерлік бағдарламалар 144

Көптілеуова Д.Т.
Ислам ақидасының араб фразеологизмдеріндегі көрінісі 150

Ли В.С.
Когнитивно-дискурсивный подход к языку в системе современных парадигм научного знания 156

Нуршаихова Ж.А., Мусаева Г.А., Нуржанова Ж.С.
Прагматический подход к генеративной лингвистике 162

Омаров Ғ.Қ., Базылхан Н.
Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау) 168

Orazbekova I.G., Akhmadaliyeva M.V.
Ways of abbreviation word-building in electronic correspondence 172

Ордабекова Х.А.
Номинация үдерісінің психолингвистикалық аспектісі 176

Смағұлова Г.Н.
Диаспора мен оралмандардың сөйлеу тілінің ерекшеліктері 182

Уматова Ж.М., Жумабаева М.Б.
Особенности общения в интернет-пространстве 188

Чалтикенова Л.А., Шаймерденова Ж.А.
«Қарғын» романындағы етіс категориясының грамматикалық форма тудыру ерекшеліктері 194

3-бөлім Раздел 3
Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі Методика преподавания языка и литературы

Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю., Бектурганова Г.З.
Функционально-смысловые типы речи в экспериментальном учебнике: общая характеристика 200

Guvercin S., Doganay Y.
The effect mentor and mentee interaction in problem solving and problem posing processes 204

Имаханбет Р.С.
Алаш арыстарының әдістемелік мұрасын бүгінгі заманауи оқыту жүйесіне енгізу 210

Касымова Р.Т.
Тематические группы слов как инструменты управления учебным процессом 216

Луговская Е.И., Махметова Д.М., Несипбаева З.С.
Использование метода проектов в обучении иностранному языку как фактора, повышающего эффективность преподавания 222

Саденова А.Е., Айтпаева А.С.
Шетелдік студенттерді қазақ және орыс тілдеріне проблемалық оқытудың түрлері 228

Смагулова Р.К., Каликбергенова Р.К.
Мәдениетаралық қатысымның шет тілін оқытуда маңыздылығы (неміс тілі) 234

Суттибаев Н.А., Тулеубаева Б.Б., Жиреншина К.А.
Мәдениетаралық қатысымға үйретудегі жоба технологиясы 240

Туребекова Р.С.
Работа над учебно-научными текстами на занятиях по РЯ 244

4-бөлім Раздел 4
Аударма теориясы мен әдістемесі Теория и методология перевода

Sadykova A.K., Aushakhman A.T.
Electronic text corpus as a tool of a translator 250

5-бөлім Раздел 5
Мәдениет Культура

Картаева А.М., Сағатбекова А.М.
Шетелдегі қазақ баспасөзі 260

Курманаев Е.М.
Исполнительский процесс как центральное звено в реализации замысла музыканта 266

6-бөлім Раздел 6
Жас ғалымдар Молодые авторы

Абдрасилова А.К.
Словотворчество как способ представления детского мира (на материале произведений А.А. Усачёва) 272

Арзиева Е.Р.
Вербальная репрезентация концепта «будущее» в «Чернобыльской молитве» С. Алексиевич 278

Байсалова Х.М.
Семантические трансформации прецедентных текстов на страницах газет 282

Данченко А.А.
Категория времени в новостном дискурсе 288

Жусупова А.У.,
Проблема этнокультурной эквивалентности слова в переводах стихотворения Абая на русский язык 294

Қожахметова А.Қ.
Көркем мәтін прагматикасын корпустық лингвистика кеңістігінде зерттеу 300

Koshutskaya L.V.
Russian and English Magazine Advertisements: Gender Differences in Language Use 306

Мусырманова Ф.А., Сансызбаева С.К.
К вопросу о сопоставительном анализе фразеосочетаний с компонентом глаз/көз (на материале русского и казахского языков) 312

Пиязбаева А.Б.
Жарнама мәтінін түсіну және оның инференциялану үдерісі. Инференция ұғымы 318

Сапарходжаева Н.П.
Функция мифологем в структуре романа Дж.Ф. Купера «Последний из могикан или повествование о 1757 годе» 324

Керімова С.М.
Түр-түс атауларының мәдениаралық қатынастағы семантикасы мен символикасы 332

CONTENTS

Section 1
Literary Criticism

Kibalnik S.A.
Specificity of Philosophic Intertext in Dostoevsky's Novel «The Idiot» 4

Ashimhanova S.A.
The conception of the character in A. Miller's The Last Yankee..... 10

Bisenbaev P.
Common motifs in the literatures of the eastern nations 16

Daribaiuly S.
Fundamentals of religion and poetry akyns zhyrau 22

Dadebaev Zh.D., Musaly L.Zh.
Artistic reality in Sh. Murtaza's novel «Red arrow» 28

Esembekov T.U., Soltanayeva E.M.
Poetic functions of characters without «ornamentum» in late prose of O. Bokeev..... 34

Zhaksylykov A.Zh.
Word precursors in the Zhyrau poetic culture..... 40

Zhanabayev K., Akberdykizi Ulpan
The Parry-Lord «oral theory»: positive criticism 52

Zhanuzakova K.T., Useeva B.
Kissa-epics in the literature of Golden Horde and dastan «Khosrov-Shyryn»..... 58

Kulumbetova A.E., Dzhunisova A.A.
Existential representation of love as a feeling of suffering in the poem «Kogda chitala ty muchitelnye stroki …» by A.A. Fet... 64

Otarbayeva G.N.
Art and ideological function of mythical knowledge of O. Bokey's story «Saitan kopir» («Lucifer Bridge») 70

Salkhanova Z.K.
The peculiarities of trilogy genre in literary creation of I.P. Shukhov..... 76

Sarsekeeva N.K., Tattimbetova Zh.O.
Philosophical and moral bases of the personality in creativity of A.I. Solzhenitsyn..... 82

Shortanbayev Sh.A.
Art pedigree of different periods..... 88

Section 2
Linguistics

Oktay Cetin
Meaning of some turkish idioms that contain the name of Allah 94

Alkebaeva D.A.
About a categorial situation as main object of functional grammar of the Kazakh language 100

Aisultanova K.A., Aljarova L.M.
Problem of term formation in kazakh language..... 106

Baituova A.N.
The comparative description of the consonants *l (л), m (м), n (н)* in Kazakh, Turkish and Uzbek languages..... 112

Boranbaev S.R.
The role of the Middle Turkic writing records in determining the characteristics of the area of language systems and common symbol 116

Darmenkulova R.N., Doskeyeva B.Zh.
Formation of system words combination and characteristic of its standards 122

Yegizbaeva N.Zh., Esimova Zh.D., Bekisheva R.M.
Anthropocentrism as a new direction of modern linguistic paradigm 128

Zhumagulova A.Zh.
Terminology – a new direction in science 134

Kakilbaeva I.T., Sabitova Z.K.
Art text as hypertext and hypertext as way of organization of the text 138

Kondybaeva R.Zh.
Computer programs in phonetic researches 144

Koptileuova D.
Islamic Aqeedah Arab phraseologisms 150

Lee V.S.
Cognitive discourse approach to language in system of modern paradigms of scientific knowledge 156

Nurshaikhova Zh.A., Mussayeva G.A., Nurzhanova Zh.S.
Pragmatical approach to generative linguistics 162

Omarov G.K., Bazylhan N.
Newly found ancient Turkic inscription on the stone from the area Kabyrgatsk East Kazakhstan region (preliminary reading) 168

Orazbekova I.G., Akhmadaliyeva M.V.
Ways of abbreviation word-building in electronic correspondence 172

Ordabekova Kh.A.
Psycholinguistic aspect of nomination process 176

Smagulova G.N.
Features of a spoken language of diaspora and oralmans 182

Umatova Zh.M., Zhumabaeva M.B.
Peculiarities of communication in the internet space 188

Chaltykenova L.A., Shaimerdenova Zh.A.
The particularity of derivatinm grammatical forms of verb category in the…» Khargun» roman 194

Section 3
Methods of teaching language and literature

Altynbekova O.B., Zuyeva N.Yu., Bekturganova G.Z.
Functional-semantic types of speech in the experimental textbook: general characteristics 200

Guvercin S., Doganay Y.
The effect mentor and mentee interaction in problem solving and problem posing processes 204

Imahanbet R.S.
Implementation of Alash figures' methodical heritage to a modern training system 210

Kassymova R.T.
Thematic word groups as instruments of learning process management 216

Lugovskaiya E.I., Makhmetova Dj.M., Nesipbaeva Z.S.
Using of project method in teaching foreign language as a factor increasing teaching efficiency 222

Sadenova A.Ye., Aytpayeva A.S.
Types of problem-based learning foreign kazakh and russian languages 228

Smagulova R.K., Kalikbergenova R.K.
Importance of intercultural communication in teaching a foreign language (German language) 234

Suttibayev N.A., Tuleubayeva B.B., Zhyrenshina K.A.
Project technology of teaching intercultural communication 240

Turebekova R.S.
Work on educational-scientific texts at the Russian language classes 244

Section 4
Theory and methodology of translation

Sadykova A.K., Aushakhman A.T.
Electronic text corpus as a tool of a translator 250

Section 5
Culture

Kartayeva A.M., Sagatbekova A.M.
Kazakh press abroad 260

Kurmanaev E.M.
Performance process as a central core in realizing the musician's brainchild 266

Section 6
Young Authors

Abdrassilova A.K.
Creation of words as way of presenting of children`s world (on materials of work A.A. Usachev) 272

Arziyeva E.R.
Verbal representation of concept «the future» in «Chernobyl prayer» S. Alexiyevich 278

Baisalova Kh.M.
Semantic transformation of the precedent text in newspapers 282

Danchenko A. A.
Time category in news discourse 288

Zhussupova A.U.
The problem of ethno-cultural equivalence of a word in the translations of Abay's poem into the russian language 294

Kozhahmetova A.K.
Research in Artistic Texts Pragmatics in Corpus Linguistics 300

Koshutskaya L.V.
Russian and English Magazine Advertisements: Gender Differences in Language Use 306

Musyrmanova F.A., Sansyzbayeva S.K.
To the question about the comparable analysis of phraseological units with the component of eyes/көз
(on material of the Russian and Kazakh languages) 312

Pyiyazbaeva A.B.
Understanding of the advertising text and the process inference 318

Saparkhojayeva N.P.
Function of mythologems in the structure of the novel «The Last Mohicans: a narrative of 1757» by J.F. Cooper 324

Kerimova S.M.
Symbolics and semantics of colours designation in cross-cultural communication 332